

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

30

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 15, Sayı: 30, Bahar 2021***Year:15, Number:30, Spring2021***Sahibi / Owner**

Serander Yayınevi Adına

Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır .

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

Serander Yayınevi, Soğuksu Mahallesi, Kisarna Cad,

Seyran Sit. A Blok, Kat: 6, D: 11.

Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02

Web: www.kainder.com

e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti. Kazım Karabekir Cad.

Uğurlu İş Merkezi, Kat: 4, No: 97/24, İskitler ANKARA

ISSN: 2146-4642**E-ISSN: 2717-9818****Abone Bedeli / Subscription Rate**

Kurum/Institutional: 100 TL (USD 20)

Normal/Normal: 120 TL (USD 25)

Fiyatı/Price: 60 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

30

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2021

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
 Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
 Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
 Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
 Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
 Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)
 Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
 Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
 Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
 Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
 Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
 Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Kocaeli Üniversitesi)
 Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)
 Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
 Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
 Doç. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Murat ARSLAN
Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan BAKTIR
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Sezai BALCI
Giresun Üniversitesi

Prof. Dr. Armağan COŞKUN
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Tanju DEMİR
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KIVRIM
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZER
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet YARAŞ
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sevinç EREN
Ordu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif KORKMAZ
Giresun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ferhan KIRLIDÖKME MOLLAOĞLU
Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Ayhan YÜKSEL
Araştırmacı-Yazar

İçindekiler / Contents

KADİM TRABZON ÜZERİNE YENİ ARKEOLOJİK GÖZLEMLER: “HADRIAN LİMANI”

*NEW ARCHEOLOGICAL OBSERVATIONS ON ANCIENT TRABZON:
"HADRIAN PORT"*

Sinan KILIÇ

Serkan DEMİREL

Hülya ÇALIŞKAN AKGÜL 387

UZUN SAVAŞLAR DÖNEMİNDEN BİR KESİT: ERDEL’İN TEMEŞVAR’I GERİ ALMA TEŞEBBÜSLERİ (1596-97)

*A PICTURE FROM THE PROTRACTED WARTIME: ERDEL'S ATTEMPTS TO TAKE
BACK TİMİŞOARA BACK (1596-97)*

Yusuf HEPER 429

OSMANLI DÖNEMİNDE TRABZON VE ÇEVRESİNDE KURULAN PARA VAKIFLARI (1858-1920)

*MONETARY FOUNDATIONS FOUNDED IN TRABZON AND ITS
SURROUNDINGS IN THE OTTOMAN PERIOD (1858-1920)*

Oktay KARAMAN 451

TRABZON GÜLBAHAR HATUN (HATUNİYE) VAKFI’NA AİT YAPILAR VE SUNDUĞU HİZMETLER

*TRABZON GULBAHAR HATUN (HATUNIYE) FOUNDATION BUILDINGS
AND SERVICES*

Özkan Özer KESKİN 473

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ’NDE SAMSUN’DA İLK TELEFON HATLARI VE KULLANIMI

*THE FIRST TELEPHONE LINES AND THEIR USAGE IN SAMSUN DURING THE
SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD*

Esat AKTAŞ 509

ERZURUM KONGRESİ’NDEN BİR SİMA: TİREBOLULU YUSUF ZİYA [ŞİŞMAN] BEY

*A PORTRAIT FROM THE ERZURUM CONGRESS: YUSUF ZİYA [ŞİŞMAN] BEY OF
TİREBOLU*

Ayhan YÜKSEL 531

MAARİF MÜFETTİŞİ MUSTAFA ZİHNİ'NİN 11 MART 1331/24 MART 1915 TARİHLİ TEFTİŞ RAPORU BAĞLAMINDA CANIK SANCAĞI'NDA EĞİTİM-ÖĞRETİM

AN EXAMINATION OF MUSTAFA ZIHNI'S INSPECTION REPORTS BETWEEN MARCH 11, 1331(Rumi)/MARCH 24, 1915(Miladi) REGARDING EDUCATION IN THE CANIK DISTRICT

Hasan YILDIZ 547

HASAN TAHSİN OKUTAN'IN GİRESUN ŞEBİNKARAHİSAR TAMZARA DÜĞÜN ÂDETLERİ HALK OYUNLARI VE TÜRKÜLERİ

HASAN TAHSİN OKUTAN'S COLLECTION OF GİRESUN ŞEBİNKARAHİSAR FOLK DANCES AND FOLK SONGS FROM THE TAMZARA WEDDING CUSTOMS

M. Akif KORKMAZ 579

KALANDAR SOĞUĞU'NDA YENİ GERÇEKÇİ TEMSİL: SİNEMATİK VE ANLATIBİLİMSEL BİR ANALİZ

NEO-REALISTIC REPRESENTATION IN COLD OF KALANDAR: A CINEMATIC AND NARRATIVE ANALYSIS

Mustafa Zeki ÇIRAKLI..... 615

SİNOP BALATLAR KİLİSESİ YAPI TOPLULUĞU KAZISI: ORTODOKS-HİRİSTİYAN MEZARLARINDAN ÇIKARILAN GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT TAKILARIN TEKNİK VE DESEN ÖZELLİKLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

EXCAVATION OF SINOP BALATLAR CHURCH BUILDING COMPLEX: AN EXAMINATION OF TECHNICAL FEATURES AND PATTERN CHARACTERISTICS OF THE JEWELLERY FROM THE ORTHODOX-CHRISTIAN TOMBS IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Feray KORUCU YAĞIZ 645

GİRESUN MÜZESİ'NDEKİ BİZANS KURŞUN MÜHÜRLERİ

BYZANTINE MOLYBDOBULLAE IN THE GİRESUN MUSEUM

Nilgün ELAM 671

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

BİZİM KÖYÜN İNSANI VE LİSANI-BİR ZAMANLAR SÜRMENE

A. Mevhibe COŞAR

KİD Yayın İlkeleri 705

SUNUŞ

Yayın hayatında 15. yılını tamamlayan Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Mayıs 2021 tarihli 30. sayısı; Karadeniz havzasına dair sekizi tarih, biri arkeoloji, biri folklor, biri de sinema kültürü alanında olmak üzere toplam onbir bilimsel makale ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk yazısı, Sinan Kılıç, Serkan Demirel ve Hülya Çalışkan Akgül'ün birlikte kaleme aldıkları “*Kadim Trabzon Üzerine Yeni Arkeolojik Gözlemler: 'Hadrian Limanı'*” adlı makaledir. Anadolu'nun en eski liman kentlerinden biri olan Trabzon'un antik dönem tarihi hala gizemini korumakla birlikte 2018'de antik kent içinde yapılan bir inşaat kazısıyla ortaya çıkan arkeolojik buluntular kent tarihine dair yeni yorumları da beraberinde getirmiştir. Yazı, Trabzon'un antik kent merkezinde yapılacak her türlü inşaat faaliyetlerinin mutlaka denetim altına alınması ve elde edilebilecek yeni arkeolojik bulgularla tarihsel geçmişin daha eskilere doğru taşınması olasılığı hakkında yetkilileri uyararak son bulmaktadır.

Yusuf HEPER'in “*Uzun Savaşlar Döneminden Bir Kesit: Erdel'in Temeşvar'ı Geri Alma Teşebbüsleri(1596-97)*” adlı yazısında Kanuni döneminde Osmanlı idaresi altına girmiş olan Temeşvar'ın yeniden Habsburgların egemenliği altına alınması için Erdel Hakimi ile Eflak ve Boğdan voyvodaları tarafından çıkarılan isyanlar ve savaşlar, Osmanlı, Macar ve Romen kaynaklarından yararlanılarak aktarılmaktadır.

Oktay KARAMAN, “*Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)*” başlıklı makalesinde, Osmanlı döneminde eğitim, bayındırlık, sağlık hizmetleri ile dinî ve hayrî hizmetlerin yerine getirilmesinde önemli rolü bulunan para vakıfları konu edinilmiştir. Kanuni döneminde Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvasıyla desteklenen ve gelişen para vakıflarının sayısı 19. yüzyılda 20.000'lere ulaşmıştır. Karaman, bu makalede 1858-1920 yılları arasında Trabzon'da faaliyet göstermiş para vakıflarının sayıları, vakıf kurucularının özellikleri, sosyal statüleri, vakfedilen para miktarları ve hizmet amaçlarını incelemiş ve değerlendirmiştir.

Özkan Özer KESKİN, aynı konuda yaptığı doktora tezinden ürettiği “*Trabzon Gülbahar Hatun (Hatuniye) Vakfı'na Ait Yapılar ve Sunduğu Hizmetler*” adlı çalışmasında, Trabzon'da 1515'te kurulan ve oldukça geniş bir coğrafyada hizmet veren bir vakfi mercek altına almıştır. Yazar, 400 yıldan fazla bir süre faaliyet göstermiş olan bu vakfın içtimai, iktisadi, ilmi, dini, beledi ve ticari alanlardaki çalışmaları ile vakfa ait veya vakıfla ilişkisi tespit edilen birimler üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yapmaktadır.

Esat AKTAŞ, “*II. Meşrutiyet Dönemi'nde Samsun'da İlk Telefon Hatları ve Kullanımı*” adıyla kaleme aldığı makalede, 1876'da Bell tarafından icat edilen, 1881'de Osmanlı sarayında kullanılmaya başlanılan ve özellikle liman ve ticaret kentlerinde süratle yaygınlaşan telefon kullanımının 1907'de bir tüccar tarafından Samsun'a getirilişi, ilk kullanılışı ve yaygınlaştırılmasının ilginç öyküsünü aktarılmaktadır.

Ayhan YÜKSEL, “*Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Tirebolulu Yusuf Ziya (Şişman) Bey*” adlı çalışmasında, Yusuf Ziya Bey'in Türk Milli Mücadelesi'nin kritik eşiği olan Erzurum Kongresi'ndeki muhalif konumu başta olmak üzere Tirebolu'daki

İttihatçı-İtilafçı mücadelesindeki rolü ve basın hayatını bütün ayrıntılarıyla ele alarak “nevi şahsına münhasır” bir portre halinde günyüzüne biyografisi çıkarılmaktadır.

Hasan YILDIZ, “*Maarif Müfettişi Mustafa Zihni'nin 11 Mart 1331/24 Mart 1915 Tarihli Teftiş Raporu Bağlamında Canik Sancağı'nda Eğitim-Öğretim*”, isimli makalesinde Birinci Dünya Savaşı'nın en kritik günlerinde Samsun Sancağı'na bağlı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarındaki ilkokul düzeyinde eğitim-öğretim hizmeti veren Müslim ve Gayrimüslim okullarındaki mevcut tabloyu ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir.

M. Akif KORKMAZ, “*Hasan Tahsin Okutan'ın Giresun Şebinkarahisar Tamzara Düğün Âdetleri Halk Oyunları ve Türküleri*” adlı folklor konulu makalede, Giresun havalisinde yapılan ilk folklor derlemesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yazar, 1940'lı yıllarda idealist bir ilkokul öğretmeninin sorumluluğunun yalnızca sınıfındaki öğrencileri yetiştirmekle sınırlı kalmayarak Şebinkarahisar'a ait 20 düğün, 5 oturak havası ile 2 iş ve meslek türküsü derleyip ülke folklor belgeliğine kazandırılma sürecini aktarmaktadır.

Mustafa Zeki ÇIRAKLI, “*Kalandar Soğuğu'nda Yeni Gerçekçi Temsil: Sinematik ve Anlatıbilimsel Bir Analiz*” adlı çalışmasında Mustafa Kara'nın yönetmenliğinde Macaristan-Türkiye ortak yapımı olan ve çok sayıda ulusal ve uluslararası ödül alan sinema filminin “anlatıbilimsel” değerlendirilmesi yapılmaktadır. Yazar, Karadeniz'in bir dağ köyünde, ailesiyle yaşayan Mehmet'in bir yandan beslediği birkaç hayvanla günlük ihtiyaçlarını giderirken bir yandan da dağlarda maden aramasını konu edinen filmin, yeni-gerçekçi unsurlarla modernist öğeleri buluşturarak modern bir destan anlatmayı ve gerçekçi bir sinema dili yakalamayı nasıl başardığını aktarmaktadır.

Feray KORUCU YAĞIZ, “*Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısı: Ortodoks-Hıristiyan Mezarlarından Çıkarılan Geç Osmanlı Dönemine Ait Takıların Teknik ve Desen Özelliklerinin Genel Değerlendirmesi*” adlı yazısında, Osmanlı'da 17-20 yüzyıllar arasında Sinop'ta yaşayan Ortodoks Hıristiyan halkın kullandıkları takılardan hareketle takı zevki, takılara yüklenen anlam ve ölüm algısı gibi sosyo-kültürel özellikleri hakkında yapılan çıkarımlar paylaşılmaktadır.

Nilgün ELAM, “*Giresun Müzesi'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*” başlıklı çalışma ile büyük çoğunluğu Giresun'da ikamet eden bir şahıstan alınarak Giresun Müzesi envanterine giren 6-12. yüzyıllar arasına tarihlenen onbeş adet kurşun mührü analiz ederek ilk kez yazılı literatüre aktarmış ve yöre tarihine ışık tutmuştur.

A. Mevhibe COŞAR'ın kaleme aldığı kitap değerlendirme yazısı, bir hekimin, Dr. Kemal Küçükali'nin uzun yıllar süren derleme çalışmasının ürünü olan “Bizim Köyün İnsanı ve Lisanı” adıyla yayımlanmış kitabını ele almaktadır. Yazıda, tarihsel süreçte insanın mekanı, mekanın da insanı dönüştürdüğü gerçeğinden hareketle yöre insanının kimliği ve coğrafyasına nasıl bir tutkuyla bağlı olduğuna vurgu yapan Coşar, Sürmene halkına dair sosyal yaşam, insan ilişkileri, komşuluk, dostluk, ticaret, eğitim, eğlence gibi kültür bileşenleri ve dil özelliklerine varıncaya kadar zengin bir bilgi kaynağı olan bu kitabı, şiirsel bir üslupla kaleme aldığı yazısıyla okurlara tanıtmaktadır.

KADİM TRABZON ÜZERİNE YENİ ARKEOLOJİK GÖZLEMLER: “HADRIAN LİMANI”*

*Sinan KILIÇ***

*Serkan DEMİREL****

*Hülya ÇALIŞKAN AKGÜL*****

ÖZ

G. Finlay, “Michael Panaretos’un kronikleri Profesör Fallmerayer tarafından bulunmadan önce Trabzon’un tarihi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu” diye yazar. Bu kroniklerin ortaya çıkması ile bir yandan 1204 yılında kurulan Komnenos Devleti’nin tarihi aydınlanmaya başlarken, diğer yandan tüm bölgenin tarihine karşı olan ilgi giderek büyümüştür. Böylece, 19. yüzyıl boyunca eski kaynaklarda geçen Trabzon ve çevresiyle ilgili tüm bilgiler bir araya getirilmeye başlanmıştır. Bu çabaların sonucunda artık Trabzon’un bir “Hellen kolonisi” olarak MÖ 1. binyılda tarih sahnesinde yerini aldığı yargısı ortaya çıkmıştır. Günümüzde artık Trabzon tarihiyle ilgili “neredeyse hiçbir şey bilinmiyor” demesek de, kent tarihiyle ilgili bilmediğimiz daha çok şey olduğu açıktır. Bu yazımına konusunu her ne kadar 2018 yılında kent merkezinde yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında biraz da tesadüfen inceleme fırsatı bulduğumuz ve “Hadrian Limanı” diye anılan yer oluşturmaktaysa da, bunu fırsat bilerek Ksenophon’dan itibaren Trabzon tarihiyle ilgili söylenip yazılanların çoğu bir kez daha elden geçirilmiştir. Bu sayede Karadeniz’in güneydoğu kıyısındaki bu ünlü kent ve eski limanı ile ilgili dimağlardaki bilgiler masaya yatırılmıştır.

* *Gönderim Tarihi: 25.03.2021. Kabul Tarihi:05.04.2021.* Bu yazı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün 31 Temmuz 2018 gün ve 94949537-640769 sayılı izinleriyle 2018 yılında Trabzon’da yapılan arkeolojik yüzey araştırmasında (Proje Numarası: YA016101-2018)elde edilen bilimsel sonuçların bir bölümünü kapsamaktadır. 2018 yılında gerçekleştirilen bu arazi çalışmaları Türk Tarih Kurumu ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklemiştir. Her üç kuruma da teşekkürü borç biliriz. Ayrıca önerileriyle bilimsel yazımıza katkıda bulunan Prof. Dr. Murat Arslan’a, Prof. Dr. Ahmet Yaraş’a ve Prof. Dr. Yücel Aşkın’a çok teşekkür ederiz.

** *Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, VAN. sinankilic@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-3424-4081.*

*** *Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TRABZON. serkandemirel@ktu.edu.tr, ORCID:0000-0002-7634-1421.*

**** *Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, TRABZON. hulyaakgul@ktu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6619-9898.*

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Trabzon, Anabasis, Ksenophon, “Hadrian Limanı”, Demir Çağı, Roma Dönemi

**NEW ARCHEOLOGICAL OBSERVATIONS ON ANCIENT TRABZON:
"HADRIAN PORT"**

ABSTRACT

G. Finlay wrote that "the history of Trebizond was almost unknown, until Professor Fallmerayer discovered the Chronicle of Michael Panaretos". After the discovery of these chronicles, while the history of the Kingdom of Komnenos, which was established in 1204, began to be enlightened, also the interest in the history of the entire region was increasing. Thus, all the information about Trabzon and its surroundings, which were mentioned in ancient sources throughout the 19th century, began to be brought together. As a result of these efforts, a judgment has emerged that Trabzon took its place in the history scene in the 1st millennium BC as a "Greek colony". Now, although we do not say that "the history of the town is still almost unknown", it is clear that there are quiet many unknown things about this subject. Although the main subject of this paper is so called "Hadrian Port" which we got the opportunity to examine fortuitously during the archaeological survey conducted in the city centre in 2018, taking this opportunity, most of the things that have been said and written about the history of Trabzon since Xenophon have been studied once again. In this way, information about this famous city and its historical port on the southeastern coast of the Black Sea has been put on the table.

Keywords: Black Sea, Trabzon, Anabasis, Xenophon, "Hadrian Port", Iron Age, Roman Age.

Giriş

Bir liman kenti olarak Trabzon'un Karadeniz bağlantılı doğu-batı ticaret ilişkilerinin tarihsel gelişiminde önemli bir yeri olduğu kesindir. İlkçağ'ın son evresine ait kaynaklarda adı *Trapezounta* ya da *Trapezous* diye geçen bu liman kentini iç bölgelere bağlayan başlıca ticaret yolunun bugünkü Değirmendere vadisi üzerinden güneydeki *Gümüşhane* bölgesine kadar uzandığı, Çoruh Irmağı'nın yukarı havzası üzerinden ise tarihi İpek Yolu hattına bağlandığı belirtilmektedir.¹ Dahası, Trabzon'u Tunç Çağı'nda Kafkasya'daki maden hammaddelerinin batıya ulaştırıldığı liman kentlerinden biri olarak betimleyenler vardır.² Tunç Çağı ile devamındaki Demir Çağı boyunca Trabzon üzerinden yapılan ticaretin boyutları birtakım varsayımların ötesine geçememiş olsa da, kentin konumu ve eski kaynaklarda sözü edilip günümüze kadar önemini kaybetmemiş olan liman ve ticaret merkezi vasfı, yerleşmenin daha

¹ Robert Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea" *Hellenistic Studies*, C: 96, Cambridge 1976, s. 28; David J. G. Slattery, "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan*, C: 8, Tokyo 1987, s. 4.

² Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 2000, s. 38.

önceki evrelerine ilişkin mantıklı varsayımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Halen sürdürülebilir arkeoloji projelerinin hayata geçirilememiş olması nedeniyle Trabzon kalesinin tam ne zaman kurulduğu konusunda bilgi eksikliklerimiz vardır. Doğu Akdeniz'deki *Caesarea* ya da *Kaisareia* kentinde bir kilise tarihçisi olan Eusebius (yqş. 263-yqş. 339) olimpiyatlarla ilgili listesine *Trapezous*'un yaklaşık MÖ 756 yılında inşa edildiğini not etmiştir (*Chronicon* 7).³ Ancak bu tarih oldum olası şüpheyle karşılanmaktadır.⁴ Eusebius'dan haberdar olduğu anlaşılan Ortaçağ kaynaklarında Trabzon için kesin bir kuruluş tarihi verilmez, ancak bu kuruluşla birlikte başka olaylar da sıralanır. Örneğin 8-9. yüzyılda yaşamış olan kronikçi Georgius Syncellus kentin kuruluş tarihini kesin olarak göstermez.⁵ Suryani Ortodoks Patriği olan Mikhail ise (öl. 1199) "Pontos'taki Trapezous"un kuruluşunu Roma mitoloji-sinin kahramanı *Romulus* zamanına, MÖ 753 yılı ve sonrasına yerleştirir.⁶ Burada birlikte sayılan diğer tarihsel olaylar arasında *Rouad* kentinin,⁷ *Sicilya*'daki *Selinus* ve *Scala* kentlerinin, *Bythinia*'daki *Kyzikos* kentinin, *İtalya*'da ise *Callicum* ve *Lyconia* kentlerinin kuruluşları vardır. Bu kaynaktaki bilgileri derlediği anlaşılan Selçuklu yönetimindeki *Malatya*'da bir entelektüel ve Süryani Katogigosu olan Abu'l Farac (1225-1286) *Trapezous*'un kuruluşunu bu kez Yehuda kralı Ahaz'ın zamanına (MÖ 732-716) yerleştirir. Mikhail kroniğinde verilen bilgiler burada da tekrarlanır.⁸

H. F. Clinton, *Trapezous*'un bağlı olduğu *Sinope*'den en az 130 yıl önce kurulmuş olamayacağına dikkat çekerken,⁹ G. Huxley kentin MÖ 8. yüzyılda kurulduğundan şüphe etmenin Hellenlerin bu yüzyılda Karadeniz'i bilmedikleri anlamına gelmeyeceğini, buna karşın Eusebius'un notunun bu yüzyılda böyle bir kentin kurulmuş olduğunu da doğrulamadığını belirtmektedir.¹⁰ A. I. Ivançik konuyla ilgili kaynakları inceleyip bu kentin Sinop'tan sonra kurulmuş olduğu kanaatine varmıştır.¹¹ S. P. Karpov ise burasının "doğudaki bir kadim Hellen kenti" olduğu bilgisinin Ortaçağ'ın ilgili metinlerinde yaygın olarak görüldüğünü belirtirken,¹² atf yaptığı Bassarion'un aslen Trabzonlu bir din adamı olduğunu ve kendi memleketiyle ilgili eski kaynaklarda geçen bilgileri tekrar

³ Ermenice metin: Baptistae Aucher Ancyrani, *Eusebii Pamphili Chronicon Bipartitum II*, Venedik 1818, s. 174.

⁴ Bu konudaki çelişkileri G. Huxley sıralamaktadır ("Eusebios on the founding of Trapezous", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, C: 10, Atina 1993, s. 9-12).

⁵ Georgios Synkellos ve Nicephorus Cp., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1829, C: 1, s. 401.

⁶ Jean-Baptiste Chabot (ed.), *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1899, C: 1, s. 81.

⁷ Bugün Suriye'nin Tartus kenti açığındaki ada kent *Arvad* ya da *Ervad*'dır.

⁸ Ernest A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregor Abū'l Faraj*, Oxford 1932, C: 1, s. 24.

⁹ Henry Fynes Clinton, *The civil and literary chronology of Greece*, Oxford 1834, s. 156.

¹⁰ G. Huxley 1993, *a.g.m.*, s. 11-12.

¹¹ Askold I. Ivançik, *Накануне колонизации*, Palograf, Moskova ve Berlin 2005, s. 148-150.

¹² Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2016, s. 61.

ettiğini görmezden gelmiş gibidir. Atıf yaptığı diğer Ortaçağ yazarı ise “*Historiae*” adlı kitabında Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet zamanını anlatan İmrozlu Kritovulos’tur. Dolayısıyla, kuruluş tarihindeki sorunlar gibi, ucu Ksenophon’a dayanan ve kendilerinden önceki yazarların sürekli tekrar ettiği Ortaçağ kaynaklarında geçen Trabzon’un bir “Hellen kolonisi” olduğu bilgisinin çok sağlam dayanakları olduğu söylenemez.

Günümüzde halen tartışmalı olan kuruluş tarihi daha öne çekilerek, MÖ 7. yüzyıldan sonra Milet’e bağlı bir liman kenti olarak kurulduğunu varsayan eski metinlerdeki dolaylı bilgilerle düzeltilmeye çalışılmaktadır.¹³ Oysa Trabzon’da bu düzeltme çabasının güvenilirliğini sağlayacak herhangi bir arkeolojik bulgu ele geçmiş değildir.¹⁴ Buna karşın, MÖ 1. binyılda bölgede

¹³ Rhys Carpenter, “The Greek Penetration of the Black Sea”, *AJA*, C: 52, S:1, Boston 1948, s. 10; Drews 1976 *a.g.m.*, s. 19.

¹⁴ Bu bağlamda Türkiye’nin batı ve kuzey bölgelerinin çeşitli yerlerinde ele geçen MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait seramik buluntuları Ege ve Yunanistan’daki örneklerle karşılaştırırken genelde Batı’dan Doğu’ya doğru gerçekleştiğine inanılan bir kültürel yayılma kabullenişinin etkisinde kalındığı görülmektedir. Bu etki Avrupa merkezci içeriği nedeniyle temelden yanlış akademik ve siyasi bir gelenek nedeniyle Anglo-Amerikan kaynaklarda “Greek” bizde ise aslı Lyon olan “Yunan” diye kavramsallaştırılmaktadır. Oysa bu çağda Ege’de belirginleşen sanat ürünleri gibi, birer sosyal iletişim aracı olan yazı, dil ve felsefe-deki gelişmeler tam tersine Doğu’dan Batı’ya yayılan bir kültürel etkinin yansımalarıdır (Ekrem Akurgal, *The Birth of Greek Art*, Londra 1968; Martin Bernal, *Kara Atena*, İstanbul 2003; Walter Burkert, *Yunan Kültüründe Yakınoğu Etkileri*, İstanbul 2012; Fahri Işık, *Uygurluk Anadolu’da Doğdu*, İstanbul 2012). Batı Anadolu ve Ege’deki farklı halklar arasında yayılıp ulusal bir kimliğe dönüştüğü söylenen kurgusal sentezin temeli MÖ 7. yüzyıla ait yazılı metinlere kadar indirilir (Bernal, *a.g.e.*, s. 303, 394-395; Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988, s. 161). Eski metinlerle sınırlanmış dar bir bakış açısı yerine, arkeolojik verilerin Doğu - Batı sentezli daha geniş bir bakış açısıyla yeniden ele alınması, örneğin Karadeniz kıyılarındaki pazar yerlerinde (emporion) ve imtiyaz satın alınmış yerleşme yerlerinde (apoikia) Egeli tüccarların yerel halklarla ilişkileri bağlamında yıllardır içinden bir türlü çıkılmayan soruların çözümüne katkı sağlayacaktır (Carpenter, *a.g.m.*; Alexander John Graham, “The Date of the Greek Penetration of the Black Sea”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C: 5, Londra 1958, s. 25-42; Drews, *a.g.m.*; John G. F. Hind, “Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples Around the Black Sea (1982-1992)”, *Archaeological Reports*, C: 39, Cambridge 1992-1993, s. 82-112; Elias K. Petropoulos, “Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Selanik 2003, s. 17-92; Gochar R. Tsetskhladze, “Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)”, *Dialogues d’Histoire Ancienne*, C: 18, S: 2, Paris 1992, s. 223-258; *The Greek Colonization of the Black Sea Area*, Stuttgart 1998; “Once Again About the Establishment Date of Some Greek Colonies Around the Black Sea”, *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Oxford 2019, s. 1-53; Latife Summerer, “Greeks and Natives on the Southern Black Sea Coast in Antiquity”, *The Black Sea Region*, Londra 2007, s. 27-36; Manolis Manoledakis, “Greek Colonies and the Southern Black Sea Hinterland: Looking Closer into a Long, Complex and Multidimensional Relationship”, *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas*, Oxford 2015a, s. 81-89; “Greek Colonisation in the Southern Black Sea from the Viewpoint of the Local Populations”, *Greek Colonisation*, Atina 2015b, s. 59-71; Elias K. Petropoulos, “Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea”, *Ancient Greek Colonies in*

yaşadığını eski kaynaklardan öğrendiğimiz bazı yerli halkların¹⁵ denizle bağlantıları olduğu göz önüne alındığında, kentin ilk başta daha gerilerdeki dağlık bölge ile ilişki içinde olan önemli bir kıyı yerleşmesi olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Son birkaç yıldır Trabzon ili sınırları içinde yapılan yüzey araştırmasında bu tahmini doğrulayacak arkeolojik sonuçlar elde edilmiştir.¹⁶

Trabzon ile ilgili somut bilgiler veren en eski kaynak MÖ 401 yılı baharında çıkılan askeri bir seferi ve bir yıl kadar süren bu yolculuğu anlatan Ksenophon'un *Anabasis* adlı kitabıdır. Ksenophon bu kitapta *Τραπεζοῦντα* diye andığı kenti *Sinop*'un Kolkhisliler topraklarındaki¹⁷ bir Hellen kolonisi diye tanımlar (*Anabasis* IV.8.22). Hellen askerleri otuz gün boyunca kent çevresindeki Kolkhis köylerinde kalırlar ve burayı üs olarak kullanıp daha uzaktaki Kolkhis yerleşmelerini yağmalarlar. Kale içinde yaşayan Trabzounatlılar ise Hellenleri hoş karşılarlar. Onların ordugâhında bir pazar kurarlar. Onlara nezaket gereği sığır, arpa unu ve şarap ikram ederler (*Anabasis* IV.8.23). Trapezountlular, kent çevresinde çoğunlukla “düz yerlerde”¹⁸ yerleşmiş olan Kolkhislilerden ayrıdır ve onlar adına Hellenlerle görüşmeler yaparlar. Kolkhisliler de nezaket gereği Hellenlere sığırlar hediye ederler (*Anabasis* IV.8.23-24).

Ksenophon'un anlattıklarından yola çıkan bazı araştırmacılar bölgedeki Kolkhislileri ikiye ayırmaktadır. Buna göre *Trapezounta* kenti yakınında yaşayan barışçı Kolkhisliler balıkçılık dışında toprağı ekip dikmekte ve bağcılıkla uğraşmaktadır. Kentin uzağındaki dağlık kesimde yaşayan savaşçı Kolkhisliler ise hayvancılık yapmaktadır.¹⁹ Oysa Ksenophon'un sadece

the Black Sea, Selanik 2003, s. 17-92.

¹⁵ Bu konuda ayrıntılar için bkz.: Serkan Demirel, “MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz'in Yerel Toplulukları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 5, S: 8, Trabzon 2016, s. 129-141. Herodotos, İmparator I. Dareios zamanında (MÖ 552-485) 19. sırada vergi ödeyen halkları *Moshi*, *Tiberani*, *Makron*, *Mossyoikia* ve *Marsa* diye anmaktadır (*Historiae* III.94). Aynı adlar daha sonra I. Kserkses zamanında (MÖ 484-465) Pers ordusundaki askerlerle ilgili ayrıntılar verilirken de geçer (*Historiae* VII.78).

¹⁶ Hülya Çalışkan Akgül, “Sis İçinde Tarih”, *Aktüel Arkeoloji*, S: 73, İstanbul 2020, s. 10-21; Hülya Çalışkan Akgül vd., “Trabzon İli Protohistorik Dönem (Kalkolitik ve Tunç Çağları) Yüzey Araştırması 2018 Yılı Ön Sonuçları”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2019, s. 253-276; “Trabzon İli Protohistorik Yüzey Araştırması 2019”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S: 45, İstanbul 2019-2020, s. 67-73.

¹⁷ Ancak eserin başka bir yerinde Kolkhis'in Trabzon'dan üç günlük mesafeden sonra başladığı yazılıdır (*Anabasis* IV.8.8). O halde Ksenophon zamanında Kolkhislilerin sahilde Trabzon çevresine kadar yayılmış oldukları söylenebilir. Ayrıca Strabon, Arrianus ve Pliny gibi diğer bazı Roma Dönemi yazarı da Kolkhis'i Trabzon'un doğusunda bir yerden başlatır (*Geographica* XII.3.17; *Periplus Ponti Euxini* VII; *Historia Naturalis* VI.4).

¹⁸ Πεδίον “düz arazi” ya da “açık kırsal alan, ova” (White and Morgans 1896, s. 171) anlamına geldiği için *Anabasis*'de sözü edilen Kolkh yerleşmeleri Trapezus kenti çevresindeki düz alanlarda aranabilir.

¹⁹ Mariya Ivanovna Maksimova, *Античные города Юго-Восточного Причерноморья*, Moskova 1956. s. 122.

Trapezounta kırsalındaki değil, *Kerasounta* (Giresun) kırsalında yaşayanları da²⁰ Kolkhisli (Κόλχοι) diye tanımlar (*Anabasis* V.7.2); dolayısıyla yazdıkları böyle kesin çıkarımlar yapmayı olanaklı kılmaz. Üstelik Roma Dönemi'ne ait metinlerde Kolkhis *Trapezous*'un doğusunda bir yerden başlatılır (Strabon, *Geographica* XII.3.17; Pliny, *Historia Naturalis* VI.4, 7; Arrianus, *Ponti Euxini* VII).

Trabzon'un bir limanı olduğuna dair ilk yazılı bilgiyi yine Ksenophon vermektedir. Söz konusu metinde şu ifade yer almaktadır: “*Ben yanımdan geçen bir sürü gemi görüyorum. Trapezouslulardan büyük gemiler rica edersek bunları limana çeker (κατάγοιμεν) ...*”, “*Şunu da düşünün;*” dedi, “*bu gemicilerin gemilerini (κατάγω) limana çekersek onca süre bizim yüzümüzden beklemiş olacaklar...*” (*Anabasis* V.1.11-12).²¹

Yine aynı kitapta Ksenophon *Trapezounta*'nın *Sinope*'ye vergi ödediğini (*Anabasis* V.5.10) ve bu iki kent arasındaki kıyı şehirlerini birbirine bağlayan yolların bozuk olduğunun söylendiğini belirtmektedir (*Anabasis* VI.1.13-14). Bu bilgiler Klasik Çağ'da *Sinope*'ye vergi veren, ticari ve askeri gemilerin bulunabildiği bir liman kentini karşımıza çıkarmaktadır. Dolayısıyla, buradan hareketle kurgulanan bir “MÖ 1. binyıl Karadeniz koloni kenti” varsayımının yoruma dayalı olduğu görülmektedir.

Ayrıca *Trapezouta*'nın bir *Miletos* kolonisi olan *Sinope*'ye vergi ödediği bilgisinin de Ksenophon'a dayandığı ortadadır (*Anabasis* IV.8.22, 5.5.10); Ksenophon Sinopelilerin aslen *Miletos* göçmeni olduğunu yazar (*Anabasis* VI.1.15). Yani, Karadeniz kıyılarındaki MÖ 1 binyıl ticaret merkezlerinin Ege'nin doğu kıyısındaki *Miletos* bağlantılı olduğu bilgisi yine *Anabasis*'e dayanır. Tabii bu uzak kıyılarda “*Miletos*'a bağlı kentler” görmek Ksenophon'un ilgisini çekmiş olmalıdır ve bu ilginin nedeni Ksenophon gibi *Miletos*luların da Pers Prensi Kyros'a olan bağlılığında aranmalıdır (*Anabasis* I.1.6-11; I.2.1-3; I.4.2; I.9.9-10; I.10.2-3).

MÖ 4. yüzyılda kurulmuş olan kentlerden söz ettiği için en erken bu yüzyılın ortalarına tarihlenmek istenen Pseudo Skylaks da *Trapezous*'u bir Hellen kenti olarak tanımlar (*Periplus* 85: “Τραπεζοῦς πόλις Ἑλληνίς”). 1600 yılından itibaren çeşitli baskıları yapılan bu Hellenice metin, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki halklar, kentler, limanlar, sınırlar ve mesafeler gibi ayrıntılı bilgiler içerir.²² Söz konusu basımlarda kullanılan “Pseudo Skylax” adının MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Kariyalı coğrafyacı Skylaks'a öykündüğü ve Ortaçağ'da metnin yazarı için bu adın kullanıldığı açıktır. Dolayısıyla sözü

²⁰ Onbinler *Kerasounta*'dan ayrılmadan çıkan karmaşa sırasında öldürülen barbar elçiler ve tüccarlar Kolkhisli diye adlandırılıyor (*Anabasis* V.7.2). Ksenophon bu olayların nedenini anlatırken bunların dağlarda yaşayan barbarlar olduğunu, kendilerine sığır ve çeşitli eşya satmak için aşağı indiklerini açıklıyor (*Anabasis* V.7.14-19).

²¹ Türkçe çeviri için bkz. Oğuz Yarılgış (Çev.) *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü Ksenophon*, İstanbul 2011 355.

²² Murat Arslan, “Pseudo-Skylaks: Periplus”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C: 2, S:1, Antalya 2012, s. 239.

edilen metnin yazarı bilinmediği ve tam olarak ne kadar eski olduğu belli olmadığı için Trabzon ile ilgili sağlam bir referans sayılmamalıdır.

Ksenophon'dan 400 yıl sonra yaşamış olan Strabon da *Trapezous*'un bir "Hellen" kenti olduğunu belirtir (*Geographica* XII.3.17): Τραπεζοῦς πόλις Ἑλληνίς. Kendi zamanında Roma İmparatorluğu'na bağlı özgür bir kent olduğuna göre, buranın bir Hellen kenti olduğu bilgisi kendisinden önceki kaynaklardan, belki de doğrudan *Anabasis*'ten edinilmiş olmalıdır. Zira Arrianus (MS 86-180) aynı bilgiyi Ksenophon'dan aldığını açıkça ifade etmektedir (*Periplus Ponti Euxini* 1); aynı kaynağın etkisiyle kendisinden önceki Romalı yazarlar çoktan *Trapezous*'un bir Hellen kenti olarak kurulduğuna inanmış olmalıdır. Örneğin Romalı tarihçi Cornelius Tacitus (56-120) kenti "..., a Graecis in extremo Ponticae ora conditam,..." (Pontus kıyılarının en uzak köşesindeki Hellen yapısı) diye anmaktadır (*Historiae* III.47).

Tacitus *Trapezous* ile ilgili başka bilgiler daha verir; örneğin İmparator Nero zamanında (54-68), Partlara karşı 58 yılında Domitius Corbula komutasında yapılan sefer sırasında *Trapezous*'tan gelen ikmalin dağ yollarından ulaştırıldığını yazar (*Annales* XIII.39). Kazanılan bu zaferden sonra Partları kontrol altında tutmak için Anadolu'nun kuzeydoğu kıyılarının stratejik önemde olduğu Romalılar tarafından anlaşılmış olmalıdır. Bölgede kurulan egemenlik aynı zamanda Uzakdoğu'dan gelen ticaret yollarını da kontrol etmek anlamına gelmektedir.²³ Merkezi *Trapezous*'ta bulunan donanmanın güçlendirilmiş olması Roma İmparatorluğu'nun bölgeye verdiği öneme işaret eder.²⁴

Tacitus başka bir metninde, 63 yılına kadar bölgenin bağımlı kralı olan II. Polemon'un azat edilmiş kölesi Aniketos'un isyan ederek *Trapezous*'a saldırdığı, kenti yağmalayıp donanmasını yakarak kaçtığı anlatılmaktadır (*Historiae* III.47). 69 yılında gerçekleşen bu olayın İmparator Nero'nun ölümünden hemen sonra ortaya çıkan bir Hristiyan başkaldırısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayın ardından İmparator Vespasianus (69-79), imparatorluğun doğu sınırını kontrol altına almak üzere 73 ya da 74 yılında yeni bir düzenleme yapmış ve Orta Anadolu yaylalarının bir kısmı, Fırat Nehri'nin yukarı vadisi ile Karadeniz'in güneydoğu kıyıları *Galatia-Kappadokia Eyaleti* haline getirilmiştir.²⁵ Dolayısıyla, İmparator Nero'nun ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nun doğu politikasında bir değişme olmadığı, *Trapezous*'un askeri ve ticari merkez

²³ Edward Dabrowa, "Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian", *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford 1986, s. 71; Giorgi Leon Kavtaradze, "The Georgian Chronicles and the Raison d'Être of the Iberian Kingdom", *Orbis Terrarum*, C: 6, Stuttgart 2000, s. 206; Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 10, S: 2, Erzurum 2007, s. 143.

²⁴ Chester G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, Ithaca 1941, s. 126-127; Osman Emir ve Fatih İnan, "İmparator Nero'nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Stratejik Önemi", *History Studies*, C:10, S:4, Samsun 2018, s. 67.

²⁵ Dabrowa, a.g.m., s. 71-72.

olma özelliğini koruduğu söylenmelidir. Bu eyaleti batıya bağlayan yollar inşa edilirken *Satala*²⁶ ile *Trapezous* arasındaki yol da elden geçirilmiş olmalıdır.

V. W. Yorke'un Fırat'ın batısında Trabzon'a kadar uzanan yolun ilk kez MS 63 yılında Corbulo tarafından kurulduğu ifadesi²⁷ kendisinden sonra da tekrar edilmiştir.²⁸ Oysa artık Yukarı Fırat bölgesi ile Doğu Karadeniz Dağları arasında bir iletişim hattının MÖ 4. binyılın ikinci yarısından beri var olduğuna dair arkeolojik bulgular söz konusudur.²⁹ Bu bulgular Malatya-Arslantepe'de ele geçen bazı metal eserlerin metal analizleri bakımından Doğu Karadeniz Dağları'ndaki bakır yataklarıyla ilişkisine dayanmaktadır. 2018 yılında başlayan yüzey araştırması sayesinde ise Trabzon'da bulunmuş ve tipolojik bakımdan Arslantepe buluntularıyla karşılaştırılabilecek birkaç tunç mızrak ucu ortaya çıkarılmış³⁰ ve her iki bölge arasında binlerce yıl öncesine dayanan bir iletişimin varlığı somut arkeolojik buluntularla da ortaya koyulmuştur.

Traianus'un 117 yılında ölümüyle Roma tahtına oturan Hadrianus, imparatorluğun doğu sınırlarında barışçı politikalar yürütmüş, 128-133 yılları

²⁶ Bir Roma kalesi olan Satala'nın kalıntıları bugünkü Gümüşhane'ye bağlı Kelkit ilçe merkezinin 17 km kadar güneydoğusunda bulunan Sadak köyü yakınındadır.

²⁷ Vincent W. Yorke, "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", *The Geographical Journal*, C: 8, S: 5, Londra 1896, s. 469.

²⁸ Roma döneminde iyileştirildiği anlaşılan bu güzergâhtan söz eden araştırmacılar, böylece Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında hareket kolaylığı elde edildiğini belirtmekte, askeri sevkியatın kolaylaştığı üzerinde durmaktadır (John Arthur Ruskin Munro, "Roads in Pontos, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, S: 21, Cambridge 1901, s. 62; Franz Cumont - Eugène Cumont, *Voyage d'exploration archéologique*, Brüksel 1906, s. 343-364; Franz Cumont, "L'Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie", *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Londra ve New York 1923, s. 114; Anton Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography*, Washington 1985, C: I, s. 20-22 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 36-40); B. Timothy Mitford, "The Roman frontier on the Upper Euphrates", *Ancient Anatolia*, Londra 1998, s. 270-271; Çiğdem, a.g.m., s. 145). Bazı araştırmacılar ise, sanki daha önce yokmuş gibi yolların düzene sokulmasıyla doğulu tüccarlar için deniz taşımacılığının önünün açıldığını iddia etmektedir (David Winfield, "The Northern Routes Across Anatolia", *Anatolian Studies*, C: 27, Londra 1977, s. 153). Bu düşünceler Tunç Çağı madencilik faaliyetleri bir yana, Demir Çağı krallıklarının Karadeniz kıyılarıyla ilişkilerini de göz ardı etmekte, Türkiye'nin doğusundaki eski yol ağının Roma Dönemi'nde inşa edildiği gibi dar bir görüşü temsil etmektedir. Ayrıca Roma dönemi yolunun *Erzurum*'dan sonra bugünkü gibi *Gümüşhane-Torul* hattı üzerinden *Trabzon*'a ulaştığını düşünen araştırmacılar da vardır (Mitford, a.g.m., s. 270). Oysa bu yolun *Bayburt*'tan sonra Soğanlı Dağları üzerinden batıya doğru sırt üzerinden gelerek *Maçka*'nın güneyindeki *Mescit Yaylası* civarına ulaşması ya da *Satala* yolu *Gümüşhane* üzerinden *Torul*'a ulaşsa bile, buradan *Kolat Hanları* üzerinden *Maçka*'ya inerek *Trabzon*'a ulaşması olasılığı da vardır.

²⁹ Andreas Hauptmann vd., "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paléorient*, C: 28, S: 2, Paris 2002; Marcella Frangipane, "The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe During the Late 4th-Early 3rd Millennia BC", *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology*, Leiden ve Boston 2017.

³⁰ <<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/trabzonda-bulunan-yaklasik-6-bin-yillik-mizrak-uclari-muzede-sergileniyor/2093548>>erişim 30.03.2021, 19:17.

arasında bölgeye yaptığı teftiş gezisi sırasında Malatya'da Partlarla yeni bir antlaşma imzalayarak doğu sınırlarını güvence altına almıştır. Bunun ardından hem doğudan gelen ticaret yollarını kontrol etmek hem de bölgedeki askeri ikmal gücünü arttırmak üzere³¹ 129 yılında Arrianus ile birlikte *Satala* üzerinden *Trapezous*'a geçmiş ve burada bir liman inşa ettirmiş ya da var olan bir limanı güçlendirmiştir.³² Bu yolculuk *Sannoi* halkının yurdu olan bugünkü *Torul* üzerinden yapılmış olmalıdır. Arrianus'un yazdığına göre, eskiden Roma'ya vergi ödeyen bu halk, artık haydutluk yapmakta ve vergi ödemeyi reddetmektedir (*Periplus Ponti Euxini* 11.1-2). Dolayısıyla bazı araştırmacıların dile getirdiği gibi, *Trapezous*'tan güneye giden yolun Romalılar tarafından kapalı tutulduğu ve bunun da kentin ticaretini sıkıntıya soktuğu düşüncesi somut bir veriye değil, bölgede yaşayan özgür halkların varlığına dayandırılıyor olmalıdır.³³ Hadrianus'tan önce Romalıların bu halklarla bir şekilde anlaşma sağladığı ve söz konusu yolun açık olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

Trabzon'u gösteren en eski resim 1604-1612 yılları arasında Fransa'nın İstanbul konsolosu olan Jean Gontaunt'un (Baron de Salignac) mahiyetindeki Julien Bordier'e (1553-1610) aittir.³⁵ Üzerindeki bazı yerlerin el yazısıyla Fransızca belirtildiği bu resimde kale denizden karaya doğru bir bakışla betimlenmiştir (res. 1). Kent çevresindeki ayrıntılar arasında arkadaki dağlar, kale dışındaki yerleşim alanları, bahçeler ve bu yazının konusu olan liman bölgesi gayet açık bir biçimde görülmektedir. Kalenin doğu yakasında bugünkü Yeni Cuma Camisi (Aziz Eugenios Kilisesi) ile bunun çevresinde bir dış kale gösterilmiştir. Günümüzde surla çevrili böyle bir dış kalenin varlığına ait ne bir bilgi ne de herhangi bir iz vardır. Bu kalenin kapısından çıkan bir yol deniz kenarındaki "Türk Mezarlığı" diye adlandırılan yere ulaşmaktadır (res. 1). Gerilerdeki dağların arasından gelip kale içinden geçerek denize karışan Zağnos deresi³⁶ ve Kuzgundere³⁷ üzerinde köprüler vardır. Zağnos deresinin iki yanında

³¹ Çiğdem, *a.g.m.*, s. 145-146.

³² Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 180 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 341).

³³ Cumont ve Cumont, *a.g.e.*, s. 36.

³⁴ Torul ilçe merkezinden itibaren Harşit çayının batı yakası boyunca devam eden eski yol, 2 km kadar kuzeydeki *Köprübaşı* köyünde bulunan sivri kemerli taş köprüden karşıya geçmekte ve *Zigana Geçidi*'ne tırmanmaktadır. *Kürtün Barajı*'nın suları çekildiğinde ortaya çıkan bu köprü ile birlikte, 200 m kadar daha aşağıda bir başka taş köprü'nün ayakları da görünür hale gelir. Henüz uzmanlar tarafından incelenip konu edilmemiş olan bu ikinci köprü'nün kalıntıları, bölgedeki Ortaçağ taş köprülerine göre daha eski yapım tekniği ve mimari özellikler göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu köprü İmparator Vespasianus zamanında (MS 69-79) Satala-Trabzon arasındaki yol elden geçirilirken inşa edilmiş taş köprülerden biri olabilir (sözü edilen köprü konusunda elindeki bilgileri bizlerle paylaşan Ali Özesen'e çok teşekkür ederiz).

³⁵ Julien Bordier, "Relation d'un Voyage en Orient", Archeion Pontou, C: 6, Atina 1934, s. 128-129 arası; Semavi Eyice, *Trabzon*, İstanbul 1970, s. 10, res. 1.

³⁶ Daha önce kale önündeki liman nedeniyle *İskeleboz* diye adlandırılan bu dere güneydeki *Karlık Tepe*'nin (774,5 m) doğusundan başlar. Vadi yaklaşık 7 km uzunluğundadır. Kalenin batısından akarak eski deniz kıyısındaki doğal koya alüvyon biriktirmiştir. Sahil

kale kapılarından çıkarak denize doğru uzanan iki yol görünmektedir. Bu yollardan batıdaki surla çevrili bir alanın köşesinden çıkmakta ki, bu alanın içine, eski Aziz Andreas Kilisesi olan günümüzdeki Molla Siyah Camisi'nin olduğu yere “St. Andray” yazılmıştır.³⁸ Bunun arkasında, Gülbahar Hatun Camisi'nin olması gereken yere ise “St. Réverende” yazılmıştır. Kale batıya doğru, II. Aleksios zamanına (1297-1330) ait yazıtın bulunduğu kesimde bir miktar genişletilmiş, ancak buradaki surlar deniz kıyısına kadar uzatılmamıştır. Resimde deniz kıyısına ulaşan bir kalenin hiç gösterilmemiş olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (res. 1). Gösterilen kalenin denize bakan duvarları ile deniz kıyısı arasındaki alanda hiç yapı yoktur. Deniz içinde ise kaleden çıkan yolların ucunda iki mendirek görünmektedir. Üzerindeki el yazısıyla alınmış olan notlar nedeniyle resim bir kent krokisi gibi durmakta ve büyük olasılıkla Fransız ticaret bölgesinin yerini göstermek için yapılmış resmi bir belge niteliği taşımaktadır.

Kent tarihi için son derece önemli olan J. Bordier'e ait bu belge *Aşağıhisar* surlarının II. Aleksios tarafından inşa edildiği bilgisini kuşkuyla hale sokmaktadır. II. Aleksios üzerinde kendi adı olan yazıtın bulunduğu batı duvarını belli bir yere kadar yaptırmış olabilir. J. Bordier'in resminde bu duvarın da denize kadar uzamadığı görülmektedir (res. 1). Buna göre *Aşağıhisar*'ın en azından deniz suru ile doğu surunun Osmanlı döneminde inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Örneğin, Moloz Kapısı üzerindeki Osmanlı tuğrası ve buradaki

doldurulmadan önce dere suları deniz surlarının altından geçerek denize karışırdı. Bugün ise sahil dolgusunun altından bir su tüneliyle geçmektedir.

³⁷ Trabzon Kalesi'nin doğu kenarındaki eski deri atölyeleri nedeniyle *Tabakhane Deresi* diye de anılan bu dere gerilerde, *Kireçhane* köyünün doğusundaki *Ballıtaş* sırtlarından (379 m) kollar halinde başlar ve bu kollar *Bahçecik* semtinin altında birleşerek devam eder. Vadi uzunluğu yaklaşık 5 km'dir. Kalenin doğusundan akarak Zağnos deresiyle aynı doğal koya alüvyon biriktirmiştir. Sahil dolgusu yapılmadan önce kalenin kuzeydoğu köşesinden denize karışırdı. Bugün sahil dolgusunun altından bir su tüneliyle geçmektedir.

³⁸ Bugün Molla Siyah (Nakip) Camisi olarak bilinen yapıda 1929 yılında yapılan bir inceleme sırasında iç mekânda görülen freskler 15. yüzyıla (David Tallbot Rice, “Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond”, *Byzantion*, C: 5, S: 1, Londra 1929-1930, s. 58-59), bina ise 10-11. yüzyıla tarihlenmiştir (Selina Ballance, “Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolien Studies*, C: 10, Ankara 1960, s. 152-153). Binanın tarihlenmesi yapılırken bulunduğu arazineski durumunun dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Kilisenin ithaf edildiği Aziz Andreas'ın kente gelip İncil'i ilk kez vaaz ettiği inancı dikkate alındığında da bu tarihin doğru olmayabileceği ortaya çıkmaktadır. Çünkü kendisinden 600-700 yıl sonra ortaya çıktığı anlaşılan Aziz Andreas inancının gerçeği yansıtmadığı, onun Trabzon'a gelmiş olamayacağı ortaya koyulmuştur (Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 218, Türkçesi: C: I, s. 419-420). Aziz Andreas ile *Trabzon* arasındaki ilişkinin ilk kez 14. yüzyılda Trabzonlu yazar J. Lazaropoulos tarafından dile getirilmesi, fresklerin tarihlenmesi ve yapının J. Bordier'in krokisinde görülmesi dikkate alındığında bina için en erken 14-15. yüzyıl gibi bir tarihlenme yapmak çok daha mantıklıdır. Bu dönemde kale dışı yerleşme Zağnos deresi alüvyonlarının çoktan doldurduğu bu bölgeye doğru yayılmaya başlamış olmalıdır.

burcun II. Aleksios'tan daha sonraki bir döneme ait olduğunun belirtilmesi³⁹ ve Kadınlar Hali inşaat alanının batısında devam eden doğu surunun geç dönem özellikleri taşıyan yapısı⁴⁰ *Aşağıhisar* surlarının büyük bölümünün Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Ksenophon'da Trapezounta ve Liman

Bugüne kadar Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde sözü edilen Onbinler'e ait ordugâhın *Boztepe*'de kurulmuş olması gerektiği düşünülmüştür.⁴¹ H. F. B. Lynch ise bundan farklı olarak ordugâhı bugünkü Kalkınma mahallesinin altında, deniz tarafında uzanan kıyı ovasına yerleştirmiştir.⁴² Oysa kalenin güneyindeki ana girişe giden yol dikkate alındığında söz konusu ordugâhın bugünkü *Bahçecik* semtinde olma olasılığı çok daha yüksektir. Burası eski *Kindinar* (Bahçecik) köyünün bulunduğu sur dışındaki alandır. Kale kapısının bulunduğu yerde oldukça dar olan sırt⁴³ yukarı doğru epey geniş bir düzlük halini almakta ve büyük bir ordunun burada konuşlanmasına uygun, iki yanındaki derin vadiler nedeniyle korunaklı bir arazi oluşturmaktadır.⁴⁴ Bazı araştırmacılar İstanbullu keşiş Marcus Eugenicus'a (1392-1344) atıf yaparak *Trapezous*'un tiyatrosunun, yarış pistinin ve eğlence yerlerinin de burada olduğunu belirtir.⁴⁵

Onbinler kent dışında konakladıkları yerde bir sunak inşa etmişler ve bu sunağın çevresinde kurban törenleri ile çeşitli spor karşılaşmaları düzenlemişlerdir (*Anabasis* IV.8.25-28). G. Finlay, sonradan düşüncesini değiştirdiği söylene de, Trabzon'daki incelemeleri sırasında hazırladığı krokide (res. 2)

³⁹ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 190, Türkçesi: C: I, s. 359-360.

⁴⁰ J. P. Fallmerayer *Aşağıhisar*'ın doğu surunun daha eski bir temel üzerine yapıldığını düşünmüştür. Bu düşünce onun J. Bordier'e ait Trabzon çizimini pek önemsemediğine kanıt olabilir. Zira J. Bordier'in çiziminde böyle bir duvar hiç gösterilmemektedir (Jakob Philip Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart ve Tübingen 1845, C: I, s. 83; Türkçesi: 2002, s. 68).

⁴¹ Gustav Gassner, "Der Zug der Zehntausend nach Trapezunt", *Abhandlungen*, C: 5, Braunschweig 1953, s. 7; Otto Lendle, *Kommentar zu Xenophons Anabasis*, Darmstadt 1995, s. 288-289, 295.

⁴² Henry Finnis Blossie Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Londra, New York ve Bombay 1901, C: I, s. 31, 30-31 arasındaki harita. Burası önceleri *Kavaklık* diye anılırken, 1981 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Trabzon Belediyesi tarafından büyük bir yeşil alana dönüştürülmüş adı *100. Yıl Parkı* koyulmuştur. Bugün aynı yerde *Forum Alışveriş Merkezi* bulunmaktadır (verdiği bilgiler için Mimar Bekir Gerçek'e teşekkür ederiz).

⁴³ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 13, 17.

⁴⁴ 1910 yılı yaz başında Trabzon'a gelen Alman General Eduard von Hoffmeister kalenin iki tarafındaki vadilerin çalı türü bitki ve ağaçlarla dolu olduğunu belirterek, bu durumun eski zamanlarda doğal bir savunma hattı oluşturduğunu yazmaktadır (*Durch Armenien*, Leipzig ve Berlin 1911, s. 161).

⁴⁵ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 94 (Türkçesi: 2002, s. 75). E. von Hoffmeister 1910 yılı yaz başında gördüğü kalenin güney girişindeki durumunu anlatırken aynı bilgiyi tekrarlamaktadır (*a.g.e.*, s. 163).

“tzykanisterion” (atlı spor karşılaşmalarının yapıldığı saha) notunu soru işaretiyle birlikte hem kalenin güneyine hem de batısındaki *Kabak Meydanı*’na koymuştur; kynegeion (arena biçimli amfiteyatrosu) yazısı ise yine soru işaretiyle birlikte sadece kalenin güneyinde yer almıştır.⁴⁶ 1898 yılında kentteki eski kalıntıları inceleyen H. F. B. Lynch de yayımladığı haritada, bir duvarla çevrili olduğunu belirttiği tiyatro, atlı oyun sahası ve hipodromu kalenin güneyine yerleştirmiştir (res. 3).⁴⁷ Ayrıca, *Anabasis*’te söz edilen at yarışlarında binicilerin atları yokuş aşağı sürüp deniz kıyısından dönüş yaptıkları yer için, bugünkü Zağnos vadisine inerek deniz kıyısına gidilip aynı yoldan geri dönülmesi, *Boztepe*’den deniz kıyısına inilip yeniden geri dönülmesinden çok daha akla yatkındır.⁴⁸ Ksenophon buradaki yamaçtan at sırtında inerken de çıkarken de binicilerin zorlandıklarından ve yarışmayı izleyenlerin (kent surlarına dizilmiş olmaları) epeyce eğlenip tezahürat yaptıklarından söz etmektedir (*Anabasis* IV.8.28). Bu bilgiler at yarışlarının başladığı yer olarak kalenin batısındaki *Kabak Meydanı* olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Ksenophon’un düşmanların kendilerinden daha yukarıda mevzilenmiş olduklarını belirtmesi de Onbinler’in ordugâh kurdukları yerin bugünkü *Bahçecik* semti olduğu düşüncesine destek olarak ele alınabilir (*Anabasis* V.1.9). Çünkü mallarını yağmaladıkları köylüler onlara saldırmak için fırsat kollamakta, bu yüzden ordugâhın etrafına nöbetçiler yerleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca *Bahçecik* kale içindekilerle daha kolay iletişim sağlanabilecek bir konumdadır. *Boztepe* ise kalenin doğusunda yükselen nispeten uzak bir tepedir ve korunması daha zordur.

⁴⁶ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 201-202, fig. 43 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 384-385, plan 43). A. Bryer ve D. Winfield bu krokiyi yayınlamalarına karşın G. Finlay’ın daha sonra fikir değiştirerek atlı sporların yapıldığı yerin Hüseyin Avni Aker Stadyumu’nun bulunduğu *Kabak Meydanı* olduğuna kanaat getirdiğini ve kendilerinin de böyle düşündüğünü yazmaktadır (Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 202; Türkçesi: 2020, C: I, s. 385). Fransız gezgin T. Deyrolle 1869 yılında, H. F. B. Lynch ise 1898 yılında buldukları Trabzon’daki izlenimlerini anlatırken bayramlarda *Kabak Meydanı*’nda atlı oyunlar oynadığından söz etmektedir (Théophile Deyrolle, *1869 da Trabzondan Erzuruma*, (Çev.) Reşat Ekrem Koçu, İstanbul 1938, s. 19; Lynch, C: I, s. 21). Burası 1951 yılında stadyum inşa edilene kadar bayramlarda panayır kurulan yerdir.

⁴⁷ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 17.

⁴⁸ O. Lendle bu anlatımın *Boztepe*’nin denize bakan yamaçlarına tam olarak oturduğunu düşünmektedir (Lendle 1995, *a.g.e.*, s. 191). Bu durumda *Anabasis*’te sözü edilen limanın bugünkü limanı’nın yerinde olması gerekir ki, *Boztepe*’den buraya kadar at sırtında inip sonra atı tekrar yukarı koşturmak pek gerçekçi değildir. Oysa kalenin hemen önündeki Eski Liman düşünüldüğünde, söz konusu at yarışının herkesin surlardan izleyebileceği daha akla uygun bir güzergâhta gerçekleşmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki, J. P. Fallmerayer 10 Ağustos 1840 günü ulaştığı Trabzon’daki izlenimlerini aktarırken kalenin güneyindeki varoşlardan Zağnos vadisine inip dere boyunca devam eden patika yolu anmaktadır (Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 80; Türkçesi: 2002, s. 66-67). Aynı yolu 1898 yılı Ağustos ayında Trabzon’da bulunan H. F. B. Lynch de teşhis etmiştir (Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 19). Ayrıca J. Bordier’in Trabzon resminde görülen Zağnos deresinin batısındaki yol köprüünün altından geçerek denize ulaşan aynı yol olabilir (res. 1).

Ksenophon ayrıca, *Drilas*'a (Δρίλας) yapılan seferden dönüşte kente inen dik ve dar yokuşta arkalarından gelen Kolkhislilerin saldırılarından çekindikleri için sahte bir pusu hazırlandığını anlatır (*Anabasis* V.2.28-29). Bu anlatım da Onbinler'in ordugâhının kentin hemen güneyindeki *Bahçecik*'te olduğuna işaret etmektedir. Kaleye yeterince yaklaşınca, geride kalan sahte pusudaki askerlere artık gelmeleri için işaret verilir. Ancak Kolkhisliler yerlerinden çıkan askerlere saldırır ve aralarındaki Giritli askerler ormana dalıp vadiden aşağı yuvarlanarak kendilerini kurtarırlar. Onlara komuta eden Mysos⁴⁹ ise yoldan kendi ordusuna doğru koşar ve yaralı olarak kurtarılır. Bu şekilde ordugâha sağ salim ulaşılır (*Anabasis* V.2.30-32). Bu anlatım bugünkü *Kireçhane* köyünden kaleye inen sırtları tarif ediyor gibidir; dolayısıyla bu bilgi de Onbinler'in ordugâhının kalenin hemen güneyindeki *Bahçecik*'te olduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

Yukarıda söz edildiği gibi, Ksenophon Trapezoslulardan büyük gemileri alarak bunları limana çekip dümenlerini çıkarmaktan söz etmektedir (*Anabasis* V.1.11). Böylece gemiler gözlerinin önünde duracaktır. Bugünkü limanın bulunduğu doğal koy düşünüldüğünde, limana çekileceği söylenen gemiler *Boztepe*'den rahatça gözetlenebilir. Ancak herhangi bir durumda buradan aşağı inmek, kalenin hemen güneyindeki *Bahçecik*'ten kalenin kuzeyindeki Eski Liman'a inmekten daha zordur. Kaleden bakıldığında kalenin kuzeyindeki doğal koy hem rahatça gözlenebilir hem de buraya kolayca müdahale edilebilir. Yapılan at yarışı sırasında buraya hızla gidilip gelinebildiği de görülmüştür (*Anabasis* IV.8.28). Ksenophon'un verdiği bilgiler zaten kalenin ve limanın Onbinler tarafından kontrol altında tutulduğuna işaret etmektedir.

Onbinler Trapezoslulardan alınan gemilerle Karadeniz'de seyreden gemileri ele geçirip limana getirmeye başlarlar. Otuz kürekli bir gemiye (τριακόντορος) komuta eden Atinalı Polykrates ele geçirdiği gemileri ordugâhın yanına (ἐπὶ τὸ στρατόπεδον) çekerek taşıdığı yükleri boşalttırır (*Anabasis* V.1.16). Ordugâhın güneyindeki *Bahçecik*'te olduğu ve limanın da kalenin kuzeyindeki doğal koy olduğu düşünüldüğünde, buradaki anlatım yerli yerine oturmaktadır. Ordugâhın *Boztepe*'de olduğu düşünüldüğünde ise liman pek "ordugâhın yanı" sayılamaz.

“Hadrian Limanı”

Trabzon'un eski limanı konusunda önemli iki soru vardır. Bu sorulardan ilki bugünkü Kuzgundere ve Zağnos vadileri arasında yükselen kayalık sırt üzerine kurulmuş olan kalenin hemen önünde İmparator Hadrianus zamanında inşa edildiği bilinen limandan önce, burada daha eski bir liman yapısının mı, yoksa doğal bir gemi çekek yerinin mi olduğuyla ilgilidir. Buna bağlı ikinci soru

⁴⁹ “Μυσός”, Mysialı anlamına gelen bir addır. Burası İlkçağ'da Marmara denizinin güneyindeki bölgenin adıdır.

ise bu kıyıların eski durumuyla ilgili bugüne kadar ayrıntılı bir araştırma yapılmamış olmasıyla ilişkilidir.

Geç Ortaçağ kaynakları bu sorulara ilişkin birtakım çıkarımlar yapmaya olanak sağlamaktadır. Örneğin Evliya Çelebi'nin aktardığı ve Büyük İskender dönemine dayandırdığı bir hikâyeden çıkarılabilecek sonuca göre, Moloz Kapısı'nda bir liman bulunmaktadır.⁵⁰ Burada Evliya Çelebi, her ne kadar Büyük İskender zamanına yakıştırıyor olsa da, bizim için buradaki limanın eskiliğine vurgu yapması dikkate değerdir. Aslında bir tarih kitabı olmasa da Seyahatname'de Helenistik-Roma dönemiyle ilgili göndermelerin bulunduğu, dolayısıyla Evliya Çelebi'nin bu dönemler üzerine okumaları olduğu kesindir.⁵¹ Yine de Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de Edirne kalesi ile ilgili olarak "Hazret-i İsa zamanında Rum krallarından *İdrivme* adında bir kral" diye andığı (*Seyahatname* 148b) İmparator Hadrianus'u Trabzon ile hiç ilişkilendirmemesi elindeki kaynaklarının yeterli olmadığını da ortaya koymaktadır.

Eski Liman'ın yerini açıkça gösteren bir gravür, Fransa Krallığı'nın dışişlerinden sorumlu bakanı Kont de Pontchartrain tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen bitki bilimci J. P. de Tournefort'un 1717 yılında Lyon'da iki cilt halinde basılan kitabında yer almaktadır (res. 4).⁵² Bu eski gravürde kentin her iki limanı da görülmektedir. Gravürde, bugün *Pazarkapı* diye anılan yerin önündeki Eski Liman'a ait dalgakıran duvarları dikkat çekmekteyse de, gemiler burada değil, daha doğuda yer alan bugünkü limanın bulunduğu yerde demirlemiştir.⁵³ Bu durum 18. yüzyılın başında artık Eski Liman'ın kullanım dışı olduğunu düşündürmektedir. Ancak eski ticari yapıların burada olması, dahası gümrük binasının 19. yüzyıl boyunca *Moloz*'da bulunması bu limanın yeni liman inşa edilene kadar önemini pek yitirmediğini göstermektedir.⁵⁴ 1910 yılında kente gelen E. von Hoffmeister de Eski Liman'ın

⁵⁰ Bu hikâyeye göre, Büyük İskender zamanında Moloz Kapısı'nda denize dikilen bir direk üzerine tunçtan bir balık tılsımı asılmış. Hamsi zamanı o balıktan ses çıktığında Karadeniz'de olan bütün hamsi balıkları limana gelip deniz kıyısına üşüşürlermiş. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, *Güntümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul 2011, C: II-1, s. [252b] 112.

⁵¹ Fahri Dikkaya, "Doğuda Kadimselliğin Varlığı ya da Yokluğu: Evliya Çelebi Örneği", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Famagusta 2002, s. 119-125; Tansu Açık, "Evliyâ Çelebi's Ancient World", *Evliya Çelebi*, İstanbul 2012, s. 345-351.

⁵² Söz konusu gravür kitabın 1717 yılı baskısının ikinci cildinde 232-233 sayfaları arasında ve 1718 yılında Londra'da basılan İngilizce çevirisinin ise 174-175 sayfaları arasında yer almaktadır. İkinci baskısı 2008 yılında yapılan Türkçe çeviride ise bu gravüre 144. sayfada yer verilmiştir. Joseph de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, Paris 1717; Türkçesi: *Tournefort Seyahatnamesi*, İstanbul 2008, ikinci baskı.

⁵³ Ö. Yılmaz'ın "Çömlekçi Limanı'nda demirlemiş" diye yorumladığı J. Bordier'in resmindeki geminin (res. 1) tam nerede demirlemiş olduğunu söylemek olanaklı görünmemektedir (Özgür Yılmaz, "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 18, Trabzon 2015, s. 215.

⁵⁴ Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s. 131; Yılmaz, a.g.m., s. 215-216.

artık önemini yitirdiğinden ve denizde seyreden yelkenli gemilerin yeni limana demir attığından söz etmektedir.⁵⁵

23 Mayıs 1701 günü kente ulaşan J. de Tournefort'un hamisine yazdığı 17. mektupta limanın kentin doğusunda olduğundan ve ayrıca buradaki gemilerin yılın belirli zamanlarında denize demir attıklarından diğer zamanlarda ise kumsala çekildiklerinden söz etmesi o yıllarda Eski Liman'ın artık önemini yitirdiği düşüncesini desteklemektedir. Mektupta bu limanda Cenevizlilerden kalan mendireğin neredeyse harap olduğuna, Türklerin bu tür yapıları onarmakla asla canlarını sıklamadığına vurgu yaparak, söz konusu mendireğin Hadrianus zamanından kalmış olabileceği belirtilmektedir.⁵⁶ Trabzon limanının adının *Platana* olduğunu yazan bitki bilimci J. de Tournefort'un burasını daha batıdaki *Akçaabat* ile karıştırdığı gibi, "Hadrian Limanı"nın da bugünkü limanın olduğu yer sandığına da şüphe yoktur. J. de Tournefort'un ayrıca Arrianus'tan aktararak Hadrianus'un bu limanı tamir ettirdiğini yazması başka bir ilginç noktadır. Zira bu daha eski bir limanın varlığına işaret eden bir ifadedir. Ancak Arrianus, Hadrianus'a yazdığı mektupta açıkça şöyle demektedir: "*Hermonassa'dan Trapezus'a 60 stadia bulunur. Burada siz bir liman inşa ediyorsunuz; zira eskiden sadece yaz ayları boyunca burada demirlemek mümkündür.*"⁵⁷ Bu ifadenin tamir edilen bir limandan söz etmediği ve ayrıca söz konusu limanın tam nerede inşa edildiğini göstermediği ortadadır.

Ksenophon'un kentte işlek bir limanın varlığından söz ettiği gibi (*Anabasis* V.1.11-16), Romalı tarihçi Tacitus'un verdiği yukarıda değinilen bilgiler de (*Annales* 13.39), limanın Hadrianus'tan önce hem Hellenler hem de Romalılar tarafından kullanıldığını gösterir. Ancak bu metinlerde zamanında kalenin hemen kuzeyindeki Eski Liman ile birlikte kentin doğusundaki bugünkü limanın kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ayrıca bugünkü Değirmendere deltasının batısında kalan liman yerinin Roma Dönemi'ne kadarki morfolojisi de henüz herhangi bir araştırmaya konu edilmiş değildir. Son on bin yıl içinde yaşanan iklim değişikliklerinin Karadeniz'in yapısını da değiştirdiği bilindiğine göre, önceleri bir göl olan Karadeniz'de su seviyesi çok daha aşağıda iken akarsuların derin vadiler oyduğu, sular yükselince bu vadilerin başlangıçta suyla dolduğu anlaşılmaktadır. Bunu takip eden süreçte birer haliç görünümündeki akarsu vadilerinin giderek alüvyonla dolduğu, bu nedenle yakın geçmişte bataklık haline gelen akarsu ağızlarının günümüzde birer kıyı düzlüğü haline geldiği görülmektedir.⁵⁸ Kent merkezinin doğusunda denize karışan

⁵⁵ Hoffmeister, *a.g.e.*, s. 161-164.

⁵⁶ Tournefort, *a.g.e.*, C: II, s. 235; Türkçesi: 2008, C: II, s. 120.

⁵⁷ "ἅπα δὲ Ἑρμωνάσσης ἐς Τραπεζοῦντα στάδιοι ἐξήκοντα. Ἐνταῦθα σύ ποιεῖς λιμένα: πάσαι γάρ, ὅσον ἀποσαλεύειν ὄρα ἔτους, ὄρμος ἦν." *Periplus Ponti Euxini* 16.6; Murat Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, İstanbul 2005, s. 33.

⁵⁸ Değirmendere vadisi için daha önce böyle bir varsayımda bulunulmuştur. Ahmet Ardel, "Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler", *Türk Coğrafya Dergisi*, C: 1, İstanbul 1943, s. 74.

Değirmendere bu sürecin en iyi izlenebileceği yerlerden biridir.⁵⁹ Dolayısıyla 2000-2500 yıl önce bu deltanın batısındaki (*Boztepe* etekleri, *Çömlekçi*), Değirmendere alüvyonlarının doldurduğu kayalık yamaçların denize ulaştığı kıyılarda gemilerin yanaşması için uygun yerlerin olup olmadığı henüz bilimsel sondajlarla araştırılmış değildir.⁶⁰ Kaldı ki son yıllarda yapılan araştırmalar Trabzon'da bir de karasal yükselmenin etkileri olduğunu ortaya koymuştur ki, bu konuya aşağıda değinilecektir.

Doğu Roma imparatoru II. Basileios'un ikinci Gürcistan seferi sırasında 1022 yılı kışını Trapezous'ta geçirdiği bilinmektedir. Fransız tarihçi L. Schlumberger'in Yahyâ bin Saîd Antâkî'den (980-1066) aktardığına göre⁶¹ imparator burada I. Giorgi'nin yönetiminde bulunan Pakraduni Krallığı'na saldırmak için bir donanma toplamıştır.⁶² Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisinin azalmasıyla Sasanilerin ele geçirdiği Karadeniz'in güneydoğu bölgesindeki *Paipertes* (Bayburt), *Satala* (Sadak köyü), *Nikopolis* (Koyulhisar), *Trapezous* (Trabzon) ve *Kerasous* (Giresun) gibi kentler I. Iustinianus döneminde (527-565) Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir.⁶³ Buna göre Trabzon neredeyse en başından itibaren Doğu Roma'nın önemli bir liman kentidir. Bu nedenle 1022 yılında II. Basileios'un burada topladığı donanmanın kalenin kuzeyindeki Hadrian'dan kalan Eski Liman'da demirlediği düşünülebilir.

1817 yılında kenti ziyaret eden M. Bijişkyan'ın⁶⁴ "Hadrian Limanı" diye anılan yer için verdiği ayrıntılar ilgi çekicidir. Aslen Trabzonlu olan M.

⁵⁹ F. I. Uspenskiy Değirmendere'nin (Pyxites) beraberinde bol miktarda alüvyon ve kum taşıdığını ve sahile doldurduğunu belirtmektedir. Fedor Ivanoviç Uspenskiy, *Очерки Из Истории Трапезунтской Империи*, Leningrad 1929, s. 11; Türkçesi: 2003, s. 19. A. Ardel ise gayet derin bir vadi açmış olan Değirmendere'nin taban seviyesinin deniz seviyesine yakınlığı ve bölgede yağışın fazlalığı nedeniyle enerjik bir akarsu olduğuna ve deltanın oluşmasındaki insan faktörüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca yayını yaptığı yıla kadar bu deltanın ilk zamanlarından itibaren oluşum sürecini gösterecek belgelerin olmadığını belirtmekte ve taşınan alüvyonun bugünkü limanı sığılaşma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını yazmaktadır. Ardel, *a.g.m.* s. 73-74.

⁶⁰ Trabzon kıyılarındaki alüvyon dolgu kalınlığı 10-60 m arasında ölçülmüştür. Cemil Yılmaz vd., "Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi", *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu*, İstanbul 2005, s. 111-117. Akarsu ağızlarındaki alüvyon dolguların kalınlığı, eski Karadeniz gölünün seviyesi göz önüne alındığında 100 m' bulabilir. Kaldı ki, *Moloz* ile Güzelhisar arasındaki kıyıda denizin eskiden daha derin olduğu 1940'lı yılların başında bölge morfolojisini inceleyen A. Ardel'e ifade edilmiştir ve ona göre bunun nedeni Kuzgundere ve Zağnos deresinin taşıdığı alüvyonlardır. Ardel, *a.g.m.*, s. 75. Dolayısıyla kale önündeki doğal koy ile Değirmendere ağızındaki oluşum süreci jeolojik sondajlarla ortaya koyularak Trabzon'da geçmişten günümüze yaşanan tarihsel süreç aydınlatılabilir.

⁶¹ Gustave Léon Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*. Paris 1900, s. 511.

⁶² René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul 2006, s. 545 (Aslı: *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Payot, Paris 1947).

⁶³ Grousset, *a.g.e.*, s. 231.

⁶⁴ 1777 yılında Trabzon'da doğan M. Bijişkyan Venedik'te eğitim görmüştür. 1817 yılında Karadeniz kıyılarında papaz olarak yaptığı teknik gezinin notlarını 1819 yılında Venedik'te

Bijişkyan, “Eski Liman” diye adlandırılan yerin kalenin kuzeyinde bulunduğunu, yapının duvar kalıntılarının üç taraftan görüldüğünü, doğu tarafına açılan liman ağzının büyük gemilerin girmesine uygun olduğunu ve limanın elliden fazla gemi barındırabildiğini ifade etmektedir. Yazarın burada Ksenophon’dan çok önce yapılmış bir liman olması gerektiğine ve Hadrianus’un zaten var olan bir liman yapısının duvarlarını tamir ettirmiş olabileceğine işaret etmesi ayrıca ilginç bir nottur.⁶⁵ Yukarıda değinildiği gibi, aslında doğru olmayan bu bilgi belki de Arrianus’un yazdıklarını bu yönde yorumladığı anlaşılan J. de Tournefort’dan alınmış gibi durmaktadır, zira M. Bijişkyan eski liman kalıntılarını denizdeki mendirekler dışında asla görmüş değildir (res. 4, 5).

19. yüzyılın başlarında Trabzon’da bir süre kalan araştırmacı F. E. Schulz’un ölümünden sonra⁶⁶ Fransa’ya gönderilen belgeler arasında 17 Kasım 1826 tarihli kent ve çevresiyle ilgili bir metin vardır. Metinde Eski Liman’ın *Moloz*’da olduğu, denizdeki dalgakıran işlevi gören bir dizi kayanın buna işaret ettiği ve kış süresince burada kayıkların barındığı belirtilmektedir.⁶⁷

Benzer şekilde G. Finlay 19. yüzyılın ortalarında “Hadrian Limanı” için *Moloz* sahilindeki Eski Liman kalıntılarını işaret eder ve “daha önce gemilerin korunaksız bir biçimde demirlediği” bu yerde Hadrianus’un kış rüzgârlarına karşı korunaklı bir liman inşa ettirdiğini yazar.⁶⁸

1847 yılında Sultan Abdülmecit tarafından teknik bir gezi için görevlendirilen Mâbeyinci Râgıp Bey başkanlığındaki ekipte yer alan Doktor Perunak Feruhan Bey, 1868 yılında bastırıldığı kitapta Eski Liman ile ilgili bilgi vermektedir.⁶⁹ Buna göre surların devamı şeklinde bir mil kadar denizin içine doğru uzanan mendirekler daire şeklindedir. Bu dairenin güneydoğu tarafında gemiler için bir açıklık bırakılmış, böylece 300 kademden fazla büyüklüğü olan bir liman meydana getirilmiştir. Bu duvar deniz üzerinde yer yer kaya gibi görünmektedir.⁷⁰

Daha yakın dönem yayınlarında da “Hadrian Limanı”nın *Moloz*’da olduğu farz edilmekle birlikte, buradaki batık liman ile Hadrianus arasında

Ermenice yayımlanmıştır. Bu gezi sırasında İlkçağ kaynaklarıyla kendisinden önce aynı yolculuğu yapan Avrupalı gezginlerin yazdıklarını dikkate alarak Karadeniz kıyılarını dolaşmış, mesafeleri ölçmüş, taş yazıtlar ile kiliselerde korunan el yazmalarını okumuş ve gözlemlerini not etmiştir. M. Bijişkyan 1861 yılında Venedik’te yaşamını yitirmiştir (1969 yılında İstanbul’da basılan Türkçe çevirinin önsözünde bu tarih 1851 olarak verilmektedir).

⁶⁵ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul 1969, s. 51.

⁶⁶ Friedrich Eduard Schulz Paris’deki Asya Araştırma Topluluğu tarafından 1826 yılında Osmanlı Devleti’ne ve İran’a gönderilmiş, 1829 yılında Başkale dağlarında öldürülmüştür.

⁶⁷ Friedrich Eduard Schulz, “Notice sur la ville de Trébisonde”, *Journal Asiatique*, C: 3, S: 1, Paris 1836, s. 22 (Metni uzun süredir Trabzon’da yaşayan M. Beuscher adlı birinin yazdığı da düşünülmektedir).

⁶⁸ Georg Finlay, *History of Greece*, Edinburgh ve Londra 1851, s. 356.

⁶⁹ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 71; Veysel Usta, *Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999, s. 129.

⁷⁰ 1 mil yaklaşık 1,6 km, 100 kadem kare ise yaklaşık 9,3 m² geldiğinden Feruhan Bey’in verdiği ölçülerin güvenilirliği yoktur.

bağlantı kuracak herhangi bir kanıtın olmadığı belirtilmekte, Roma Dönemi'nde kıyı durumunun farklı olabileceği akla getirilmeden, *Moloz*'daki batık limanın Hadrianus'a kadar sadece bir dış liman olduğu sanılmaktadır.⁷¹ Oysa 2018 yılında *Pazarkapı*'da kazılan inşaat çukurunda buradaki Roma Dönemi liman yapısının iç limanına ait bir duvar ortaya çıkmıştır (res. 6).

K. Lehmann-Hartleben'in eski limanlar üzerine hazırladığı bir çalışmada Trabzon limanının kent ile aynı ismi taşıyan tepelik alanın kıyı şeridini kapladığı ve yaklaşık 150 m çapında, yarım daire şeklinde bir dalgakıran/rihtımı olduğu yazılıdır. Ayrıca limanın en şiddetli rüzgârları kuzey ve kuzeybatıdan yediği, bu nedenle liman girişinin kuzeydeki merkez aks üzerine değil, yaklaşık 70 metrelik bir açıklık ile kuzeydoğudan verildiği belirtilmektedir. K. Lehmann-Hartleben, bu haliyle limanın Filistin'deki Kaisareia Limanı'na benzediğini düşünmekte ve sözü edilen dalgakıranların halen suyun altında görülebildiğini ifade etmektedir.⁷² *Moloz* sahilindeki dalgakıran yakın zamana kadar görüldüğü halde, bir süre önce sahil doldurulurken bu tarihi dalgakıran kalıntılarının da dolgu altında kaldığı bilinmektedir.⁷³ Nitekim eski kıyı çizgisi artık bugünkü deniz kıyısından 500 m kadar içeride kalmıştır (res. 6).

Aynı liman kalıntılarında Rus işgali yıllarında kentte arkeolojik kazı ve araştırmalar yapan F. I. Uspenskiy de söz etmektedir. Ayrıca *Aşağıhisar* ile ilgili aktardığı gözlemlere göre buradaki surlar ustalıklarla inşa edilmiş, ortalama bir kentin duvarlarından daha kalın ve kulelerle güçlendirilmiştir. Surların içindeki *Yukarıhisar* ve *Ortahisar*'a göre çok daha geniş olan arazi o günlerde olduğu gibi Ortaçağ'da da ticarethaneler, çarşılar ve ticaretle uğraşanlar tarafından tutulmuştur.⁷⁴

Hadrianus Dönemi'ndeki limanın Kuzgundere ve Zağnos deresi ağzında inşa edildiğine dair yukarıda sıralanan bilgiler dışında, Arrianus'un bu limanla ilgili olarak, gemilerin sadece yaz aylarında demir atabildikleri bir yer olduğunu yazması (*Periplus Ponti Euxini* 16.6), bu yerin liman inşa edilmeden önce doğal bir koy olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca yeni yapılan limanın, gemilerin hâlihazırda demir atabildikleri bir yerde inşa edildiğini yazması da bu düşüncemizi desteklemektedir. Ancak söylenmelidir ki, Eski Liman'ın Hadrianus zamanındaki ve ondan önceki durumunu öğrenmenin tek yolu bugünkü *Pazarkapı* semtinde uygun yerlerde arkeolojik kazı çalışmaları yapmaktır.

1833 ve 1843 yılları arasında Küçük Asya'ya iki seyahat gerçekleştiren C. Texier, "Hadrian Limanı"nın yapıldığı yer ile ilgili olarak "[Hadrianus] *Karantina'nın bulunduğu güzel kayaların altında, denize doğru uzanan güzel taşlığı oydu*" ifadesini kullanır.⁷⁵ Bu ifadeden C. Texier'in İmparator

⁷¹ Bryer - Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 180 (Türkçesi: 2020, C: I, s. 341).

⁷² Karl Lehmann-Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, Leipzig 1923, s. 19.

⁷³ Mitford, *a.g.m.*, s. 27; Özsait, *a.g.m.*, s. 41.

⁷⁴ Uspenskiy, *a.g.e.*, s. 10-11 (Türkçesi: 2003, s. 18-19).

⁷⁵ Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev.) A. Suat, Ankara 2002, s. 155.

Hadrianus'un inşa ettirdiği limanı *Ganita* diye adlandırılan kayalığın hemen batısında sandığını düşündürmektedir. Ancak C. Texier'in limandan geriye bir şeylerin kalıp kalmadığını belirtmemesi, burada herhangi bir kalıntıyı görmemiş olduğuna işaret eder. Çünkü yanılıyla Roma Dönemi'ne ait limanı yerleştirdiği yerde eski bir liman kalıntısı yoktur. Kaldı ki, onun zamanında sahil boyunca her uygun yere gemilerin yanaştığı, hatta karaya çekildiği bilinmektedir. *Güzelhisar* ile Eski Liman arasında *Ganita*, *Tuzluçeşme*, *Taşdirek*, *Kemerkaya* ve *Mumhaneönü* adlı küçük gemi çekek ve yük boşaltma yerleri olduğu eskiden beri bilinmektedir.⁷⁶

C. Texier ile benzer bir yanılıya S. P. Karpov da düşmüştür. Bugünkü limanı düşünerek kalenin Değirmendere'den 3 km uzakta olmasına anlam vermeye çalışan yazar, kale önündeki doğal limanın o kadar büyük olmadığını, kışın rüzgârlara açık bir yer olduğunu ve sadece yazın denizcilige uygun olduğunu belirtmektedir.⁷⁷

Kadim Trabzon'un kalıntıları bugünkü yapılaşmanın altında kalmıştır. Bir süre önce *Ortahisar* ve çevresindeki bazı temel kazılarında bu durumu arkeolojik olarak saptamak mümkün olmuştur. Nisan 1988'de *Tabakhane Camisi*'nin kuzeybatı köşesindeki bir temel kazısında ortaya çıkan arkeolojik kalıntılar, Trabzon Müzesi Müdürlüğü'nün burada kontrol kazıları yapmasına neden olmuştur. Bu kazılarda, MS 2. yüzyıla tarihlenen ve bir tapınağa ait olduğu anlaşılan bir bronz erkek heykeli, 2 sütun başlığı, 4 sütun kaidesi, 15 kırık sütun gövdesi, 7 arşitrav parçası, 3 kırık friz parçası ile bir miktar kırık mermer ile seramik ve metal parçaları ele geçmiştir.⁷⁸

2018 yılında yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında *Ortahisar* surlarının batı dibinde Roma Dönemi öncesine tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir.⁷⁹ Dolayısıyla kentin Klasik Dönem'de kullanılan limanı da bugünkü yapılaşmanın altında kalmış durumdadır. Bu limanın eski yerleşim alanı olan *Ortahisar* ve çevresindeki kent alanıyla ilişki içinde bulunduğu ortadadır. Bu durumu kanıtlayan birtakım bulgular, aynı arkeolojik yüzey araştırması sırasında *Pazarkapı* semtindeki inşaat çukurunda ortaya çıkmıştır (res. 6-11).

Pazarkapı İnşaat Alanındaki Arkeolojik Bulgular

Trabzon'un *Pazarkapı* semtinde, Zağnos vadisinin kuzey ucunda 25.600 m² genişliğindeki alanda, Ortahisar Belediyesi tarafından, Mayıs 2018 tarihinde bir inşaat projesi başlatılmış, burada kamu, ticaret ve konut birimleri planlanmıştır. Bu kapsamda kazılan temel çukurlarında ortaya çıkan arkeolojik kalıntıların yok edildiği haberleri yerel ve ulusal basında yer almıştır. Bu gelişmeler sırasında, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile

⁷⁶ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 215.

⁷⁷ Karpov, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁸ Elmas Kaya, "Trabzon İl Merkezinde Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara 1999, s. 321-334.

⁷⁹ Çalışkan-Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 259.

2018 yılında başlatılan Trabzon yüzey araştırması kapsamında söz konusu alan da incelenmiş ve saptanan arkeolojik kalıntılar belgelenmiştir.⁸⁰

Günümüz kıyı çizgisinden 500 m içeride bulunan inşaat alanında yaklaşık 8 m derinliğinde temel çukuru kazılmıştır (res. 6). Kazılan yerde ortaya çıkan kesitlerin en alt tabakası siyah renkli kum ve çakıl taşlarıyla kaplıdır (res. 7).⁸¹ Bu durum denizin bir zamanlar buraya kadar girdiğini kanıtlamakla birlikte, bu denizsel kum-çakıl tabakalarının en üst seviyesinin günümüz deniz seviyesinden 1,5 m kadar yukarıda olduğunu da göstermiştir.⁸² Buradaki denizsel dolgu, çakıl taşlarının yoğun olduğu alttaki tabakanın üzerini örten siyah renkli ince kum tabakası şeklinde istiflenmiştir. Bunun üzerindeki tabaka yer yer killi toprak katmanları ile kesilen yine çakıl taşlı deniz kumu katmanları halinde yükselmektedir. Bu nitelikteki bir istiflenme, Zağnos deresinin denize karıştığı bu alanın alüvyonların etkisi altında olduğunu da göstermektedir. Üstteki killi toprakla karışık istiflenme içinde arkeolojik materyal de görülmüştür. Örneğin bu tabaka içinde Roma Dönemi'ne ait, Satir yüzü kabartmalı bir kandil parçası⁸³ ile ip delikli kemik bir iğne parçası ele geçmiştir (res. 8a ve 8b). Bu istiflenmenin üzeri ise kalın bir toprak dolgusu ile örtülmüştür.

İnşaat alanının kuzeybatı köşesindeki kesitlerde, beton bir yapı temelinin hemen altında, inşaat çukuru kazılırken ortadan kaldırılmış eski duvar kalıntıları görülmüş ve belgelenmiştir (res. 6, 9). Bu duvarlardan biri 3,5 m kalınlığı ve 3 m yüksekliği ile öne çıkmaktadır. Aynı özellikleri gösteren ve aynı kalınlıktaki bir başka duvar kalıntısı, inşaat çukurunun doğu kesitinde de görülmüştür (res. 10). Bu durum inşaat çukurunun ortasında uzun ve kalın bir duvarın olduğuna işaret etmektedir ki, araştırma ekibinin aldığı bilgiler ışığında bu duvarın olası yönü çizilen planda gösterilmiştir (res. 6). Büyük bir yapının parçası olduğu açık olan bu kalın ve harçlı duvar kalıntısı, araştırma ekibi tarafından bir liman duvarı olarak değerlendirilmiştir.⁸⁴ Ayrıca kesitlerde saptanan denizsel dolgular da bu değerlendirmeyi destekleyen kanıtlardır. Buna göre zamanında Zağnos deresi ağzında yer alan bir doğal koyun giderek deniz kumu ve derenin taşıdığı alüvyonla dolduğu, bu nedenle limanın zaman içinde sığılaştığı ve 1609 yılına ait J. Bordier'in resminde görüldüğü gibi, sonunda kullanılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır. J. P. Fallmerayer'den beri zamanla tamamen dolan bu arazinin etrafını çeviren surların, batı duvarındaki bir yazıta göre II. Aleksios tarafından yaptırıldığı yazıla gelmiştir. Ancak J. Bordier'in resmi yukarıda belirtildiği gibi bu bilgiyi kuşkulu hale sokmaktadır (res.1).

⁸⁰ Çalışkan Akgül vd. 2019.

⁸¹ Karadeniz siyah kumunda yüksek oranda demiroksit saptanmış olması, eski çağlarda bu kumun madencilik faaliyetlerinde kullanılmış olabileceği yorumuna neden olmuştur. Ronald Frank Tylecote, "Iron Sands from the Black Sea", *Anatolien Studies*, C: 31, Ankara 1981, s. 137-139.

⁸² Bkz. Dipnot 114.

⁸³ Bu buluntuyu tanımlayan Dr. Gülseren Kan Şahin'e çok teşekkür ederiz.

⁸⁴ Çalışkan Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 258-259.

Yüzey araştırması sırasında inşaat çukurunun kenarına yığılmış olan toprağın üzerinde yazılı bir kesme taş görülmüştür (res. 11). Epey tahrip edilmiş olan taşın kısa yüzündeki iki satır yazıdan alt satırda “N DCCXX” yazmaktadır ve bu “N(umero) 720” diye çözümlenebilir.⁸⁵ Üst satırda ise ne yazdığı anlaşılamamıştır. Yazı karakterinden Roma İmparatorluğu Dönemi’ne ait olduğu söylenebilen yapı taşının liman duvarıyla ya da buradaki liman yapılarından biriyle ilişkili olduğu düşünülmüştür. Böylece *Pazarkapı*’daki inşaat alanında kazılıp atılan kalıntıları kesin olarak tarihleyebileceğimiz somut bir arkeolojik bulgu kayıt altına alınmış olmaktadır.

İnşaat çukurunun kuzey kesitindeki kalın duvarın batısında, bu duvarın dibinden daha yüksek seviyede, kireç harcıyla inşa edilmiş farklı duvar kalıntıları görülmektedir (res. 6, 9). Buradaki arkeolojik duvar kalıntılarının üzerinde önceki yıllarda tahribata neden olan betonarme bir binanın temelleri, bunun altında ise daha eski bir tahribat dolgusu bulunmaktadır. Arkeolojik duvar kalıntılarının yönleri göz önüne alınarak olası bina planları çıkarılmaya çalışılmıştır (res. 6). Buna göre, iki farklı mimari evreye ait kalıntılar söz konusudur. Duvarlardan üst evreye ait olanlar alttaki duvarlara göre daha kalındır. İnşaat alanının kuzey kesitinde liman duvarı olduğu düşünülen kalın duvara paralel olan bir binanın zemini 7-8 cm kalınlığında, olasılıkla kiremit tozundan yapılmış ve bastırılarak sertleştirilmiş bir tabanla kaplıdır (res. 6). Bu sert tabanın batı kesitindeki üst mimari evrenin duvarları arasında uzanması burada “liman deposu” olabilecek büyük bir binanın olduğunu düşündürmektedir.⁸⁶ Üstelik bu sert tabanın altında, üst yapı evresinin duvarlarına uygun yönde bir de künk sisteminin döşenmiş olduğu görülmektedir (res. 6).

Kırmızı renkli sertleştirilmiş taban daha alttaki mimari evrenin üzerini tamamen kapatmaktadır (res. 6). Burada, biri batıda olmak üzere iki farklı bina söz konusu olabilir. Bina planları tam olarak anlaşılacakla birlikte söz konusu alt evre duvarlarının üst evre duvarlarıyla benzer yönlerde devam ettiği görülmektedir. Bu durum buradaki binaların liman duvarına göre yönlendirildiğine işaret etmektedir (res. 6).

İnşaat çukuru kuzey kesitindeki tabakalar liman duvarının buradaki diğer duvarlardan daha önce inşa edildiğini göstermektedir. Üstelik bu liman duvarına

⁸⁵ Yapı taşı üzerindeki yazının deşifre edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Murat Arslan’a çok teşekkür ederiz.

⁸⁶ F. I. Uspenskiy’nin Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgili kitabının Türkçe çevirisine çevirmen tarafından bir “İlave IV” eklemiştir. Bu ek yazarın 1948 yılında basılan Bizans İmparatorluğu ile ilgili kitabından derlenmiştir. Bu ekte İmparator Hadrianus zamanında inşa edilen liman depolarından söz edilmektedir. Bu bilgiler 1916 yılındaki Rus işgali sırasında kent merkezinde arkeolojik kazı ve araştırmalar yürüten F. I. Uspenskiy’nin hayal gücüne mi yoksa topladığı arkeolojik verilere mi dayandığı belli değildir. Burada dar bir yol ile kaleden sahile inildiğinden söz edilmektedir. İnilen bu yerde İran, Mezopotamya, Kırım, Kafkasya ve daha uzak diyarlardan gelmiş olan mallarla dolu zengin depolar bulunduğu belirtilmektedir. Pazarkapı inşaat alanında saptanan bina temellerinin tam da bu tanımlamaya uyması dikkat çekicidir. Uspenskiy 2003, a.g.e., s. 173.

ait, kırık taşlardan oluşan bir tabaka duvarın dibinde batı yönde birkaç metre uzamaktadır. Buna göre kırık taşlardan oluşan tabakanın devamındaki dolgu “Roma Dönemi Dolgusu” diye tanımlanabilir (res. 6). Aynı dolgu batı kesiti boyunca da izlenebilmektedir. Söz konusu toprak dolgunun altında çakıl taşı ve siyah kumdan oluşan denizsel tabaka yer almaktadır (res. 6, 7). Dolayısıyla ilk başlarda, burada bir iç liman inşa edilmeden önce kalenin kuzey altında gemilerin yanaşabileceği doğal bir koyun bulunduğu söylenebilir.

Pazarkapı'daki inşaat çukuru kazılırken ortaya çıkan arkeolojik kalıntılar sayesinde, Trabzon'un son üç bin yıllık liman ve denizcilik tarihiyle ilgili büyük önem taşıyan bulguları inceleme olanağı doğmuştur. Ancak maalesef temel çukuru kazısı liman duvarının altına kadar sürdürülmüş, fark edilmiş olan arkeolojik kalıntıların alelacele ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır. Böylece buradaki iç limanın dibinde zamanla biriken tarihsel katmanlar, dahası belki gemi kalıntıları artık geri dönülemez biçimde yok edilmiştir. Trabzon Yüzeysel Araştırması ekibi 2018 yılı araştırmaları sırasında yok edilmiş olan bu kalıntılardan geri kalanları bilim çevreleriyle paylaşmak üzere belgeleme fırsatı bulmuştur.

Kadınlar Pazarı Çevresindeki Arkeolojik Bulgular

Trabzon Kalesi'nin doğu kesimindeki mahalleleri H. F. B. Lynch ayrıntısıyla anlatmıştır.⁸⁷ Buna göre, 1898 yılında burada, *Aşağıhisar* surlarının kuzeydoğu köşesindeki kuleden itibaren doğuya doğru bir kumsal uzanmakta ve bu kumsalın yakınında yelkenli gemiler sıralanmaktadır. Kuleden denize doğru ise artık büyük bölümü sular altında kalmış olan bir mendirek bulunmaktadır. Buradaki mendirekle çevrili limana doğudan giriş yapıldığını daha önce M. Bijişkyan dile getirmiştir.⁸⁸ Kulenin doğusunda ise Kuzgundere'nin içinden geçtiği bir tünel vardır (res. 3). Burada yer alan mum imalathanesi nedeniyle *Mumhane Kapısı* diye anılan kale girişiyle birlikte *Aşağıhisar*'ın kuzeydoğu köşesinin daha 19. yüzyılda yol açmak için ortadan kaldırılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Doğu yönde genişleyen pazarın buradaki yapıları surlara bitişiktir.

Sürdürülen kentsel dönüşüm projesi kapsamında *Moloz*'da, *Mumhane Önü Meydanı*'nın batı kesiminde kaldırılan binaların altından, H. F. B. Lynch'in söz ettiği tünelin kuzey çıkışını gösteren (res. 3) kemerli yapı açığa çıkmıştır.⁹⁰ Daha sonra inşaat çalışmaları güney yönde, *Esnaf Sokağı* ile *Sandıkçılar Sokağı* arasındaki *Kadınlar Hali*'nin kaldırılmasıyla sürmüştür. Burada ortaya çıkan

⁸⁷ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 28-29.

⁸⁸ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 51.

⁸⁹ Lynch, *a.g.e.*, C: I, s. 29.

⁹⁰ <<https://www.dha.com.tr/yurt/kentsel-donusumde-ortaya-cikan-tarihi-kalinti-icin-kopru-mu-menfez-mi-tartismasi/haber-1608341>> erişim 14.03.2021, 02:53.

arkeolojik kalıntıların Ortaçağ surunun dışındaki yapılara ait olduğu açıktır.⁹¹ Zamanında *Kadınlar Hali*'nin arkasından geçen *Sandıkçılar Sokağı* boyunca sözü edilen Ortaçağ duvarını izlemek mümkündür. Bugünkü inşaat faaliyeti hemen bu tarihi surun önünde gerçekleşmektedir. H. F. B. Lynch 1901 yılında yayımladığı haritada bu kesimi göstermiş, surun önüne bir de savunma hendeği eklemiştir (res. 3). Aslında güneyden akan Kuzgundere'nin yatağı olan bu kesimin birkaç bin yıl önce kale önündeki doğal koyun doğu kenarı olduğuna kuşku yoktur. Dolayısıyla burada Ortaçağ öncesi dönemlerdeki durumun ne olduğu konusunda geniş kapsamlı bir arkeolojik kazı çalışması yapılmadan bir şey söylemek mümkün değildir.

Aşağıhisar'ın doğu duvarının *Ortahisar*'ın köşesine bağlantı yaptığı yer olasılıkla yine 19. yüzyıldaki imar çalışmaları sırasında, *Maraş Caddesi* genişletilirken ortadan kaldırılmıştır.⁹² *Ortahisar* surları Trabzon Müzesi Müdürlüğü'nün kontrol kazısı yaptığı alanın hemen batısında yükselmekte, dolayısıyla Maraş Caddesi'nin güneyindeki otopark binası yapılmak istenen arazi surların dışında kalmaktadır. Yapılan kazılarda oldukça derine giden yapı temelleri ortaya çıkmıştır.⁹³ H. F. B. Lynch'in yayımladığı haritada *Aşağıhisar*'ın doğu duvarı önündeki savunma hendeği tam burada kıvrılarak *Ortahisar* surlarına eklenmektedir (res. 3). 19. yüzyılda belli bir yapılaşma olduğunu bildiğimiz bu alanın, ne Komnenos Hanedanlığı zamanındaki ne de Osmanlı Dönemi'nin orta evrelerindeki durumu konusunda hiçbir fikrimiz yoktur. Dahası arkeolojik kazı yapmaya uygun olan bu açık alan, kuruluşu kesin olarak Roma egemenliği öncesine, yani Demir Çağı'na kadar gittiği düşünülen kalenin erken evreleriyle ilgili veri elde edilebilecek bir yerdir. Ayrıca burada Trabzon Kalesi çevresindeki eski morfoloji de incelenebilir. *Ortahisar*'ın doğu girişi olan Tabakhane Köprüsü bu alana 100 m kadar uzaktadır. Evliya Çelebi 17. yüzyılda kentin bu kesiminde debbağların konuştuğunu anlatmaktadır (*Seyahatname* 250a).⁹⁴ 2018 yılında yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında buradaki taş köprünün batı dibinde Roma Dönemi öncesine tarihlenen bazı seramik parçaları ele geçmiştir.⁹⁵ 1988 yılında Trabzon Müzesi Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkarılan ve Roma Dönemi'ne tarihlenen tapınak kalıntıları ile bronz erkek heykeli ise Tabakhane Camisi'nin hemen arkasındadır⁹⁶ ve sondaj kazıları yapılan otoparka 200 m uzaklıktadır.

Bu veriler kent merkezinde yeniden dönüştürülmek istenen alanlarda kent

⁹¹ <<https://www.iha.com.tr/trabzon-haberleri/trabzonun-gobeginde-roma-donemine-ait-rihtim-ortaya-cikti-2750053/>> erişim 14.03.2021, 02:53.

⁹² A. Bryer ve D. Winfield, *Aşağıhisar*'ın batı duvarında Maraş Caddesi'nin geçtiği yerin 1916 yılında, işgal sırasında Ruslar tarafından genişletilmiş olduğundan söz etmektedir. Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 189; Türkçesi: 2020, C: I, s. 358).

⁹³ <<https://www.dha.com.tr/yurt/trabzonda-otopark-kazisinde-imparator-hadrianus-donemi-kalintilari-cikti/haber-1813253>> erişim 14.03.2021, 04:05.

⁹⁴ Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, C: 2-1, s. 103.

⁹⁵ Çalışkan Akgül vd. 2019, *a.g.m.*, s. 259.

⁹⁶ Kaya, *a.g.m.*

tarihine ışık tutacak eski kalıntıların olduğunu göstermektedir. Bu nedenle özellikle *Pazarkapı, Ortahisar, Zafer ve Yenicuma* mahallerinde gelecekte yapılacak her türlü inşaat faaliyetinin denetim altına alınması için gerekli düzenlemelerin acilen yapılması gerekir. Ortaya çıkabilecek eski kalıntıların Trabzon'un bilinmezliklerle dolu kadim geçmişine ışık tutacağı unutulmamalıdır. Uzman eliyle kayıt altına alınan eski kalıntı alanlarının yeşil alan ve açık hava müzesi olarak Trabzon'a kazandırılması için çaba harcanması önem taşımaktadır.⁹⁷

Trabzon Kıyısında Deniz Seviyesi Değişimleri ve Karasal Yükselme

1971-1972 yıllarında, Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan Kerç Boğazı'nda Sovyet jeologlar tarafından yapılan deniz dibi sondajlarında Karadeniz'in önceleri bir tatlı su gölü olduğu ortaya çıkmıştır.⁹⁸ Daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar sonucu bu eski Karadeniz gölüne 8400 yıl kadar önce Akdeniz'in tuzlu sularının boşaldığı tezi ortaya atılmış ve Nuh Tufanı efsanesiyle ilişkilendirilmiştir.⁹⁹ 1995 yılında Marmara Denizi'nde başlayan denizbilimi araştırmaları ise 8400 yıl önce Karadeniz'e hızla boşalan Akdeniz sularını değil, tam aksine son buzul devri biterken Holosen'in başlangıcında hızla dolup on bin yıl kadar önce aksi yönde akmaya başlayan ve bugün de devam eden bir Karadeniz'in varlığını ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Zamanı her ne kadar tartışmalı da olsa,¹⁰¹ Güneybatı Asya'daki tarıma geçiş süreci sırasında Karadeniz'de büyük bir doğal çevre değişimi yaşanmaya başladığı açıktır. Araştırılmaya devam eden iklim değişikliklerine bağlı bu sürecin Karadeniz'den çok daha geniş bir coğrafyada etkili olduğuna ve kaçınılmaz olarak taşkın alanı içinde bulunan çok sayıda prehistorik yerleşme yerinin artık su altında kaldığına şüphe yoktur.¹⁰²

Sinop Burnu'nun batısında, kıyıdan 5 km kadar açıkta ve 100 m kadar derinde prehistorik bir yerleşmeye ait kalıntılar saptanması Türkiye kıyılarında 7500 yıl önceki Karadeniz taşkını olayının gerçek olduğunu destekleyen bir

⁹⁷ Benzer öneriler 19.11.2020 tarihli Trabzon Müze Müdürlüğü'ne verilen bilirkişi raporunda da yer almaktadır.

⁹⁸ Pavel Vasilyeviç Fedorov "Geological history of Kerch Strait as a result of new data from drilling its floor", *IGR*, C: 17, S: 4, Londra 1975, s. 422-430.

⁹⁹ B. F. William Ryan, "Status of the Black Sea Flood Hypothesis", *The Black Sea Flood Question*, Dordrecht 2007, s. 63-88.

¹⁰⁰ Ali E. Aksu vd., "Persistent Holocene outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean contradicts Noah's flood hypothesis", *GSA Today*, Boulder 2002, C: 12, S: 5, s. 4-9; Petra Mudie vd., "Late Quaternary Dinoflagellate Cysts from the Black, Marmara and Aegean Seas: Variation in Assemblages, Morphology and Paleosalinity", *Marine Micropaleontology*, Amsterdam 2001, S: 43, s. 155-178.

¹⁰¹ Bu konudaki son bilimsel tartışmalar için bkz. Valentina Yanko-Hombach vd. (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Dordrecht 2007.

¹⁰² Valentina Yanko-Hombach - Alexander Kislov, "Late Pleistocene – Holocene Sea-Level Dynamics in the Caspian and Black Seas: Data Synthesis and Paradoxical Interpretations", *Quaternary International*, Oxford 2017, S: 30, s. 1-9.

arkeolojik veri olarak sunulmuştur.¹⁰³ Oysa sualtı kamerası ile incelenen izlerin ne olduğu tam olarak belli olmadığı gibi, tarihlenebilecek herhangi bir buluntu da ele geçmiş değildir. Bulgaristan kıyılarında ve Tuna Nehri'nin girişindeki haliçte ise 3,5-9 m derinlikte çok sayıda Neolitik ve Tunç Çağı yerleşmesi saptanmıştır.¹⁰⁴ Bu yerleşmeler, hiç kuşkusuz Eski Karadeniz'in su seviyesi -100 m'nin altında iken epeyce derin olan akarsu vadilerinin Holosen boyunca alüvyon dolduğu süreç içinde, verimli kıyı ovalarına yerleşen topluluklara aittir. Ukrayna açıklarında yapılan deniz tabanı araştırmalarında ele geçen bazı çakmaktaşı yongaların kıyıda saptanan Geç Paleolitik Çağ buluntu yeriyile ilişkisi olduğu ve deniz seviyesi yükselince su altında kalan yerlere işaret ettiği düşünülmektedir.¹⁰⁵

Karadeniz'in kuzey kıyılarında yer alan MÖ 1. binyıla ait kentler 19. yüzyılın başlarından itibaren dikkat çekmiştir. Bunlardan en ünlü iki tanesi, Kırım yarımadasının kuzeybatısında denize karışan Dinyeper Irmağı halicindeki *Olbia* ile Dinyester Irmağı halicindeki *Tyras*'tır. Diğer iki eski kent harabesi olan *Phanagoria* ve *Hermonassa* ise Kerç Boğazı'nın doğusunda, Taman yarımadasının kuzey kıyılarında yer almaktadır.¹⁰⁶ Bu kentlerin son üç bin yıl içindeki deniz seviyesi yükselme sürecine bağlı olarak kısmen su altında kaldıkları anlaşılmaktadır.

Karadeniz'in kuzeyinde deniz seviyesindeki değişimler nedeniyle transgresyon hareketi görülürken güney kıyılarında, Anadolu levha hareketinin yol açtığı regresyon (uplift) hareketi karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁷ Türkiye kıyılarındaki bu hareket Trabzon çevresinde altı denizel kıyı taraçası halinde izlenmiştir.¹⁰⁸ En alttaki taraça Değirmendere'nin çıkışından doğuya doğru

¹⁰³ Robert D. Ballard et al, "Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey", *AJA*, C:105, S: 4, Boston 2001, s. 613-618.

¹⁰⁴ Preslav Peev vd., "Bulgaria: Sea-Level Changes and Submerged Settlements on the Black Sea", *Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, s. 393-412.

¹⁰⁵ Sergey Kadurin vd., "The Ukraine: In Search of Submerged Late Paleolithic Sites on the North-Western Black Sea Shelf", *Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, s. 413-428.

¹⁰⁶ Vladimir D. Blavatsky, "Submerged sectors of towns on the Black Sea Coast", *Underwater Archaeology*, Paris 1972, 115-122.

¹⁰⁷ Cengiz Yıldırım vd., "Diferential uplift along the northern margin of the Central Anatolian Plateau: inferences from marine terraces", *Quaternary Science Reviews*, S: 81, Oxford 2013 s. 12-28; Mustafa Softa vd., "Kuvaterner Yaşlı Güneydoğu Karadeniz Fayı'nın Arazi Verileri ve Bunun Tektonik Önemi, Doğu Pontidler, Türkiye", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, S: 62, Ankara 2019, s. 17-40. 1940'lı yılların başında A. Ardel tarafından eski Memleket Hastanesi (bugün Kanuni Eğitim ve Araştırma) ile Sarıkışla arasında dört denizsel kıyı taraçası incelenmiş ve kayda geçirilmiştir. Ardel, *a.g.m.*, s. 75-78.

¹⁰⁸ Cemil Yılmaz vd., "Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi", *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, 02-05 Hariran 2005 İstanbul Teknik Üniversitesi*, İstanbul 2005, s. 111-117 (T 6, 5-15 m yükseklikte); Serdar Keskin vd., "GD Karadeniz Sahil Kesiminin (Trabzon Yöresi) Aktif Tektoniği", *TURQUA VI*, İstanbul 2007, s. 138-150; "Coastal uplift along the eastern Black Sea coast: new marine terrace data from Eastern Pontides, Trabzon (Turkey) and a Review", *Journal of Coastal Research*, S: 27, Kansas-Lawrence 2011, s. 63-73.

uzanan sahil kesiminde görülmekte ve günümüz deniz seviyesinden 5-15 m yüksekliğe ulaşmaktadır.¹⁰⁹ Yıldızlı kıyılarında bu taraça içinde, deniz seviyesinden 3 ± 1 m yüksekten toplanan deniz kabukları Elektron-Spin-Rezonans (ESR) yöntemiyle GÖ 5008 \pm 533 ve GÖ 5141 \pm 294 olarak yaşlandırılmıştır.¹¹⁰ Yapılan bir başka çalışmada ise Trabzon ile Rize arasında saptanan üç farklı yükseltideki eski denizel taraçalar OSL (Optically-stimulated-Luminescence) yöntemiyle 8-78 binyıl arasında tarihlenmiştir.¹¹¹

Trabzon kıyılarındaki taraçalarda yapılan araştırmalara göre bölgenin yükselme hızının yılda 0,6-1,2 mm arasında değiştiği,¹¹² yapılan bir başka araştırmada ise Doğu Karadeniz Dağları'nın yükselme hızının yılda 0,59 ile 1 mm arasında olduğu hesaplanmıştır.¹¹³ Bu sonuçlar *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda 2018 yılında saptanan kum-çakıl tabakasının neden bugünkü deniz seviyesinden yukarıda olduğunu açıklamaktadır.¹¹⁴ Bu yüzeyin Roma Dönemi'nde inşa edilen bir iç limanın dibi olduğu, eğer inşaat çukuru kazılırken bırakılırdı eski zamanın atıkları arasında çok sayıda arkeolojik buluntunun ele geçebileceği açıktır. Buna göre, *Aşağıhisar*'ın kapladığı yerde alüvyonla dolmadan önce İmparator Hadrianus zamanında inşa edilen bir iç limanın olduğu, daha kuzeydeki yakın zamana kadar deniz içinde görülen mendirek kalıntılarının ise bunun çıkışındaki dış liman olduğu anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

G. Finlay, J. P. Fallmerayer Panaretos'un¹¹⁵ kroniklerini bulmadan önce Trabzon'un tarihi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmediğini yazmaktadır.¹¹⁶ Panaretos kronikleri bir yandan 1204 yılında kurulan devletin tarihini aydınlatırken diğer yandan tüm bölgenin tarihine karşı büyük bir ilginin

¹⁰⁹ Yılmaz vd. 2005, *a.g.m.* (T 6, 5-15 m yükseklikte); Keskin vd. 2007, *a.g.m.* ve 2011, *a.g.m.* (T-1, 4-14 m yükseklikte).

¹¹⁰ Keskin vd. 2011, *a.g.m.*

¹¹¹ Softa vd. 2019, *a.g.m.*

¹¹² Keskin vd. 2007, *a.g.m.* ve 2011, *a.g.m.*

¹¹³ Softa vd. 2019, *a.g.m.*

¹¹⁴ 2018 yılı yüzey araştırması sırasında Pazarkapı inşaat alanının tabanından GPS ile alınan yükseklik +1,5 m'dir. Bu inşaata ait mühendislik çalışmaları sırasında inşaat şirketinin yapmış olduğunu düşündüğümüz hassas ölçümler ile zemin etüdü verilerinin kent tarihini anlamak için yaptığımız bilimsel değerlendirmelerde büyük önem taşıdığı açıktır.

¹¹⁵ Komnen Devleti ile ilgili en önemli kaynak, Mihael Panaretos'a atfedilen kroniktir. Devletin kurulduğu 1204 yılından başlayan kronikte 1426 yılına kadar Komnen sarayında yaşanan olaylar kayda geçirilmiştir. Verilen bilgilerden yola çıkılarak Panaretos'un 1320'li yıllarda Trabzon'da doğduğu kabul edilmektedir. Buna göre, eski tarihli ayrıntılar önceki kronikçilerden alınmış olmalıdır. III. Aleksios zamanına (1349-1390) ait kayıtlar ise kaydedenin yaşanan olaylara gerçekten tanıklık ettiği izlenimi vermektedir. Eğer Panaretos'un doğum yılı doğruysa, kroniğe son verilen 1426 yılında 100 yaşlarında olması gerekir. Ancak, toplam 57 paragraftan oluşan kroniğin 32. paragrafında Panaretos'dan üçüncü şahıs olarak söz edilmesi kroniğin bir başkası tarafından kaleme alınmış olma olasılığını da gündeme getirmektedir.

¹¹⁶ Finlay, *a.g.e.* s. 353, dn. 1.

doğmasına neden olmuş, 19. yüzyıl boyunca eski kaynaklarda geçen Trabzon ve çevresiyle ilgili tüm bilgiler bir araya getirilmeye başlamıştır. Bu çabaların sonucunda Trabzon'un bir "Hellen kolonisi" olarak MÖ 1. binyılda tarih sahnesinde yerini aldığı yargısı ortaya çıkmıştır. Hatta G. Finlay, Hellen ırkının MÖ 1. binyıldaki pozisyonunu sömürgeci İngiltere'nin 19. yüzyıldaki pozisyonuna benzetip yüksek bir uygarlık tanımlaması yaparak kendi zamanındaki bakış açısını gözler önüne sermiştir.¹¹⁷

2018 yılında başlatılan Trabzon yüzey araştırması sırasında kent merkezini içine alan sahil kesiminde de incelemeler yapılmıştır. Kente ait eski kalıntıların günümüz yapılarının altında yer aldığı gerçeğiyle hareket edilip, 2017 yılında başlatılan kentsel dönüşüm kapsamındaki yeni inşaat çalışmaları fırsat bilinerek araştırmalar Kuzgundere ve Zağnos vadilerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar kuzey-güney yönünde, deniz kıyısı ile gerideki dağlık bölge arasında uzanan vadilerdir. Kale bu iki vadinin birbirine en çok yaklaştığı, denize doğru hafif eğimli kayalık yükselti üzerinde kurulmuştur. Burası hem iki yanındaki derin vadiler nedeniyle savunması kolay hem de zamanında önündeki doğal liman ile bir kıyı kenti kurmaya çok uygun görülmüş olmalıdır. Her ne kadar Platana Limanı ile karşılaştırıldığında zorlu rüzgârlara karşı daha az korunaklı görülsede Trabzon Kalesi için yer seçilirken güvenlik arayışının asıl belirleyici dinamiğin olmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Bunun yanında kalenin hemen kuzeyinde bir zamanlar içeri doğru daha derin olan doğal limanı, karayolu üzerinden ulaşım olanakları ve çevresindeki tarım yapmaya uygun daha fazla düz alanları olması hep birlikte düşünülmelidir.

Her iki vadiye gerçekleştirilen inşaat çalışmaları hem yeni bazı arkeolojik kalıntıların ortaya çıkarılması hem de bu kalıntıların inşaat çalışmalarını aksatması bakımından büyük bir ikilemin yaşanmasına neden olmuştur. Kent tarihi konusunda bilgili ve duyarlılık sahibi çevrelerin tüm uyarılarına karşın sürdürülmek istenen inşaat çalışmalarında, kadim kent Trabzon ile ilgili bazı bilgiler somut arkeolojik bulgularla yeniden gündeme gelmiştir. Elde edilen somut bulgulardan biri 2018 yılındaki arazi çalışmalarında tespit edilen Roma Dönemi'ne ve Ortaçağ'a ait seramik parçalarından yeni yapılan kontrol kazılarında da ele geçmesidir. Bu buluntular Kalede varlığı henüz kanıtlanmayan ancak Eusebius'un verdiği tartışmalı kuruluş tarihine göre var olduğu varsayılabilir Demir Çağı kalesi ve limanına ait bir potansiyele de işaret etmektedir.

Diğer bir arkeolojik bulgu Zağnos vadisi parkında, ilk örnekleri Batı Anadolu'da MÖ 4. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan siyah astarlı seramik parçalarının ele geçmesidir. Bu buluntular sadece Roma Dönemi öncesine

¹¹⁷ Finlay, *a.g.e.* s. 355.

¹¹⁸ Fulya Üstün-Demirkaya-Ömer İskender Tuluk, "Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması", *II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, İstanbul, s. 715.

tarihlenebilmesi bakımından değil, aynı yerdeki daha eski dönem kent merkezinin varlığını kanıtlaması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Kent merkezinde yapılan inşaat çalışmalarıyla görülen üçüncü önemli arkeolojik bulgu ise İmparator Hadrianus tarafından inşa ettirildiği söylenen limanın önemli bir bölümünün *Pazarkapı*'daki inşaat alanında ortaya çıkmasıdır. Bu bulgu Trabzon'da sadece Eski Liman'ın boyutlarını gözler önüne sermemiş, kent merkezinin geçirdiği morfolojik sürece de dikkat çekilmesini sağlamıştır.

Trabzon'un kıyı topografyası, akarsuların taşıdığı alüvyonlar ile deniz seviyesi değişimlerinin yanı sıra Trabzon Limanı, Karadeniz Sahil Yolu ve çarpık yapılaşma gibi faktörler nedeniyle de artık tamamen değişmiş durumdadır. Örneğin, 1960'lı yıllara kadar görülebilen ve "Hadrianu Limanı" diye adlandırılan mendirek kalıntıları günümüzde artık sahil dolgusu altında kalmıştır. Bu nedenle eski kıyı morfolojisini tanımlayabilmek ancak karada ve su altında sürdürülmesi gereken yeni bilimsel projelerle olanaklıdır.

Hadrianus zamanında inşa edilen iç limanın giderek derenin taşıdığı alüvyonlarla dolduğu *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda kesin olarak saptanmış durumdadır. J. P. Fallmerayer II. Aleksios zamanında bir surla çevirdiğini belirttiği araziye Zağnos köprüsü üzerinden bakarak şunları yazmaktadır:¹¹⁹

Eski kayalık ile deniz kıyısı arasındaki boşluğu adı geçen Büyük Komnenos üçüncü bir hisarla doldurdu. Bu hisar hem kapalı bir bütün oluşturuyor ve hem de eski hisara bağlanıyor. Arazideki engebelerin düzeltilmesi, çukurların doldurulması ve yeterli yer kazanılması için vadi ağzının genişletilmesi gerekiyordu. Yeni yapı eski kalenin denize bakan dar kenarına bağlanıyor. Böylece Su Kapısı denilen, yüksek konumlu, çeşmeli ve sağlam duvarlı ana kale girişi kalenin ucu yerine tam ortasında duruyor. Ancak mümkün olduğu kadar büyük bir halk kitlesine koruma sağlayacağı için iki yandaki surların eski kalenin genişliğinde denize doğru uzatılması yeterli olmadı. İmparatorluk mimarı, genişleyen ve yüzeyi düzleştirilen batıdaki vadi ağzını eski kale uzunluğunun yarısı kadar dışarıya çekip yeni planın içine soktu. Sadece doğu yandaki, arazinin denize doğru doğal olarak düzleştiği ve her dönemde büyük pazarın durduğu yerde Doğu Roma tarzı kuleleri ve daha alçak dış yapılarıyla dümdüz uzanan yeni duvar eskisinin devamıdır. Kıyıda ise dik açıyla eski dar kenarı epeyce geçerek batıdaki vadi ağzının dış kenarına kadar, aşağıdaki yüksek ağaçların arasından mazgal siperlerini izleyerek, dik açıyla burada yeniden daralan vadinin kenarı boyunca köprüye doğru uzanıyor. Burada savunma kuleleri ve çift kapılı girişleriyle güçlü dış yapıları duruyor... Duvar örülmüş küçük bir kapı üzerinde kısmen tahrip edilmiş yazıt inşaatın tamamlama tarihinin 1324 yılı olduğunu gösteriyor.

G. Finlay'e göre kale ile deniz arasındaki araziye bir ek kale inşa etmenin nedeni 1314 yılında Türklerin kent çevresindeki yerleşmeleri yağmalamasıdır. Bu inşaat hem kentin korunması hem de Trabzon'un bölgedeki en önemli ticaret

¹¹⁹ Fallmerayer, C: I, s. 82-83 (Türkçesi: 2002, s. 68). Türkçe kitaptaki çeviri gözden geçirilmiştir.

ve askeri merkez olması nedenleriyle gereklidir. İstanbul surları model alınarak inşa edilen *Aşağıhisar*'ın batı surları üzerindeki yazıtta 1324 tarihi okunmuştur.¹²⁰ F. I. Uspenskiy de kalenin iki yanındaki derin vadilerin ve surların artık kenti koruyamadığı için *Aşağıhisar*'ın inşa edildiği fikrine katılmaktadır. Yaptığı gözlemlere göre buradaki tahkimatlar büyük bir ustalikle düzenlenmiş, ortalama bir kentin duvarlarından daha kalın inşa edilmiş ve güçlü burçlarla desteklenmiştir.¹²¹

Oysa 1609 yılına tarihlenen J. Bordier'e ait resimde *Aşağıhisar*'ın bulunduğu yer abartılı bir şekilde boş bırakılmıştır. Bu durum J. P. Fallmerayer'den beri tekrar edilen *Aşağıhisar* surlarının II. Aleksios zamanında inşa edildiği bilgisini kuşkulu hale sokmaktadır. G. Finlay ve F. I. Uspenskiy ile birlikte bugüne kadar hiçbir araştırmacının J. Bordier'in resminin yarattığı kuşkulu duruma değinmemiş olması ilginçtir.¹²² Kent tarihini yeniden yazdıracak olan böyle bir durumu aydınlatmak için günümüze ulaşan surların yeniden ele alınarak çok disiplinli bir proje kapsamında dikkatle incelemesi, bu inceleme sırasında duvar temellerini görmek için arkeolojik kazılar yapılması şarttır.

1223'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin Trabzon üzerine düzenledikleri sefer hakkında bilgi veren metinlerde geçen "eski liman" tabiri, *Aşağıhisar*'ın kuzey bitişiğinde bulunan liman için kullanmış olmalıdır.¹²³ Ancak bu dönemde *Daphnous* diye adlandırılan bugünkü limanın da kullanıldığı bilinmektedir.¹²⁴

Zamanın yoğun ekonomik, askeri, politik ve kültürel ilişkileri ile denizcilikteki gelişmeler Roma Dönemi'nde Trabzon'da daha büyük ve işlevsel bir limana duyulan ihtiyacı arttırmış olmalıdır. Bu nedenle sadece yaz aylarında kullanılabilen eski çağ limanının iyileştirilmesine karar verilmiş olmalıdır. Sonuç olarak kıyıda etrafı mendireklerle çevrilen anıtsal bir dış limana ek olarak içeride kalan koyda da bir iç liman inşa edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, 19. yüzyılda *Moloz* sahilinde gözlenebilen mendirek duvarları dış limana, *Pazarkapı*'daki inşaat çukurunda içinde bulunan büyük duvarın ise iç limana ait kalıntılar oldukları değerlendirilmektedir. Dış limanın girişi, yine yazılı kaynakların belirttiği gibi, kuzeydoğu yönüne bakmaktadır. Zaten güçlü kuzeybatı rüzgârları nedeniyle bugünkü limana da kuzeydoğudan girilmektedir.

Oldukça büyük bir yapı olarak karşımıza çıkan "Hadrian Limanı", birbi-

¹²⁰ Finlay, *a.g.e.* s. 415-416.

¹²¹ Uspenskiy, *a.g.e.*, s. 10, (Türkçesi: 2003, s. 18).

¹²² A. Bryer ve D. Winfield'in *Aşağıhisar* surlarını detaylı bir şekilde incelerken Osmanlı dönemine attıkları bazı ayrıntıları dile getirdiklerini burada belirtmek gerekir. Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 187-190; Türkçesi: 2020, C: I, s 354-360.

¹²³ Metinde Eski Liman'dan batıdaki nehre kadar çadırların taşındığı belirtilmektedir. A. Bryer ve D. Winfield burada geçen "batıdaki nehir" ile kastedilenin kent surlarının hemen batısındaki Zağnos deresi olması durumunda, surla korunan kentin doğusunda daha eski bir limanın aranması gerektiğini ileri sürmektedir. Bryer- Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 195; Türkçesi: 2020, C: I, s. 373. Ancak Zağnos deresi ile *Akçaabat* arasında denize karışan birkaç başka dere daha vardır.

¹²⁴ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, C: I, s. 195; Türkçesi: 2020, C: I, s. 374.

rine bağlı dış ve iç limanlarıyla birlikte plan bakımından imparatorluğun merkezi olan Roma yakınlarındaki Ostia'nın Traianus Dönemi limanına (Trajanic Harbour) benzemektedir. Tiber Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü noktada konumlanan bu liman, anıtsal boyutlardaki dış liman ile altıgen formdaki iç limandan oluşmaktadır.¹²⁵ Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, K. Lehmann-Hartleben Trabzon Limanı'nı *Filistin* kıyılarındaki Kaisareia Limanı ile karşılaştırmıştır.¹²⁶

Eski kaynaklar, Roma Dönemi limanı için farklı ölçüler vermektedir. Limanın boyutlarını ne yazık ki kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. İki vadi arasına konumlanmış olan *Pazarkapı* semti, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 300 m uzunluğundadır. Duvar kalıntıları ise burada yaklaşık 80 m genişliğinde bir iç liman olabileceğini göstermektedir.

Hellenistik Dönem öncesinden başlamak üzere Roma ve Doğu Roma dönemlerinde Trabzon kenti ve limanı hakkında Hellence ve Latince kaynaklarda verilen bilgilerin, 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların sonuçlarıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bu sonuç, eski ve yeni yerleşim alanlarının üstüste bulunduğu ve bu nedenle arkeolojik çalışmaların oldukça zor şartlarda yapılabildiği kentin kadim tarihi açısından önemlidir. Elde edilen sonuçlar gelecekteki araştırmaların önünü açmıştır.

Bu yazıda sadece adı "Hadrian Limanı" diye yaygınlaşan Roma Dönemi yapısı çerçevesinde Trabzon'a dair metinler bir araya getirilip yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Ancak 2018 yılında başlayan Trabzon Yüzey Araştırması sırasında elde edilen sonuçlar bölgedeki ilk insan faaliyetlerinin 11 bin yıl önceye ait olabileceğini, kent tarihinin ise beş bin yıl kadar geri çekilebileceğini göstermiştir. Bu nedenle Trabzon'un kadim geçmişiyle ilgili bundan sonra yapılacak bilimsel araştırma stratejisinin şimdiden dikkatle planlanması gerekir.

KAYNAKLAR

1. İlkçağ ve Ortaçağ Kaynakları

ANCYRANI, Baptistae Aucher, *Eusebii Pamphili Chronicon Bipartitum II*, Venedik 1818.

ARRIANUS, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati. Arriani Periplus Ponti Euxini*, çeviren ve yorumlayan: M. Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹²⁵ Enrico Felici, "Il Porto di Claudio e Vitruvio", *ATTA* 23, Roma 2013, s. 129, fig. 27; A. de Graauw <<http://www.ancientportsantiques.com/a-few-ports/portus/>>erişim22.03.2021, 03:05.

¹²⁶ Bkz. Dipnot 72.

BUDGE, Ernest A. Wallis, *The Chronography of Gregor Abû'l Faraj*, Oxford 1932.

CHABOT, Jean-Baptiste, Ed. *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1899

HEREDOTOS, *Tarih*, (Çev.) M. Öktem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016 (birinci baskı 2002).

KSENOPHON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev.) O. Yarlığaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

PLINY, *The Natural History of Pliny*, çev: J. Bostock ve H. T. Riley, C: I-VI, Henry G. Bohn, Londra 1855.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographica: XII-XIII-XIV)*, (Çev.) A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993 (birinci baskı 1987).

SYNKELLOS, Georgios - NICEPHORUS Cp., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1829.

2. Kitap ve Makaleler

AÇIK, Tansu, “Evliyâ Çelebi’s Ancient World”, N. TEZCAN, S. TEZCAN ve R. DANKOFF, Ed. *Evliya Çelebi. Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2012, ss. 345-351.

AKSU, Ali E. - HISCOTT, Richard N. - MUDIE, Peta J. - ROCHON, André - KAMINSKI, Michael A. - ABRAJANO, Teofilo - YAŞAR, Doğan, “Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah’s Flood Hypothesis”, *GSA Today*, Boulder 2002, C: 12, S: 5, ss. 4-9.

AKURGAL, Ekrem, *The Birth of Greek Art. The Mediterranean and Near East*, Methuen, Londra 1968.

ARDEL, Ahmet. “Trabzon ve Civarının Morfolojisi Üzerine Gözlemler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, C: 1, İstanbul 1943, s. 71-81 (Fransızca, s. 82-85).

ARSLAN, Murat, *Arrianus’un Karadeniz Seyahati. Arriani Periplus Ponti Euxini*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

ARSLAN, Murat, “Pseudo-Skylaks: Periplous”, *Mediterranean Journal of Humanities* C: 2, S:1, Antalya 2012, ss. 239-257.

AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, Serander Yayınları, Trabzon 2005.

BALLANCE, Selina, “Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolien Studies*, C: 10, Ankara 1960, ss. 141-175.

BALLARD, Robert D. - HIEBERT, Fredrik T. - COLEMAN, Dwight F. - WARD, Cheryl - SMITH, Jennifer S. - WILLIS, Kathryn - FOLEY, Brendan - CROF, Katherine - MAJOR, Candace - TORRE, Francesco, “Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey”, *American Journal of Archaeology*, C: 105, S:4, ss. 607-623.

BERNAL, Martin, *Kara Atena. Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*, (Çev.) Özcan BUZE, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003 (ilk baskı 1998, aslı: *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, cilt: 1. The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, Free Association Books, Londra 1987).

BIJİŞKIYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, (Çev.) Hrand D. ANDREASYAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.

BLAVATSKY, Vladimir D., “Submerged sectors of towns on the Black Sea Coast”, *Underwater Archaeology. A Nascent Discipline*, UNESCO, Paris 1972, 115-122.

BORDIER, Julien, “Relation d’un Voyage en Orient”, *Archeion Pontou*, C: 6, Atina 1934, ss. 86-158.

BRYER, Anton - WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks, Washington 1985.

BRYER, Anton - WINFIELD, David, *Karadeniz’in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

BUDGE, Ernest A. Wallis, *The Chronography of Gregor Abû'l Faraj 1225-1286. The Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus*. Oxford University Press, Oxford 1932.

BURKERT, Walter, *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, (Çev.) M. F. YAVUZ, İthaki, İstanbul 2012 (Aslı: *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, C. Winter, Heidelberg, 1984).

CARPENTER, Rhys, *The Greek Penetration of the Black Sea. American Journal of Archaeology* C: 52, S:1, Boston 1948, ss. 1-10.

CHABOT, Jean-Baptiste, Ed. *Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Jacobite D’Antioche (1166-1199)*, Ernest Leroux, Paris 1899.

CLINTON, Henry Fynes, *The civil and literary chronology of Greece from the earliest accounts to the death of Augustus*. Oxford University Press, Oxford 1834.

CUMONT, Franz, “L’Annexion du Pont Polémoniaque et de la Petite Arménie”, W. H. BUCKLER ve W. M. CALDER (ed.), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Publication of the University Manchester, Londra ve New York 1923, ss.109-119.

CUMONT, Franz - CUMONT, Eugène, *Voyage d’exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Lamertin, Brüksel 1906.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya, “Sis İçinde Tarih”, *Aktüel Arkeoloji*, S: 73, İstanbul 2020, ss. 10-21.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya - KILIÇ, Sinan - DEMİREL, Serkan, “Trabzon İli Protohistorik Dönem (Kalkolitik ve Tunç Çağları) Yüzeysel Araştırması 2018 Yılı Ön Sonuçları”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır*. C: 2, Ankara 2019, ss. 253-276.

ÇALIŞKAN AKGÜL, Hülya - KILIÇ, Sinan - DEMİREL, Serkan - YILMAZ, Erkan, “Trabzon İli Protohistorik Yüzey Araştırması 2019”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S: 45, İstanbul 2019-2020, ss. 67-73.

ÇİĞDEM, Süleyman, “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:10, S:2, Erzurum 2007, ss. 133-155.

DABROWA, Edward, “Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian”, F. FREEMAN ve D. KENNEDY (ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East*, BAR International Series 297, Oxford 1986, ss. 67-76.

DAĞLI, Yücel - KAHRAMAN, Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİREL, Serkan, “MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz’in Yerel Toplulukları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 5, S: 8, Trabzon 2016, ss. 129-141.

DEYROLLE, Théophile, *1869 da Trabzondan Erzuruma*, (Çev.) Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitapevi, İstanbul 1938.

DİKKAYA, Fahri, “Doğuda Kadimselliğin Varlığı ya da Yokluğu: Evliya Çelebi Örneği”, N. TEZCAN ve K. ATLANSOY (ed.), *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Eastern Mediterranean University Press, Famagusta 2002, ss. 119-125.

DREWS, Robert, “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea” *Journal of Hellenistic Studies*, C: 96, Cambridge 1976, ss. 18-31.

EMİR, Osman - İNAN, Fatih, “İmparator Nero’nun Doğu Politikasında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Stratejik Önemi”, *History Studies*, C:10, S:4, Samsun 2018, ss. 59-79.

EYİCE, Semavi, *Trabzon*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Fragmente aus dem Orient*, J. G. Cotta’scher Verlag, Stuttgart ve Tübingen 1845 (*Doğu’dan Fragmanlar*, (Çev.) H. SALİHOĞLU, İmge Kitapevi, İstanbul 2002).

FEDOROV, Pavel Vasilyeviç, “Geological History of Kerch Strait as a Result of New Data from Drilling its Floor”, *International Geology Review* 17/4, Philadelphia 1975, 422-430.

FELICI, Enrico, “Il Porto di Claudio e Vitruvio”, *Atlante Tematico di Topografia Antica: ATTA 23*, L. Ouilici ve S. Ouilici Gigli (ed.), L’Erma di Bretschneider, Roma 2013, s. 111-137.

FINLAY, Georg, *History of Greece from its conquest by the Crusades to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, Edinburgh ve Londra 1851.

FRANGIPANE, Marcella, “The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe During the Late 4th-Early 3rd Millennia BC”, Ç. MANER, M. T. HOROWITZ ve A. S. GILBERT (ed.) *Overtuning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener*, Brill, Leiden ve Boston 2017, ss. 186-210.

GASSNER, Gustav, “Der Zug der Zehntausend nach Trapezunt”, *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft*, C: 5, Braunschweig 1953, ss. 1-35.

GRAHAM, Alexander John, “The Date of the Greek Penetration of the Black Sea”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C: 5, Londra 1958, ss. 25-42.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları, İstanbul 2006 (Aslı: *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Payot, Paris 1947).

HAUPTMANN, Andreas - SCHMITT-STRECKER, Sigrid - BEGEMANN, Friedrich - PALMIERI Alba, “Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia”, *Paléorient*, C: 28, S: 2, Paris 2002, ss. 43-69.

HIND, John G. F., “Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples Around the Black Sea (1982-1992)”, *Archaeological Reports*, C:39, Cambridge 1992-1993, ss. 82-112.

von HOFFMEISTER, Eduard, *Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere. Eine Militär-Geographische Studie*, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Leipzig ve Berlin 1911.

HUXLEY, George, “Eusebios on the founding of Trapezous”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, C: 10, Atina 1993, ss. 9-12.

İŞİK, Fahri, *Uygurluk Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, İstanbul 2012.

IVANÇIK, Askold I., *Накануне колонизации*, Palograf, Moskova ve Berlin 2005.

KADURIN, Sergey - YANKO-HOMBACH, Helen - SMYNTYNA, Olena, “The Ukraine: In Search of Submerged Late Paleolithic Sites on the North-Western Black Sea Shelf”, Geoff BAILEY, Nena GALANIDOU, Hans PEETERS, Hauke JÖNS, Moritz MENNENGA (ed.), *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, ss. 413-428.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.) E. Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016 (aslı: История Трапезундской империи, Aletheia 2007).

KAVTARADZE, Giorgi Leon, “The Georgian Chronicles and the Raison d'Être of the Iberian Kingdom”, *Orbis Terrarum* C: 6, Stuttgart 2000, ss. 177-237.

KAYA, Elmas, “Trabzon İl Merkezinde Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular”, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 27-29 Nisan 1998 Antalya*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, ss. 321-334.

KESKİN, Serdar - BEKTAŞ, Osman - EYÜBOĞLU, Yener – YÜCEL, Cem, “GD Karadeniz Sahil Kesiminin (Trabzon Yöresi) Aktif Tektoniği”, *Türkiye Kuvatner Sempozyumu, TURQUA VI, Bildiriler ve Makaleler, 16-18 Mayıs 2007, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul 2007, ss. 138-150.

KESKİN, Serdar - PEDOJA, Kevin - BEKTAŞ, Osman, “Coastal uplift along the eastern Black Sea coast: new marine terrace data from Eastern Pontides, Trabzon (Turkey) and a Review”, *Journal of Coastal Resesearch*, S: 27, Kansas-Lawrence 2011, ss. 63-73.

LEHMANN-HARTLEBEN, Karl, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1923.

LENDLE, Otto. *Kommentar zu Xenophons Anabasis*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995.

LYNCH, Henry Finnis Blossie, *Armenia Travels and Studies*, Lonhman Green and Co. Londra, New York ve Bombay 1901.

MAKSIMOVA, Mariya Ivanovna, *Античные города Юго-Восточного Причерноморья*, SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, Moskova 1956.

MANOLEDAKIS, Manolis, "Greek Colonies and the Southern Black Sea Hinterland: Looking Closer into a Long, Complex and Multidimensional Relationship", G. R. TSETSKLADZE, A. AVRAM ve J. HARGRAVE (ed.), *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, Belgrade 17-21 September 2013*. Archaeopress, Oxford 2015a, ss. 81-89.

MANOLEDAKIS, Manolis, "Greek Colonisation in the Southern Black Sea from the Viewpoint of the Local Populations", P. ADAM-VELENI ve D. TSANGARI (ed.), *Greek Colonisation. New Data, Current Approaches. Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki, 06 Februar 2015*, Alpha Bank, Atina 2015b, ss. 59-71.

MANSEL, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988 (5. Baskı, ilk baskı 1947).

MITFORD, B. Timothy, "The Roman frontier on the Upper Euphrates", R. MATTHEWS (ed.), *Ancient Anatolia, Fifty years' work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 1998, ss. 255-272.

MUDIE, Petra-AKSU, Ali E. -YAŞAR, Doğan, "Late Quaternary Dinoflagellate Cysts from the Black, Marmara and Aegean Seas: Variation in Assemblages, Morphology and Paleosalinity", *Marine Micropaleontology*, Amsterdam 2001, S: 43, ss. 155-178.

MUNRO, John Arthur Ruskin, "Roads in Pontos, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, S: 21, Cambridge 1901, ss. 52-66.

OLSHAUSEN, Eckart, *Feste Grenzen und wandernde Völker: Trapezunt und Boraner. Ein Beitrag zur Migrations- und zur Grenzraumproblematik. Pontica I, Varia Anatolica V, Recherches sur l'histoire du Pont dans l'antiquité*, İstanbul 1991.

ÖZSAİT, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 6-8 Kasım 1998*, 35-43. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları No 81, Trabzon 2000.

PEEV, Preslav - FARR, R. Helen - SLAVCHEV, Vladimir - GRANT, Michael J. - ADAMS, Jon - BAILEY, Geoff, "Bulgaria: Sea-Level Changes and Submerged Settlements on the Black Sea", Geoff BAILEY, Nena GALANIDOU, Hans PEETERS, Hauke JÖNS, Moritz MENNENGA (ed.), *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*, Cham 2020, ss. 393-412.

PETROPOULOS, Elias K., "Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea", D. V. GRAMMENOS, ve Elias, K. PETROPOULOS (ed.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Yunanistan Kültür Bakanlığı Yayını, Selanik 2003, ss. 17-92.

RICE, David Tallbot, "Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond", *Byzantion*, C: 5, S: 1, Londra 1929-1930, ss. 47-81.

RYAN, B. F. William, "Status of the Black Sea Flood Hypothesis", V. YANKO-HOMBACH, A. S. GILBERT, N. PANIN, P. M. DOLUKANOV (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. Dordrecht: Springer 2007, pp. 63-88.

SCHLUMBERGER, Gustave Léon, *L'Épopée Byzantine*. Hachette, Paris 1900.

SCHULZ, Friedrich Eduard, "Notice sur la ville de Trébisonde", *Journal Asiatique*, C: 3, S: 1, Paris 1836, ss. 21-37.

SLATTERY, David J. G., "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan*, C: 8, Tokyo 1987, ss. 1-30.

SOFTA, Mustafa - EMRE, Tahir - SÖZBİLİR, Hasan - SPENCER, Joel Q. G. - TURAN, Mehmet, "Kuvaterner Yaşlı Güneydoğu Karadeniz Fayı'nın Arazi Verileri ve Bunun Tektonik Önemi, Doğu Pontidler, Türkiye", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, S: 62, Ankara 2019, ss. 17-40.

STARR, Chester G., *The Roman Imperial Navy: 31 B.C. - A.D. 354*, Cornell University Press, Ithaca 1941.

SUMMERER, Latife, "Greeks and Natives on the Southern Black Sea Coast in Antiquity", St. MITCHELL (ed.), *The Black Sea Region. Past, Present and Future. Proceedings of the inter-diciplinary Conference in İstanbul. 14-16 Ekim 2004*. Londra 2007, ss. 27-36.

SYNDELLOS, Georgios - GREGORAS, Nikephoros - DINDORF, Wilhelm, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Impensis ed. Weberi, Bonnae 1829.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi III*, (Çev.) Ali SUAT, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002 (Aslı: *Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*, Typographie de Firmin Didot Frères, Paris 1862, 1882).

TSETSKHLADZE, Gochar R., "Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)", *Dialogues d'Histoire Ancienne* C: 18, S: 2, Paris 1992, ss. 223-258.

TSETSKHLADZE, Gochar. R. (ed.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Franz Steiner, Stuttgart 1998.

TSETSKHLADZE, Gochar R., "Once Again About the Establishment Date of Some Greek Colonies Around the Black Sea", G. R. TSETSKHLADZE ve S. ATASOY (ed.) *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Archaeopress, Oxford 2019, ss. 1-53.

De TOURNEFORT, Joseph, *Relation d'un Voyage du Levant*, De l'Imprimerie Royale, Paris 1717.

De TOURNEFORT, Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. S. Yerasimos, (Çev.) A. Berktaş (1. Kitap) ve T. Tunçdoğan (2. Kitap), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, ikinci baskı (birinci baskı 2005).

TYLECOTE, Ronald Frank, “Iron Sands from the Black Sea”, *Anatolien Studies*, C: 31, Ankara 1981, ss. 137-139.

USPENSKIY, Fedor Ivanoviç, *Очерки Из Истории Трапезунтской Империи (Trabzon İmparatorluğu Tarihi Üzerine Denemeler)*, SSCB Bilimler Akademisi Yayını, Leningrad 1929 (Türkçesi: *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, (Çev.) E. Uzun, özel basım, Trabzon 2003).

USTA, Veysel, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

ÜSTÜN-DEMİRKAYA, Fulya - TULUK, Ömer İskender, “Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması”, “*DeğişKent*” *Değişen Kent, Mekân ve Biçim. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu 31.10-02.11.2018, İstanbul Teknik Üniversitesi Taşkışla*, İstanbul, ss. 713-723.

WHITE, John Williams ve MORGAN, Morris Hicky, *An Illustrated Dictionary to Xenophon's Anabasis*, Ginn & Company, Boston 1896.

WINFIELD, David, “The Northern Routes Across Anatolia”, *Anatolian Studies*, C: 27, Londra 1977, ss. 151-166.

YANKO-HOMBACH, Valentina - GILBERT, Allan S. - PANN, Nicolae - DOLUKANOV, Pavel M. (ed.), *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Dordrecht: Springer 2007.

YANKO-HOMBACH, Valentina - KISLOV, Alexander, “Late Pleistocene – Holocene Sea-Level Dynamics in the Caspian and Black Seas: Data Synthesis and Paradoxical Interpretations”, *Quaternary International*, Oxford 2017, S: 30, ss. 1-9.

YARLIĞAŞ, Oğuz, (Çev.) *Anabasis. Onbinlerin Dönüşü Ksenophon. Humanitas Yunan ve Latin Klasikleri*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

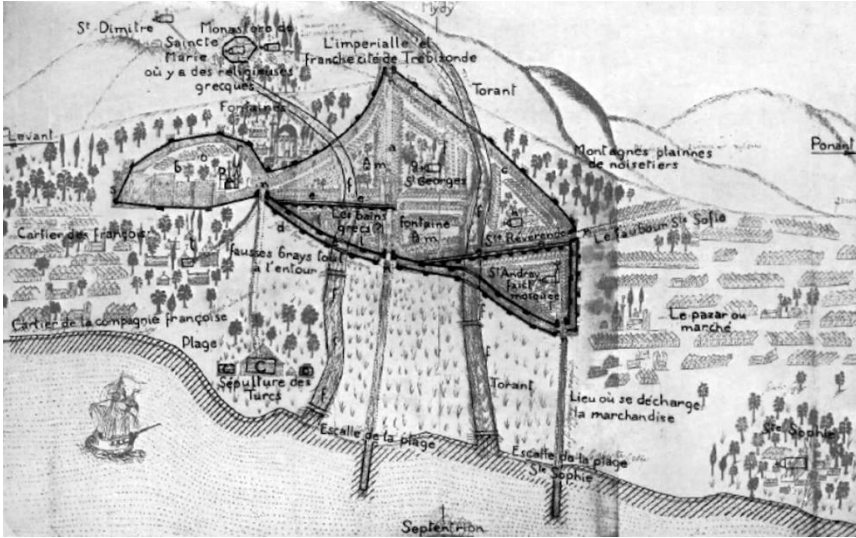
YILDIRIM, Cengiz - MELNICK, D. - BALLATO, P. - SCHILDGEN, T. F. - ECHTLER, H. - ERGİNAL, A. E. - KIYAK, N. G. - STRECKER, M. R., “Diferential Uplift Along the Northern Margin of the Central Anatolian Plateau: Inferences from Marine Terraces”, *Quaternary Science Reviews*, S: 81, Oxford 2013, ss. 12-28.

YILMAZ, Cemil - ŞEN, Cüneyt - CERYAN, Şener - KANDEMİR, Raif - KARSLI, Orhan - KARA BAK, Tülay, “Trabzon Kıyı Bölgesinin Pliyo-Kuvaterner Stratigrafisi”, *5. Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, 02-05 Hariran 2005 İstanbul Teknik Üniversitesi*, İstanbul 2005, ss. 111-117.

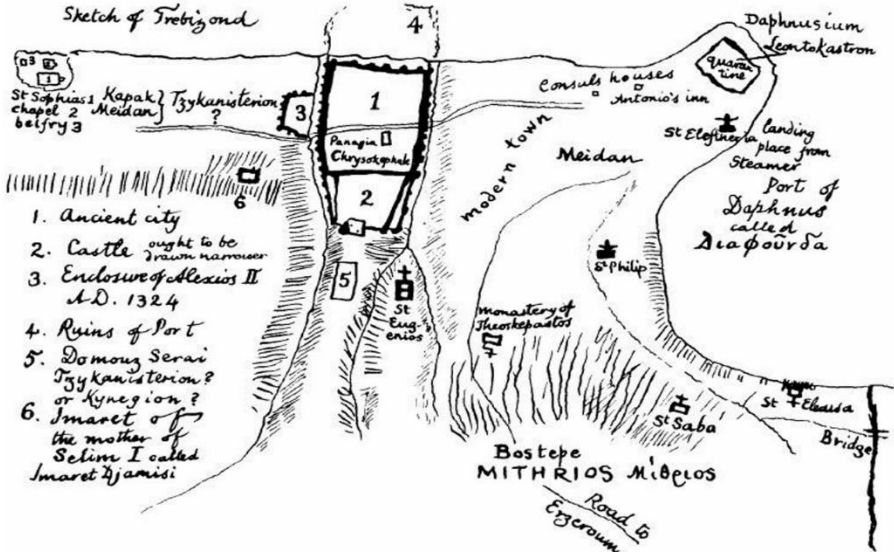
YILMAZ, Özgür, “Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 18, Trabzon 2015, ss. 213-244.

YORKE, Vincent W., “A Journey in the Valley of the Upper Euphrates”, *The Geographical Journal*, C: 8, S: 5, Londra 1896, ss. 453-472.

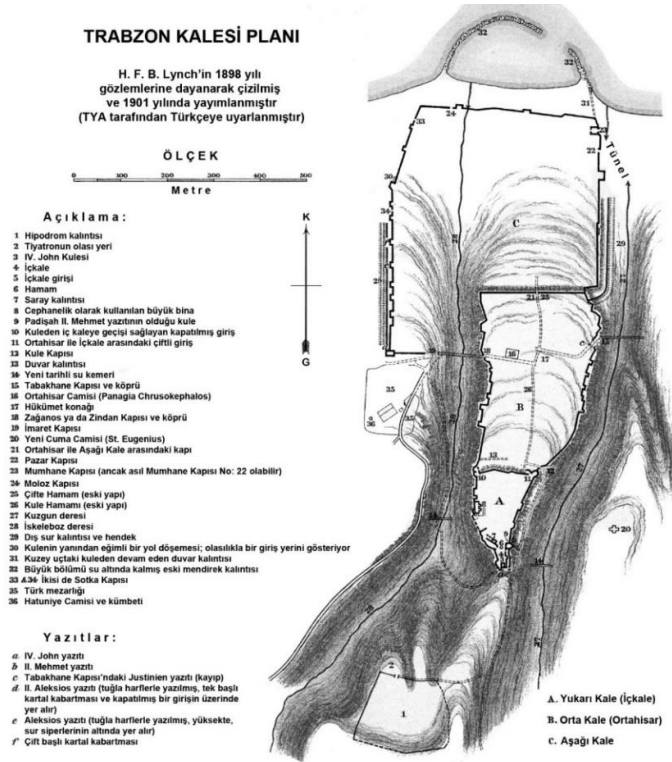
Ek: Resim ve Fotoğraflar

Resim 1. Julien Bordier'e ait 1609 tarihli Trabzon resmi (Bordier 1934, a.g.e., s. 128-129 arası).

Resim 2. G. Finlay'ın 1850 tarihli kroki. 1. Eski kent; 2. Kale daha dar çizilmeli; 3. II. Aleksios'un dış eklentisi MS 1324; 4. Liman kalıntıları; 5. Domuz ahır, Tzykanisterion? ya da Kynegion?; 6. I. Selim'in annesinin imareti, İmaret Camisi denir (Bryer - Winfield 1985, a.g.e., fig. 43; Türkçesi: 2020, plan 43).

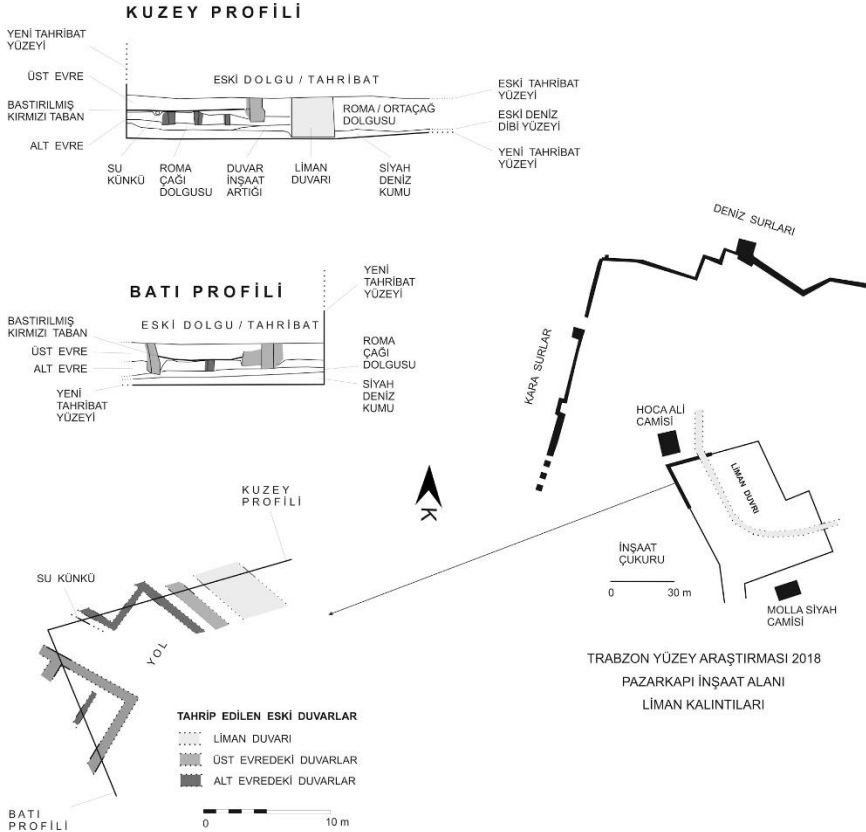
Resim 3. H. F. B. Lynch tarafından yayımlanan (1901, C: I, s. 12-13. sayfa arası) planın Trabzon Yüzey Araştırması (TYA) ekibi tarafından yapılan Türkçe uyarlaması.

Resim 4. Tournefort'un seyahatnamesinde kentin 18. yüzyıldaki durumu görülmektedir. Surlarla çevrili alanın sahil kesiminde, bugün *Moloz* denilen yerde bulunan mendrek ile daha doğuda bugün Ganita burnu diye anılan yerin doğusundaki doğal liman açıkça görülebilir (Tournefort 1717, C: II, s. 232-233; /2008, s. 144).

Resim 5. 20. yüzyılın başlarına ait bir kartpostalda Çarşı üzerinden Eski Liman kalıntılarının görüntüsü. Bu fotoğraf Kakuli biraderler tarafından 1885-1890 yılları arasında Sultan II. Abdülhamit için yapılan albüm hazırlığı sırasında çekilmiş olmalıdır. Daha sonra Osman Nuri Eyuboğlu tarafından seçilerek kartpostal haline getirilmiştir.

Resim 6. 2018 Pazarkapi inşaat çukurundaki arkeolojik kalıntılar (TYA Arşivi).

Resim 7. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun alt seviyesindeki eski deniz dibiyile ilgili kum-çakıl ve bunların üzerinde istiflenmiş alüvyon ve arasında yine kum-çakıl tabakaları (TYA Arşivi).

Resim 8. Pazarkapı inşaat çukurunun kesitinde, üstteki killi toprakla karışık istiflenme içinde ele geçen arkeolojik buluntular, (a) Roma dönemine ait Satyr kabartmalı kandil parçası ile (b) ip delikli kemik iğne parçası (TYA Arşivi).

Resim 9. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun kuzeybatı köşesindeki arkeolojik kalıntılar (TYA Arşivi).

Resim 10. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunun doğu kesitinin ortasındaki inşaat çukuru kazılırken ortadan kaldırılmış “Hadrian Limanı”na ait olduğu düşünülen iç liman duvarı kalıntısı (TYA Arşivi).

Resim 11. 2018 Pazarkapı inşaat çukurunda yok edilen Roma Dönemi yapılarından birine ya da bu çağda inşa edilen liman duvarına ait olduğu düşünülen yazıtlı kesme taş blok (TYA Arşivi).

UZUN SAVAŞLAR DÖNEMİNDEN BİR KESİT: ERDEL'İN TEMEŞVAR'İ GERİ ALMA TEŞEBBÜSLERİ(1596-97)*

Yusuf HEPER**

ÖZ

Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı topraklarına katılan Temeşvar, yaklaşık 164 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. 1552 yılında Ahmet Paşa'nın girişimleriyle Osmanlı sancağına dönüştürülen Temeşvar, Osmanlı-Habsburg güçleri arasında başlayan *uzun savaflara* değin herhangi bir tehditle karşılaşmamıştır. Bu dönemde Eflak ve Boğdan voyvodaları ile birlikte merkezi otoriteye isyan eden Erdel Hâkimi Sigismund Bathory, bunun hemen öncesinde Banat bölgesinde bulunan Hristiyan ahaliyi isyana teşvik ederek bu işgallere zemin oluşturmak istemiştir. Özellikle Osmanlıların iç ve dış problemler yaşadığı dönemi fırsata çevirmek istediğinden, 1596 yılında Temeşvar'ı işgal edip Erdel topraklarına katmayı denemişse de, Tatar ordularının ve Cafer Paşa'nın yerinde olan yardımları sayesinde buna muvaffak olamamıştır. 1597 yılında şansını ikinci kez deneyen Sigismund, Erdel'de en güvendiği adamı olan Ştefan Josika komutasında birliklerini yeniden Temeşvar'a göndermiş, ancak herhangi bir netice elde edememiştir. 1598 yılında Satırcı Mehmed Paşa, Banat'ta baş gösteren Erdel tehdidini sonlandırmak için harekete geçmiş ve bölgede Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Temeşvar, Erdel, Sigismund Bathory, Cafer Paşa, Mahmud Paşa, Gheorghe Broberly.

A PICTURE FROM THE PROTRACTED WARTIME: ERDEL'S ATTEMPTS TO TAKE BACK TIMIŞOARA BACK (1596-97)

* *Gönderim Tarihi:*09.01.2021. *Kabul Tarihi:*04.03.2021.

** *Dr.,yusufheper64@hotmail.com; ORCID:0000-0002-6044-0126.* Bu makalenin şekillenmesinde birçok ismin katkısı oldu. Öncelikle makalenin ilk halini okuyup üzerinde gereği şekilde düzeltmeler yapan ve kaynak tavsiyeleri sayesinde konunun zenginleşmesine vesile olan Güney Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsü'nden Prof. Dr. Cristina Feneşan ve eşi Prof. Dr. Costin Feneşan'a (Bükreş) müteşekkirim. Yine makalenin son hali üzerinde düzenlemeler yapan Dr. Feyzullah Uyanık'a (Edirne) ve Macarca çeviriler için Babeş-Bolyai Üniversitesi Türkoloji bölümünden Dr. Margareta Aslan'a (Cluj-Napoca) teşekkür ederim. Son olarak yaptıkları tavsiyeler ve isabetli yorumlarıyla makalenin gelişimine katkı sağlayan hakemlerimize minnettarım.

ABSTRACT

Timișoara joined the Ottoman lands in the reign of Suleiman the Magnificent era, has remained under Ottoman rule for approximately 164 years. Timișoara was transformed into an Ottoman sanjak with the initiatives of Ahmed Pasha in 1552, then she did not face any threat until the struggle started between Ottoman-Habsburg known as “Long Wars”. During this period Transylvanian Voivod Sigismund Bathory rebelled against Porte together with Wallachia and Moldavian voivods. Before this Sigismund wanted to establish a ground for these invasions by encouraging the Christian population to revolt in the Banat region. Especially he wanted to take advantage of Ottoman’s internal and external problems and he tried to occupy Timișoara and annex it to Transylvanian land in 1596. Bu he could not succeed in this thanks to help of the Tatar armies and Cafer Pasha. Sigismund tried his luck for the second time in 1597, for this he sent again his troops back to Timișoara under the command of Ștefan Josica, who was his most trusted man in Transylvania, but he could not achieve any results. Satırcı Mehmed Pasha embark on an expedition to put an end the Transylvanian threat in Banat and he reestablished Ottoman rule again in that region.

Keywords: Timișoara, Transilyvania, Sigismund Bathory, Cafer Pasha, Mahmud Pasha, Gheorghe Broberly.

Giriş

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, İran’la yaptığı on üç yıllık yorucu bir savaştan sonra Mart 1590’da Ferhad Paşa barışını yaptı. Bu barış, doğu sınırlarındaki uzlaşmazlıkları büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştu. Böyle olmakla birlikte, barışa gidilen süreçte ortaya çıkan ağır fatura, ülke içindeki istikrarı giderek bozmuştu. Özellikle Anadolu’da bulunan ücretli saray birlikleri ile yerli halk çarpışıyor, İstanbul’da ise yeniçeri ve sipahiler, ulufe zamanlarında ayaklanıyordu. Bu yüzden iç meselelere yönelen Osmanlı Devleti, uluslararası konumunu giderek kaybetmeye başladı¹. Osmanlı iç işlerinde yaşanan bu problemlerin yanı sıra Bosna Valisi Telli Hasan Paşa’nın 1591 yılında Habsburg sınırlarında fitilini ateşlediği saldırılar, iki sene sonra Sinan Paşa’nın onayıyla nihai bir savaşa dönüştü. Savaşla birlikte memnuniyetsiz kesimlerin katılımıyla, içeride geniş çaplı isyanlar patlak verdi. Habsburglarla baş gösteren bu zorlu mücadeleler, Osmanlı imparatorluğunu iç ve dış cephelerde oldukça yıprattı. Osmanlı idari organizasyonunu oldukça güç koşullarla karşı karşıya bırakan çok yönlü savaş ortamı içerisinde özellikle Batı cephesindeki gelişmeler, iki buçuk asırdan beri hedeflerini Balkanlar ve Orta Avrupa’ya yöneltmiş olan imparatorluğun hesaplarını ve güç dengesindeki yerini yeniden biçimlendirmesi bakımından kayda değerdir. Avrupa tarihinde “*Türk Savaşları*” yahut “*Onbeş Yıl Savaşları*” denilen bu yıpratıcı mücadele, neredeyse her sene tekrarlanan

¹ Pal Fodor, “Osmanlı-Avusturya Savaşları Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1593-1606), *Osmanlı*, Ankara 1999, C: I, s. 452.

askeri seferler, kanlı çarpışmalar ve kuşatmalar şeklinde sürerken Osmanlı Devleti'ni Batı'da hayli meşgul etmiştir².

Devletlerarası muvazenenin yukarıda temas edilen savaşlar ve iç huzursuzluk nedeniyle değişmesi, Osmanlı haraçgüzarı olan Eflak-Boğdan ve Erdel voyvodalarını farklı arayışlar konusunda daha açık ve cesur davranmaya yöneltmiştir. Voyvodaların siyasetlerini değiştirmelerinde ve yeni ittifaklar kurmaya yönelmelerinde, Habsburg imparatoru II. Rudolf'un teşviklerinin de önemli bir payı bulunmaktaydı. İmparatorluğun kuzeybatıdaki uç sınırlarındaki bu yeni yönelimler, Osmanlı devlet adamlarını kolaylıkla üstesinden gelemecekleri sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Avrupa'nın ruhani lideri Papa III. Clement tarafından Rumen ülkelerine gönderilen elçiler, onları Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda savaşa sürüklemiştir. Nitekim Avrupa ile Osmanlı arasında tampon bir bölge olan Rumen ülkelerinin stratejik konumu, Osmanlı'ya karşı savaşan Batılı devletler için vazgeçilmez önem sahipti. Rumen ülkelerinin Kutsal İttifak'a katılmalarıyla birlikte Batılı Devletler cepheye hem yeni bir müttefik kazanacak hem de Osmanlı devletini isyanlarla meşgul edeceklerdi. Rumen voyvodalarının isyan etmeleri halinde Osmanlı başkentine gönderilen mühimmat ve haracın önü kesilecekti. Bu sayede Osmanlı-Tatar müşterek kuvvetlerinin Avrupa içlerine yapacağı seferlerde bu yolu kullanmalarının önüne geçilmiş olacaktı³. Bu bakımdan Rumen ülkelerinin Habsburglar tarafında savaşa katılması kritik derecede önem arz etmekteydi. Bu ittifakta kilit bir rol oynayan Erdel Voyvodası Sigismund'un gayretleriyle yapılan görüşmeler sonucunda, 1594 yılı ortalarında Tuna'nın kuzeyinde bulunan üç Rumen prensliği Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etme kararı almıştır. Ancak bu anlaşmada, Boğdan Voyvodası Aron'un Sigismund Bathory'nin gücüne boyun eğmek istememesi bir takım pürüzlere sebep olmuştur. Aron'un Sigismund ile olan bağı sadece "*Osmanlılara karşı kurulan ittifakta Hristiyanlığın kazancı için kardeşlik ve dostluk*" esasları üzerine kurulu olduğundan taraflar arasında arzu edilen faydayı sağlayacak bir anlaşmaya varılamıyordu⁴. İttifak konusunda Erdel ve Boğdan arasındaki diplomatik kanallarda oluşan tıkanıklık, Habsburg imparatoru II. Rudolf'un araya girmesiyle aşılmıştı. En nihayetinde Boğdan Voyvodası Aron, 20 Haziran

² Feridun Emecen "Uzun Savaşların Başlaması (1592-1606) ve Zitvatorok Anlaşması: Dönemin Çağdaş Osmanlı Kaynaklarının Değerlendirilmesi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 279-280.

³ *Călători Străini Despre Țările Române*, (volum ingrijit de Maria Holban și colab.), Editura Științifică, București, 1971, C: III, s. 248-250.

⁴ Constantin Rezașchevici, "Mihai Viteazul și Dacia Lui Sigismund Bathory de la 1595", Muzeul Județan Argeș, *ARGESIS*, Argeș, 2003, Studii și Comuniări, Seria Istorie Tom. XII., s. 158-159.

1594'te Habsburg imparatoru himayesi altında Osmanlılara karşı ittifak içinde olacağına dair söz vermiştir⁵.

Hukuken hükümleri olan Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmek için prensipte anlaşan Rumen voyvodaları, 1594 yılı sonbaharında üç farklı koldan imparatorluğun stratejik noktalarına saldırılar düzenlemişlerdir. İmparatorluğun kuzeybatı sınırlarında gerçekleşen bu başkaldırı, yereldeki dengeleri bozmakla birlikte Osmanlı-Habsburg savaşlarının gelişim seyrini doğrudan etkilemesi bakımından kayda değer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Uzun Savaşlar dönemindeki hengâmede, tarihsel bağlar gerekçe gösterilerek meşru bir zemine oturtulan Erdel'in Temeşvar'ı geri almaya yönelik girişimleri, Tuna hattındaki hareketliliğin önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Rumen tarih literatüründe, Osmanlı kaynaklarındaki bulgulara yer verilmeden tek taraflı bir bakış açısıyla Sigismund Bathory'in Temeşvar'ı yeniden Erdel hâkimiyetine almak için yaptığı girişimler bazı çalışmalara konu edilmiştir. Bu çalışmalardan birinde Rumen tarihçi Aurel Decei, "*Încercările Lui Sigismund Bathory de A Elibera Banatului și Timișoara de Turci*" adlı makalesinde Banat'ta başlayan Osmanlı karşıtı ayaklanmaların boyutuna dair bazı analizler yapmıştır. Yine bu ayaklanmaların Temeşvar'ın kuşatılması için bir zemin hazırlandığına dikkat çekmekle birlikte kuşatmaya dair birkaç İtalyanca belgeye yer vermiştir. Ion Hategan ise "*Asediul Timișoarei Din Anul 1596 Într-o Relatare Germană de Epocă*" adlı çalışmasında Temeşvar kuşatmasının gelişimine dair Almanca kaynaklardan bazı bilgiler aktarmıştır. Son olarak Theodor Trapcea, Sigismund'un Banat'taki faaliyetlerinden hareketle Temeşvar'a kadar gittiğini ve bu kuşatmanın gelişimi hakkında bir çalışma ortaya koymuştur. Söz konusu bu çalışmalar kapsamında Sigismund Bathory'in Temeşvar'a yönelik faaliyetleri, Rumence literatürle birlikte, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'ndeki Mühimme Defterlerinin sunduğu veriler, çağdaş kroniklere yansıyan bilgiler ve batılı müelliflerin eserlerinden oluşan kaynakların rehberliğinde çok yönlü bir bakış açısıyla tahlil edilecektir.

1.Eflak-Boğdan İsyânlarına Kısa Bir Bakış

Eflak-Boğdan voyvodalarının Osmanlı siyasetinin yörüngesinde kalmaları, devletin nüfuz ve iktidarıyla doğrudan orantılı bir biçimde gelişim göstermiştir. Uzun Savaşlar döneminde sabık Eflak Voyvodası Kötü Alexandru'nun tahttan ayrılarak yerine 1593 yılında Mihail'in yönetime getirilmesi, Eflak'ın dış politikasında yeni gelişmelere müncer olmuştur. Alexandru'dan sonra büyük umutlarla Eflak'a getirilen Mihail'in Osmanlı merkezinden gelen emirleri yerine getirmemesi ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır⁶. Şöyle ki; Osmanlılar, Györ/

⁵ Ștefan Andreescu, Relațiile între Habsburgi și Rusia: Misiunea La Moscova A Lui Nicolae Warkotsch (1593), *Revista Istorică*, București, Tom. IV/V-VI, 1993, s. 523.

⁶ Yusuf Heper, "Tuna Yalılarında Mihai Viteazul Tehdidi (1598): Osmanlı-Romen Kaynakları Işığında Yeni Bir Değerlendirme" *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/68 (2020), s. 890.

Yanık kalenin alınmasından sonra Erdel'de bulunan Osmanlı güçlerine yardım etmesi için Tuna Beylerinin yanı sıra Eflak-Boğdan voyvodalarına da görev vermişti. Ancak Mihail Voyvoda bu emirleri yerine getirmediği gibi müttefiki olan Aron'a haber yollayarak Osmanlılara karşı girişeceği mücadelenin sinyallerini vermiştir⁷. Osmanlı idaresine bir tepkime olarak 13 Kasım 1594 tarihinde Eflak ve Boğdan'da eş zamanlı olarak başlayan isyanlar, kısa sürede Erdel'den gelen yardımlarla birlikte Tuna Nehri'nin ötesine doğru kaymıştır⁸. Eflak taraflarına gönderilen casuslar tarafından ele alınan ve İstanbul'a ulaştırılan raporlar, bölgedeki hassas gelişmeleri Osmanlı Devleti'nin ciddiyle takip ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Casuslar ulaştırdıkları bilgilerde, Niğbolu ve Zıştoy karşısına çok sayıda çadır kurulduğunu, buralarda tüfekli askerlerin bulunduğunu ve bunların yer yer Niğbolu yakınlarındaki reayanın eşyalarını yağmaladıklarından dolayı buradaki reayanın göçüne zemin hazırladığına dikkat çekmişlerdir. Bu tür aşırılıklarla sınırlı kalmayan Eflaklı askerler, Tuna'ya yakın yerlerdeki nehirlere araba yardımı ile 200 den fazla gemi koydukları gibi, Osmanlıların Niğbolu taraflarına köprü yapımı çalışmalarına da zorluklar çıkarmışlardır. Ayrıca Niğbolu Kalesi'nde yeterli barutun olmamasından dolayı iskelede bulunan büyük gemileri ateşe vermişlerdir. Niğbolu sancağının yardımını değerlendiren Osmanlı yöneticileri ise, Hasan Paşa ile Rumeli Beylerbeyinin Vidin'den Niğbolu'ya askerlerle birlikte gelip yardım etmesini istemiştir⁹. Niğbolu taraflarının takviye birlikler aldığı görülen Mihail ise elindeki kuvvetlerle birlikte Yergöğü kalesine saldırmış ancak Ruscuk'tan gelen yardımlar yüzünden şimdilik herhangi bir sonuç elde edememiştir¹⁰.

Boğdan Voyvodası Aron ise, 1595 ilkbaharında Bender Kalesi'ne yönelmiştir. Bender'den gönderilen arzlara bakıldığında Aron'un Bender üzerine geldiğinde kale varoşlarını yakıp yıkıp halkın mallarını yağma ettiği görülmektedir. Hatta bu sırada yakalanan Boğdan esirleri sorgulandığında Aron'un asıl hedefinin büyük topraklarla Büyük Bender Kalesi'ni kuşatma niyetinde olduğu anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti, Aron'u durdurmak için harekete geçmiş ve Cafer Paşa serdar tayin edilmiştir. Cafer Paşa gelinceye değin Bender'e yardım etmesi için Akkirman Beyi sorumlu tutulmuştur¹¹. Hatta Akkirman'da bulunan Tatar ağalarına da Aron'un Macar tarafından aldığı yardımlarla Bender'e gelebileceği yönünde uyarılar yapılarak maiyetindeki askerlerle Bender'i savunması

⁷ *Documente Străine Despre Români*, (Culegere de Documente întocmită de Manole Neagoe, Ioana Burlacu vd.), Direcția Generală a Arhivelor Statului din R.S.R., București, 1979, s. 91.

⁸ Cristina Feneșan, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2017, s. 179.

⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri BOA*, Mühimme Defteri, 934.1, s. 168-169.

¹⁰ *Letopiseșul Cantacuzinesc: Istoria Țării Românești (1290-1690)*, (Ediție Critică Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu), Editura Academiei R.P.R., București, 1960, s. 56.

¹¹ *BOA*, Mühimme Defteri, 934.1, s. 170.

istenmiştir¹². Bu akınlarla ilgili olarak Aron, müttefiki olan Sigismund Bathory'ye yazdığı mektupta, Boğdan ordusunda bulunan Erdel askerlerinden Emeric Becz ve Andrei Barcsai¹³ önderliğinde Bender'i kuşattığını fakat yoğun kuşatmadan sonra ele geçirilemediğini yazmıştır. Bu başarısızlığın ardından Aron voyvoda, Tatarlar ile savaşmak üzere kendine bağlı bulunan Kazakları Akkirman'a doğru göndermiş¹⁴, ancak Kırım Han'ı Gazi Giray'ın Akkirman'a saldıran Kazaklar üzerine gönderdiği askerlerin gayretleri sayesinde Aron'a bağlı bulunan Kazaklar, Akkirman'dan uzaklaştırılmıştır.¹⁵

2.Erdel Voyvodası Sigismund'un Banat'ta Giriştiği Mücadeleler

Eflak bölgesindeki asiler ilk etapta Tuna Yalılarında bulunan Niğbolu'yu, Boğdan'dakiler ise Bender ve Akkirman taraflarını hedef almışken, Erdel Voyvodası Sigismund Bathory¹⁶ ise Osmanlı hâkimiyetinde olan Temeşvar'ın da bulunduğu Banat bölgesine odaklanmıştır¹⁷. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Banat bölgesi için aceleci davranmayan Sigismund, bu bölgede gerçekleştireceği saldırıların alt yapısını 1594 yılı baharında hazırlamıştır. İlk evvela Banat'ta Osmanlı egemenliğinde bulunan Sırp ve Rumen gibi Hıristiyan ahaliyi isyana teşvik etme girişiminde bulunarak, Banat'taki tansiyonu kendi lehine artırma çabası içerisine girmiştir. Banat'taki hazırlıklar hakkında Erdel komutanı Moise Sekelli'ye bilgi veren Sava Banı Tudor, Eflak Voyvodası Mihail'in Virşet'e kadar geldiğini ve burada 1.000 civarında toplanan kişilerle karşılaştığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Banat bölgesinin çeşitli yerlerine haberler salındığını

¹² BOA, Mühimme Defteri, 934.1, s. 165.

¹³ Eflak ve Boğdan'da görülen isyanlarla ilgili olarak Sigismund, yardım amaçlı olarak Eflak'a Mihail Horwath önderliğinde bir birlik gönderirken, Boğdan'a ise Andrei Barcsai'yi göndermiştir. Kalvenist bir Rumen soylusu olan A. Barcsai Sigismund'un Erdel'de güvendiği isimlerin birisidir. Bu yüzden Aron'un tahtın alınmasından sonra Boğdan'da Ştefan Razvan'a destek sağlaması için gönderilen atlı birliklerin başında bulunmuştur. Bk. Sorin Bulboacă, "Banii Lugoşului și Caransebeşului în Secolele XVI-XVII", *Banatica*, 2018, s. 310.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Istoria Lui Mihai Viteazul*, Editura Militară, București, 1968, s. 145-146.

¹⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, (Haz.) Zeynep Aycibin, Çamlıca, İstanbul, 2016, C. I: s. 67; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, (Haz.) Mehmed İpşirli, Ankara, 2007, C: I, s. 87.

¹⁶ Erdel'de Bathory ailesine mensup olan Sigismund, Erdel Voyvodalığında görev yapmış olan Ştefan Bathory'in yeğenidir. Ştefan Bathory, 1576 yılında Osmanlı yardımıyla Lehistan Kralı olunca onun yerine kardeşi Cristofor Bathory geçmiş ve 1581 yılında onun ölümüyle birlikte Erdel Voyvodası olmuştur. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, III. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, C: II. Kısım: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, s. 47.

¹⁷ Gheorghe Cantacuzino, Mihai Maxim vd., *Istoria Militară A Poporului Român, Epoca De Glorie A Oastei Celei Mari. A Doua Jumătate A Secolului Al XIV-lea-Prima Jumătate A Secolului Al XVI-lea*, Editura Militară, București, 1986, C: II, s. 141.

ve bu sayının 5-6.000 civarına çıkması için uğraşlar verildiğini söylemesi¹⁸ Banat'ta yapılan hazırlıkları kanıtlamaktadır. Bu haberdan hemen sonra 24 Haziran 1594 tarihinde Banat'taki Hristiyan azınlıkların isyana hazır olduklarına dikkat çeken Sigismund, Temeşvar ve yöresinde bulunan beylerin bu olaylara karşı sabırlarının kalmadığından bahisle Banat'ta artan huzursuzluğu gözler önüne sermiştir¹⁹.

Banat'taki huzursuzlukların artmasında bölgede sözü geçen ve güvenilir kişi olan Deva Kaptanı Francisc Geszty ile Lugoj Banı Gheorghe Palatici'nin rolü büyüktür. Sözüünü ettiğimiz kişiler, Banat'ta Osmanlı iradesinden hoşnut olmayan göçmen ve haydut gibi kimseleri Sigismund lehine değerlendirerek organize etmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra F. Geszty'in komutan sıfatıyla bu grupları askeri birliklere dönüştürmesi, Erdel'in Banat'taki şansını artıran bir etken olmuştur²⁰. Öte yandan Habsburgların 1593-94 kışında Macaristan'da Osmanlı Devleti'ne karşı aldığı müteselsil galibiyetler ve bu savaşlarda Habsburg ordusunun teknik üstünlüğünün anlaşılması, Banat'taki Rumen, Sırp, Bulgar gibi azınlık grupları cesaretlendiren bir diğer etken olmuştur. Habsburg cephesinde Osmanlı aleyhine gelişen bu koşulları iyi kullanan Gheorghe Palatici, emrindeki azınlık gruplara seslenerek bu Erdel Prenslığı adına Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının harekete geçeceğini ve bu avantajı iyi kullanmak gerektiği konusunda ikna edici konuşmalar yapmıştır. G. Palatici'nin fitilini ateşlediği bu olaylar, Erdel-Temeşvar sınırını hayli hareketlendirmiştir. Sayıları gittikçe artan gruplar, Erdel sınırı üzerinde bulunan Osmanlı kalelerine yardım sağlayan konvoylara büyük zarar vererek bu isyanı başlatmışlardır²¹. Osmanlı'ya karşı ayaklanan azınlık gruplar, Banat bölgesinde bulunan Făget, Şiria ve Lipova gibi yerlerin kontrolünü kısa bir süreliğine de olsa ele geçirirler de, bu durum uzun sürmemiştir²².

Banat'ta görülen bu olaylar esnasında Sigismund, Osmanlı merkezinin dikkatini çekmemek için şimdilik sessiz kalmayı tercih etmesi tesadüfi değildir. Çünkü Erdel yönetiminde yer alan turcofil/Osmanlı yanlısı soyluların onu her an İstanbul'a şikâyet etme ve onun planlarını açığa çıkarma ihtimali bulunmaktaydı. Bu sebeple Sigismund, Macaristan'da baş gösteren Habsburg saldırılarını manipüle etmek için Habsburg ordusunun gün be gün Temeşvar sınırına

¹⁸ A. Veress, *Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești: Acte și Scrisori*, Cartea Românească, București, 1932, C: IV (1593-1595), s. 78.

¹⁹ A. Veress, *Documente*, IV, s. 85; C. Feneşan, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, s. 205. Banat'taki gayr-i müslim tebaanın isyanına dair Osmanlı kaynaklarında da bazı bilgiler mevcuttur. Bunlardan Naima, Temeşvar Beyi'nin Peşte'ye yardıma gittiği sıralarda Banat'ta artan huzursuzluklar sebebiyle geri dönmek durumunda olduğundan bahsetmektedir. Bk. Naimâ, *Târih*, I, s. 70.

²⁰ C. Feneşan, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, s. 207.

²¹ C. Feneşan, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, s. 208-209.

²² Theodor Trapecea, "Contribuții Inedite Privind Lupta Anti-Ottomană În Banat 1594-1597", *Tibiscum*, IV, Caransebeș, 1986, s. 275.

yaklaştığını ve bu esnada yapılan yağmaların Osmanlı tebaasında bulunan azınlıkları tedirgin ederek isyana sürüklediğini söylemiştir. Üstelik Habsburg tarafından Sigismund'un 40.000 kişilik orduyla Temeşvar'ı kuşatacağına dair söylentiler yayılması, kendisine karşı bir kamuoyu oluşturulduğu izlenimi yaratmıştır. Bu sayede Banat'a dair planlarını bir süre daha gizleyen Sigismund, Osmanlı idarecilerinin dikkatini başka yöne çekmeyi başarmıştır²³. Ancak Gelibolulu Âlî'nin de işaret ettiği üzere Erdel'e gönderilen Osmanlı çavuşu/elçisinin öldürülmesi, Sigismund'un emellerini ortaya çıkardığı gibi onu Osmanlı Devleti ile açıktan mücadele etmeye yöneltmiştir²⁴. Bu olaydan sonra Sigismund kendi sınırına yakın olan güney bölgelerini yeniden ele geçirmek için askeri hazırlıklara girişmiştir. Bu doğrultuda Lipova ve Temeşvar gibi önemli merkezlerin yeniden Erdel hâkimiyeti altına alınması için 6.000 kadar asker Gheorghe Broberly ve Moise Sekelli emrine verilmiştir. Bunlardan Moise Sekelli emri altındaki birlikler, Făget kalesini kuşatmış, fakat kuşatma topları ve atlı birliklerin yetersizliğinden dolayı kale alınamamıştır²⁵. Moise Sekelli'nin aksine Karansebeş Banı olan Gheorghe Broberly emrindeki birlikler Banat'ta hayli ilerleme kaydetmiştir. Gheorghe Broberly'in Karansebeş'te başlattığı saldırılar sonucunda 19 Temmuz 1595 tarihinde Vîrşet ve 22 Temmuz'da da Bocşa alındığı gibi burada bulunan Deli Kurt Ağa öldürülmüştür. Bu saldırılara karşılık olarak Lipova, Göle, Yanova ve Çanad beyleri Erdel içlerine Mureş boyunca akınlar yaparak bunu cezasız bırakmamışlardır. Bu olaylar karşısında şimdilik sessizliğini koruyan Erdel voyvodası Sigismund Bathory, Osmanlılarla Banat'ta girişeceği mücadeleler için hazırlıklara başlamış ve ülkenin seçkin birliklerinden oluşan atlı ve piyadelerini Karansebeş sınırına göndermiştir. Bu birlikler çok geçmeden Temeşvar yolu üzerinde bulunan Făget ve Totvărădia kalelerini ele geçirmiştir. Bizzat Sigismund Bathory'in Banat'ta giriştiği mücadelelere karşı o yörede bulunan Osmanlı Beyleri, Erdel birliklerini Banat bölgesinden uzaklaştırmak için gayret içine girmişlerdir. Sigismund Bathory'in Toscana Dükü Ferdinand'a verdiği bilgilere bakılırsa, Temeşvar, Lipova ve Yanova beylerinden müteşekkil Osmanlı ordusu, Bathory'in ele geçirdiği kaleleri geri almak için karşı ataklara girişmişlerdir. Nitekim Banat'ta bulunan Făget kalesi önünde meydana gelen savaşta Temeşvar beyinin önderliğinde bulunan Osmanlı ordusu yenilmiş ve Osmanlı paşalarının çoğu esir düştüğü gibi Temeşvar Paşası savaştan güçlükle kurtulmayı başarmıştır. Bundan sonraki hedefini “*Şu andan itibaren Türklerin Tuna nehrinin berisinde Temeşvar ve Göle'den sonra ikinci öneme sahip olan Lipova taraflarına gitmeyi düşünüyoruz*” şeklinde açıklamıştır. Sigismund'un Banat bölgesinde bulunan

²³ C. Feneşan, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, s. 214.

²⁴ *Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (Yay. Haz: Faris Çerçi), C: III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2000, s. 681.

²⁵ T. Trapcea, *a.g.m.*, s. 276.

Tatarlardan çok çekindiği göze çarpmakla birlikte onların kendisine bir zorluk çıkartmaması halinde Temeşvar önlerine kadar gidebileceğini ifade etmiştir²⁶.

Erdel Voyvodası Sigismund, Banat'ta oldukça hızlı hareket etmiş ve henüz yardım gelmeden Temeşvar'a yakın konumda bulunan Yanova, Lipova, Çanad ve Arad hisarları gibi stratejik öneme sahip olan kaleleri ele geçirmiştir²⁷. Orta Avrupa'da Temeşvar ve Budin gibi stratejik konumda olan yerlerin düşman eline geçmesini istemeyen Osmanlı yönetimi ise 1596 yılı başında bu bölgelere bazı takviyeler yapmıştır. İlk olarak Kırım Hanı Fetih Giray ve askerlerini Erdel tehlikesine karşı Temeşvar'a göndermiştir. Kırım kuvvetlerinin bu bölgeye gönderilmesindeki amaç, Banat'ta isyan üzere olan ve buradaki köy ve kasabalara zarar verenlerin önüne geçmenin²⁸ yanı sıra Temeşvar'a yapılacak olası bir saldırıya mani olmaktır. Öte yandan Cafer Paşa'nın elinde bulundurduğu kuvvetlerden topçu, cebeci ve tüfekli asker ile birlikte acilen Budin'e gitmesi emrini vermiştir. Bunun yanı sıra Bosna Paşa'sı Ahmed Paşa da elindeki 4.000 kadar kuvvetle Temeşvar ve Budin civarlarında teyakkuzda olmasını istemiştir²⁹. Netice itibarıyla Sigismund 1595 yılında Banat üzerine yaptığı saldırılarda Temeşvar'a dair herhangi bir girişimde bulunamamıştır. Bunun nedenleri ise, Erdel kuvvetlerinden bir kısmının Eflak'ta Sinan Paşa'ya karşı mücadele eden Mihail'e yardıma gitmesi ve yaklaşan kış şartlarının kuşatmayı zorlaştıracak olması ve Temeşvar taraflarına gönderilen yardımlar olmalıdır. Söz konusu bu sebeplerden ötürü Sigismund, Temeşvar'a dair planlarını ertelemek durumunda kalmıştır.

3. Temeşvar Kuşatmasına Giden Yol ve Yapılan Hazırlıklar

1596 yılı başlarında Temeşvar'ın kuşatılmasına dair Erdel tarafında bir takım hazırlıklara girişildiğini görmekteyiz. 20 Şubat 1596 tarihinde Erdel konsülü Ştefan Josika³⁰, Prag'da Banat'ta Osmanlıların elinde bulunan kaleleri kuşatma planlarını tartışmaya açmıştır³¹. Bundan çok geçmeden Sebeş Banı

²⁶ Aurel Decei, "Încercările Lui Sigismund Bathory de A Elibera Banatului și Timișoara de Turci", *Tibiscus*, III, Muzeul Banatului Timișoara, 1974, s. 174-175; Reiszig Ede, *Torontál Vármegyé Története*, in Samu Borovszky (szerk.), *Magyarország Vármagyeyi és Városai*, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1911, s. 399.

²⁷ Naímă, *Târih*, I, s. 135; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, s. 141.

²⁸ BOA, Mühimme Defteri, 934, s. 19.

²⁹ BOA, Mühimme Defteri, 934, s. 18.

³⁰ Ştefan (Istvan) Josika, Onbeş yıl savaşları süresince Sigismund Bathory'in konsülü olarak görev yapmış bir devlet adamıdır. Aslen Caransebeşli bir Rumen olan Josika, Erdel'de Habsburg politikasını eleştiren isimlerden biri olmasının yanı sıra bu dönemde Erdel'in Habsburg eline düşmesine mani olmuştur. Bk. Marius Diaconescu, "Gândirea Politică A lui Ştefan Josika Cancelarul Principelui Sigismund Bathory", *Acta Transylvanica*, Bucureşti, 2004, C: I, s. 17-18.

³¹ Söz konusu planlar hakkında Ştefan Josika ile bizzat görüşme fırsatı yakalamış olan Cosimo Concino, İtalya'ya yazdığı raporda, Erdel voyvodasının Banat'ta gerçekleştireceği kuşatma planlarına dair herhangi bir detaydan bahsetmezken, sadece bunların hangi taraflara

Gheorghe Broberly kumandasındaki birlikler yeniden Banat bölgesinde görülmeye başlanmıştır. Erdel birlikleri, 1596 yılı baharında İstanbul'a gitmek üzere olan 2.000 kadar Osmanlı askerini pusuya düşürüp Temeşvar beylerbeyini de katletmiş ancak kaleyi kuşatmaya cesaret edememiştir³². Bu sıralarda Sigismund kendisine esir düşen çavuşlardan birini İstanbul'a göndererek beklenmedik isteklerde bulunmuştur. Geçen sene yaptıklarının üstüne bu sene gereği gibi hizmet edemediklerini ve gaflet halinde olmadıklarını beyan etme cüretinde bulunmuştur. Daha da ileri giderek "*Temeşvar eyaleti eskiden bizimdi, eğer murad edilirse, idaresi yine Erdel eline verilsin. Eflak vilayeti dahi verilsin çünkü oranın yöneticileri halka zulüm etmektedirler. Biz yine eskiden olduğu gibi Eflak'ın haraçlarını da gönderelim*" şeklinde arzual göndermiştir³³. Osmanlı müelliflerinden Peçevi ve ondan naklen alıntı yapan Kâtip Çelebi'nin anlattığına göre, Erdel voyvodalığı bu taşkınlıkların üzerine bir de Sinan Paşa ile Eflak'ta mücadeleye girişen Mihail ve Ştefan Râzvan'ı kollamakla kalmayıp onları iade etmemiş ve kendisine gönderilen emirlere cüretkar cevaplar yolladıktan hemen sonra Temeşvar'a yönelmiştir³⁴.

Sigismund'un Temeşvar ve Göle taraflarına gelmeden evvel Erdel'de ciddi hazırlık içerisine girdiğini görmekteyiz. Bu hazırlıklara değinen bir İtalyan rapor, Temeşvar'ı kuşatmak için sabırsızlıkla bekleyen Sigismund'un başkent Alba Iulia'da bulunan birliklerle askeri bir geçit düzenlediğine ve bu geçitte 12 kuşatma topunun yanı sıra birçok cephane hazırlandığına dikkat çekmekle birlikte bu hazırlıkların Temeşvar üzerine olacağını işaret etmektedir³⁵. Buna benzer şekilde C. Spontoni, Sigismund'un bir önceki yıl (1595) çok kayıp yaşamasına rağmen, Erdel'den çok sayıda asker topladığını (24.000 civarı) ve bu birliklerin Temeşvar ile Göle taraflarına hareket edeceğini söylemiştir³⁶. Nitekim hazırlıklarını tamamlayan Sigismund, 10 Mayıs 1596 tarihinde 20.000 civarındaki bir askerle başkent Alba Iulia'dan Temeşvar'a doğru hareket etmiştir. 26 Mayıs'ta Temeşvar yolu üzeride olan Ilia'ya varan Erdel birlikleri, aniden yağın yağmurlara yakalanmışlar ve ilerlemekte bir hayli güçlük

yapılacağına dair bilgiler vermiştir. Bk. A. Veress, *Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești: Acte și Scrisori*, Cartea Românească, București, 1932, C: V (1596-1599), s. 13-14.

³² Ion Hațegan, "Vilayetul de Timișoara: 1552-1716", *Cronologia Banatului II/2*, Editura Banatul și Artpress, Timișoara, 2005, s. 120.

³³ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, (Haz: Mehmet İpşirli), 2. Baskı, TTK, Ankara, 1999, C: II, s. 563-564.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 91; İbrahim Peçevi *Tarih*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1866, C: II, s. 174-175.

³⁵ Hurmuzaki, *Documente Privitoare la Istoria Românilor*, C: III/II (1576-1600), București, 1888, s. 194-195.

³⁶ Ciro Spontoni, *Historia Della Transilvania*, Venetia, 1638, s. 53.

yaşamışlardır³⁷. Bu sıralarda Temeşvar yolu üzerinde bulunan Lipova Kalesi³⁸ üzerine Türk-Tatar ordularının hücumları yeniden başlamıştır. Osmanlı-Tatar ordusu kaleyi geri almak için bu sefer yanlarında sekiz büyük top ve sekiz araba dolusu barut getirmişlerdir³⁹. Kuşatmanın seyrine dair kapsamlı bilgi veren bir İtalyan rapor, Süleyman Paşa komutasında olan Türk-Tatar birliklerinin kuşatma toplarıyla kale surlarını dövmeye başladığını ancak Lipova Kalesi'ni koruyan G. Broberly komutasındaki 3.500 civarındaki askerin, gündüzleri Türk-Tatar ordusunu geri püskürtüp, geceleri ise yıkılan surları tamir etme gayreti içersine girdiğinden bahisle kale muhasarasının şiddetle geçtiğinden bahsetmektedir⁴⁰.

Netice itibariyle Lipova kuşatmasına bir hayli fazla olan Türk-Tatar ordusu, Gheorghe Broberly emrinde korunan kaleyi almaya muvaffak olamamıştır⁴¹. İngiliz tarihçi Knolles'e göre, Osmanlıların Lipova önünde başarısız olmasında Gheorghe Broberly'in kuşatma öncesinde kaleyi güçlendirmeye yönelik yaptığı hazırlıkların rolü büyüktür. G. Broberly, Lipova savunmasının zayıf olduğunu bildiğinden Erdel'den iyi donanımlı 4.000 kadar askerin acilen Lipova Kalesi'ne gönderilmesini talep etmiştir. Bu bağlamda Erdel'den zamanında gelen bu yardımlar, Osmanlı-Tatar askerlerini Erdel Voyvodası Sigismund'un Temeşvar'a gelişine değin oyalamıştır. Lipova Kalesi önündeki Türk-Tatar güçlerini püskürten Sigismund ise buranın az ilerisinde bulunan Felnak Kalesi'ni aldıktan sonra yönünü Temeşvar'a çevirmiştir⁴². Düşmanın Temeşvar önlerine doğru yol aldığını Banat bölgesinde bulunan casuslardan öğrenen İstanbul yönetimi, o sıralarda Budin'de bulunan Cafer Paşa'ya gönderdiği mektupta, hareket stratejilerine dair önemli ayrıntılar aktarmıştır. Kırım Hanı Fetih Giray ve kuvvetlerinin kendisine katılmasından sonra, küffâr-ı hâksârın bir bölüğünün Budin-Peşte ve İstolni Belgradı'na, bir bölüğünün Sigetvar, Kapoşvar ve Peçuy'da bulunan köprüler üzerine ve bir bölüğünün de

³⁷ I. Haşegan, "Vilayetul de Timișoara: 1552-1716", s. 120. Topçular Kâtibine göre bu rakam 40.000 dolaylarındadır. Bk. *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Târîhi (Metin ve Tahlil)*, (Haz.) Ziya Yılmaz, TTK, Ankara, 2003, C: I, s. 114.

³⁸ Lipova Kalesi, Eylül 1595 yılı başlarında Erdel güçleri tarafından Osmanlılardan alınmıştı. Bk: Mihai Maxim, "Lipova", *DIA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C: XXVII, 194. Lipova kalesinin 1595 yılında düşmesiyle ilgili olarak Selaniki, Erdel Beyi Sigismund'un Banat'taki Hristiyanları uyandırdığına vurgu yaparak, Lipova'ya yöneldiğini ve sancak beyini öldürtüp kaleyi ele geçirdiğini yazmıştır. Selaniki, *Târîh*, II, s. 518.

³⁹ Ion Haşegan, "Vilayetul de Timișoara: 1552-1716", s. 121.

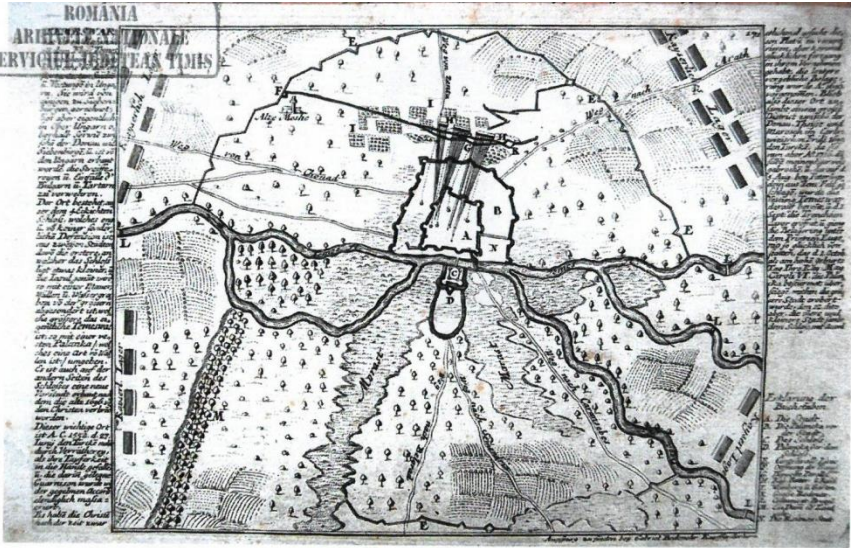
⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, C: III/II, s. 190. Türk-Tatar askerleri tarafından kuşatılan Lipova kalesinden bahseden bir başka rapora göre, Lipova'ya gün aşırı adam gitmekle birlikte, Marko (Deli Marcho) önderliğinde 2.000 civarı bir birliğin daha gönderildiğini ve sonra bu birliklerin Temeşvar'a kaydırıldığı ifade edilmektedir. Bk. Veress, *Documente*, C: V, s. 17.

⁴¹ Richard Knolles, *The Generall Historie of The Turkes*, London, 1603, s. 1090. İngiliz tarihçisi Knolles'e göre Osmanlı-Tatar kuvvetlerinin miktarı 14.000 civarında iken Lipova Kalesi'nin koruyan Erdel askerlerinin sayısı 8.000 civarındadır. Bk aynı yer.

⁴² Ion Haşegan, "Asediul Timișoarei Din Anul 1596 Într-o Relatare Germană de Epocă", *Tibiscum*, XI, Caransebeș, 2003, s. 334; Knolles, *a.g.e.*, s. 1090-1091.

Banat bölgesinde bulunan Çanad, Göle ve Temeşvar üzerine geldiklerini haber vermiştir⁴³. Bu bilgilere ek olarak Kırım Hanı Gazi Giray, Banat civarında küffâr-ı hâksârın hareketinin geçen seneden hayli fazla olduğuna dikkat çekmekle birlikte, Erdel Beyi Sigismund ve Arad Kaptanı'nın Lipova'ya gelip ondan iki konak⁴⁴ beride bulunan Temeşvar'ı kuşatma altına aldığından acil askere ihtiyaç duyulduğu haberini vermiştir. Gazi Giray'ın mektubu doğrultusunda hemen hazırlıklara girişen Osmanlı yönetiminin aldığı ilk tedbirlerden biri Temeşvar savunmasını Cafer Paşa'nın sorumluluğuna bırakması olmuştur. Bu tedbirlere ek olarak Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş, Halep ve Şam askerlerinin bir biri ardınca Tuna'ya sevk edilmesi için gerekli yerlere emirler gönderilmiştir⁴⁵.

Harita 1: Erdel Birliklerinin 1596 yılında Temeşvar'a kuzeyden geldiklerini gösterir.

Nr. inv. 22 - Asedierea Timisoarei de către armata Principelui lui Sigismund Bathory, 1596, Augsburg, Mair, Alexander, Gravură cu acul

(Kaynak: Vicol 2017: resim XXIII)

Erdel güçlerinin Sigismund önderliğinde Temeşvar üzerine geldiği esnada Osmanlı yöneticilerinin duyduğu asıl endişe, kalede çok az sayıda askerin olması nedeniyle ortaya çıkan savunma zafiyetiydi. Nitekim Osmanlı

⁴³ BOA, Mühimme Defteri, 934.2, h. 10.

⁴⁴ Cemal Çetin'in yaptığı araştırmaya göre bir konak 45.480 metreye tekabül etmektedir. Bundan hareketle iki konak yaklaşık 91 km ye denk gelmektedir. Bk. Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Eylül 2013, ss. 443-463.

⁴⁵ BOA, Mühimme Defteri, 934.2, h. 28.

müelliflerinden Selaniki de bu tür sıkıntılara dikkat çekmiştir. Selaniki'ye göre; Banat bölgesine çok yönlü saldırı gerçekleştiren Erdel güçlerinin Temeşvar'dan başka Göle taraflarına geldiklerini ancak buraları muhafaza edecek asker erinin kalmadığından bahisle Banat'ta bulunan Osmanlı kalelerinin tehlikeye açık olduğunu ifade etmiştir⁴⁶. Kroniklerde işaret edilen bu tarz aksaklıklarla ilgili olarak Osmanlı belgelerine daha ayrıntılı bilgilerin yansıdığını ve dönem kaynaklarını teyit ettiğini görmekteyiz. Temeşvar'a gitmesi istenilen Cafer Paşa'ya gönderilen hükümden Budin taraflarında 9.000 yeniçeriden ancak 600 kişinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Cafer Paşa emrine verilen 3.000 civarı yeniçerinin gelmediği gibi bölük halkının kışlalarda olduğu ve ulufelerinin ödenmediği gerekçe gösterilerek askerlerin isteksizliğine dikkat çekilmektedir. Bu durumu telafi için ise Fetih Giray emrinde bulunan Tatar askerinden müteşekkil tüfekli ve atlı askerlerin Temeşvar, Göle ve Solnuk civarlarına gönderilmiştir. Ancak Temeşvar'da bulunan Tatar birliklerinden bir kısmı, Erdel askerlerinin yoğun tüfek saldırısına maruz kaldığı ve dayanmalarının zor olduğundan söz edilmektedir. Bu bakımdan Temeşvar'daki birliklere destek olarak gidecek Tatar askerinin Tuna'dan geçip oraya varmasının altı ya da yedi güne varacağı ön görüldüğünden, ayrıca Rumeli beylerbeyinin elinde bulundurduğu kapıkulu halkı ve yeniçerilerden birkaç bin kadarının Temeşvar'a yetişmesi istenmiştir. Fakat Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'nın bizzat Eflak seferinde olmasından dolayı Temeşvar'a asker gönderilmesi çok zora girmiştir. Bunun yerine İstanbul'da sağ ulufecilerin ağası olan Ahmed Ağa, cümle bölük halkına tayin olunmuştur. Temeşvar'daki durumun aciliyetinden dolayı Budin, Temeşvar ve Tuna Yalılarına tayin olanlar ile kışlamaya mevcut olan askerlerin acilen gönderilmesi tembihlenmiştir. Öte yandan o taraflarda bulunan zûema, erbâb-ı tımarlar, çavuş ve kâtiplerin top yekûn Cafer Paşayla hizmete gitmesi emredilmiştir⁴⁷. Belgrat'ta bulunan Cafer Paşa'ya verilen bu emrin yanı sıra elinde bulundurduğu topçu ve cebeci vs. dahil olmak üzere 2.500-3.000 kadar tüfekli askeri derhal Temeşvar taraflarında olan Kırım Hanı Fetih Giray'ın yardımı göndermesi istenmiştir. Ancak Temeşvar önlerinde zor durumda kalan Fetih Giray'ın, kendisine yardım için gelen yeniçerilerin sayısının 200'ü bile bulmadığını merkeze bildirmesi üzerine Osmanlı idarecileri, Cafer Paşa'nın görevini hakkıyla yerine getiremediğine kanaat getirdiğinden kendisini ciddi şekilde uyarılmışlardır. Bu hususla ilgili emirde, eğer Temeşvar'ın bir taşına bile zarar gelmesi halinde bunlardan kendisinin sorumlu tutulacağını ve ona göre düşünüp bir an evvel Temeşvar'a yardım götürmesi istenmiştir.⁴⁸

⁴⁶ Selânikî, *Târîh*, II, s. 540.

⁴⁷ BOA, Mühimme Defteri, 934.2, h. 10.

⁴⁸ BOA, Mühimme Defteri, 934.2, h. 29.

4. Temeşvar Kuşatmasının Başlaması (1596)

Batılı kaynaklara göre 9-10 Temmuz 1596 tarihinde başlayan Temeşvar kuşatmasında Erdel birliklerinin ilk etapta üç bölük halinde ve 20 büyük topla, Temeşvar önüne geldikleri görülmektedir⁴⁹. Erdel ordusunun Lipova'dan sonra aniden Temeşvar'a gelişi bir panik havası oluşturmuş, kale varoşunda bulunan herkes kaleye kapanırken, az sayıdaki Tatar askeri de ormanlık alana doğru yönelmiştir. Ancak Tatar kuvvetleri gün aşırı bu alandan çıkarak, gerilla usulüyle saldırıp Erdel ordusunun ikmal yollarına büyük zarar vermişlerdir. Bu esnada Sigismund, Temeşvar'a yardım için gönderilen 10.000 civarı askerin kaleye girişine engel olmuş ve elinde bulundurduğu atlı birliklerle onları takip ettirerek Tisa Nehri'ne kadar geri sürmüştür⁵⁰. Temeşvar Kalesi'ne gelen bu yardımların önü kesildikten sonra Sigismund, kuşatma için Galad ve Sarad arasına yerleştirdiği büyük toplarla kale önünde büyük hendekler açmış ve hatta Temeşvar Kalesi'nde bulunan Türk topçularını büyük ölçüde susturmuştur. Top atışındaki üstünlük dolayısıyla 13 Temmuz'da Temeşvar Kalesi'nin dış varoşu ele geçirilmiş ve bu olaydan hemen sonra iki burç arasındaki duvarlar yıkılmıştır. Ateşli silahların yardımıyla buradan içeri giren Gaspar Kornis, karşı tarafa büyük zayıat verdirmiştir⁵¹.

Bu başarılarından cesaret alan Sigismund, 17 Temmuz'da kaleye genel saldırı emrini vermiş, ancak gecenin üçünde yapılması planlanan ataklar, Tatar Hanı'nın Erdel taburlarına saldıracağı söylentileri üzerine ertelenmiştir. Bu yüzden ertesi sabah saat 7⁰⁰ sularında Temeşvar kalesine yeniden genel saldırı emri verilmiştir. Bu saldırıyı 200 süvari ve 600 kadar Tatar askeriyle savuşturmayı düşünen Temeşvar Beyi Ahmed Paşa, Erdel tabyasındaki yoğun top atışları yüzünden başarısız olmuştur⁵². Erdel güçlerinin kaleye doğru ilerlemesi üzerine Ahmed Paşa, elinde bulunan 10.000 civarında askerle Erdel birliklerini oyalamayı başarmıştır. Nitekim yoğun denemeler sonrası başarısız olan Erdel birlikleri, Türk ve Tatar askerlerinin gelmesiyle geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Yine bu kuşatma esnasında Osmanlıların Erdel güçlerini kalelerden uzak tutmak için yanıcı maddeler kullandıkları ve bunda hayli başarılı oldukları göze çarpmaktadır⁵³. Bu kuşatmaya dair tutulan Dieta

⁴⁹ I. Haşegan, "Asediul Timişoarei Din Anul 1596", s. 334; T. Orgona Angelika, *A Göncruszkai Kornisok Két Generáció Tulélési Stratégiái Az Erdélyi Elitben (1546 k.-1648)*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori Disszertacio, Budapest, 2007, s. 68. Söz konusu tezde Temeşvar kuşatmasına dair çok detaylı bilgi verilmemekle birlikte, Sigismund ve Gaspar Kornis tarafından kuşatılan Temeşvar'ın 4 gün yoğun top atışına tutulduğu belirtilmektedir. Bu yoğun atıştan sonra Sigismund 15 Temmuz'da kaleye genel saldırı yapması emrini vermiş, fakat Çanad'da beliren Türk-Tatar birliklerinin gelişi, Erdel ordusunda bir paniğe yol açtığı gibi kuşatmanın kaldırılmasına neden olmuştur. Bk aynı yer. Veress, *Documente*, C: V, s. 37-38.

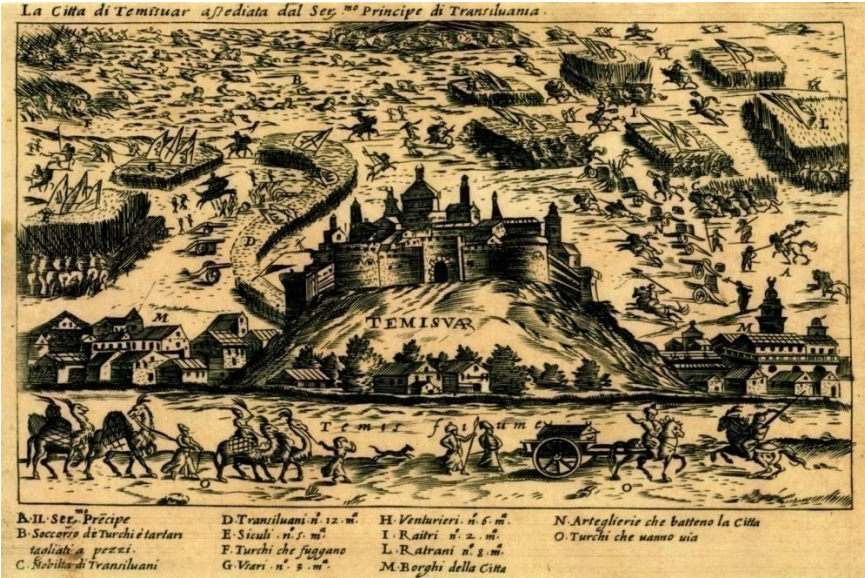
⁵⁰ I. Haşegan, "Asediul Timişoarei Din Anul 1596", s. 334; A. Decei, *a.g.m.*, s. 176.

⁵¹ I. Haşegan, "Asediul Timişoarei Din Anul 1596", s. 335.

⁵² A. Decei, *a.g.m.*, s. 176.

kararlarını incelediğimizde savaşın gidişatına dair bir bilgi bulunmazken, kuşatma esnasında Erdel ordusunda baş gösteren firarilere dair bazı kararlar mevcuttur. Bunların en belirginini Temeşvar kuşatması esnasında kaçanların Sigismund'un isteği üzerine cezalandırılmalarıydı. Çünkü Erdel ordusu paralı askerlerden müteşekkildi ve bunlar canı pahasına savaşmak zorunda olduğundan 12 Haziran 1596 tarihinde alınan kararlar ordudan kaçanlar idamla cezalandırılmıştır. Ancak idam edilen kişinin mal ve mülkü eşi ve çocuklarına miras kalarak, bağlı bulunduğu soyluya hizmetine devam edilmesi istenmiştir⁵⁴.

Resim I: Erdel ordusunun iki yandan Temeşvar'ı top atışına tuttukları görülmektedir.

(Kaynak: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Têrképtár és Árpád Janso privát kollekcioja)

Temeşvar'daki mücadelelerin tafsilatı ve gelişimi hakkında Peçevi, Naima, Kâtip Çelebi, Hasanbeyzade, Mehmed b. Mehmed ve Gelibolulu Âlî ilginç bir şekilde bilgi vermezken, dönemin çağdaş Osmanlı müelliflerinden sadece Selanikî bu kuşatma esnasında kalede bulunan askerlerin gösterdiği fedakârlıklara bazı bilgiler aktarmıştır. Selaniki, Temeşvar önlerine gelen Erdel voyvodasının toplarla birlikte gece-gündüz kaleyi dövdüğünü ve kaleye kapanan Temeşvar halkının tembellik etmediğinden bahisle içlerinden cengâver birinin gece tebdil-i suretle kaleden aşağı sarkıp ulaklarla İstanbul'dan yardım istediğini yazarak⁵⁵, Cafer Paşa'nın yardımı ulaşana kadar kalenin başarılı bir şekilde

⁵⁴ Szilagyi Sandor, *Monumenta Comitulia Regni Transilvanie*, C: III, Budapesta, 1877, s. 501-504.

⁵⁵ Selânikî, *Târîh*, II, s. 540.

savunulduğuna vurgu yapmıştır. Nitekim Belgrad'ta bulunan Cafer Paşa'nın Temeşvar'a geldiğini işiten Sigismund hemen çekilmeyip onun gelmesini beklemiştir⁵⁶. Topçular Kâtibi ve Kâtip Çelebi'nin anlattığına göre; Belgrad'ta Kaya burnu üzerine köprü kuran Cafer Paşa, Semendire, Alacahisar ve Vulçitrın beyleri ve kendi emrine tayin olunan tüfekli kapıkulları ile birlikte Tuna köprüsü üzerinden hareket ederek Temeşvar'a yardıma gitmişlerdir⁵⁷. Cafer Paşa'nın komutasındaki birliklerin yardım için harekete geçtiği esnada Erdel birliklerinin bir kısmı Filek'ten Hatvan kalesi üzerine gelmiş ve kale efradı Cafer Paşa'dan yardım istemiştir. Lakin Cafer Paşa, Temeşvar'daki vaziyetlerden dolayı yardıma gidememiş ve bunun yerine Budin taraflarından asker gönderilmesi gerekmiştir⁵⁸. Netice itibariyle Sigismund, Tatarların geriden yaptığı yıpratıcı saldırılar, II. Rudolf'un kuşatma için verdiği sözleri yerine getirmemesi ve Cafer Paşa komutasındaki ordunun sayıca büyük olduğunu öğrenmesi gibi sebepler üzerine⁵⁹ Temeşvar kuşatmasını kaldırmış ve elindeki birliklerle Lipova'ya çekilmiştir⁶⁰. Temeşvar'da bulunan 2.000 kadar atlı asker Sigismund'u takibe koyulmuştur. Ancak Sigismund bunun farkına vardığında Lipova yolunda çok sayıda silahlı asker bekleterek onları tuzağa düşürmüş ve birçoğu oracıkta şehit edilmiştir⁶¹. Erdel birliklerinin kuşattığı Temeşvar kuşatmasının kaldırılmasında büyük pay sahibi olan Cafer Paşa'nın yeni görevi ise Solnuk/Szolnok civarında bulunan düşman askerini püskürtmek için burada bulunan birliklere katılmak olmuştur. Merkezden bu yönde emir alan Cafer Paşa, Temeşvar'dan dönüp Mureş Nehri'nden geçtikten sonra Solnuk taraflarına hareket etmiştir.⁶²

Erdel Hâkimi Sigismund 1596 yılında giriştiği Temeşvar kuşatmasında Cafer Paşa'nın yerinde ve zamanında yaptığı yardımlar ile kale halkının gayretlerinden dolayı herhangi bir netice elde edememiş ve ertesi yıl tekrar kaleyi muhasara altına almaya karar vermiştir. Bu doğrultuda hazırlıklara girişen Sigismund, bu kuşatma planlarını görüşmek için Gaspar Kornis ve Ştefan Josika'dan oluşan heyeti Habsburg imparatoru II. Rudolf'un yanına göndermiş⁶³ ancak buradan istenilen yardım gelmediği gibi Habsburg tarafı sessiz kalmıştır. Bu esnada İstanbul'dan gelen bir çavuş, Erdel-Temeşvar sınırlarında yeni bir askeri harekâttan uzak durulması gerektiği konusunda Erdel Voyvodalığını ikaz etmiştir. Bu uyarılara aldırmayan Sigismund, Temeşvar'a dair ısrarını sürdürmüştür⁶⁴.

⁵⁶ A. Decei, *a.g.m.*, s. 176.

⁵⁷ Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, s. 94; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 92.

⁵⁸ Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, s. 114.

⁵⁹ Batılı kaynaklara göre 60.000 olan bu rakam oldukça abartılı görülmektedir. Bk. I. Haşegan, "*Asediul Timișoarei Din Anul 1596*", s. 334.

⁶⁰ I. Haşegan, "*Prin Timișoara de Odinioară*", s. 76; A. Decei, *a.g.m.*, s. 177.

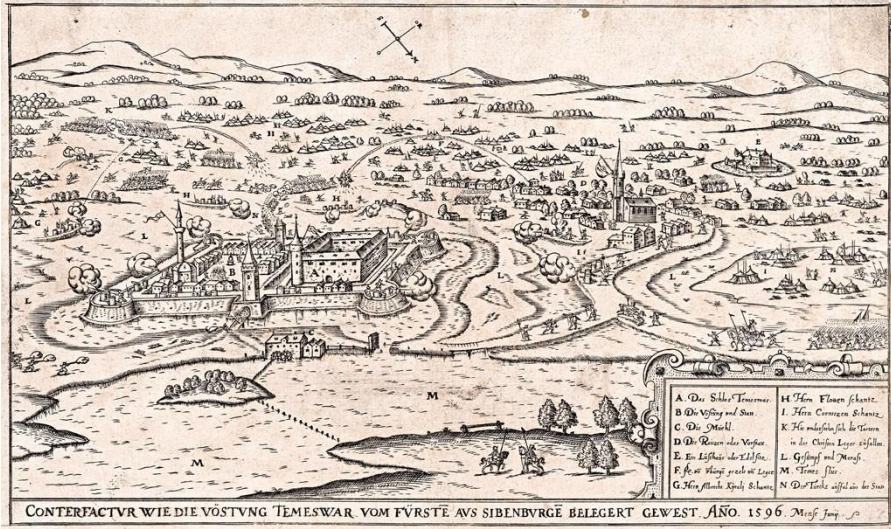
⁶¹ I. Haşegan, "*Asediul Timișoarei Din Anul 1596*", s. 337.

⁶² Topçular Kâtibi, *Tarih*, I, s. 138.

⁶³ Szilágyi Sandor, *Monumenta Comititalia Regni Transilvanie*, C: IV, Budapesta, 1878, s. 6.

⁶⁴ S. Szilágyi, *a.g.e.* C: IV, s. 9.

Harita II: Temeşvar'ın 1596 yılında Erdel Voyvodası Sigismund'un Ordusu Tarafından Kuşatılması.

(Kaynak: Vicol 2016: Resim 1)

Bu seferki kuşatmaya Sigismund bizzat gitmezken, Eflak'ta Sinan Paşa'ya karşı mücadelelerinden tanıdığımız Albert Kiralay ve Ştefan Josica'yı göndermiştir⁶⁵. Bu defa 1597 yılının sonbaharında Lipova önlerinde görülen Erdel ordusu, buraya yakın olan Nădlac Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bu sıralarda, G. Broberly ise Erdel ordusunun gelişini beklemeden, Lipova'daki birliklerle Çanad palangasını aldıktan sonra yönünü Temeşvar'a çevirmiştir⁶⁶. Bu yılki kuşatmaya dair kaynaklarda herhangi bir rakam verilmezken Macar tarihçi Szilagyı, Ştefan Josika önderliğindeki ordunun 20.000 piyade ve 8.000 atlı askerden müteşekkil olduğuna yer vermiştir⁶⁷. Bunun yanı sıra Erdel ordusu kaleyi kuşatmak için yanlarında 10-12 kuşatma topu götürmüşlerdir. Nitekim 12 Kasım 1597'de kaleyi yoğun top atışına tutan Erdel ordusuna karşı, kale efradı dışarı çıkıp genel saldırı planlamıştır. Yoğun top atışı ile karşılaşan Osmanlılar, geri kaleye kapanmışlardır. Bu sırada kalede mühimmat ve erzak sıkıntısı baş göstermiş ve kalenin dışarıdan yardım almaksızın fazla dayanamayacağı haberleri yayılmıştır. Erdel ordusunun yoğun top atışı, 25 Kasım'da yeni takviyelerle birlikte daha da artmış, ancak Temeşvar halkı açılan gedikleri hızlı

⁶⁵ T. Trapcea, *a.g.m.*, s. 277.

⁶⁶ I. Haşegan, "Vilayetul de Timișoara: 1552-1716", s. 134; S. Borovszky, *a.g.e.*, s. 400.

⁶⁷ Bu bilgilerin yanı sıra Szilagyı, 27 Eylül'de Erdel'den ayrılan ordunun 17 Ekim'de Temeşvar'ı kuşatmaya başladığını ve yaklaşık bir ay Temeşvar önlerinde bulunduğuna iktibas eder. Bk. S. Szilagyı, *a.g.e.*, C: IV, s. 14-16.

bir şekilde kapattığından bir netice vermemiştir⁶⁸. Bölgedeki aksaklıkların giderilmesi için harekete geçen Tiryaki Hasan Paşa, Temeşvar'ın Erdel güçleri tarafından kuşatıldığını ve Banat bölgesine acilen asker gönderilmesini talep etmiş ve bu yardım taleplerine karşılık olarak Sivas Beylerbeyi Mahmud Paşa, Rakka Beylerbeyi Ali ve Adana Beylerbeyi Mehmed Paşa Temeşvar'a yardıma gitmişlerdir⁶⁹. Mehmed b. Mehmed'in anlattığına göre, sözü edilen bu yardımların yanı sıra Bosna askeri ve Rumeli ümerasından Mahmud Paşa'ya yardım gönderilmesi için gerekli yerlere emir gönderilmiştir. Mahmud Paşa ise 2 Rebiü'l-ahir 1006/12 Kasım 1597 tarihinde yardım için yola çıkmıştır. Tuna'dan karşıya geçişler için köprü kurulmuş ve üç gün içerisinde tamamlanan köprüler sayesinde askerler karşıya geçirilmiştir. Buradan Gürz İlyas Tepesine kurulan ordu, Vaç civarlarında Erdel kuvvetlerine zayıt verdirerek onları geri püskürtmüştür⁷⁰. Osmanlı ve Batılı kaynaklar 1597 yılındaki Temeşvar kuşatmasının niçin kaldırıldığına dair herhangi bir bilgi vermezken⁷¹, Erdel tarihçisi Miles, Temeşvar kuşatmasına katılan Ştefan Josika'nın anti-Habsburg taraftarı olmasından yola çıkarak, kuşatmadaki başarısızlığı Ştefan Josika'nın isteksizliğine yormuştur⁷². Ştefan Josika'nın anti-habsburg taraftarı olduğu göz önüne alındığında bu yorum gayet mantıklı görünmekle birlikte, Temeşvar muhasarasının kaldırılmasında Osmanlı müelliflerinden Naima ve Mehmed b. Mehmed'in sözü ettiği yardımların payı büyük olmalıdır.

Sonuç

Erdel Voyvodası Sigismund, Osmanlıların bu dönemde hem Habsburg hem de Eflak-Boğdan isyanlarıyla meşgul olmasını fırsat bilerek Banat bölgesine saldırmış ve ataklarını Temeşvar'a kadar götürmüştür. Erdel ve Habsburg birlikleri, 1595-96 yılında Osmanlı'nın Habsburlara karşı olan savunma hattını yarmış ve Arad, Çanad, Lipova gibi önemli merkezlerin yanı sıra Szarvas, Szentiklos ve Bekes gibi önemli yerlerin kontrolünü ele geçirmişlerdir⁷³. Bunun yanında Temeşvar çevresinde bulunan Făget, Varădia de Mureş, Eperjes, Şoimuş, Felnac, Şiria, Çanad, Pâncota ve Yanova gibi birçok yer Erdel eline geçmiştir. Bu başarılardan güç alan Erdel birlikleri daha da ileri giderek

⁶⁸ I. Haşegan, "Prin Timișoara de Odinioară", s. 77.

⁶⁹ Naima, *Tarih*, I.s. 128, 130.

⁷⁰ Mehmed b. Mehmed er- Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*, (Haz.) Abdurrahman Sağırlı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 487.

⁷¹ Bu hususta Osmanlı kaynakları sessizliğini korurken, Sagredo yaklaşık 40 gün Temeşvar'da bulunan Erdel ordusuna karşı kale efradının iyi savunma yaptığını ve amansız süren yağmurlar sebebiyle Ştefan Josika'nın kuşatmayı kaldırdığını yazar. Bk. Giovanni Sagredo, *Memorie Istoriche de Monarchi Ottomani*, Bologna, (M.DC.LXXIV) 1674, s. 465.

⁷² T. Trapcea, *a.g.m.*, s. 277.

⁷³ B. Sudar, "The Principality of Transilvania and The Ottoman Province of Eger 1596-1660", *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, Leiden-Boston: Brill, 2020, s. 137.

Temeşvar ve Göle gibi önemli bir konumda bulunan Osmanlı garnizonunu tehdit etmeye başlamıştır⁷⁴. Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin hassas bir denge üzerine kurulu olduğu, iç veya dış istikrarsızlıkların artmasıyla birlikte bu dengeyi bozmak için yerel güç odaklı hareketler daha tehditkâr hale geldiğini görmekteyiz. Bu bağlamda Erdel birlikleri tarafından 1596 ve 1597 yıllarında iki kez kuşatılan Temeşvar Kalesi, Osmanlı yönetiminin yerinde ve zamanında gönderdiği yardımlar sayesinde kurtulabilmiştir. Bu yüzden Erdel'in Banat'ta artan tehdidine karşılık olarak, Satıcı Mehmed Paşa komutasında Erdel üzerine düzenlenen seferin ana sebeplerinden birisi de Temeşvar'ın elde tutulmak istenmesidir. Nitekim Kâtip Çelebi, 1598 yılında Satıcı Mehmet Paşa'nın Erdel seferine çıkmasının asıl sebebinin asi voyvoda Sigismund'un dize getirilmesi olarak yorumlamıştır⁷⁵. Yine Erdel üzerine sefer düzenlenmesinde Temeşvar ve Göle ağalarının teşvikleri etkili olduğu gibi, Kırım Hanının da bu sefer esnasında Alaman dağlarında daha kolay hareket edeceği dolayısıyla Estergon'un fethini kolaylaştıracağına dair istekleri etkili olmuştur⁷⁶. Bu doğrultuda Satıcı Mehmed Paşa, 1598 yılında Varad kalesi muha-sarasına giderken, Temeşvar çevresinde bulunan Lipova, Çanad, Arad gibi önemli kaleleri ele geçirerek⁷⁷, Erdel voyvodalığının Banat'ta kısa süren hâkimiyetine son vermiştir. Satıcı Mehmed Paşa'nın bu faaliyetleri Erdel'in tekrar Temeşvar'a kadar gelmesine mani olduğu gibi, Osmanlı'ya karşı savaşan Erdel voyvodalığına da büyük darbe vermiştir. Son olarak Satıcı Mehmed Paşa'nın Erdel'de Varad kuşatması ile meşgul olması en çok Eflak voyvodası Mihail'in işine yararmış ve O bu fırsattan istifade ederek askerlerini Tuna Yahılarına göndererek bir müddet Osmanlı idarecilerinin başını ağrıtmıştır⁷⁸.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

a. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Mühimme Defteri Numara 934.1 (1003/1594-1595)

Mühimme Defteri Numara 934.2 (1004/1595-1596)

Mühimme Defteri Numara 934 (1004/1595-1596)

⁷⁴ Cristina Feneşan, *Vilayetul Timișoara (1552-1716)*, Editura Ariergarda, Timișoara, 2014, s. 232.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 146-147.

⁷⁶ Feridun Emecen, Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 240-241.

⁷⁷ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, s. 146-147.

⁷⁸ Mihail'in 1598 yılında Tuna Yahılarında gerçekleştirdiği baskınların tafsilatı için bk. Y. Heper, *a.g.m.*, s. 892.

2. Diğ er Kaynaklar

ANDREESCU, Ștefan, Relați ile între Habsburgi și Rusia: Misiunea La Moscova A Lui Nicolae Warkotsch (1593), *Revista Istorică*, Tom. IV/V-VI, București 1993, ss. 511-537.

ANGELİKA, Orgona, *A Göncruszkai Kornisok Két Generáció Tulélési Stratégiái Az Erdélyi Elitben (1546 k.-1648)*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori Disszertacio, Budapest 2007.

BOROVSKY, Samu (szerk.), *Magyarország Vármagyei és Városai*, Országos Monografia Társaság, Budapest 1911.

BULBOACĂ, Sorin, "Banii Lugojului și Caransebeșului în Secolele XVI-XVII", *Banatica*, 2018, ss. 297-320.

Călători Străini Despre Țările Române, (Volum înrijit de Maria Holban și colab.), C: III, Editura Științifică, București, 1971,

CANTACUZİNO, Gheorghe, Mihai Maxim v.d., *Istoria Militară A Poporului Român*, Epoca de Glorie A Oastei Celei Mari. A Doua Jumătate A Secolului Al XIV-lea-Prima Jumătate A Secolului Al XVI-lea, C: II, Editura Militară, București 1986.

Ciro Spontoni, *Historia Della Transilvania*, Venetia, Appresso Giacomo Sarzina, MDCXXXVIII (1638).

ÇETİN, Cemal, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci", Tarihçiliğ e Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Eylül 2013, ss. 443-463.

DECEI, Aurel, "Încercările Lui Sigismund Bathory de A Elibera Banatului și Timișoara de Turci", *Tibiscus*, III, Muzeul Banatului, Timișoara 1974, ss. 171-180.

DİACONESCU, Marius, "Gândirea Politică A lui Ștefan Josika Cancelarul Principelui Sigismund Bathory", *Acta Transylvanica*, C: 1, Editura Scriptorum, București 2004, ss. 17-42.

Documente Străine Despre Români, (Culegere de Documente întocmită de Manole Neagoe, Ioana Burlacu vd.), Direcția Generală a Arhivelor Statului din R.S.R., București 1979.

EMECEN, Feridun, "Uzun Savaşların Başlaması (1592-1606) ve Zitvatorok Anlaşması: Dönemin Çağdaş Osmanlı Kaynaklarının Değ erlendirilmesi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yay, İstanbul 2011, ss. 279-295.

_____, Onbeş Yıl Savaşları Tarihinden Bir Safha: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1598 Varad Seferi", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2011, ss. 237-277.

Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente Privitoare la Istoria Românilor*, C: III/II (1576-1600), București 1888.

FENEȘAN, Cristina, *Vilayetul Timișoara (1552-1716)*, Editura Ariergarda, Timișoara 2014.

_____, *Banatul Ottoman: Studii Istorice*, Editura Ariergarda, Timișoara 2017.

FODOR, Pal, “Osmanlı-Avusturya Savaşları Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1593-1606)”, *Osmanlı*, C: I, Ankara 1999, ss. 452-455.

GELİBOLULU MUSTAFA ALİ, *Kühü'l-Ahbar*, (Yay. Haz: Faris Çerçi), C: III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2000.

Giovanni Sagredo, *Memorie Istoriche de Monarchi Ottomani*, Bologna, (M.DC.LXXIV) 1674.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

Hasan Bey-zâde Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635), (Haz.) Şevki Nezih Aykut, C: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

HATEGAN, Ion, *Prin Timișoara de Odinioară: De la Începuturi până la 1716*, Editura Banatul, Timișoara 2006.

_____, “Vilayetul de Timișoara: 1552-1716”, *Cronologia Banatul II/2*, Editura Banatul și Artpress, Timișoara 2005.

_____, “Aseidiul Timișoarei Din Anul 1596 Într-o Relatare Germană de Epocă”, *Tibiscum*, XI, Caransebeș 2003, ss. 333-341.

HEPER, Yusuf, “Tuna Yalılarında Mihai Viteazul Tehdidi (1598): Osmanlı-Romen Kaynakları Işığında Yeni Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/68 (2020), ss. 889-900.

IORGA, Nicolae, *Istoria Lui Mihai Viteazul*, Editura Militară, București, 1968.

İBRAHİM PEÇEVİ, *Tarih-i Peçevi*, C: II, Matbaa-i Amire, İstanbul 1866.

KÂTİB ÇELEBİ, *Fezleke (1000-1065/1591-1655)*, (Haz.) Zeynep Aycibin, C: I, Çamlıca Yayınları İstanbul, 2006.

KNOLLES, Richard, *The Generall Historie of the Turkes, from the first begining of that Nation to the Rising of the Ottoman Familie: Untill all the Notable Expeditions of the Christian Princes Against Them*, London 1603.

Letopiseșul Cantacuzinesc (1960), *Istoria Țării Românești (1290-1690)*, (Ediție Critică Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu), Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1960.

MAXİM, Mihai, “Lipova”, *DIA*, C: XXVII, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 193-194.

Mehmed b. Mehmed er-Rûmî, *Nühbetü't-Tevârih ve'l Ahbâr*, (Haz.) Abdurrahman Sağırlı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

MUSTAFA NAİMÂ EFENDİ, *Târîh-i Na'îmâ*, (Haz.) Mehmed İpşirli, C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

REZACHEVİCİ, Constantin, “Mihai Viteazul și Dacia Lui Sigismund Bathory de la 1595”, *ARGESIS*, Studii și Comuniări, seria Istorie Tom. XII. Muzeul Județan Argeș, Argeș 2003, ss. 155-163.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî*, (Haz.) Mehmet İpşirli, II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

SZĪLAGYĪ, Sandor, *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, C: III ve IV, Budapesta 1877-78.

SUDAR, Balazs, "The Principality of Transilvania and The Ottoman Province of Eger 1596-1660", *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, Brill, Leiden-Boston 2020, ss. 134-161.

TRAPCEA, Thedor, "Contribuții Inedite Privind Lupta Anti-Ottomană În Banat 1594-1597", *Tibiscum*, IV, Caransebeș 1986, ss. 275-278.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Târîhi, C: I, (Haz.) Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C:III, II. Kısım: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

VERESS, Andrei, *Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești: Acte și Scrisori*, C: IV ve V (1593-1599), Cartea Românească, București 1932.

VİCOL, Cristian, *O Scurtă Istorie A Timișoarei Până la 1716*, Editura Eurostampa, Timișoara 2016.

OSMANLI DÖNEMİNDE TRABZON VE ÇEVRESİNDE KURULAN PARA VAKIFLARI (1858-1920)*

Oktay KARAMAN**

ÖZ

Para vakıfları, sosyal amaçlara yönelik olarak kurulmuştur. Bu çeşit vakıflar genellikle belli bir köy veya mahalle halkının ortak ihtiyaçlarını karşılamak, aralarında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak için oluşturulmuşlardır. Dinî müesseselerin, çeşme, yol, köprü gibi imar faaliyetlerinin sürdürülmesinde para vakıflarının önemi büyüktür. Özellikle para vakıfları bu çeşit kurumların kurulmasından çok varlıklarının devam ettirilmesi için kurulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde eğitim, bayındırlık, sağlık hizmetleri ile dinî ve hayrî hizmetlerin büyük kısmı para vakıfları tarafından karşılanmıştır. Ayrıca ekonomik yönden sıkıntı çeken esnaf ve halkın nakit para ihtiyacını da para vakıfları sağlamıştır. Trabzon ve çevresinde 1858-1920 yılları arasında kurulan 277 adet para vakfi ise mahalle ve köylerde faaliyet gösteren dinî ve sosyal kurumların yaşaması ve faaliyetlerinin devam ettirilmesi için kurulmuştur. Bu vakıflar aynı zamanda buldukları yerde halkın nakit para ihtiyaçlarını da karşılamışlardır. Belli muamele oranları ile aşırı faizciliğin de önüne geçmişlerdir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti döneminde Trabzon ve çevresinde kurulan para vakıflarının sayıları, vakıf kurucularının özellikleri ve sosyal statüleri vakfedilen para miktarları ve hizmet amaçları belirtilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, vakıf, mescit, cami, para vakfi

MONETARY FOUNDATIONS FOUNDED IN TRABZON AND ITS SURROUNDINGS IN THE OTTOMAN PERIOD (1858-1920)

ABSTRACT

Nonprofitable monetary foundations were established for public benefit. These foundations meet the everyday needs of the people living in the region, and they aim to increase cooperation and solidarity between them. Monetary foundations had a crucial role in preserving religious institutions and supporting construction activities such as fountains, roads and bridges. Primarily, economic foundations served the continuation of such institutions rather than establishing the new ones. Ottoman Monetary Foundations supported educational institutions and schools,

* Gö

nderim Tarihi:16.01.2021. Kabul Tarihi: 01.02.2021.

** Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, GİRESUN. oktay.karaman@giresun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0495-9986.

public works, health services, religious and charitable services. Besides, these monetary foundations provided free loan for the tradesmen and helped people suffering from economic difficulties. As for Trabzon and its surroundings, two hundred seventy-seven (277) monetary foundations were started in the region between 1858-1920. These foundations mainly supported religious and social institutions active in the neighbourhoods and villages. Their financial support to the people also prevented excessive interest rate with specific transaction rates. This study reviews the monetary foundations in Trabzon and its surroundings during the Ottoman period, examining the founders' characteristics, social status, the amount of money endowed, and social purposes.

Keywords: Trabzon, foundation, mosque, maşjid, monetary foundation.

Giriş

Yardımlaşma ve dayanışmanın temelini oluşturan vakıf kurumları, Türk-İslam sosyal hayatının önemli özelliklerinden birisi olmuştur. Günümüzde devlet tarafından yapılan pek çok hizmet, geçmişte vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı devletinde, sağlıktan, eğitime, hemen hemen toplumun her alanına hizmet için kurulmuş vakıflar, sosyal hayatın vazgeçilmez unsuru olmuştur. Vakıf kurumları, muhtaçların eksikliklerinin giderilmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur.

Vakıf, Arapça vakf kelimesinden türemiş olup, durma, durdurma, hareketten alıkoyma, ayakta bekleme, hapsetme, dinlendirme manalarına gelmektedir¹. Vakfın çoğulu “evkaf ve vükûf” tur. Vakfedene “vâkîf”, vakfedilen şeye “mevkûf ve vakîf”, kendisine vakfedilen şahıs veya yere de “mevkûfun aleyh, meşrutun leh, mesarifü’l vakîf” denir. Vakıf için ihtibâs, tahbis ve tesbil kelimeleri de kullanılmaktadır². Hukukî anlamda ise; “bir şeyin faydalanma hakkının veya mülkiyetinin kamu yararına tahsis edilerek devamlı olarak başkalarının mülk edinmelerini engellemek, yani mülkiyetin Allah’ın rızasını kazanmak ve insanlara faydalı olmak gayesiyle kamu yararına tahsisi” demektir³. Diğer bir tabirle vakıf, bir kimsenin Allah'a yakın olma amacıyla

¹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1995, s.1134; Muallim Nâci, *Lügat-ı Nâci*, İstanbul 1987, s. 931; Şemseddin Sâmî, *Kâmüs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 1495; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: III, İstanbul 1993, s. 577.

² Sebahittin Usta, *Trabzon’da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Trabzon 2015, s. 12; Ayrıca bkz. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 1999, C: 1, s. 273.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C: IV, İstanbul 1968, s. 284; Pakalın, C: III, s. 577; Nazif Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s. 49; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 91.

bütün malını ve mülkünü dinî, hayrî ve sosyal bir gaye için ebediyen tahsis etmesidir.

İslamiyet'ten önceki dönemlere ait farklı milletlere ait dönemlerde de ibadethane gibi halka yönelik kurumlar bulunsa da, tüzel kişiliği olan ve sonsuza kadar hayır sevap amacıyla kurulan vakıflar İslam dini ile birlikte ortaya çıkmıştır⁴. Yardımlaşmanın tarihi, insanlık tarihi kadar eski olduğundan İslam dışı pek çok hukuk sisteminde de vakıf yapılanmasına benzer kurumlar bulunmuştur⁵.

Osmanlı Devleti döneminde ekonomik ve sosyal bir yapıya bürünerek hukuki altyapı temelinde kurumsallaşan vakıflar, Türk kültür ve medeniyetinin Anadolu topraklarında temelini oluşturmuştur. Vakıf olarak kurulan mektep, medrese ve kütüphaneler, topluma yıllarca kültür aktarıcısı olarak hizmet vermişlerdir. Osmanlı döneminde vakıflar, kamu kurumu olmadıkları halde bazı kamu hizmetlerini yerine getiren sivil kurumlar olarak, gelişmesinin zirvesine ulaşmışlardır⁶.

Vakıf kurumu, Osmanlı toplumunda sosyal hayatın hemen hemen her alanında kendine yer bulmuş; günümüzde kamunun sunmuş olduğu pek çok hizmet, geçmişte, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı döneminde zirvesini yaşayan bu kültür bir medeniyete dönüşmüş; padişahından, halka kadar pek çok kimse vakıf kurmuştur. Camiler, mescitler, medreseler, hastaneler, tekkeler, çeşmeler, suyolları gibi dinî ve sosyal pek çok kurum zengin ve hayırsever kimseler tarafından hem hizmete açılmış hem dehayatyetlerini sürdürebilmeleri için kurulan vakıflarla ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bu vakıflara akar yani gelir olmak üzere kimizaman menkul yani para, kimi zaman tarla, bağ, bahçe, han, hamam, bedesten, dükkân gibi gayrimenkuller vakfedilmiştir⁷.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti döneminde Trabzon ve çevresinde kurulan para vakıflarının sayıları, vakıf kurucularının özellikleri ve sosyal statüleri, vakfedilen para miktarları ve hizmet amaçları incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Sebahittin Usta tarafından çalışılan "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)"⁸ adlı eserin devamı olarak Osmanlı dönemi Trabzon para vakıflarının tamamlanması amaçlanmıştır.

⁴ Muhammed Kemal Bostan, "Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, S: 2 (7), 2017, s. 120.

⁵ Bk. M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 309.

⁶ Bostan, *a.g.m.* s. 120; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995, s. 155. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003, s. VII.

⁷ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları" *History Studies International Journal of History*, S:2, 2010, s. 232.

⁸ Sebahittin Usta, "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20, 2016, s. 55-76.

Para Vakıfları

Vakfeden kişi tarafından nakit para verilerek meydana getirilen vakıflara para vakıfları denilmektedir. Para vakıflarını, diğer vakıflardan ayıran en önemli özellik, vakfedilen malın tamamının veya bir kısmının, işletilmek üzere vakfedilmiş nakit paradan oluşmasıdır.

Vakıf, vakıf akdinin konusunu oluşturan menkul veya gayr-i menkul malları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu manada, vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi; bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır. Bunlara hayır kurumları adı verilmektedir. İbadethaneler, medreseler, okullar, imaretler, zaviyeler, kütüphaneler, misafirhaneler, çeşmeler, sebiller ve mezarlıklar bu kapsamdadır. İkinci kısım vakıflar, doğrudan doğruya değil de gelirinden faydalanılan vakıflardır. Hastane ve okul gibi hayır kurumlarının masraflarını karşılamak üzere vâkıflar tarafından bunlar için gelir kaynağı teşkil edecek menkul ve gayr-i menkul mallar tahsis edilir. Bu mallar işletilir ve elde edilen gelirler hayır kurumlarına veya doğrudan doğruya fakirlere verilir. Aslında bunlara, gelir getiren vakıf işletmeleri denir. Para vakıfları da bu gruba girmektedir⁹.

Para vakıflarının kurulması ve İslam dünyasında yaygınlaşması sırasında, tartışmalı süreçler yaşanmıştır. İslam dini faizi yasakladığı için para vakıflarından elde edilen kazancın, faiz olup olmayacağı konusu tartışmaların temelini oluşturmuştur. Para vakıfları, Hanefi mezhebinde sadece Ebu Hanife'nin talebesi İmam Züfer tarafından caiz görülmüştür¹⁰. Diğer fıkh mezheplerinde para vakıflarıyla ilgili bir tartışma olmamış ve dine uygun kabul edilmiştir. Osmanlılarda para vakıflarının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda net bir bilgi olmamasına rağmen¹¹ ilk para vakıflarına II. Murad (1421-1451) ve Fatih (II. Mehmed) (1451-1481) devirlerinde rastlanılmıştır. Bunların ilki, 2-11 Mayıs 1423 tarihinde Edirne'nin Kenise/Kilise Cami Mahallesi'nden Yağcı Hacı Muslihuddin'in kurduğu vakıftır. Yağcı Hacı Muslihuddin, Ağaçpazarı'ndaki dükkânları ile 10.000 akçe nakit parasını vakfetmiştir. Bu paranın onu on bir hesabı üzere (%10) kâra verilmesi istenmiş, elde edilen gelirden Kenise/Kilise Cami'nde üç kişinin günde birer akçe yevmiye ile Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okumaları istenmiştir¹². Fatih Sultan Mehmed ise, Yeniçeri Ocağı'nın ihtiyacı olan etlerin zamanla oluşacak fiyat artışını karşılamak üzere 24.000 altın vakfetmiş ve bu vakıf, bir padişah tarafından kurulan ilk para vakfı olarak kabul edilmiştir¹³.

⁹ Yaşar Semiz, "Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları", *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2016, C: 19, S: 1, s. 92/93.

¹⁰ Bilmen, *a.g.e.* s.47; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 215–216; Jon E. Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", (Çev.) Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, S: 51, 1998, s. 129–130.

¹¹ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları, Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003, s. 10.

¹² Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane", s. 233; Mandaville, *a.g.m.*, s. 130.

¹³ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, S: IX, Ankara 1971, s. 48.

İslâm hukukunda, küçük bir hukukî konu olan para vakıfları meselesi¹⁴, Osmanlı Devleti'nde uygulaması yaygınlaşınca, para vakfının caiz olup-olmaması durumu, Osmanlı hukukçuları ve şeyhülislâmları arasında uzun süre tartışılmıştır¹⁵. Özellikle para vakıflarının işletilmesi ile ilgili uygulamalarda, faize benzer bir durumun bulunması, ilmi tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla vakıf hukukunda tartışılan önemli bir konu olmuş, para vakıflarının işletilmesinin faiz olup olmayacağı hakkında, ilim adamları önemli eserler vermişlerdir¹⁶. İslâm dininde faizciliğin kesinlikle yasaklanmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nde birtakım şer'i hile ve hukukî yorumlarla, para vakıfları uygulaması gerçekleşmiştir¹⁷.

Para vakıflarında anapara, şu yöntemlerden biri veya birkaçı ile işletilmiştir. Bunlar; karz-ı hasen (ödünç verme), mudârebe (emek-sermaye ortaklığı yoluyla işletme), müşâreke (sermaye ortaklığı), murâbaha (malı peşin fiyatla satın alıp yıllık belli kârla alıcıya devretme), bidâ'a (vakıf parayı Allah rızası için meccanen işletip kârın ve anaparanın tamamını vakfa verme), veya bey' bi'l-vefâ'dır (mülkiyeti muhafaza kayıtlı geçici satış)¹⁸.

Para vakıflarında kâr oranı %10-20 arasında değişmiştir¹⁹. Ancak genel olarak Osmanlı uygulamasında onu on bir buçuk yani %15 oranında kâr oranı uygulanmıştır²⁰. Para vakıfları kurulduktan sonra vakfın sermayesi vakfiyede belirtilen usullerden birisi ile işletilmiş, bunun karşılığında belli bir gelir elde edilmiştir. Ana sermaye olduğu gibi korunurken, buna karşılık elde edilen gelir vakfiyede belirtilen yerlere harcanmıştır. Vakfın harcamaları iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım, vakfın idaresi için mütevellî, nâzır ve kâtip gibi görevlilere yapılan harcamalardır. İkinci kısım ise, vakfın kuruluş amacı çerçevesinde hayır hizmetlerine yapılan harcamalar olmuştur²¹.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde para vakıflarının işletilmesinde değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle mahalle ve köylerde ortak faaliyetlerin yürütülmesi, ortak ihtiyaçların karşılanması, malî alanda sıkıntıya

¹⁴ Akgündüz, *a.g.e.* s. 216.

¹⁵ Bk. İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996, s. 10-21; Colin Imber, *Şeriatın Kanununa Ebusuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuku*, İstanbul 2004, s. 155.

¹⁶ Usta, *Trabzon'da Vakıflar*, s. 175-184; Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebusuud, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)", *İlahiyat*, S: 44, 2015, s. 303-337.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. XXXII.

¹⁸ Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meselesi*, İstanbul 2008, s. 6.

¹⁹ Çağatay, *a.g.m.* s. 42.

²⁰ Akgündüz, *a.g.e.* s. 225; Yediyıldız, *a.g.e.* s. 141; Barış Sarıköse, "Kadınhanı'nda Para Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 33, 2013, s. 118-119.

²¹ Selma Turhan Sarıköse, "XIX. Yüzyılda Safranbolu'nun Köylerinde Para Vakıfları", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 3, 2019, s. 98.

düşünlere yardım edilmesi şeklinde yeni düzenlemeler yapılmıştır²². Para vakıfları ihtiyaç sahiplerine sağladığı küçük kredilerle kişilerin nakit ihtiyaçlarını karşılamışlar, böylece halkın kalpazanların ve tefecilerin eline düşmesine engel olmuşlardır²³. Osmanlı Devleti, 1864'te Murabaha Nizamnamesini çıkararak, para vakıflarının işletilmesini kontrol altına almaya çalışmıştır. 1869'dan itibaren para vakıflarıyla ilgili suiistimallerin önlenmesi için her vilayet ve kazada faaliyet gösteren vakıfların hesaplarının çok sıkı tutulması görevlilerden istenmiştir²⁴.

Para vakıfları kuruluş amaçları açısından değerlendirildiğinde, çok geniş bir faaliyet alanı ortaya çıkmaktadır. Para vakıfları vakıf müessesesinin bir şubesi olarak başta dinî kurumlar olmak üzere eğitim ve sağlık kurumlarının finansmanı ile her türlü bayındırlık faaliyetinin yürütülmesinde etkin bir rol oynamışlardır²⁵. Yine bu kurumlar hayır yapmak isteyen ancak yeterli mali gücü olmayan, ya da mali gücü yeterli olmakla birlikte vâkıf olmaya elverişli olmayan kişilerin de hayır yapmalarına imkân tanımıştır. Bir de para vakıfları, ihtiyaç sahiplerini daha yüksek faiz oranlarıyla tefecilik yapanların elinden kurtarma ve onlara uygun şartlarda kredi sağlama amacıyla, İslam devletlerinin, sosyal devlet olmaları yolunda çok önemli hizmetleri olmuştur²⁶.

Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları

Bu çalışmada günümüz Trabzon sınırları ele alınmıştır. Bunlar; Trabzon merkez, Akçaabat, Maçka, Sürmene, Şarlı (Beşikdüzü), Tonya, Of, Vakfikebir ve Yomra'dır. Nitekim Trabzon'da gerek merkez gerekse nahiye ve köylerinde karşılaştığımız vakıf kurma geleneği, diğer Osmanlı şehir ve beldelerinde olduğu gibi yaygın bir uygulama alanı bulmuş; pek çok dinî ve sosyal hizmet vakıflar aracılığıyla yerine getirilmiştir.

Çalışmanın konusu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden (VGMA) tespit edilen Trabzon ve çevresinde 1858-1920 yılları arasında kurulmuş 277 adet para vakfını içermektedir. Bu vakıfların defterlerdeki miktarları tablo 1'de aşağıda verilmiştir.

²² Özcan, a.g.e. s. 76-77; Sarıköse, a.g.m. s. 98-99.

²³ Hüseyin Çınar-Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, Ankara 2015, s. 83.

²⁴ Çağatay, a.g.m. s. 53; Akgündüz, a.g.e.s. 232; Sarıköse, a.g.m. s. 99.

²⁵ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Dönemi'nde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S: 46, 2016, s. 99; Özcan, a.g.e. s. 280.

²⁶ Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane", s. 241.

Tablo 1: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki defterlerdeki Trabzon ve kazalarındaki vakfiye adedi

No	Defter No	Adeti	No	Defter No	Adeti
1	582	1	15	597	5
2	584	6	16	598	5
3	585	10	17	599	10
4	586	5	18	600	7
5	587	22	19	601	11
6	588	5	20	602	20
7	589	9	21	603	15
8	590	15	22	604	24
9	592	10	23	605	15
10	591	9	24	606	13
11	593	5	25	607	10
12	594	3	26	608	7
13	595	10	27	609	11
14	596	4	28	610	10
Toplam		114	Toplam		163
Genel toplam					277

Tablo 2’de görüldüğü üzere bu vakıfların %91’i Trabzon merkezi dışında, kazalara bağlı mahalle ve köylerde kurulmuştur (269 adet). En fazla vakıf kurulan yer 61 adetle Vakfikebir iken bunu 50 vakıfla Of, 42 vakıfla Sürmene, 33 vakıfla Akçaabat, 24 vakıfla Trabzon merkez takip etmiştir.

Bu 277 para vakfının, 228’ini hayırseverler yalnız başlarına kurarken, 13 vakfi²⁷ iki kişi, 12 vakfi²⁸ üç kişi, 11 vakfi²⁹ dört kişi, 1 vakfi³⁰ beş kişi, 4 vakfi³¹ altı kişi, 2 vakfi³² yedi kişi kurmuştur. Ayrıca beş vakfın kurucuları ondan

²⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü [=VGMA], Vakfiye Defteri(VD)585, sayfa 105, sıra 111; 585/64/72; VGMA, VD, 587/3-1/284/346; VGMA, VD, 590/90/ 81; VGMA, VD, 596/55/45; VGMA, VD, 599/174/117; VGMA, VD, 599/256/209; VGMA, VD, 599/41/19; VGMA, VD, 600/135/161; VGMA, VD, 600/184/225; VGMA, VD, 602/289/491; VGMA, VD, 603/294/462; VGMA, VD, 606/143/182.

²⁸ VGMA, VD, 587/117/149; VGMA, VD, 590/88/77; VGMA, VD, 591/107/106; VGMA, VD, 593/83/75; VGMA, VD, 597/77/39; VGMA, VD, 598/187/143; VGMA, VD, 603/293/461; VGMA, VD, 604/167/233; VGMA, VD, 606/281/341; VGMA, VD, 606/65/93; VGMA, VD, 609/144/177; VGMA, VD, 609/145/180.

²⁹ VGMA, VD, 586/113/103; VGMA, VD, 586/208/202; VGMA, VD, 587/1/2; VGMA, VD, 587/133/164; VGMA, VD, 590/4/3; VGMA, VD, 595/174/177; VGMA, VD, 599/33/14; VGMA, VD, 603/237/387; VGMA, VD, 604/202/294; VGMA, VD, 604/50/67; VGMA, VD, 607/12/13.

³⁰ VGMA, VD, 585/252/180.

³¹ VGMA, VD, 587/134/166; VGMA, VD, 587/54/77; VGMA, VD, 589/55/ 92; VGMA, VD, 606/63/ 89.

³² VGMA, VD, 587/93/18; VGMA, VD, 599/183/126.

fazla hayırseverler tarafından kurulmuştur. Bunlar; 11³³, 13³⁴, 29³⁵, 35³⁶, 55³⁷ ve 59³⁸ kişiden oluşmaktadır. Vakıfların toplam kurucusu 559 kişidir. Bunlardan tek hayırseverler tarafından kurulan 228 vakfın biri kadın³⁹ diğerleri erkektir. Birden fazla kurucusu olan 49 vakfın toplam 331 kurucusu olup, bunlardan 28'i kadın 303'ü de erkektir. Bu durum para vakıflarının bir diğer özelliği olan, hayır yapmak isteyen ancak yeterli mali gücü olmayan kimselerin de bir araya gelip vakıf kurabileceklerini göstermektedir.

Tablo 2: Para vakıflarının yerleşim yerlerine göre adet ve yüzde dağılımı

No	Yerleşim yeri	Adet	%
1	Trabzon	24	9
2	Akçaabat	33	12
3	Maçka	15	5
4	Sürmene	42	15
5	Şarlı	15	5
6	Tonya	18	7
7	Of	50	18
8	Vakfikebir	61	22
9	Yomra	19	7
Toplam		277	100

Vakıfların en erken tarihlisi 10 Rebiyülevvel 1275/18 Ekim 1858'de Trabzon Ortahisar Mahallesinden es-Seyyid eş-Şeyh el-Hâc Abdulhamid Efendi ibn Mehmed bin Mahmud'un 1.000 kuruşluk vakfı iken⁴⁰, en son tarihli olanı ise, 1 Rebiyülâhîr 1338/24 Aralık 1920'de Vakfikebir Kazası ahalisinden Hocaoğlu Hafız Ahmed Efendi'nin 14.000 kuruşluk vakfidir⁴¹. Tablo 3'te görüleceği üzere bu vakıfların yarıdan fazlası yani 152 adedi (%55) 1901-1920 tarihleri arasında kurulmuştur.

³³ VGMA, VD, 587/114/142.

³⁴ VGMA, VD, 584/296/145.

³⁵ VGMA, VD, 587/100/127. Bk. Ek 1.

³⁶ VGMA, VD, 585/73/77. Bk. Ek 2.

³⁷ VGMA, VD, 596/33/ 25. Bk. Ek 3.

³⁸ VGMA, VD, 584/54/52. Bk. Ek 4

³⁹ Trabzon'un Boztepe Bala Mahallesinde Şerife Sıddıka Hanım ibnet Hacı Mevlüd Hakkı Baba, 3.000 kuruşa denk 30 adet 100'er kuruşluk Osmânî altını vakfetmiştir. Senelik olarak kâra verilmesini istemiştir. Elde edilen geliri, Boztepe Bala Mahallesinde Ahi Evren Dede Câmîi'nde imamına yıllık 320 kuruş, hatibe 100 kuruş verilmesini ve kalanını da mütevellî olana tevliyet ücreti olarak verilmesini istemiştir. (20 Ağustos 1905/18 Cemaziyülâhîr 1323). VGMA, VD, 592/256/188.

⁴⁰ VGMA, VD, 582/518/393.

⁴¹ VGMA, VD, 610/68/93.

Tablo 3: Kurulan vakıfların yıllara göre adedi ve yüzdeleri

No	Tarih	Adet	Yüzde %
1	1850-1860	1	0
2	1861-1870	12	4
3	1871-1880	33	12
4	1881-1890	33	12
5	1891-1900	46	17
6	1901-1910	56	20
7	1911-1920	96	35
Toplam		277	100

İncelenen dönemde tespit edilen 277 para vakfının, 228'ini hayırseverler yalnız başlarına kurmuşlardır. Ancak bu vâkıflardan beşi, ikişer adet vakıf kurmuşlardır. Bunlardan ilki, Trabzon'un Saçlıhoca Mahallesi'nde Kitapçı el-Hac Hasan Efendi ibn el-Hac Mustafa Efendi'dir. Hacı Hasan Efendi ilk vakfını 10 Temmuz 1893 tarihinde kurmuştur. Gümüş mecdiye 20 kuruş hesabıyla 2.000 kuruş vakfetmiş olup paranın kâra verilmesini istemiştir. Elde edilen gelirden 100 kuruşu Tonya Nahiyesine tâbi Vamenli Köyündeki caminin imamına, kalan gelirin yarısını aynı köydeki mektepte muallim-i sibyan olan efendiye ve yarısında mütevellî de kalıp caminin tamirine harcanmasını istemiştir⁴². Hacı Hasan Efendi ikinci vakfını 30 Aralık 1895 tarihinde kurmuştur. Bu tarihte 2.000 kuruşa muadil 20 adet 100'er kuruşluk Osmanî altını vakfetmiştir. Hacı Hasan Efendi vakfettiği paranın kâra verilmesini ve elde edilen gelirden 100 kuruşunu Tonya nahiyesine tabi Anabedama Köyünde yeni inşa olunan caminin hatibine, 100 kuruşunu imamına ve 100 kuruşunu da caminin önündeki mektebin muallim-i sibyanaya verilmesini şart koşmuştur⁴³.

Bir diğer vâkıf ise Yomra Nahiyesine Tabi Batum-ı Sağır Köyünden Genç Osman oğlu Yusuf Efendi'dir. Yusuf Efendi 7 Aralık 1898 tarihinde 1.000 kuruş vakfedip, istirbah olunup hâsıl olan gelirinin aynı köyde yeni inşa olunan caminin hatibine verilmesini şart koşmuştur⁴⁴. Yusuf Efendi 19 Nisan 1899 tarihinde 400 kuruş daha vakfedip bununda istirbah olunup hâsıl olan gelirini aynı caminin imamına verilmesini istemiştir⁴⁵.

Vakfikebir Kazasına tâbi' Komandara Köyünden Birincioğlu Seyfi Hafız Efendi b. Hafız İsmail Efendi'de iki vakıf kuranlardandır. İlk vakfını 15 Nisan 1913 tarihinde kuran Seyfi Hafız Efendi 1.000 kuruş vakfetmiştir. Bu paranın %15 ile kâra verilmesini isteyip elde edilen gelirin, tamamı olan 150 kuruşu adı

⁴² VGMA, VD, 591/164/166.

⁴³ VGMA, VD, 591/235/219.

⁴⁴ VGMA, VD, 602/72/120.

⁴⁵ VGMA, VD, 602/73/121.

geçen köydeki caminin imamına verilmesini şart koşmuştur⁴⁶. İkinci vakfını ise ilk vakfından iki sene sonra 5 Mart 1915 tarihinde tesis etmiştir. Yine 1.000 kuruş vakfedip %15 hesabıyla istirbâh olunup aynı köydeki caminin müezzinine verilmesini istemiştir⁴⁷.

Bir diğer iki vakıf kuran Vakfikebir Kazasına tâbi İpsalda yeni ismi (nâm-ı cedîd) Soğuksu Köyünden Zemanis oğlu Hafız Said Efendi ibn Mustafa Efendi'dir. Vâkıf Hafız Said Efendi 14 Mayıs 1915 tarihinde 750 kuruş vakfetmiştir. Bu paranın kâra verilip elde edilen gelirin tamamını Soğuksu Köyündeki caminin müezzinine verilmesini istemiştir⁴⁸. Hafız Said Efendi ikinci vakfını 3 Ekim 1919 tarihinde 12.650 kuruş vakfederek kurmuştur. Adı geçen miktarın her sene ale'l-usûli's-şer'î istirbâh olunup elde edilen gelirin tamamını yine aynı köydeki caminin müezzinine verilmesini şart koşmuştur⁴⁹.

Vakfikebir Kazasına tabi Tonya Nahiyesinin Kumyatak Sayraç Köyünden Köroğlu Mehmed Efendi bin Mehmed'de iki vakıf kuran hayır sahiplerindendir. Mehmed Efendi 18 Eylül 1919 tarihinde 2.000 kuruş vakfetmiştir. Bu paranın her sene istirbah olunup elde edilen gelirin tamamını adı geçen kazaya tabi Şarlı Nahiyesinde Düzköy'de olan camide müezzin ve kayımlık vazifelerini ifa edene verilmesini istemiştir⁵⁰. Ancak Mehmed Efendi'nin vakfettiği para yeterli miktarda olmadığından 4 Şubat 1920'de 11.400 kuruş daha vakfetmiştir. Bunun da her sene istirbah olunup elde edilen gelirin tamamını Düzköy camiindeki müezzin ve kayımlık eden kişiye verilmesini şart koşmuştur⁵¹.

Vakıf kurucularının unvan ve lakapları, vakfiyelerden tespit edebilmektedir. (bk. Tablo 4). Osmanlı toplumunda bireyler, sahip oldukları meslekî, dinî ve sosyal özelliklere bağlı olarak unvan ya da lakaplarla anılırlardı. Osmanlı toplumunda bir saygınlık unvanı da "efendi"dir. Efendi unvanı, Osmanlılarda 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş insanlar için kullanılarak çelebi sözünün yerini almış, ilmiye sınıfına mensup olanlarla diğer bazı devlet adamlarına bu şekilde hitap olunmuştur. 559 vakıf kurucusundan 129'u efendi unvanlıdır. Bir diğer unvan ise ağadır. Ağa, halk arasında saygı değer kimselere hitap ederken bey, beyefendi yerine kullanılan ve daha çok ismin sonuna getirilen bir hitap sözüdür. İncelenen vâkıflardan 34'ü ağa unvanına sahiptir. Bir diğer dini unvan ise hacıdır. İslam dininin temel ibadetlerinden olan hac, belli bir mal varlığı olan kimselerin yerine getirmesi gereken bir vazifedir. Hacı olan kimselerin, İslami şartlardan birisini yerine getirmelerinin yanı sıra, Osmanlı toplumunda belli bir saygınlık kazandığı söylenebilir. Nitekim vâkıfların 30'u hacıdır. Bir diğer unvan ise molladır. İlmî ve içtimai

⁴⁶ VGMA, VD, 604/223/317.

⁴⁷ VGMA, VD, 607/230/344.

⁴⁸ VGMA, VD, 609/120/144.

⁴⁹ VGMA, VD, 609/120/145.

⁵⁰ VGMA, VD, 610/12/24.

⁵¹ VGMA, VD,610/12/25.

mevkii yüksek kimseler için kullanılırdı. 27 vakıf kurucusu molla unvanlıdır. Diğer unvanlar ise, 13'ü hafız, ikisi ulema, ikisi seyyid, bir şerife ve biri de şeyhtir. Diğer unvanlı vâkıflar ise askerî unvan olan çavuş beşkişi ve bir meslek olan kaptan ise iki kişidir. Hiçbir unvana sahip olmayan yani sıradan kişilerin sayısı 306'dır. Bu da vakıf kurucularının %54'ünü, yani yarından fazlasını oluşturmaktadır.

Tablo 4: Vakıf kurucularının unvanları

No	Unvan	Adedi
1	Unvanı olmayan	306
2	Efendi	129
3	Ağa	34
4	Hacı	30
5	Molla	27
6	Hafız	13
7	Çavuş	5
8	Kaptan	2
9	Ulema	2
10	Seyyid	2
11	Şeyh	1
12	Müderris	1
13	Şerife	1
		559

İncelen 277 vakıftan 161'i (%58) vakıfların yönetimi (tevlîyeti) için, yaşadıkları sürece kendilerinin, vefatlarından sonra erkek çocuklarının en büyüğünün, akıllı, güzel ahlâklı olanlarının, bunların vefatından sonra bunların çocuklarının yönetici olmasını şart koşmuştur. Vakıf kurucularının 38'si (%14) yaşadıkları sürece kendilerinin, vefatlarından sonra köy/mahalle ahâlisinin seçeceği güvenilir bir kimsenin vakfının yöneticisi olmasını istemişlerdir. 45 (%16) vâkıf, kendisi yönetici olmayıp, köy ahâlisinden seçtikleri kişileri yönetici yapıp bunların vefatından sonra yine köy ahâlisinin seçeceği mutemet/güvenilir bir kişinin, hâkimin onayı ile vakfın yöneticisi olmasını istemişlerdir. 18 (%6) vâkıf, yine kendileri yönetici olmayıp, aynı köyden bir başkasını yönetici tayin etmiş, onun vefatından sonra da tayin ettikleri kişinin çocuklarının yönetici olmasını istemişlerdir. Yedi (%3) vâkıf, yaşadıkları sürece kendilerinin, vefatlarından sonra camide görevli olan hatibin vakfın mütevellisi olmasını şart koşmuşlardır. Altı (%2) vâkıf, caminin imamı olan kişinin vakfının yöneticisi olmasını istemiştir. Bir vâkıf, yaşadığı sürece kendisinin, vefatından sonra erkek kardeşinin, onun vefatından sonra da erkek çocuklarının en büyüğünün, akıllı, güzel ahlâklı olanlarının müteveli olmasını isterken⁵², diğer bir vâkıf ise

⁵² VGMA, VD, 598/13/11.

yaşadığı sürece kendisinin, vefatından sonra erkek kardeşinin, onun vefatından sonra diğer erkek kardeşinin müteveli olması istemiş, onun vefatından sonra akrabasından tevliyet işlerine kadir, dürüst bir kimsenin tayin edilmesini şart koşturmuş⁵³.

Ayrıca 18 vâkıf⁵⁴, vakfının yöneticisi olan müteveliye ücret verirken diğerlerinde ücret tespit edilememiştir. Müteveli ücreti olarak dört vâkıf,100 kuruş verirken, bir vâkıf 75 kuruş, iki vâkıf 60 kuruş, sekiz vâkıf 50 kuruş, üç vâkıfda 30 kuruş verilmesini istemiştir.

Trabzon ve çevresinde kurulan 277 para vakfına vakfedilen para cinsi kuruş, Mecidiye gümüş ve altındır. Vakfiyelerde Mecidiye altının değeri 100⁵⁵, 108⁵⁶, 122⁵⁷, 124⁵⁸ kuruş olarak belirtilmiştir. Mecidiye gümüşünün değeri ise 20 kuruştur⁵⁹. Nitekim bu para vakıflarında toplam 589.595 kuruş ve 598 adet mecidiye altını ile 380 adet mecidiye gümüşü vakfedilmiştir. En düşük vakfedilen para miktarı 400⁶⁰ kuruş olurken, en fazla vakfedilen miktar 14.000⁶¹ kuruştur. Tablo 5'ten de görüleceği üzere bu vakıflara genellikle 1.000 kuruş vakfedilirken (55 adet) bunu 2.000 kuruş takip etmiştir (53 adet). Üçüncü sırada 34 adetle 1.500 kuruş gelirken bunları, 20 adetle 2.500 ve 3.000 kuruş izlemektedir. Yine Tablo 5'te de görüldüğü gibi 30 vakıf Mecidiye altını, dört vakıf da Gümüş mecidiye vakfetmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere genellikle 1.000 kuruş ile 2.000 kuruş vakfedildiği görülmektedir. Ancak Aralık 1919 tarihinden itibaren savaş ve

⁵³ VGMA, VD, 592/255/186.

⁵⁴ VGMA, VD, 582/518/393; VGMA, VD, 585/105/111; VGMA, VD, 585/64/70; VGMA, VD, 587/134/166; VGMA, VD, 587/17/21; VGMA, VD, 587/20/26; VGMA, VD, 587/3-1/277/340; VGMA, VD, 587/94/122; VGMA, VD, 590/117/108; VGMA, VD, 590/54/37; VGMA, VD, 592/256/188; VGMA, VD, 594/24/24; VGMA, VD, 596/100/95; VGMA, VD, 602/126/211; VGMA, VD, 603/256/416; VGMA, VD, 604/16/16; VGMA, VD, 606/168/213; VGMA, VD, 606/287/348.

⁵⁵ VGMA, VD, 588/229/202; VGMA, VD, 588/231/204; VGMA, VD, 589/133/239; VGMA, VD, 589/59/99; VGMA, VD, 589/77/132; VGMA, VD, 589/85/148; VGMA, VD, 590/129/117; VGMA, VD, 591/122/115; VGMA, VD, 591/235/219; VGMA, VD, 592/256/188; VGMA, VD, 594/212/156; VGMA, VD, 599/174/117; VGMA, VD, 599/229/174; VGMA, VD, 601/111/131; VGMA, VD, 601/91/99; VGMA, VD, 602/150/250; VGMA, VD, 602/72/120; VGMA, VD, 603/173/293; VGMA, VD, 603/209/347.

⁵⁶ VGMA, VD, 603/56/92; VGMA, VD, 588/19/26.

⁵⁷ VGMA, VD, 587/3-1/284/346.

⁵⁸ VGMA, VD, 587/141/175.

⁵⁹ VGMA, VD, 590/137/128; VGMA, VD, 590/54/37; VGMA, VD, 592/132/111; VGMA, VD, 592/153/126; VGMA, VD, 592/186/157; VGMA, VD, 592/186/157; VGMA, VD, 592/82/72; VGMA, VD, 595/138/129; VGMA, VD, 595/138/129; VGMA, VD, 600/135/161; VGMA, VD, 602/187/319; VGMA, VD, 603/124/214; VGMA, VD, 603/259/420; VGMA, VD, 603/275/440; VGMA, VD, 604/45/63; VGMA, VD, 606/234/293; VGMA, VD, 607/32/44; VGMA, VD, 608/1/25/23.

⁶⁰ VGMA, VD, 602/73/121.

⁶¹ VGMA, VD, 610/68/93.

mütareke döneminde enflasyonun çok yüksek⁶² olması nedeniyle vakfedilen para miktarının 13.400⁶³ kuruş olduğu görülmektedir. Nitekim 18 Eylül 1919 tarihinde Trabzon'un Vakfikebir Kazasına tabi Tonya Nahiyesinin Kumyatak Sayraç Köyünden Köroğlu Mehmed Efendi bin Mehmed ibn Osman Efendi, Vakfikebir Kazasına bağlı Şarlı Nahiyesinin Düzköy köyünde hayır sahiplerinin inşa ettirdiği caminin müezzin ve kayımlık görevini yapan kişiye geliri verilmek üzere 2.000 kuruş vakfetmiştir⁶⁴. Ancak 7 Aralık 1919 tarihinde Köroğlu Mehmed Efendi tekrar yeni vakıf kurmuştur. Daha önce vakfettiği 2.000 kuruşun kifayet derecede olmadığından 11.400 kuruş daha vakfetmiştir⁶⁵. Böylece toplam 13.400 kuruş olmuştur. Yine gelirini Düzköy köyünün camiinin müezzin ve kayımlık görevini yapan kişiye verilmesini istemiştir.

Tablo 5: Vakfedilen para miktarları ve adetleri

No	Kuruş	Vakıf Adedi	No	Kuruş	Vakıf Adedi	Altın (Mecidiye)	Vakıf Adedi	Gümüş (Mecidiye)	Vakıf Adedi
1	400	1	20	2.500	22	5	1	30	1
2	500	8	21	2.750	1	10	12	100	2
3	600	1	22	2.800	1	11	1	150	1
4	750	2	23	3.000	21	15	8		
5	800	1	24	3.140	1	20	3		
6	995	1	25	3.885	1	25	1		
7	1.000	55	26	4.000	7	30	1		
8	1.080	1	27	4.010	1	40	1		
9	1.042,5	1	28	4.500	1	87	1		
10	1.105	1	29	4.613	1	100	1		
11	1.300	2	30	5.000	2				
12	1.500	34	31	5.150	1				
13	1.600	2	32	7.500	1				
14	1.900	1	33	8.000	1				
15	2.000	54	34	11.400	1				
16	2.045	1	35	12.000	1				
17	2.050	2	36	12.650	1				
18	2.120	1	37	13.400	7				
19	2.410	1	38	14.000	1				
Toplam		170			73		30		4

⁶² Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 144-148.

⁶³ VGMA, VD, 609/144/178; VGMA, VD, 609/145/179; VGMA, VD, 610 /6/13; VGMA, VD, 610/7/15; VGMA, VD, 610 /8/17; VGMA, VD, 610/9/18; VGMA, VD, 610/12/25; VGMA, VD, 610/50/61; VGMA, VD, 610/68/93.

⁶⁴ VGMA, VD, 610/12/24.

⁶⁵ VGMA, VD, 610/12/25.

Trabzon ve çevresinde kurulan 277 adet para vakfındaki ribh hadleri ele alındığında, bunlardan 146'sında ribh %15 (onu on bir buçuk hesabı üzere *istirbâh* olunup) iken sekizi %12 ve ikisi %10 olarak belirtilmiştir. Geriye kalan 121 para vakfında ise hiçbir oran belirtilmeyerek sadece "*istirbâh* oluna" denilerek paraların işletilmesi istenmiştir. Ancak bu 121 vakıftan bazıları yıllık gelir miktarını belirtmiştir. Bu oranlarda %15'e tekabül etmektedir. Nitekim bu dönemde yürürlükte olan murabaha nizamnamesi oranı da %15 olarak tespit etmektedir⁶⁶. Vakfiyelerde muameleye verilmek istenen paraların vadeleri bir yıllık olarak belirtilmiştir. Buna bağlı olarak görevlilere ödenen ücretler de 2 vakıf günlük⁶⁷, 15 vakıf aylık⁶⁸ ve 260 vakıf da yıllık olarak tespit edilmiştir.

Tablo 6: Dini ve sosyal kurumlara göre vakıfların adet ve yüzde dağılımı

No	Dini ve Sosyal kurum Adı	Adedi	%
1	Cami	228	82
2	Mescit	29	11
3	Medrese	8	3
4	Cami-Sıbyân mektebi	9	3
6	Mescit-Sıbyân mektebi	2	1
7	Tekke	1	0
Toplam		277	100

Tablo 6'da da görüleceği üzere buldukları yerde halkın dinî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan cami, mescit, medrese, mektep ve tekke gibi yerlerin görevlilerinin maaşlarını karşılamak, binaların tamir ve aydınlatılması için kurulan 277 para vakfının 228'i (%82) bir dini müessese olan camiler için kurulmuştur. Trabzon'da cami görevlilerinin maaşını karşılamak üzere kurulan vakfa örnek vermek gerekirse, Trabzon'un Debbağhane Mahallesinden Emirzade Halil Efendi ibn el-Hac Şakir'in 10 adet Mecidiye altını (yüzlük) vakfidır. Halil Efendi, vakfettiği bu parayı %15 ile kâra (reha) verilmesini ve elde edilen gelirin tamamını Pazarkapusu Mahallesinde Karabaş Camiinin hatibine verilmesini istemiştir⁶⁹. Yine tablo 6'da görüldüğü üzere ikinci sırada bir diğer dini kurum olan mescit (29 adet, %11) vakıfları gelmektedir. Mescit vakfına örnek vermek gerekirse, Of Kazasına tabi Şerah Köyü'nden Kadızade Mustafa Efendi ibn el-Hac Salih Efendi Efendi'nin 1.000 kuruşluk para vakfidır. Mustafa Efendi,

⁶⁶ Çağatay, *a.g.e.* s. 53.

⁶⁷ VGMA, VD, 599/103/64; VGMA, VD, 605/68/87.

⁶⁸ VGMA, VD, 589/55/92; VGMA, VD, 589/95/169; VGMA, VD, 591/4/4; VGMA, VD, 585/252/180; VGMA, VD, 587/54/77; VGMA, VD, 587/93/18; VGMA, VD, 587/116/147; VGMA, VD, 537/133/153; VGMA, VD, 587/133/164; VGMA, VD, 587/3-1/203/249; VGMA, VD, 587/3-1/261/318; VGMA, VD, 590/135/125; VGMA, VD, 595/183/192; VGMA, VD, 597/62/20; VGMA, VD, 604/234/327.

⁶⁹ VGMA, VD, 589/133/239 (17 Kasım 1882/6 Muharrem 1300).

Karaşar Mahallesiindeki mescitte hatiplik görevini yapan efendiye verilmek üzere vakfettiği 1.000 kuruşu kâra verilmesini istemiş, elde edilen gelirin tamamını mescitteki görevliye verilmesini şart koşmuştur⁷⁰.

Trabzon ve çevresinde kurulan vakıflardan sekizi (%6) bir eğitim kurumu olan medreseler için kurulmuştur. Tonya Nahiyesine tâbi köylerden Ağırköy'den Hasan oğlu Mustafa bin Osman, geliri aynı köyde hayır sahiplerinin daha önce inşa ettikleri fevkânî (yukarı) ve tahtânî (aşağı) 7 hücreli (odalı) ve bir dershanesi olan medresenin müderrisine verilmek üzere vakfettiği, 500 kuruşa muadil 5 adet 100'er kuruşluk Osmanî altını vakfidir. Mustafa vakfettiği 500 kuruşu %15 ile kâra verilmesini ve elde edilen 75 kuruşu medresenin müderrisine verilmesini istemiştir⁷¹.

Bir diğer eğitim kurumu olan sıbyân mektepleridir. Trabzon'da müstakil olarak sıbyân mektepleri için vakıf kurulmamış, bunlar cami veya mescit için kurulan vakıflardan yararlanmışlardır. Bu tür vakıf sayısı 11'dir. Örneğin, Maçka Nahiyesine tâbi Fındık Köyünden Halil Beşe Oğlu Temel bin Osman'ın 4.000 kuruşa muadil 40 adet 100'er kuruşluk Osmanî altını vakfidir. Elde edilen gelirden 200 kuruşu Fındık köyünde yeni inşa edilen caminin hatibine, 400 kuruşu da caminin imam ve muallim-i sıbyân olan efendiye verilmesini istemiştir⁷². Sıbyân mektebine bir diğer örnek ise Maçka Kazasına tâbi Kusera Köyünden Mustafa oğlu Hüseyin bin Memiş bin Mustafa ve Hadice oğlu Perin bin Mustafa ibni Ali ve Nasuh oğlu Mehmed bin Ali ibni İsmail'in vakfettikleri 5.000 kuruşluk vakıftır. Vâkıflar, 5.000 kuruşu %12 ile kâra verilip elde edilen 450 kuruşu, Kusera Köyü camiinin beş vakit namaz kıldıran imamına, kalan 150 kuruşu da adı geçen köyde kız çocuklarını (inâs-ı atfâli talim ve tedris eden) okutan muallime verilmesini şart koşmuşlardır⁷³.

Bir diğer dini müessese olan tekke içinde Trabzon'da bir adet para vakfı kurulmuştur. Trabzon'un Eksotha Mahallesi ahalisinden olup, Kavak meydanında Kâdirî tekkesi post-nişini Şeyh Hâfız Mustafa Talip Efendi ibn Osman Bâba, 1.000 kuruşa muadil 10 adet 100 kuruşluk Osmanî altını vakfetmiştir. Şeyh Hâfız Mustafa Talip Efendi vakfettiği paranın kâra verilmesini ve elde edilen gelirin tamamının adı geçen tekke de post-nişin olan şeyh efendiye verilmesini istemiştir⁷⁴.

Çalışmanın konusunu oluşturan 277 adet Trabzon para vakıfları, kuruluş amaçlarına göre üç grupta incelenebilir:

Birinci grup, daha önce inşa edilmiş sosyal ve dinî kurumlara yapılan vakıflardır. Bu vakıflar sosyal ve dinî yapılarda görev yapan görevlilerin ücretlerini ve bu yapıların aydınlatılmasını, bakım ve onarımını karşılamak için

⁷⁰ VGMA, VD, 603/224/368 (18 Mayıs 1910/8 Cemaziyülevvel 1328).

⁷¹ VGMA, VD, 591/75/73 (12 Eylül 1888/6 Muharrem 1306).

⁷² VGMA, VD, 603/173/293 (22 Aralık 1907/17 Zilkade 1325).

⁷³ VGMA, VD, 604/167/233 (6 Temmuz 1913/1 Şaban 1331).

⁷⁴ VGMA, VD, 590/131/119 (8 Nisan 1890/17 Şaban 1307).

kurulmuştur. Trabzon ve çevresinde tespit edilen 277 para vakfının 166'si (%60) bu gruba girmektedir.

İkinci grup, yeni inşa edilen sosyal ve dinî kurumlara yapılan vakıflardır. Bu da kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, hayır sahiplerinin kendi yaptırdıkları kurumları yaşatmak için meydana getirdikleri vakıflardır (6 adet). İkincisini ise, bir hayır sahibi veya köy ahalisi tarafından inşa edilen dinî ve sosyal kurumlara, bir başka hayır sahibi tarafından yapılan vakıflar oluşturur (94 adet). Trabzon ve çevresinde tespit edilen 277para vakfının 94'ü (%34) bu gruba girmektedir.

Üçüncü grup ise, daha önce mescit olarak yapılmış, fakat bölge halkının ihtiyaçlarına cevap veremediğinden, camiye çevrilmiş olan yeni camiler için kurulan vakıflardır. Trabzon ve çevresinde tespit edilen 277 para vakfının 12'si (%4) bu gruba girmektedir.

Trabzon ve çevresinde kurulan 277 para vakfının sadece biri sosyal ve dini kurumun aydınlatılması⁷⁵ için kurulurken, 276'sı bu kurumların görevlilerinin maaşları ve tamirine verilmesini istemiştir. Bu vakıflardan 85'i sadece cami ve mescitlerde görevli imama, 62'si hatibe, 53'ü imam ve hatibe, sekizi müderrise, yedisi kayyuma, altısı müezzine, 12'si imam-hatip ve tamirine, 13'ü imam ve müteveliye, 11'i imam-hatip ve muallim-i sıbyana, beşi hatip ve muallim-i sıbyana, beşi müezzin-kayyuma, ikisi imam ve muallim-i sıbyana, biri imama, kayyum, müteveli ve tamirine, biri imam ve post-nişine ve biri de tekke şeyhine verilmesi için kurulmuştur.

Sonuç

Trabzon'da 1858-1920 yılları arasında 277 para vakfı kurulmuştur. Bu vakıflar cami, mescit gibi dinî, medrese, mektep, kütüphane ve tekke gibi sosyal kurumların faaliyetlerini sürdürmeleri ve onların görevlilerinin maaşlarını karşılamak üzere tesis edilmiştir. Bu vakıflara toplam 656.995kuruş vakfedilmiştir. Genellikle 1.000 kuruş ile 2.000 kuruş vakfedilirken, 1919 yılı sonlarından sonra savaş ve mütarekeden dolayı enflasyonunun çok fazla olması nedeniyle 10.000 kuruşun üzerinde miktarlar vakfedilmiştir.

Bu para vakıfları,272 hayratın idamesini sağlamışlardır. İncelenen dönemde Trabzon'da kurulan para vakıflarının %93'ü daha çok dini hizmet alanında faaliyet göstermişlerdir. Nitekim bu 277 vakıftan 268'i cami ve mescit için kurulmuştur. Cami ve mescitler İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren ibadetin yanı sıra hem ilim öğrenilen hem de sosyal ve siyasî işlerin görüşüldüğü yerlerdir. Ayrıca bu kurumlar, örgün eğitim öğretimin sınırlı nispette kaldığı Osmanlı toplumunda kültürel etkileşimin merkezi olarak gelişmişlerdir.

Trabzon'da kurulan para vakıflarının %7'si de eğitim amaçlı kurulmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde bu dönemde eğitim hizmetlerini Maarif Nezareti

⁷⁵ VGMA, VD, 606/250/310.

karşılıkmaktadır. Ancak halk, devletin yetişemediği durumlarda eğitim kurumlarının idamesi için de para vakıfları kurmuşlardır.

Bu vakıflar, kuruldukları bölgede insanların dinî ve sosyal ihtiyaçlarını giderirken aynı zamanda da onların nakit para sorunlarını çözmüştür. Ancak bu paraları kimlerin aldığı ve niçin aldıkları tespit edilememiştir. Yine de bu para vakıfları kuruluş amaçları doğrultusunda, bölgenin ekonomik gelişmesine katkı sağladıkları düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [=VGMA], Vakfiye Defterleri (VD)

Defter No:582, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 592, 591, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609 ve 610.

2. Kitap ve Makaleler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996.

ATAR, Abdulkadir, “Türkiye’de Para Vakıfları Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Bunlar Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, S: 55/2, 2020, ss. 842-866.

BARKAN, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C: IV, İstanbul 1968.

BOSTAN, Muhammed Kemal “Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, S: 2 (7), 2017, ss. 119-128.

ÇINAR, Hüseyin - KAYA, Miyase Koyuncu, *Vakıflar Kaynakçası*, Ankara 2015.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, S: IX, Ankara 1971, ss. 39-56.

DEMİRYÜREK, Mehmet, “Kıbrıs Şer’iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nukûd)”, *Turkish Studies*, S: 6/1, 2011, ss. 965-984.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1995.

DÖNDÜREN, Hamdi, *Günümüzde Vakıf Meselesi*, İstanbul 2008.

DUMLU, Emrullah, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivi)”, *İlahiyat*, S: 44, 2015, ss. 303-337.

ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995.

IMBER, Colin, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuku*, İstanbul 2004.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C: 1, İstanbul 1999.

KIVRIM, İsmail, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları" *History Studies International Journal of History*, S: 2, 2010, ss. 237-250.

KIVRIM, İsmail, "Osmanlı Dönemi'nde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S: 46, Aralık 2016, ss. 97-116.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005.

KURT, İsmail, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996.

MANDAVİLLE, Jon E. "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", (Çev.) Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, S: 51, Yaz 1998, ss. 129-144.

MUALLİM NACİ, *Lügat-ı Nâci*, İstanbul 1987.

OSMANAĞAOĞLU, Cihan, "Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde, Para Vakıflarının Hukuki Yönü", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S: 1/2, 2010, ss. 277-299.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları, Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003.

ÖZTÜRK, Nazif, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: III, İstanbul 1993.

SARIKÖSE, Barış "Kadınhanı'nda Para Vakıfları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 33, 2013, ss. 118-119.

SARIKÖSE, Selma Turhan "XIX. Yüzyılda Safranbolu'nun Köylerinde Para Vakıfları", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 3, 2019, ss. 94-118.

SEMİZ, Yaşar "Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları", *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, C:19, S:1, 2016, s. 89-101.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmüs-ı Türkî*, İstanbul 1989.

USTA, Sebahattin, "Trabzon'da Para Vakıfları (1550-1650)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016; (20), ss.55-76.

USTA, Sebahattin, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Trabzon 2015.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003.

Ekler

Ek 1: Vakfikebir maa Tonya Nahiyesi köylerinden Mangana maa Horaverhana Köyü'nün camiinin imam ve hatibine verilmesi için kurulan para vakfının kurucuları ve vakfettikleri para miktarı VGMA, VD, 587/100/127.

No	Vâkıfın adı	Miktar (Kuruş)	No	Vâkıfın adı	Miktar (Kuruş)
1	Dertli oğlu Mehmed	1.050	16	Dertli oğlu mezbûr	50
2	Batraman oğlu mezbûr	100	17	Dertli oğlu mezbûr	120
3	Komid oğlu mezbûr	50	18	Fırıncı mezbûr Ali	100
4	Komid oğlu mezbûr	50	19	Seydi oğlu mezbûr	150
5	İskender oğlu mezbûr	200	20	Seydi oğlu mezbûr	50
6	İbrahim oğlu mezbûr	50	21	Külah oğlu mezbûr	50
7	Yusuf oğlu mezbûr	100	22	Kanber oğlu mezbûr	50
8	Kovaz oğlu mezbûr	150	23	Kurt oğlu mezbûr	100
9	Zurnacı oğlu mezbûr	25	24	Kürt oğlu mezbûr	50
10	Dertli oğlu mezbûr	50	25	Kula oğlu mezbûr	100
11	Dertli oğlu mezbûr	100	26	Elifci oğlu mezbûr	25
12	Zurnacı oğlu mezbûr	25	27	Elakcı oğlu mezbûr	25
13	Dertli oğlu mezbûr	50	28	Abbas oğlu mezbûr	50
14	Dertli oğlu mezbûr Hacı Abdullah	50	29	Külah oğlu mezbûr Yakup	50
15	Dertli oğlu mezbûr	100			
	Toplam	2.200		Toplam	970
				Genel Toplam	3.170

Ek 2: Maçka Nahiyesine tâbi Mulaka-i Zir Köyü'nün camiinin imam ve hatibine verilmesi için kurulan para vakfının kurucuları ve vakfettikleri para miktarı VGMA, VD, 585/73/77.

No	Vâkıfın adı	Miktar	No	Vâkıfın adı	Miktar
1	Mumcu oğlu Ahmed	200	29	Cimcirak oğlu Ömer	30
2	Hasanoğlu İsmail, Ehli Fatıma	5	30	Zurnacı oğlu Mehmed	50
3	Topal Oğlu Temel	70	31	Kavaz oğlu Mehmed	30
4	Topal oğlu Mustafa	150	32	Resul oğlu Mehmed	30
5	Kuyumcu oğlu Temel	30	33	Arat oğlu Temel	50
6	Hacı Memiş oğlu Hacı	70	34	İlmi oğlu Ahmed	30
7	Hacı Memiş oğlu Yusuf	70	35	Hacı Ahmed oğlu Küçük Ali kızı Ulve	50
8	Âşık Oğlu İsmail.	20	36	Kuyumcu oğlu Hasan	50
9	Hasan Oğlu Mehmed	70	37	Kuyumcu oğlu Ali	20

1	Boşnak Oğlu Ali	70	38	Küşreli Dursun	20
1	Boşnak oğlu Osman	50	39	Küşreli Ahmed	20
12	Çılık oğlu Ali	50	40	Molla Ahmed oğlu Mehmed	50
1	Kadı oğlu Ahmed	30	41	Murtaza oğlu Ali	100
1	Çılık oğlu Mehmed Ali	30	42	Murtaza oğlu Mahmud	40
1 5	Eyyub oğlu Mahmud ve Yusuf	30	43	Murtaza oğlu Ahmed	20
1	Resul oğlu Ali	50	44	Halil oğlu Mahmud	100
1	Resul oğlu Mustafa.	50	45	Halil oğlu Osman	20
1	Resul oğlu Ömer	50	46	İncenin oğlu Mehmed	20
1	Cimcirak oğlu Mustafa	70	47	Murtaza oğlu Hasan	30
2	İlmi oğlu Osman	30	48	Hüseyin oğlu İsmail	50
2	İlmi oğlu Ali	30	49	Hüseyin oğlu Emin	20
2	İlmi oğlu İsmail	30	50	Miri oğlu Yusuf	20
2	İlmi oğlu Yusuf	50	51	Miri oğlu Hüseyin	30
2	Hacı Ömer kızı Aişe	50	52	Miri oğlu İsmail	30
2	Eyyüb oğlu Kâmil	20	53	Molla Reis oğlu Ali	70
2	Eyyub oğlu Osman	20	54	Hüseyin oğlu Osman	50
2	İlmi oğlu Temel	50	55	Molla Ahmed oğlu	5
2 8	İlmi oğlu Mehmed'in kerimesi Zeynep	20			
Toplam		1.465	Toplam		1.035
Genel Toplam					2.500

Ek 3: Vakıfkebir kazasına tabi Marna köyündeki camide beş vakit namaz kıldırarak imama verilmesi için kurulan para vakfının kurucuları ve vakfettikleri para miktarı VGMA, VD, 596/33/25.

No	Vâkıfın Adı	No	Vâkıfın Adı
1	Fatıma Hâatun ibnet Ali	19	Alevoğlu Mustafa b. Mustafa
2	Fatıma Hâatun ibnet Abdullah	20	Topaloğlu Küçük Hasan b. Ali
3	Fatıma hâatun ibnet Hazoğlu Hasan	21	Zobuoğlu Ali b. Hüseyin
4	Fettah oğlu Abdul-halim Cavuş b.	22	Fettahoğlu Kâmil b. Mehmed
5	Fettah oğlu Abdü'l-kerîm b.	23	Abdullah b. el-mezbûr Kâmil
6	Mustafa oğlu Ali on başı b.	24	Kara Veliöğlu Eyyüb b. Mustafa
7	Kara Mustafa oğlu Ahmed b. Ali	25	Topaloğlu Mehmed Emin b. Ali
8	Kara Mustafa oğlu Çoban	26	Topaloğlu Süleyman b. Ali
9	Topaloğlu Hasan b. Ali	27	Topaloğlu Mehmed b. Ali
10	Kara Mustafaoğlu Mehmed Ali b.	28	Topaloğlu Mustafa b. Ali
11	Zobioğlu Mehmed b. Ali	29	Topaloğlu Sürmeli Hasan b.
12	Kara Mustafa oğlu b. İbrahim b.	30	Baledek oğlu Osman b. İsmail
13	Yabalhoğlu Süleyman b. Mehmed	31	Fatma Hâatun ibnet Ahmet

14	Derya oğlu Mustafa b. Ömer	32	Emine Hatun ibnet Hasan
15	Topal Temel b. Abdülfettah	33	Gülfem Hâtun ibnet Mehmed
16	Bostanoğlu Emin b. Mehmed	34	Güllü Hâtun ibnet Mehmed
17	Dervişoğlu Ali b. Hasan	35	Diğer Emine
18	Zobuoğlu Osman b. Eyyüb		
Toplam			2.410 kuruş

Ek 4:YomraNahiyesine tâbi Kalafka Köyü'nün camiinin imam ve hatibine verilmesi için kurulan para vakfının kurucuları ve vakfettikleri para miktarıVGMA, VD, 584-54-52.

No	Para Vakfeden	Miktarı (kuruş)	No	Para Vakfeden	Miktarı (kuruş)
1	Bekâr zâde Mollâ Hasan ibn el-Hâc Ahmed b. Feyzullah	500	31	Alece oğlu Yusuf b. Osman b. Muhammed	60
2	Hatîb zâde es-Seyyid Hâfîz Ahmed Efendi ibn es-Seyyid Hâfîz Hüseyin Efendi ibn es-Seyyid İbrahim Efendi	150	32	İskender oğlu İbrahim b. Ahmed b. Ömer	100
3	Başlı oğlu Ahmed Reis ibn İnce Muhammed b. Ömer	70	33	İskender oğlu Mahmud b. Arif b. Emin	50
4	Çavuş oğlu Hasan Çavuş ibn Muhammed b. Mustafa	35	34	Çavuş oğlu Ali b. Mustafa b. Hasan	50
5	Salgı oğulları Tufan ve Ömer ibn Feyzullah b. Ali	40	35	Çavuş oğlu Molla Yusuf b. İbrahim b. Mustafa	50
6	Başlı oğlu Yetim Ahmed b. İsmail b. Ömer	50	36	İskender oğlu Eyyub b. Molla Hüseyin b. İbrahim	100
7	Kınalızâde Muhammed Zaim Ağa ibn Arif b. Muhammed	100	37	İskender oğlu Mehmed Çavuş b. Ömer b. Emin	40
8	Kınalızâde Abdulhamid b. Muhammed Zaim ibn Arif	100	38	Saka oğlu Molla Hasan b. Halil b. Mustafa	40
9	Kınalızâde Emin bir Muhammed Zaim b. Arif	100	39	İskender oğlu Mustafa b. Mollâ Ahmed b. İsmail	100
10	İskender oğlu Abdulhalim b. Hasan b. Emin	150	40	İskender oğlu Osman b. Molla Hüseyin b. İbrahim	10
11	Selim oğlu Keçi Ali b. Hasan b. Muhsin	100	41	Avcı oğlu Ahmed Çavuş ibn İbrahim b. Hüseyin	50
12	Terzi oğlu Hasan b. Ali b. Memiş	83	42	Selim oğlu Küçük Ali b. İsmail b. Mahmud	50
13	Başlı oğlu Ahmed b. Hasan b. Salih	10	43	Selim oğlu İsmail ibn Mahmud b. Memiş	50
14	Başlı oğlu Ali Molla b. Mustafa b. Muhammed	35	44	İskender oğlu Molla Süleyman'ın eşi Ayşe Hâtun ibnet Hasan ibn el-Hâc Bekâr Ahmed	100

15	Selim oğlu Ali b. Muhammed b. Memiş	80	45	İskender oğlu el-Hac Ahmed'in eşi Mahbûbe Hâtun ibnet Ahmed b. Ömer	100
16	Selim oğlu Küçük Ömer b. İsmail b. Mahmud	25	46	İskender oğlu Osman'ın eşi Fatma Hâtun ibnet Mahmud b. Memiş	100
17	Başlı oğlu Ahmed b. Hasan b. Ahmed	100	47	Kınalı zâde Mehmed Zaim'in eşi Ümmügülsüm Hâtun ibnet Emin b. Ahmed	150
18	Başlı oğlu Hasan b. Salih b. Hüseyin	70	48	Başlı oğlu Ali Mollâ'nın eşi Hediye Hâtun ibnet İbrahim b. Hasan	100
19	Kırkbir oğlu Muhammed b. Süleyman b. Süleyman b. Hasan	70	49	Selim oğlu Mahmud'un eşi Esmâ Hâtun ibnet Mehmed b. Ahmed	100
20	Başlı oğlu Hüseyin b. Mustafa b. Muhammed	30	50	Salim oğlu Küçük Ömer'in eşi Fatma Hâtun ibnet Süleyman b. Ali	25
21	Başlı oğlu Muhammed b. Mustafa b. Muhammed	30	51	İskender oğlu Hasan Ağa'nın eşi Fatma Hâtun ibnet Ahmed b. Muhammed	50
22	Başlı oğlu Hurşid b. Muhammed b. Salih	110	52	İskender oğlu Molla Muhammed'in eşi Lâle Hâtun ibnet Osman b. Molla Hüseyin	50
23	İskender oğlu Deli Hasan b. Halil b. Molla Osman	100	53	Avcı oğlu Osman'ın eşi Ümmügülsüm Hâtun ibnet Mustafa b. Hasan	50
24	Terzi oğlu Muhammed b. Ali b. Derviş	100	54	Çavuş oğlu Ali'nin eşi Pembe Hâtun ibnet Osman	50
25	Terzi oğulları Salih ve Yusuf ibn Mustafa b. Ali	80	55	Başlı oğlu Hasan'ın eşi Cemile Hâtun ibnet Osman b. Hasan	60
26	Başlı oğlu Molla Ömer b. Hasan b. Salih	10	56	İskender oğlu Emin Usta'nın eşi Pembe Hâtun ibnet Mustafa b. Hasan	100
27	Uçu oğlu Ahmed b. Mahmud b. Velîyüddin	30	57	İskender oğlu Ömer'in eşi Mahbume Hâtun ibnet Muhammed b. Hasan	50
28	Keçi oğlu İsmail b. Ahmed b. Salih	10	58	Avcı oğlu İbrahim'in eşi Havva Hâtun ibnet Ali b. Hasan	50
29	Sûfi oğlu Abdulhalim b. Ali b. Emin	70	59	Selim oğlu İsmail'in eşi Ümmügülsüm Hâtun ibnet Hasan b. Mustafa	100
30	Selim oğlu Yusuf b. Hüseyin b. Mahmud	50			
Toplam					4.613

TRABZON GÜLBAHAR HATUN (HATUNİYE) VAKFI'NA AİT YAPILAR VE SUNDUĞU HİZMETLER*

Özkan Özer KESKİN**

ÖZ

Gülbahar Hatun Vakfı, (H. 911) 1505-1506 yılında Trabzon'da vefat eden Gülbahar Hatun adına oğlu I. Selim tarafından 1515'te kurulmuştur. Bu tarihten itibaren kurulduğu bölgeye 400 yıldan fazla bir süre sağlamış olduğu içtimai, iktisadi, ilmi, dini, beledi ve ticari katkılarla kendisini göstermektedir. Bu çalışma, vakfa ait veya vakıfla ilişkisi tespit edilen birimler hakkındaki bulguları bir bütün içerisinde ele almaktadır. Elde edilen bulgular işlenmeden önce bölge tarihine ışık tutan araştırmalar ve bölgede bizzat bulunan seyyahların aktardığı bilgiler ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Netice itibarıyla vakfın külliyesinde varlık göstermiş olan birimlerin konumları ve kapladıkları alanın tespitine imkân bulunmuş ve külliyenin bir krokisi çizilerek çalışmanın sonuna ek olarak yerleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Gülbahar Hatun, Hatuniye, Trabzon, vakıf yapıları, külliye, imaret.

TRABZON GULBAHAR HATUN (HATUNİYE) FOUNDATION BUILDINGS AND SERVICES

ABSTRACT

Gülbahar Hatun Foundation was founded in 1515 by his son Selim I. in the name of Gülbahar Hatun, who died in Trabzon in 1505-1506. For more than 400 years, it has contributed to the region from social, economic, scientific, religious, municipal and commercial aspects. This study deals with the foundation with its basic units or secondary related branches. Adopting a wholistic view of the issue, the study first reviews the region's history and the travellers' accounts to discuss the historical context in which the foundation was established. The study also examines the locations of the units in the complex structure of the foundation. Finally, it illustrates the complex building and displays the particular locations of

* *Gönderim Tarihi: 17.02.2021. Kabul Tarihi: 03.03.2021.* Bu çalışma, Prof. Dr. Rıza Karagöz danışmanlığında Özkan Özer Keskin tarafından hazırlanan, 29.06.2018 tarihinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü'nde savunulan "Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı" isimli yayımlanmamış doktora tezinin ilgili bölümünün yeniden düzenlenmiş halidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, ozkanozerkeskin61@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8631-9212.*

the units that existed in the foundation's complex structure and the area it covered. The study added the illustration to the appendix.

Keywords: Gülbahar Hatun, Hatuniye, Trabzon, foundation structures, foundation complex, public soup-kitchen.

Giriş

Vakfın sözlük anlamı, tutmak, durdurmak, hapsetmek şeklinde karşılık bulmaktadır¹. Daha genel bir ifadeyle vakıf, kişinin sahip olduğu menkul veya gayrimenkul malvarlıklarını Allah yolunda daimi² olarak terk ederek, gönül rızasıyla paylaşmasını öngören hukuki ve sosyal bir sistemdir³. Bir vakfın tesis edilmesinde insanların kullanımı hususunda yapılan fedakârlık ve paylaşma ruhu ön plandadır. Bu minvalde toplum huzuru olmaksızın bireysel mutluluğun sürekliliğinden bahsetmek doğru değildir⁴. Hem bireysel mutluluğu yakalamak hem de toplumsal huzura katkı sağlamayı amaçlayan vakıf kurucularının çoğu erkeklerden müteşekkil olmakla birlikte kadınların da bu müesseseye önemli katkıları bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde özellikle hanedan mensubu kadınlar tarafından çeşitli amaçlara hizmet veren birçok vakıf tesis edilmiştir. 2015 yılında yapılan bir incelemeye göre Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren hayat bulan ve vakfiyeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 27.419 vakfın 3.746'sının kurucusu kadınlardır. Bu kadın vakıflarının çoğu Osmanlı topraklarının pek çok yerinde dağılmış olmakla beraber 1.595'i İstanbul'da kurulmuştur⁵.

Hanım sultanlar, kurdukları vakıfları finanse edebilmek için kendilerine tahsis edilen çeşitli gelir kaynaklarından yararlanmışlardır. Bu kaynaklar, toprak bağışları, hükümdarın yaptığı nakdi yardımlar, çeyiz, miras, yatırım ve hediyeler yoluyla elde edilmiştir. Bu sayede vakıf tesisi için gerekli sermayeyi elde eden hanım sultanlar, vakıf kurma konusunda önemli adımlar atmışlardır⁶. Hanedan mensubu hanım sultanlardan biri olan Gülbahar Hatun adına kurulmuş olan vakıf da Osmanlı, özellikle Doğu Karadeniz toplumunun sosyo-ekonomik ve

¹ İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2011, s. 1775; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2006, s. 1134.

² Ömer Hilmi, *İthafü'l-Ahlaflı Ahkâmî'l-Evkaf*, Ankara 1977, s.13.

³ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 2008, s. 157.

⁴ Ahmet Köç, "XV. Yüzyılda Ümerâ Vakıfları ve Ankara'nın Kentsel Gelişimi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 12, S. 22, Balıkesir 2009, s. 180.

⁵ Hüseyin Çınar, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar", *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, Ankara 2018, s. 348-349.

⁶ Meryem Kaçan Erdoğan, "Osmanlı Hanım Sultanlarının Haremeyn ve Kudüs'e Yaptığı Hizmetler (XVI-XVII. Yüzyıl)", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C: 1, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 489.

kültürel hayatını önemli ölçüde etkilemiş, Trabzon şehrinin imarı konusunda da büyük rol oynamıştır.

(Ayşe) Gülbahar Hatun: II. Bayezid'in eşi ve I. Selim'in annesi olan Gülbahar Hatun, oğlu Selim'i Amasya'da dünyaya getirmiştir⁷. Ömrünün son yıllarını Trabzon sancakbeyi olan Şehzade Selim ile geçirmiştir. Oğlunun padişahlığını göremeden Trabzon'da hayatını kaybeden⁸ Gülbahar Hatun, Orta Hisar mevkiinin batısında kendisi için yapılan türbeye⁹ defnedilmiştir¹⁰.

Gülbahar Hatun'un ismi hakkında ihtilaflı görüşler bulunmaktadır. Yaygın görüşe göre defnedildiği türbenin kitabesinde herhangi bir isme yer verilmemiş olmakla birlikte asıl isminin Ayşe Hatun olduğu ve Gülbahar isminin sonradan eklendiği düşünülmektedir. Diğer bir görüşe göre yanlışlıkla Gülbahar ismi kullanılmıştır¹¹. Vakfın İstanbul'daki hamamı ile ilgili 22 Ağustos 1694 tarihli bir kayıta Ayşe Sultan ismi kullanılmış ve 7 Mart 1865 ve sonrasına ait birkaç mahkeme kaydında ise Gülbahar Hatun şeklinde ifade edilmiştir¹². Buna göre Gülbahar Hatun isminin kullanılmasının daha doğru olduğu kanaatini taşımaktayız. Keza geç tarihli kayıtlarda vakfın ismi Gülbahar Hatun olarak zikredilmiş ancak kullanılan arşiv vesikalarının büyük çoğunluğunda vakıftan bahsedilirken Hatuniye ismi kullanılmıştır.

Gülbahar Hatun'un türbesindeki kitabesi, *Çün zi-dünyâ sû-yı ukbâ kerd rû Bânû-yı Rûm şod mukarrer taht-ı huld u mülket-i dâim berû, Himmeteş ez-devlet-i fânî-yi dünyâ ruh çu tâftîRû-nihâd ez-rây-ı âlî devlet-i dâim berû, Rahmet-i dâim ber-u nâzil çu şod ez-feyz-i HakGeşt târih-i vefâteş rahmet-i dâim berû, Allahu'l Bâkî 911 Allahu'l Bâkî* şeklinde olup; "Rum diyarının (Anadolu'nun) hâtonu dünyadan âhirete yüz çevirdiğinde ona ebedîlik tahtı vedâimî mülk mukarrer oldu, O'nun himmeti, dünyanın fânî devletinden yüz çevirdiğinde yüksek itikaddan dâimî devlet onayüz koydu, Hakk'ın feyzinden

⁷ İlyas Gökhan, *Kahramanmaraşlı Meşhur ve Kahraman Kadınlar*, Kahramanmaraş 2017, s. 40.

⁸ Günümüzde Gülbahar Hatun Türbesi'nin girişinde yer alan bilgilendirme maksatlı levhada 1510 yılında vefat ettiği yazılıdır. Bu tarih, kitabesinde yer alan Hicri 911 yılıyla çelişmektedir. Kitabede verilen tarihin doğruluğu kabul edilerek çalışmamızda H. 911 (M. 1505-1506) yılı esas alınmıştır.

⁹ Türbenin mimari detayları için bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Trabzon 1998, s. 38-45; Haşim Karpuz, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 50-52; Halil Çizmeçi, *Trabzon Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2020, s. 37-40.

¹⁰ Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, (Haz.) İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 52-53.

¹¹ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kuruluşa Kadar*, Trabzon 2000, s. 35-36.

¹² *...Nefs-i Trabzon'da vâkî' merhûm ve mağfurleha Gülbahar Hatun Evkâfi...T.Ş.S.*, Defter No: 2010, s. 102, Hüküm No: 4. Çalışmanın devamında "T.Ş.S., 2010, 102/4" şeklinde kullanılacaktır, aynı kullanım diğer defter fonları için de geçerlidir. *...Harameyn-i Şerifeyn Evkâfi'ndan merhûm ve mağfurleh Sultân Selim Hân-ı Atik validesi merhûme ve mağfurleha Ayşe Sultan Evkâfi hamâmı...BOA, TS.MA.d., 4326-2/1b.*

(Allah'ın) dâimî rahmeti onun üzerine indiğinde, ölüm ona dâimî rahmetoldu” anlamına gelmektedir¹³.

Kitabenin sonunda yer alan *rahmet-i dâim berû* ifadesi ile ebcet hesabıyla (H. 911) M. 1505-1506 senesine karşılık gelen tarih düşülmüştür¹⁴. Kitabede yer verilen *Bânû-yı Rûm* ifadesini Rum asıllı olarak yorumlayan Şakir Şevket, Gülbahar Hatun'un, Maçka'nın Livera Köyü'nden bir Rum kızı olduğunu ileri sürmüştür¹⁵. Bu bilginin aksine aslında Gülbahar Hatun, Dulkadiroğlu Alaüddeve Bozkurt Bey'in kızıdır. *Bânû-yı Rûm* ifadesi ise Anadolu bacıları/kadınları anlamına gelen *Bâciyân-ı Rûm* tamlamasında olduğu gibi kullanılmıştır ve “Anadolu kadını/prensesi” anlamını taşımaktadır¹⁶.

Osmanlı-Dulkadiroğlu yakınlığı I. Bayezid dönemine kadar dayanmaktadır. Dulkadirlilerden Osmanlılara giden ilk gelin I. Bayezid'in hanımlarından biri olan Sultan Hatun'dur. Daha sonra I. Mehmet ile Dulkadiroğlu Sulhi Bey'in küçük kızı Emine Hatun, II. Murat ile Âlime Hatun, II. Mehmet ile Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Mükrime Hatun evlenmiştir¹⁷. Ayrıca II. Mehmet'in Dulkadiroğlu beylerine verdiği destek ile aktif rol oynadığı da bilinmektedir¹⁸. Bu bağlantılar göz önünde bulundurulduğunda Gülbahar Hatun'un Alaüddeve Bozkurt Bey'in kızı olduğu düşüncesi daha da kuvvetlenmektedir.

Hedef ve Kapsam: Gülbahar Hatun Vakfı'na ait birimler hususunda seyyahların önemli betimlemeleri bulunmaktadır. 1640'ta Trabzon'da bulunan Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de ve 17. yüzyıl âlimlerinden Kâtip Çelebi, *Cihannuma*'da bölgedeki yapılardan bahsetmektedir. Bu iki eser ihtiva ettiği bilgiler bakımından Trabzonlu seyyah Âşık Mehmet'in -Trabzon bölgesini de içine alan kısmını 1597'de tamamladığı- *Menâzirü'l-avâlim* adlı eseri ile büyük benzerlikler barındırmaktadır. Âşık Mehmet'in eserini daha evvel tamamladığı göz önünde bulundurulursa diğer iki müverrihin kendisinden faydalanmış olma ihtimali yüksektir¹⁹. Bunların dışında şehre dair bilgi veren Batılı seyyahlardan öne çıkanlar 18. yüzyılda Tournefort, 1817-1819'da P. Minas Bijişkyan,

¹³ Tülay Zorlu, “Trabzon Gülbahar Hatun ve Emir Mehmet Türbeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S: 35, Ankara 2011, s. 218.

¹⁴ Albayrak, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁵ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, (Haz.) İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 122.

¹⁶ Ömer Akbulut, *Gülbahar Hatun Camii “Ayşe Hatun ve Yavuz Selim*, Trabzon 1965, s. 9; Edhem, *a.g.e.*, s. 79; Zorlu, *a.g.m.*, s. 218.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 141; Gökhan, *a.g.e.*, s. 22-28; Mehibe Şaşmaz, “Osmanlı Sarayındaki Dulkadirli Hatunlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 4, S. 37, 2016, s. 412.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.

¹⁹ Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, C: I, (Haz.) Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. XXVIII, CCXV, CCXXXIII.

1832’de C. Texier, 1869’da T. Deyrolle, 1898’de Lynch’dir²⁰. Seyyahların tasvirlerinin yanı sıra bölge tarihine ışık tutan çalışmalar da ayrı bir önemi haizdir.

Gerek adı geçen seyyahların eserlerinde gerekse bölgedeki mimari yapılar üzerine yapılan çalışmalarda külliye ait birimler hakkında birtakım önemli detaylar sunulmuştur. Ancak bu eserler yapıların külliye içindeki konumu, şekli ve kapladıkları alanı anlamamız açısından yeterli değildir. Buradan doğan eksiklik büyük oranda tamiratlar vesilesiyle tutulan mahkeme kayıtlarından giderilmeye çalışılacaktır. Ayrıca vakfa ait birimlerin hangi aşamalardan geçtiği konusunda edinilen özgün bilgilere de yer verilecektir. Bu çalışmanın hedefi daha önce yapılan çalışmalarla eldeki mevcut bilgileri harmanlayarak bazı bilinmezleri gün ışığına çıkarmak ve Gülbahar Hatun Vakfı’nın bölgenin şehirleşmesine olan katkısını ortaya koymaktır.

Gülbahar Hatun Vakfı’nın Tesisi ve Vakfa Ait Yapılar

Osmanlı coğrafyasındaki birçok mimari eser, kitabelerinden anlaşıldığı üzere, “imaret” olarak adlandırılmıştır. Bu tabir, külliye, külliye ait bir birim, aşevi ve imar edilmiş anlamlarında kullanılmaktadır. Mühimme defterlerindeki kayıtlarda dahi imaret, hem aşevi hem de külliye anlamını barındırmaktadır²¹.

Külliye yapımı 16. yüzyıl Osmanlısında büyük ilerleme kaydetmiş ve devletin çeşitli bölgelerinde bu türden yapılar oluşturulmuştur. Trabzon’da Gülbahar Hatun (1514-1515), Manisa’da Hafsa Sultan (1523), Gebze’de Çoban Mustafa Paşa (1524), Silivri’de Pîrî Mehmet Paşa (1530-1531), Saraybosna’da Gazi Hüsrev Bey (1530), İstanbul’da Haseki (1539), Halep’te Hüsrev Paşa (1546), Süleymaniye’de Sinan Paşa (1555), Lüleburgaz’da Sokollu (1569), İzmit’te Pertev Paşa (1579) bu örneklerden bazılarıdır²².

I. Selim’in babası II. Bayezid, annesi Dulkadiroğlu Alaüddevlî Bozkurt Bey’in kızı (Ayşe) Gülbahar Hatun’dur. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, 1467-1468 veya 1470 tarihlerinde babası II. Bayezid’in Amasya’da şehzade olarak bulunduğu sıralarda dünyaya gelmiştir²³. Trabzon, I. Selim’in sancakbeyi olarak görev yaptığı ilk yerdir. Buraya tayin tarihinin 1487 olduğu söylenebilir. Annesi ile birlikte geldiği Trabzon’da 1510 yılına kadar yaklaşık 24 sene idarecilik yapmıştır. Şahkulu isyanı sırasında babasına

²⁰ Karpuz, a.g.e., 1990, s. 33. Trabzon’a gelen yabancı seyyahlar için ayrıca bkz. Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, C: 1, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 143-149.

²¹ Amy Singer, “İmaret”, *Türkler*, C: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 895; Zeynep Tarım Ertuğ, “İmaret”, *DİA*, C: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 219; Feridun Akozan, “Türk Külliyeleeri”, *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara 1969, s. 305.

²² Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Külliye”, *DİA*, C: 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 543.

²³ Hicabi Kırılgaç, *İdris-i Bidlisi Selim Şah-Nâme*, Ankara 2001, s. 79.

yolladığı bir mektupta yuvarlak bir ifadeyle 25 yıldır Trabzon'da bulunduğunu belirtmiştir²⁴.

Gülbahar Hatun, oğlu Şehzade Selim'in sancakbeyi olarak bulunduğu Trabzon'da (H. 911) 1505-1506'da vefat etmiştir. I. Selim, padişah olduktan sonra annesi adına; cami, medrese, mektep, misafirhane, imaret/aşhane, fırın, ahır, mahzen, kiler ve annesinin türbesinden oluşan bir imaret/külliyeye inşa ettirmiştir. Hatuniye İmareti olarak bilinen bu külliyeinin inşası (H. 920) 1514-1515'te bitirilmiştir. 15 Şubat 1515 tarihinde I. Selim tarafından bu imaretin ayakta kalabilmesi için gelir getiren bazı yerler bu imarete bağlanmıştır. Rize'de yine Gülbahar Hatun adına bir cami daha yapılmış ve bu caminin olduğu mahalle Hatuniye Vakfı'na kaydedilmiştir²⁵. Ayrıca Giresun'un Espiye ilçesinde bulunan Hacı Abdullah Halife Tekkesi de Hatuniye Vakfı'na kaydedilmiştir. Vakfın Trabzon'daki diğer yapıları çifte hamam, imaret hamamı, değirmenler, boyahane, bedesten ve çeşitli dükkânlardan müteşekkildir.

Günümüzde Gülbahar Hatun Mahallesi olarak anılan semte adını veren ve Atapark mevkiinde bulunan cami, külliyeinin/imaretin en önemli birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde sadece cami ve türbe ile yakın zamanda yenilenmiş olan şadırvan kalmış; medrese, mektep, misafirhane, aşhane, fırın, ahır ve kilerden oluşan diğer yapılar ise zaman içerisinde ortadan kaldırılmıştır.

16. yüzyıl külliye örneklerinden olan Gülbahar Hatun Vakfı'na ait birimlerin ileriki yıllarda ortaya çıkan tamir masraflarının farklı yollarla karşılandığı tespit edilmiştir. Bunlar, vakıf gelirlerinden/hesabından²⁶, görevlilerin maaşlarından²⁷, müteveli tarafından²⁸, değirmen ve hamam gibi bazı birimlerin şahıslara devredilmesiyle²⁹ ve belli bir yerin gelirlerinin tamir masrafları için aktarılması şeklinde³⁰ mahkeme kayıtlarında kendini göstermektedir. Vakıf binalarının tamirinde takip edilen yol ise belirlenen bir heyet³¹ vasıtasıyla tamire muhtaç birim(ler)in keşfi ile masrafın belirlenmesi ve ardından bu masrafın belirtilen yollarla karşılanarak tamiratların yapılması şeklindeydi. İncelenen kayıtların çoğu keşif maksatlı tutulmuş olsa da

²⁴ *Bir kimse ki âl-i Osmandan yirmi beş yıl sancak tasarruf edüp gaza ve akın ve a'da-i din ile kılal ve cidâl etmek üzere ola...* Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 33.

²⁵ Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 55-56. I. Selim'in Trabzon Sancakbeyliği sırasında annesi Gülbahar Hatun'un Rize'ye gelerek bir cami yaptırdığı ve şimdiki Gülbahar Mahallesi'nin de bu camiden ismini aldığı söylenmektedir. Erdoğan Aksu, "Rize Tarihi", *1967 Rize İl Yıllığı*, s. 91.

²⁶ *T.Ş.S.*, 1831, 55/8; *T.Ş.S.*, 1836, 37/11.

²⁷ *T.Ş.S.*, 1835, 42/8; *T.Ş.S.*, 1839, 63/4; *T.Ş.S.*, 1900, 18/5.

²⁸ *T.Ş.S.*, 1843, 71/3; *T.Ş.S.*, 1843, 39/4; *T.Ş.S.*, 1844, 49/2; *T.Ş.S.*, 1849, 82/6; *T.Ş.S.*, 1851, 123/1; *T.Ş.S.*, 1851, 20/4; *T.Ş.S.*, 1851, 120/7; *T.Ş.S.*, 1865, 11/1; *T.Ş.S.*, 1873, 2/2.

²⁹ *T.Ş.S.*, 1880, 177/2-3; *T.Ş.S.*, 1882, 89/1; *T.Ş.S.*, 1901, 67/2-3.

³⁰ *T.Ş.S.*, 2063, 29/4.

³¹ Heyeti oluşturan kişiler genellikle vakıf görevlileri ve tamir ustaları olup bazı durumlarda başlarında vali veya nazır dahi bulunuyordu. *T.Ş.S.*, 1831, 55/8; *T.Ş.S.*, 1836, 37/11.

sonrasında tamiratın gerçekleşiyor olması, binaların hangi zaman diliminde yenilendiğini öğrenmemiz hususunda yol göstericidir.

Esasen, tamir ustalarının diğer bir ifadeyle meremmetçilerin vakıf eserlerinin inşası tamamlandıktan sonra atamasının gerçekleştiği ve vakfiyelerde ne kadar ücret alacaklarının belirtildiği kaydedilmektedir. Örneğin Edirne’de bulunan II. Bayezid Külliyesi’nde 1487 ile 1507 yılları arasında üç tamir ustası ve bir de su mimarı, Gebze’deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi’nin 1525 yılına ait vakfiyesinde kadrolu iki tamir ustası bulunmaktaydı³². Ancak Gülbahar Hatun Vakfı’na ait vesikalar incelendiğinde sürekliliği bulunan bir tamir ustasının veya mimarın varlığına tesadüf edilmemiştir. Tamir işlerinin gerekliliği durumunda yerel ahalden ustaların bu tamiratlarla ilgilendiği düşünülmektedir. Öte yandan tamirat hesaplarıyla ilgilenmesi için ayrıca meremmât kâtibi atandığı durumlar mevcuttur. 1666 ve 1670 yıllarında atanan meremmât kâtiplerinin günlük 3 akçe aldıkları kaydedilmiştir³³.

Söz konusu tamir masrafları çoğunlukla akçe cinsinden verilmiştir. Ancak bazı durumlarda miktarlar kuruş hesabıyla ifade edilmiştir. Tamirlerin yapıldığı senelere ait kayıtlarda kuruş-akçe karşılıkları belirtilmediğinden bu detaylar kayıtlı olduğu cinsten verilecektir³⁴. Vakfa ait birimlerin sıralaması yapılırken külliye merkezine olan yakınlıkları göz önünde bulundurulmuştur. Ancak hamamlar konusunda bu tutumun dışına çıkmıştır. Konu bütünlüğü açısından İstanbul’da bulunan Beyazıt Hamamı diğer hamamlarla birlikte ele alınmıştır.

Gülbahar Hatun (Hatuniye) Camii

16. yüzyılda Trabzon Kalesi’nin batı kısmında bulunan dört camiden³⁵ biri olan Hatuniye Camii’nin³⁶ tek minare ve tek kubbesi vardır. Caminin duvar

³² Abdulkadir Dündar, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları”, *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s. 113-114.

³³ *T.Ş.S.*, 1843, 73/1; *T.Ş.S.*, 1846, 107/2-3.

³⁴ Vakfa ait birimlerin tamirleri hususunda tutulan kayıtlarda daha ziyade esedî kuruş üzerinden hesaplamalar yapılmıştır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde kuruş-akçe karşılıklarının genel bir biçimde ifade edildiği anlaşılmaktadır. Halil Sahillioğlu, 1 kuruşun 144 akçe değerinde olduğunu belirtirken, Şevket Pamuk 120 akçeye denk geldiğini ifade etmiştir. Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965, s. 52; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 178. Ancak vakıfla ilgili diğer kayıtlar incelendiğinde dönem dönem dalgalanmaların olduğu ve akçenin kuruş karşısındaki miktarının 80-100-120 şeklinde değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. *T.Ş.S.*, 1843, 73/5; *T.Ş.S.*, 1824, 76/5; *T.Ş.S.*, 1871, 28/5. Geç dönemde yapılan bir çalışma bu dalgalanmayı destekler niteliktedir. Ruhi Özcan, “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 17: 2005, s. 237-266. Bu durum göz önüne alındığında farklı dönemlerde değişkenlik gösteren kuruş-akçe karşılıklarının tam olarak tespiti zor bir hal almaktadır. Bu sebeple miktarlar kayıtlı olduğu cinsten verilmiştir.

³⁵ İkincisi, Hatuniye Camii’nin batısında yer alan Kabak Meydanı’nın yanındaki Süleyman Bey Camii, üçüncüsü, yine batıda kiliseden çevrilen Ayasofya Camii, dördüncüsü ise güneyde, günümüzde Erdoğan Mahallesi olarak bilinen, Tekfur Çayırı Mahallesi’ndeki

taşları siyah ve beyaz³⁷ tonlardan oluşmaktadır. Yapımına Gülbahar Hatun tarafından başlandığı düşünülen caminin 1514-1515 senesinde tamamlandığı bilinmektedir³⁸.

Günümüzde caminin kuzey cephesindeki ana giriş kapısı üzerinde H. 1301 (M. 1883-1884) tarihinde işlenen onarım kitabesi bulunmaktadır. Kitabeyi yazan hattat Trabzonlu Mahmud Esad Efendi olup camideki diğer yazıları ve İskender Paşa Camii'ndeki yazıları da O nakşetmiştir³⁹. 1883 yılı öncesinde de caminin farklı zamanlarda muhtelif tamiratlardan geçtiği bilinmektedir⁴⁰.

Gülbahar Hatun (Hatuniye) Türbesi

Külliyenin en eski yapısı türbedir. I. Selim'in (H. 911) 1505-1506 senesinde vefat eden annesi Gülbahar Hatun adına Zağnos Vadisi'nin batısında yaptırılmıştır. 1640 senesinde Trabzon'da bulunan Evliya Çelebi külliye bahsederken türbedar ve cüzhânlarının doksan kişi olduğunu belirtmiştir⁴¹.

Erdoğdu Bey Camii'dir. Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim*, C: III, (Haz.) Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 1024.

³⁶ Caminin mimari detayları için bkz. Nurcan Yazıcı, "Trabzon'daki Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi ve Osmanlı Dönemi Onarımları", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, 2010, s. 122-123; Karpuz, *a.g.e.*, 1990, s. 33; Düzenli, *a.g.m.*, s. 192-193; Çizmeci, *a.g.t.*, s. 29-34.

³⁷ Caminin ve türbenin beyaz taşları develerle Ordu'dan getirilmiştir. Şâmil Horuloğlu, *Tarihî Eserleri ile Trabzon*, Ankara 1978, s. 45-48.

³⁸ Edhem, *a.g.e.*, s. 52-53; Özkan Ertuğrul, "Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi", *DİA*, C: 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.231; Naci Yüngül, "Giresun'un Espiye İlçesinde Yavuz Sultan Selim'in Tesis Ettiği Gülbahar Hatun Tekkesi Vakfına Ait Vesikaların Değerlendirilmesi", *Vakıflar Dergisi*, S: 15, Ankara 1982, s. 105; Hikmet Mısır, *Trabzon Tarihinde Ayşe Gülbahar Hatun ve Gülbahar Hatun Mahallesi*, Trabzon 2013, s. 114; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 2007, s. 217; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, (Haz.) Zekerîya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 50. Âşık Mehmed, caminin tamamlanma tarihi için caminin 16. yüzyılın sonlarındaki mevcut kitabesinin son mısrasındaki "beytü'l-ibâdet" lafzına atıfta bulunmuştur. Ebcet hesabına göre bu kelime 920 senesine tekabül etmektedir. Ayrıca "fe-temmet sene 920" ibaresine de yer vermiştir. Her iki ifadeden anlaşıldığı üzere caminin inşası Hicri 920, Miladi 1514-1515 senesinde tamamlanmıştır. Âşık Mehmed, *a.g.e.*, C: III, s. 1024.

³⁹ Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, C: 1, T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, İstanbul 1991, s.69. 1880'li yıllarda ve 1905 yılında bakım ve onarım işlemleri yapılmıştır. Yazıcı, *a.g.m.*, s. 124-125. Ömer Akbulut hattat Trabzonlu Mahmud Esad Efendi tarafından yazılan tamir kitabesinin 1900 yılına ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. Akbulut, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁰ 1650 yılı öncesinde, Rus Kazaklarının saldırısıyla külliye'deki diğer birimlerle birlikte caminin de zarar gördüğü kaydedilmektedir. Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, s. 149. Ulaşabildiğimiz mahkeme kayıtlarına göre cami, 1650, 1657 (12.000 akçe), 1666, 1686, 1718 (2.420 akçe) ve 1735 senelerinde çeşitli tamiratlar geçirmiştir. *T.Ş.S.*, 1831, 55/8; *T.Ş.S.*, 1836, 37/11; *T.Ş.S.*, 1843, 71/3; *T.Ş.S.*, 1855, 74/4; *T.Ş.S.*, 1877, 8/1; *T.Ş.S.*, 1898, 49/3.

⁴¹ Horuloğlu, *a.g.e.*, s. 48; Mısır, *a.g.e.*, s. 103; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 54. I. Selim'in sancakbeyliği sırasında Trabzon'da inşa edilen diğer yapılar; 1494'te Tophane

Ancak bahsi geçen cüzhânların tamamının türbede hizmet verdiği söylenemez. Büyük bir kısmı muhtemelen camide görevliydi. Evliya Çelebi'den edindiğimiz rakamın abartılı olduğunu kabul etmek gerekir. Zira ulaşılan kayıtlarda bu denli bir görevli yoğunluğuna tesadüf edilmemiştir.

Zamanında I. Selim'in 1499'da ölen oğlu Şehzade Salih ve 1503'te ölen kızı Kamer Sultan'ın sandukaları da türbenin içine konulmuştur⁴². Ancak daha sonra bu kabirler Ayasofya Müzesi bahçesine, oradan da Uzun Sokak'taki şehir müzesine nakledilmişlerdir⁴³.

Gülbahar Hatun Türbesi, zamanla harap olarak tamire muhtaç olmuştur. Dönemin mütevellisi Hacı Abdullah Ağa'nın yazısıyla 1686 senesinde türbenin tamiri için keşif yapıldığı, 1717'de ise türbenin içinde kullanılmak üzere 5.700 akçelik sanduka malzemeleri alındığı kayıtlıdır⁴⁴. 1892 ve 1910 senelerinde türbenin tamiri konusu tekrar gündeme gelmiştir⁴⁵. 1916'da yaşanan Rus işgalinde türbenin pencereleri parçalanmış, duvarları kurşunlarla delinmiş ve defîne aramak maksadıyla Gülbahar Hatun'un mezarına zarar verilmiştir⁴⁶. 1939'da mezarlığın kaldırılmasıyla birlikte cami, minare ve türbe tekrar elden geçirilmiştir⁴⁷. Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan ihale ile 2005 yılında birtakım onarımlar geçirmiştir⁴⁸. Girişi kuzeydeki kapıdan gerçekleştirilen türbenin kapısı üzerinde eskiden bir saçak bulunmaktaydı. Gerek yapıya ait görsellerden ve gerekse tamir kayıtlarından bu saçığın var olduğunu biliyoruz. Ancak günümüzde mevcut değildir.

Hatuniye Medresesi

Hatuniye Medresesi, 16. yüzyılda Trabzon'da bulunan dört medreseden birisidir⁴⁹. Hatuniye Medresesi'nin cami ile aynı yıl içinde yani (H. 920) 1514-1515'te tamamlandığı düşünülmektedir⁵⁰. Trabzon'a uzun yıllar hizmet sunan medrese, caminin kuzey tarafında, çevresinde yüksek hücreler (derslikler)

Hamamı, 1499'da Hacı Kasım Çeşmesi, 1500'de Seyyid Hacı Mehmet Çeşmesi'dir. Albayrak, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁴² Goloğlu, *a.g.e.*, s. 30.

⁴³ Mısırlı, *a.g.e.*, s. 115.

⁴⁴ *T.Ş.S.*, 1855, 74/4; *T.Ş.S.*, 1877, 8/1.

⁴⁵ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 126.

⁴⁶ Temel Öztürk, "Seyahatnamelerde Trabzon Türbeleri", *Uluslararası Horasan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu*, Çorum 2020, s. 133.

⁴⁷ Mehmet Kurnaz, *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, 1948, s. 19; Horuloğlu, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁸ Bu onarımların detayları için bkz. Mukaddes Ataman-Tülay Zorlu, "Hatuniye (Gülbahar Hatun) Camii ve Türbesi Restorasyonu", *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-1*, Ankara 2007, s. 55-67.

⁴⁹ Diğerleri Saraçzade, Fatih ve İskender Paşa Medreseleriydi. Fulya Üstün Demirkaya, *Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyete Kadar)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014, s. 222.

⁵⁰ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 41

bulunan taş yapılı bir binaydı⁵¹. Plan olarak “U” veya “L” biçiminde olduğu belirtilen yapının iç tarafı ile caminin kuzeydeki kapısı arasında bir şadırvan bulunmaktaydı. Medresenin şekil itibarıyla kısmen şadırvanı çevreleyen bir yapı olduğu söylenebilir⁵².

Medresenin plan ve projesinin bu şekilde olması tesadüf eseri değildi. Külliye bünyesinde bulunan müderris ve talebeler, yemek vakitlerinde, imaretin mekelinde⁵³, gelen geçen yolcular ve fakir halkla etkileşim halinde oluyordu. Camide de bölge sakinlerinin büyük kısmıyla bir arada olabilmeleri, bilgi aktarımı ve paylaşımı açısından oldukça önemliydi. Bu yönüyle külliyenin merkezini teşkil eden cami, medresenin halka açılan kapısı niteliğindediydi. Ayrıca medresenin tatil olduğu zamanlarda talebelerin, öğrendiklerini memleketlerindeki camilerde aktarması medrese ve camilerin bu yönünü pekiştirmekteydi⁵⁴.

Vakıf tarafından, medresede ders gören talebelere aydan aya vazife tayini yapılmaktaydı⁵⁵. Bu tayinatlar vakfa ait muhasebe defterlerinin maaş ödemeleri kısmında açıkça belirtilmiştir. Bu kayıtlardan 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın ilk yarısında medresedeki bevvap, ferrâş ve talebelerin 2 akçe, müderrisin ise 50 akçe günlükleri olduğu tespit edilmiştir. Talebe sayıları bazı istisnalar⁵⁶ hariçinde 15 kişi olarak kaydedilmişken, görevliler birer kişi yazılmıştır⁵⁷.

Zaman içerisinde medresedeki talebe sayısında ciddi bir artış gözlenmiştir. Genel manada bir medresedeki talebelerin sayısı medresenin bağlı bulunduğu vakfın zenginliğiyle doğru orantılı olarak kabul edilebilir. Nitekim (H. 1305) 1887-1888 senesi Trabzon Vilayet Salnamesi’ndeki kayıtlarda

⁵¹ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 50; Kurnaz, *a.g.e.*, s. 19.

⁵² Albayrak, *a.g.e.*, s. 62; Ömer İskender Tuluk, “İmâret-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, İstanbul 2010, s. 129. Albayrak medresenin “U” planlı olduğunu iddia ederken, Tuluk “L” biçiminde olduğunu belirterek bu bilgiyi elindeki geç tarihli bir fotoğrafla desteklemektedir.

⁵³ Mekel (me’kel) tabiri imaretin yemek yenilen bölümünü ifade etmektedir.

⁵⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, *Türk Kültürü*, S: 219, Ankara 1981, s. 268. Osmanlı Devleti, 1680-1690 döneminde içinde bulunduğu savaş atmosferinde masrafların karşılanması konusunda vakıflara da müracaat etmiştir. 1689 yılında Hatuniye Medresesi vazife akçesinden bir miktar, bu savaş masraflarında kullanılmak üzere hazineye aktarılmıştı. Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 229.

⁵⁵ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 50. Hatuniye Vakfı’nın kendi medresesi dışında şehirdeki diğer medrese öğrencilerine de yardımda bulunduğu bilinmektedir. Kurnaz, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁶ 1629’da 12, 1636’da 13 talebe kaydedilmiştir.

⁵⁷ BOA, MAD.d., 15996/4; BOA, TS.MA.d., 1763/3a; BOA, MAD.d., 1813/143; BOA, MAD.d., 1813/131; BOA, MAD.d., 1813/120; BOA, MAD.d., 1813/96; BOA, MAD.d., 1813/87; BOA, MAD.d., 1813/76; BOA, MAD.d., 1813/64; BOA, MAD.d., 1813/51; BOA, MAD.d., 1813/39; BOA, MAD.d., 1813/28; BOA, MAD.d., 1813/16; BOA, MAD.d., 1813/4.

Hatuniye Medresesi'nin şehirdeki diğer medreselerden daha fazla öğrenciye sahip olması bu görüşü desteklemektedir⁵⁸.

Medrese, vakfın en önemli ve en eski birimleri arasında yer almaktadır. İnşa edildiği tarihten itibaren çeşitli badireler atlatmış olmasına rağmen uzun süre hizmet vermiştir. 1632'de Rus Kazakları tarafından Trabzon'a yapılan saldırıda medresenin duvarlarındaki kurşunlar erimiştir⁵⁹. Sonrasında yeniden faaliyete geçtiği düşünülse de 1650'de medresenin odalarının ve dershanesinin tamire muhtaç olduğu kayıtlıdır⁶⁰. Daha sonra 1660'lı yıllarda, 1686, 1717 (24800 akçe) ve 1735'te medresenin dershanesi, odaları ve çatısı ile ilgili çeşitli tamir kayıtları mevcuttur⁶¹.

Cumhuriyet dönemine kadar ayakta kalan ve 1926/1927 senesinde 28 liraya satılan medresenin kurşun kısımları, satın alan kişi tarafından elden çıkarılmış ve bir kısmı satış sonrasında yıkılmıştır. Mimar Sedat Çetintaş'ın 18 Ağustos 1937 tarihli raporunda, satılan kısımların geri alınarak yıkımın önüne geçilmesi gerektiği belirtilmiştir. 1939'a gelindiğinde ise medrese tamamen ortadan kaldırılmıştır⁶².

Hatuniye Kütüphanesi

Kütüphane hakkındaki kayıtlar oldukça sınırlıdır. Hatuniye Kütüphanesi, dönemin Trabzon Valisi Abdullah Paşa tarafından 1844 yılında 444 kitapla faaliyete geçirilmiştir. 1851 yılında Trabzon Valisi Abdurrahman Sami Paşa, Hatuniye Medresesi'ndeki kitaplığa önemli katkıda bulunmuştur⁶³. Kendine ait bir binası olmayan kütüphane, medresenin odalarından birinde açılmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde burada bulunan değerli eserler, Fetvahane Kütüphanesi'ne kaldırılarak Hatuniye Kütüphanesi kapatılmıştır⁶⁴.

Hatuniye Mektebi

Mektep, caminin batısında yer alan taş yapılı bir binaydı. Burada özellikle kimsesiz ve fakir çocuklara Kur'an dersleri verilmekteydi. Ayrıca mektepte bulunan talebelerin iaşeleri ve giydirilmesi de vakıf tarafından karşılanmaktaydı. 16. ve 17. yüzyıllarda bölgede bulunan seyyahlar, mektep binasının kapısına H.

⁵⁸ Kayıtlarda Hatuniye (İmaret) Medresesi'nin 120, Pazarkapı Medresesi'nin 95, İskender Paşa Medresesi'nin 80, Saraçzâde Medresesi'nin 61 talebesi olduğu ifade edilmektedir. *Trabzon Vilayet Salnamesi* (13), 1305 (1887-1888), s. 118.

⁵⁹ Albayrak, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁰ *T.Ş.S.*, 1831, 55/8.

⁶¹ *T.Ş.S.*, 1839, 49/7; *T.Ş.S.*, 1843, 71/3; *T.Ş.S.*, 1843, 39/4; *T.Ş.S.*, 1844, 49/2; *T.Ş.S.*, 1855, 74/4; *T.Ş.S.*, 1877, 8/1; *T.Ş.S.*, 1898, 49/3.

⁶² Kurnaz, *a.g.e.*, s. 19; Albayrak, *a.g.e.*, s. 62.

⁶³ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 122; Veysel Usta ve Yaşar Soytürk, *Tarihi, Coğrafyası, Folkloru ile İlimiz Trabzon*, Trabzon 1996, s. 81.

⁶⁴ Albayrak, *a.g.e.*, s. 86.

920 (M. 1514-1515) tarihinin işlendiğini bildirmişlerdir⁶⁵. Görüldüğü üzere mektep binası ile caminin inşası aynı sene içinde tamamlanmıştır. Hatuniye Mektebi'nde görevli olarak muallim dışında bir de mektep halifesi adı verilen, talebelerin derslerde anlayamadıkları kısımları onlara tekrar etmekle görevli bir kişi bulunmaktaydı⁶⁶.

Mektep binasının ilk tamir kaydına inşa edildiği tarihten yaklaşık 135 yıl sonra 1650'de tesadüf edilmiştir⁶⁷. Daha sonra 1663 ve 1735'te tamire ihtiyaç duyulan kısımları onarılan mektep, uzun süre bölgedeki kimsesiz ve fakir çocukların eğitime katkıda bulunmuştur⁶⁸.

Hatuniye Mektebi, 19. yüzyılın sonlarına doğru yıkılmış ve (H. 1305) 1887-1888 senesinde enkazı üzerine tek odalı bir mahalle mektebi yapılmıştır⁶⁹. Bu tarihlerde mektebin inşası tam anlamıyla bitirilemediği için yatılı talebeler kabul edilememekte ve sadece Trabzon'daki talebeler eğitim görebilmekteydi⁷⁰.

Maarif Müdürü Tevfik Bey'in uğraşları neticesinde, Kadri Bey'in Trabzon valisi olarak bulunduğu 1899'da, mektep arsası üzerinde *Hatuniye İbtidai Mektebi* adı ile yeni bir bina inşa edilmiştir. Devlet eliyle yaptırılan bu bina için 2500 altın harcanmıştır. Bu yeni yapı işgal yıllarında kapalı kalmış, 24 Şubat 1918 sonrasında tekrar eğitime açılmıştır. 1918-1922 arasında tatbikat mektebi olarak hizmet vermiştir. 1931'e kadar boş kalan yapı, 1931-1933 yıllarında Jandarma Sevkiyat Dairesi olarak kullanılmış ve takip eden senelerde elden geçirilerek Gazipaşa İlkokulu'nun ek binası olarak faaliyet göstermiştir. 1935-1936 yılında Ülkü İlkokulu adıyla müstakil halde eğitim vermeye başlamıştır. Ülkü İlkokulu 1965'te güney tarafında bulunan ayrı bir binaya taşınmıştır, boş kalan tarihi bina ise aynı yıl içerisinde Gülbahar Hatun İlkokulu adı ile yeniden hizmete açılmıştır. Şehrin merkezinde yer alan diğer tarihi okullara da mesken olması, Gülbahar Hatun Vakfı'nın şehrin eğitimine yaptığı katkının farklı bir yönünü göstermektedir. Bahsi geçen bina 1994 yılında Tanjant yolunun yapımı esnasında yıkılmıştır⁷¹.

Hatuniye İmaretî/Aşevi

Hatuniye İmaretî'nin kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. İmaret binası, caminin güneyine bitişik haldeydi. İmaretin güney tarafında mutfak ve mekel yani yemek yenilecek yer bulunmaktaydı. Külliye çalışan görevliler, medrese ve mektep talebeleri, fakirler, yolcular ve genç yaşlı

⁶⁵ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, C: 1, s. XXXVIII; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 51.

⁶⁶ *T.Ş.S.*, 1839, 63/4.

⁶⁷ *T.Ş.S.*, 1831, 55/8.

⁶⁸ *T.Ş.S.*, 1839, 49/7; *T.Ş.S.*, 1898, 49/3.

⁶⁹ Hüseyin Albayrak, "Tarihe Karışan Gülbahar Hatun İlkokulu", *Trabzon Dergisi*, S. 7, 1993, s. 28.

⁷⁰ *Trabzon Vilayet Salnamesi* (13), 1305 (1887-1888), s. 132.

⁷¹ Karpuz, *a.g.e.*, 1990, s. 33; Albayrak, *a.g.e.*, s. 74-84.

herkes burada yemek ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydi. Sabahları ulemaya birer tas çorba ve bir parça ekme, her cuma gecesi pilav, yahni ve tatlı verilirdi. Vakfiyede bu şekilde şart olunduğu ifade edilmektedir⁷².

Buradan hareketle şu an elimizde olmayan vakfiyenin imaretin inşasıyla birlikte veya hemen sonrasında oluşturulduğunu düşünmek yerinde olacaktır. Zira cami, mektep ve medrese külliyesinin temel birimleriydi. Bu birimlerde çalışan görevliler ile talebelerin iâşesinin vakfın aşevi konumundaki imarettten sağlanıyor olması ve bu detayların vakfiyede yer aldığı düşüncesiyle, Hatuniye İmareti'nin ve aynı zamanda vakfiyenin 1514-1515 senesinde veya hemen sonrasında oluşturulduğu varsayılabilir.

1632 yılında Rus Kazakları tarafından gerçekleştirilen saldırıda, medrese örneğinde olduğu gibi, imaretin mutfuğı da ciddi zarar görmüş ve kullanılamaz hale gelmiştir⁷³. Vakfın muhasebe kayıtlarından hareketle 1642 senesine kadar imaretin kullanılamaz halde olduğu bilgisine ulaşılmıştır⁷⁴. 1642-1646 yılları arasında faaliyetlerine devam eden imaretin mekeli ve mutfuğı, 1650'lerde tekrar tamir edilmiştir⁷⁵. Daha sonra 1663-1668, 1679 (43 kuruş) senelerinde çeşitli onarımlar gören yapının tamiri hususunda 1717'de tafsilatlı bir keşif yapılmıştır. Bu keşfe göre mutfuğın saçakları ve çeşmesi için 1360, çeşmenin bitişiğindeki duvar için 1280, mekelin yeniden inşa olunacak çatısı için 5.760 akçe masraf çıkartılmıştır. İmarete ait tespit edebildiğimiz son tamirat kaydı ise 1735 yılına aittir⁷⁶. Yapının ne zaman ortadan kaldırıldığı ile ilgili bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Bu tamirat tarihlerine bakıldığında imaretin uzun yıllar hizmet verdiği görülmektedir. Ancak bazı dönemlerde hizmet sunulmamıştır. Bu süre zarfında imarettten faydalanan vakıf görevlilerine ve talebelere taamiye (yemeklik) adı altında bir ücret verilerek bu kişilerin mağduriyetlerinin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir.

Fırın

Evliya Çelebi, Hatuniye Külliyesi'nin tasvirini yaparken, imaret için beyaz ve güzel ekme pişirilen bir fırından söz etmiştir⁷⁷, ancak fırının nerede olduğu hakkında bir bilgi vermemiştir. Külliyedeki birimlere ait tamir kayıtlarında genellikle mutfak kısmıyla birlikte anılan fırının, mutfuğın yakınında hatta bitişiğinde yer aldığı tahmin edilmektedir. 1650'de belli bir ölçüde

⁷² Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 51-52.

⁷³ Albayrak, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁴ BOA, MAD.d., 1813/76-83; BOA, MAD.d., 1813/64-71; BOA, MAD.d., 1813/51-56; BOA, MAD.d., 1813/39-44.

⁷⁵ BOA, MAD.d., 1813/28-32; BOA, MAD.d., 1813/16-20; BOA, MAD.d., 1813/3-8; T.Ş.S., 1831, 55/8.

⁷⁶ T.Ş.S., 1839, 49/7; T.Ş.S., 1843, 71/3; T.Ş.S., 1843, 39/4; T.Ş.S., 1851, 123/1; T.Ş.S., 1877, 8/1; T.Ş.S., 1898, 49/3.

⁷⁷ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 51.

onarılan fırın, daha sonra kullanılamaz hale geldiği için 1666'da 6.760 akçe ile yeniden inşa edilmesi yönünde karar verilmiştir. Zamanla tekrar tamiri gereken yapı 1718'de 4.020 akçe ile yenilenerek kullanılmaya devam edilmiştir⁷⁸. Bu tarihten sonra ne kadar süre faaliyet gösterdiği ile ilgili bir bilgi bulunamamıştır.

Kiler ve Ahır

Hatuniye Camii'nin güneyinde çatısı kiremit ile örtülü, iki katlı bir yapı bulunuyordu. Yapının kesme taştan inşa edilen alt katında ahır, ahşap olan üst katında ise on adet ambarı olan bir kiler mevcuttu⁷⁹. Bu binanın inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte külliye'nin diğer birimleri ile aynı zamanda yapıldığı tahmin edilmektedir. Burada imaretin inşa tarihine atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Zira imaret mutfağında kullanılan malzemelerin muhafaza edilmesi için bir kiler gerekli idi. O halde kiler ve ahırdan müteşekkil binanın (H. 920) 1514-1515 yılına yakın bir zamanda inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Medrese ve imaret örneğinde olduğu gibi 1632'de yaşanan saldırı esnasında çıkan yangında kiler binası yanmış ancak kısa sürede yeniden faaliyete geçirilmiştir. 1640'ta Trabzon'a ziyarette bulunan Evliya Çelebi, külliye içinde yüz at kapasiteli bir ahırdan bahsetmektedir⁸⁰. Bu tarihten yaklaşık 25 sene sonra kiler binasının yetersizliğinden mütevellit buraya bazı ilaveler yapılmıştır⁸¹. Bu ilavelerin yapılmasından birkaç sene sonra küçük bir tamirattan geçen bina için 1717'de toplamda 7.160 akçe masraf kaydedilmiş ve 1735'te ambar kısımlarıyla birlikte tekrar tamir edilmiştir⁸².

1717'de kaydedilen keşif raporunda kiler binasının alanı ile ilgili çıkarımda bulunabiliyoruz. Bahsi geçen kayıta kilerin çatısının, 24.5x12.5 arşın ölçülerinde olduğu belirtilmiştir. Bu bilgiden yola çıkarak 1 arşını 75 cm olarak aldığımızda yapının dikdörtgen planıyla yaklaşık 230 metrekare alana sahip olduğu söylenebilir. Binanın kiler kısmındaki farklı bir detay ise 187.5x150 cm ölçülerinde 14 penceresi olduğudur. Vaktiyle 10 ayrı ambardan oluşan kilerde her bölme için bir pencere olduğunu farzederek sonradan gerçekleşen büyümeyle 4 ambar daha eklendiği düşünülebilir⁸³. Yapının ne zamana kadar ayakta kaldığına dair kesin bir bilgi bulunamamıştır.

Misafirhane

Keşif maksadıyla tutulan 7 Aralık 1717 tarihli mahkeme kaydında külliye'deki birimlerin konumu ve kapladıkları alan hususunda önemli bilgiler mevcuttur. Bu kayıta vakfa ait misafir odalarının caminin doğusunda bitişik

⁷⁸ T.Ş.S., 1831, 55/8; T.Ş.S., 1843, 39/4; T.Ş.S., 1877, 8/1.

⁷⁹ T.Ş.S., 1839, 49/7.

⁸⁰ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 51.

⁸¹ T.Ş.S., 1839, 49/7.

⁸² T.Ş.S., 1843, 39/4; T.Ş.S., 1877, 8/1; T.Ş.S., 1898, 49/3.

⁸³ T.Ş.S., 1877, 8/1.

halde bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Misafir odaları dışında aynı gayeyle kullanıldığı düşünülen ve sofa olarak ifade edilen ayrı yapılar bulunuyordu. Bu yapılar, caminin batısında bir, doğusunda iki olmak üzere toplamda üç adet idi. Dikdörtgen planlarıyla 33 metre karelik alanlara sahiptiler⁸⁴.

Misafirleri ağırlamak maksadıyla kullanıldığı düşünülen bu yapılar haricinde bir de konumu hakkında herhangi bir bilgi elde edilemeyen iki gözlü şeyh odası bulunmaktaydı. Külliye içinde yer alan ve hangâh şeyhleri tarafından kullanıldığı düşünülen bu odalar 1718 ve 1735'te onarımdan geçmiştir⁸⁵. 1718'de gerçekleşen tamiratta şeyh odalarının bir yangından dolayı kullanılamaz hale geldiği belirtilmektedir. Ancak aynı belgede külliye'deki diğer yapılar için yangın olayından bahsedilmemektedir.

Çilehane

Farsça kırk manasına gelen çilh kökünden türettiği düşünülen ve *çilehane* veya *halvethane* şeklinde adlandırılan bu mekânlar, insanların dış dünya ile bağlarını keserek kendilerini Allah'a yakın hissetmek amacı ile kapandıkları küçük odacıklardır. Bazı tarikatlarda çilehanede kalma süresinin kırk gün olması sebebiyle Arapça *erbaîn* tabiri de kullanılmıştır⁸⁶.

Külliye içerisinde bulunan bazı yapıların tamire muhtaç halde olduğuna binaen tutulan mahkeme kaydında külliye içerisinde bir çilehanenin varlığından söz edilmektedir⁸⁷. Konumu ve mimari detayları hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmayan çilehane, vakfın aynı zamanda bir tarikata da hizmet verdiğini düşündürmektedir. Ancak konu ile ilgili en ufak bir bilgi kıvrıntısı dahi bulunmamıştır.

İmaret Su Kemer ve Vakfın Su Yolları

Su yolları, yerleşim bölgelerinde içme ve kullanma suyunun temin edilmesi maksadıyla inşa edilen su iletim sistemleridir. Bir suyun kaynağından alınarak kullanılması, öngörülen bölgeye gelmesi ve dağıtılması konusunda rol oynayan bütün tesisler, su yolları kapsamında değerlendirilebilir. Bu tesisler kanal, tünel, su deposu, su terazisi, arıtma havuzu ve su kemeri olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁸.

Eski ismiyle İmaret Mahallesi, şimdiki Gülbahar Hatun Mahallesi'nde bulunan İmaret Su Kemer, 6-7 metre yükseklikte ve 25-30 metre uzunlukta olup

⁸⁴ T.Ş.S., 1877, 8/1.

⁸⁵ T.Ş.S., 1877, 8/1; T.Ş.S., 1898, 49/3.

⁸⁶ Selçuk Eraydın, "Çile", *DİA*, C: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 315; M. Baha Tanman, "Halvethâne", *DİA*, C: 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 388.

⁸⁷ T.Ş.S., 1839, 49/7.

⁸⁸ Abdullah Martal, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk", *Belleten*, C: LIII, S. 208, Aralık 1988, s. 1589.

kalenin batısında yer almaktadır. 13. yüzyıl Bizans eserlerindedir⁸⁹.

Vakfın hamamları ile külliye içerisinde yer alan imaret ve şadırvana gelen suyun kaynağı şehir merkezine yaklaşık iki buçuk saat mesafede olduğu belirtilen Maçka'ya bağlı Zulmera Köyü'nde bulunmaktaydı. Diğer birimlere kıyasla en fazla tamir kaydı su yolları için tutulmuştur. 1650'de masrafı cibâyet gelirlerinden karşılanarak kısmen onarılan su yolları 1656'da kanalların kırılmasından dolayı işlemez hale gelmiştir. Vakıf görevlilerinin maaşlarının bir aylığı ve vazife tayin olunanların iki aylığı kesilerek 30.000 akçe karşılığında tekrar tamir edilmiştir⁹⁰. Daha sonra 1663 (50.000 akçe), 1666 (16.000 akçe), 1674 (60000 akçe), 1676 (833 kuruş), 1677 (833 kuruş), 1678 (833 kuruş), 1700 (hamam ve su yolu için 969 kuruş), 1712, 1718 (378.000 akçe), 1735 ve 1736 yıllarında tamir kayıtları tutulmuş, birtakım tamiratlar gerçekleştirilmiş ve şehre gelen suyun kesintiye uğramamasına özen gösterilmiştir⁹¹.

Hatuniye Vakfı'nın bu husustaki faaliyetleri sadece su yollarının onarılmasıyla sınırlı değildi. 1698 senesinde şehirde bulunan 7 adet çeşme bakımsızlık yüzünden işlevsiz hale gelmiş ve haliyle şehir sakinleri muzdarip olmuştu. Bu durum karşısında şehirdeki su tesislerinin bakımını üstlenecek bir *su yolcu* tayin edilmesi gerekmiştir. 30 Haziran 1698'de Ahmet Halife isimli kişi, mütevellinin yazısı ve Nazır Hacı Ali Ağa'nın arzı neticesinde ücretini Gülbahar Hatun Vakfı mahsulünden almak üzere günlük 5 akçe ile su yolcu olarak tayin edilmiştir⁹².

Tarihi sürece bakıldığında Osmanlı'da ilk su yolcu tayini, II. Mehmet tarafından İstanbul'da yaptırılan su yoluna hizmet için, *huddâm-ı râh-ı abî* ismi ile 1472'de yapılmıştır. Yaklaşık bir asır sonra 1566'da *Su Yolu Nazırlığı* adı altında yeni bir nezaret oluşturulmuştur⁹³. 1579 öncesinde Trabzon'da su yolcunun varlığı⁹⁴ nezaretin kuruluşuyla paralel olarak taşrada bu türden bir teşkilatlanmanın olduğunu göstermektedir. Susuza su ulaştırmak İslam dininde ve kültüründe çok büyük ehemmiyete sahip bir hizmettir. Bu yönüyle vakfın beledi hizmetlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Suyun düzenli olarak umumi binalara ulaşması, çeşmelerin inşa edilmesi bir yandan genel manada temizliği sağlamış, hastalık ve salgınların yayılmasını engelleyici bir özelliğe sahip olmuştur.

İmaret Hamamı (Hamam-ı Cedit)

16. yüzyıl sonlarında Trabzon şehir merkezinde Orta Hisar'da bulunan

⁸⁹ Horuloğlu, *a.g.e.*, s. 28; Karpuz, *a.g.e.*, 1990, s. 13.

⁹⁰ T.Ş.S., 1831, 55/8; T.Ş.S., 1835, 40/1; T.Ş.S., 1835, 42/8.

⁹¹ T.Ş.S., 1839, 49/7; T.Ş.S., 1843, 39/4 T.Ş.S., 1847, 11/1; T.Ş.S., 1849, 82/6; T.Ş.S., 1849, 45/1; T.Ş.S., 1851, 20/4; T.Ş.S., 1851, 120/7; T.Ş.S., 1863, 11/4; T.Ş.S., 1865, 11/1; T.Ş.S., 1873, 2/2; T.Ş.S., 1877, 8/1; T.Ş.S., 1898, 49/3; T.Ş.S., 1900, 34/4.

⁹² T.Ş.S., 1863, 67/3.

⁹³ Martal, *a.g.m.*, s. 1603-1606.

⁹⁴ Miraç Tosun, *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Trabzon 2018, s. 227.

kule hamamı ve çifte hamamdan başka beş hamam daha mevcuttu⁹⁵. Bunlardan biri olan İmaret Hamamı, vakfa ait diğer birimlerden sonra inşa edildiği için arşiv vesikalarında hamam-ı cedit (yeni hamam) ismi ile anılıyordu⁹⁶. Yapımı 1583'te tamamlanan⁹⁷ İmaret Hamamı, Hatuniye Camii'nin kuzeydoğusunda külliye'nin dışında bulunuyordu.

İmaret Hamamı dikdörtgen planıyla doğu-batı yönünde inşa edilmişti. Bu yapıyla ilgili elimizdeki ilk tamir kaydı 1650 yılına aittir. Bu tarihte onarımı vakıf gelirlerinden karşılanan hamamın külhan kazanı 1679'da mütevellî tarafından 120 kuruş harcanarak yenilenmiştir. Yine dönemin mütevellîsi tarafından 1700 yılı sonrasında tekrar tamir ettirilen yapı, 12 Mart 1723 itibarıyla tamirat masraflarını kendisi üstlenmesi kaydıyla 250 kuruş karşılığında Hüseyin Efendi'ye verilmiştir. Benzer durum 1735'te tekrar etmiştir. Bu tarihte hem İmaret Hamamı'nı hem de Çifte Hamamı mukataaya tutan Süleyman Çavuş'un tamir masraflarını kendi cebinden karşılayacağı kaydedilmiştir⁹⁸. Bölge sakinlerine uzun süre hizmet veren İmaret Hamamı 1931⁹⁹ veya 1976¹⁰⁰ senesinde yıkılmıştır.

Çifte Hamam (Hamam-ı Çifte)

16. yüzyılda şehrin merkezi olarak ifade edilen sur içinde iki hamamın varlığından söz edilmektedir. Aşağı Hisar kapısı civarında yer alan Çifte Hamam'ın kadınlar ve erkekler için ayrı bölümleri mevcuttu. Bu yüzden Çifte Hamam olarak adlandırılıyordu. Trabzon Kalesi'nin yukarı tarafında bir de Kule Hamamı bulunuyordu. Tek katlı olan Kule Hamamı Gayrimüslimler tarafından yapılmıştır¹⁰¹.

Çifte Hamam, Orta Hisar'dan Aşağı Hisar'a açılan kapının yanında sur duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu konum itibarıyla bazı kayıtlarda Orta

⁹⁵ Şehirdeki diğer hamamlar; Aşağı Hisar Hamamı, İskender Paşa Hamamı (bedesten civarında bulunduğu için bu hamama Pazar Hamamı da denmekteydi), Yeni Cuma Mahallesi ile Gavur (Belediye) Meydanı arasındaki Gavur Hamamı ve kullanılmaz halde olan Tekfur Sarayı Hamamı idi. Âşık Mehmed, *a.g.e.*, C: III, s. 1026; Haşim Karpuz, "Trabzon'daki Türk Devri Hamamları", *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989, s. 116.

⁹⁶ BOA, EV.HMH.d., 1943; BOA, MAD.d., 7751/2; BOA, MAD.d., 1813/142; BOA, MAD.d., 1813/130; BOA, MAD.d., 1813/118; BOA, MAD.d., 1813/94; BOA, MAD.d., 1813/86; BOA, MAD.d., 1813/74; BOA, MAD.d., 1813/62; BOA, MAD.d., 1813/50; BOA, MAD.d., 1813/38; BOA, MAD.d., 1813/26; BOA, MAD.d., 1813/14; BOA, MAD.d., 1813/2; BOA, TS.MA.d., 1763/2a; BOA, MAD.d., 15996/1; BOA, D.HMH.GLBH.d., 21907/4; BOA, D.HMH.GLBH.d., 21908/4; BOA, D.HMH.GLBH.d., 21909/4.

⁹⁷ Bostan, *a.g.e.*, s. 397.

⁹⁸ T.Ş.S., 1831, 55/8; T.Ş.S., 1851, 123/1; T.Ş.S., 1863; T.Ş.S., 1865, 11/1; T.Ş.S., 1882, 89/1; T.Ş.S., 1901, 67/2-3.

⁹⁹ Karpuz, *a.g.m.*, 1989, s. 116.

¹⁰⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁰¹ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, C: III, s. 1023.

Hisar Hamamı olarak da ifade edilmektedir¹⁰². Erkekler bölümüne batıdan, kadınlar bölümüne güneyden girilmekteydi. Hamam Bizans dönemine ait olsa dahi sonradan birtakım tadilatlardan geçtiği kabul edilmektedir¹⁰³.

Çifte Hamam'ın tamiri hususunda mahkemede görülen davada; hamamın mukataasını elinde tutan İsmail'in izinsiz bir şekilde hamamı tamir ettirerek masrafları vakfa ödemesi gereken miktardan kestiği ifade edilmektedir. Bu hareketinden dolayı azledilen İsmail'in yerine hamamın mukataası Gümüş Mehmet Efendi'ye verilmiştir¹⁰⁴. Çifte Hamam'ın tamiri ile ilgili diğer kayıta ise 1735'te mukataayı elinde bulunduran Süleyman Çavuş'un tamir masraflarını kendi cebinden karşılayacağı belirtilmiştir¹⁰⁵.

Bayezid/Beyazıt Hamamı

İstanbul'daki Beyazıt Camii yakınında bulunan hamamın inşası 1500-1505 seneleri arasında tamamlanmıştır. Bu yapı ilk zamanlar II. Bayezid'e ait vakfın bir birimi olarak görünse de daha sonra gelirleri I. Selim tarafından annesinin Trabzon'daki vakfına tahsis edilmiştir¹⁰⁶. Seyahatnamesinde Beyazıt Hamamı'ndan kısaca bahseden Evliya Çelebi, yapının II. Bayezid tarafından yaptırıldığını belirtmektedir¹⁰⁷. 1520 senesine ait bir tahrir defterinde Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı gelirleri içerisinde bahsi geçen hamamın 75.000 akçe getirisi olduğu kaydedilmiştir¹⁰⁸.

Kullanım koşulları itibariyle çifte hamam olarak faaliyet göstermiş olan yapı, emsallerinden daha gösterişli ve büyük olduğu için Hamam-ı Kebir olarak da anılmaktaydı. Beyazıt Hamamı, 12 Şubat 1715'te Beyazıt Camii yakınındaki dükkânlarda çıkan yangında zarar görmüş olsa da kısa sürede tamir edilerek hizmet vermeye devam etmiştir. 1930'a kadar hamam olarak kullanılan bina daha sonra şahıslara devredilerek farklı amaçlara hizmet etmiştir¹⁰⁹. 1950'lerde yıktırılması planlanan Beyazıt Hamamı, yakın zamanda onarılarak müzeye çevrilmiştir.

Trabzon (Hatuniye) Bedesteni

Osmanlı döneminde bedestenler, şehirlerdeki değerli malların muhafaza

¹⁰² T.Ş.S., 1901, 67/2-3.

¹⁰³ Karpuz, *a.g.m.*, 1989, s. 114-115.

¹⁰⁴ T.Ş.S., 1885, 184/2.

¹⁰⁵ T.Ş.S., 1901, 67/2-3.

¹⁰⁶ 1507-1508 senesinde Bayezid Vakfı'na bağlıdır. Semavi Eyice, "Beyazıt Hamamı", *DİA*, C: 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 53.

¹⁰⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, (Haz.) Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 28.

¹⁰⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, C: XXVI, S. 102, 1962, s. 309.

¹⁰⁹ Eyice, *a.g.m.*, 1992b, s. 53.

edilerek aynı zamanda satışının da yapıldığı bir bina türü ve ticaret bölgesinin çarşı içindeki merkezi konumundaydı¹¹⁰. Geçmişte bedesteni olan bir şehir, milletlerarası bir ticaret merkezi sayılırdı. Bu şehirlerdeki yoğun nüfusun içinde çok sayıda zengin tüccar da bulunmaktaydı. Bu tüccarlar kıymetli malları genellikle dışarıdan ithal etmekteydi. Ayrıca bir şehre bedesten inşa etmek o şehrin gelişmesine önemli katkılar sağlamaktaydı¹¹¹.

Trabzon'da Çarşı Mahallesi'nde bulunan bedestenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 11. yüzyılda Cenevizliler tarafından inşa edildiği tahmin edilmektedir¹¹². Bölge ticaretinde eskiden beri etkin rol oynayan Cenevizliler, Doğu'dan satın aldıkları ürünleri -İpek Yolu güzergâhında bulunan-Trabzon Bedesteni gibi yapılarda muhafaza ederek gemilerle İstanbul'a nakletmekteydiler¹¹³. 19. yüzyılın sonlarında Trabzon'da bulunan İngiliz seyyah Lynch, bedestenin Cenevizliler tarafından inşa edildiğini belirtmektedir. Gülbahar Hatun Türbesi'ndeki ile aynı yapı malzemesinin bedestende kullanılmış olması yapının Cenevizlilere ait olsa da sonradan yapılan müdahalelerle erken dönem Türk mimarisinin örneklerinden biri haline geldiğini göstermektedir¹¹⁴.

Hatuniye Vakfı'na gelir getiren birimlerden olan bu bina, şehirdeki en eski ticari yapıdır. Dıştan 20.60x22.60, içten 19.90x17.48 metre ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Türk bedestenleri içinde tek kubbeli olan tek örnektir. Her cephenin ortasında olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır. Vaktiyle zemininde bir su kuyusu olduğu bilinmektedir¹¹⁵.

Hatuniye Bedesteni uzun yıllar harap ve atıl kaldıktan sonra 17. yüzyıl başlarında aşamalı olarak tamir edilmiş ve tekrar faaliyete geçirilmiştir¹¹⁶. 1632 yılına gelindiğinde Rus Kazakları tarafından Trabzon'a yapılan saldırıda yanarak tahrip olmuştur. İki katlı olan binanın ahşap katının bu yangında yok olduğu ve sonradan tek katlı olarak tamir edildiği düşünülmektedir. Bütün bu

¹¹⁰ Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, C: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 302; Osman Ergin, "Çarşı", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 360.

¹¹¹ Kenan İnan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Ticari Hayat*, Trabzon 2013, s. 105.

¹¹² Selina Ballance, "Early Turkish Buildings in Trabzon", *Bellekten*, C: XXIX, S. 113, Ocak 1965, s. 74.

¹¹³ Horuluoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

¹¹⁴ Ballance, *a.g.m.*, s. 74; Ömer İskender Tuluk-Fulya Üstün, "Trabzon Bedesteni: Türk Bedesten Mimarisindeki Yeri ve Sorunlarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, İstanbul 2010, s. 181; Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Toplum-Kültür-Ekonomi*, Trabzon 2006, s. 112.

¹¹⁵ Ballance, *a.g.m.*, s. 74; Karpuz, *a.g.m.*, 1990, s. 56; Haşim Karpuz, "Trabzon'da Türk Devri Yapıları", *Kültür ve Sanat*, S: 18, Haziran 1993, s. 17.

¹¹⁶ T.Ş.S., 1821, 117/3. Muhasebe kayıtlarından elde edilen bilgilere göre 1615'te bedestendeki dükkânlardan 10334 akçe kira geliri temin edilmiştir. *BOA*, MAD.d., 1813/142.

olumsuz durumlara rağmen yeniden kullanıma uygun hale getirilerek ticari hayat canlandırılmıştır¹¹⁷.

Mimari açıdan bakılacak olursa bedestenin kubbesi dört ayak üstüne oturtulmuştur. Ayaklarda bulunan delikler önceden var olan ahşap katın taşıyıcısı konumundaki kat bölmesi demirleri içindir. Bedestenin iki katlı olduğu dönemde ahşap katta, Acem ve Arap m illetinden olan, mal sahipleri oturur ve aşağıda mallarını sergilerdi¹¹⁸. Dört tarafında birer kapı bulunan binanın içinde 48 dolap bulunmaktaydı¹¹⁹. 1970'lerde marangoz atölyesi olarak kullanılan bina günümüzde halen faaliyet göstermektedir.

Dükkânlar

Bedesten haricinde gelirleri Hatuniye Vakfı'na kaydedilen bazı dükkânlar bulunuyordu. Vakfin, Arabacılar Çarşısı, Kazancılar Çarşısı, Ayakkabıcılar Çarşısı ve Bozacılar Çarşısı'nda çeşitli sayıda dükkânları bulunmaktaydı¹²⁰. Bunların dışında Gümüşhane'de bir kapan ve çeşitli dükkânlar, İmaret Hamamı civarındaki üç adet berber dükkânı ile Zağnos Kapısı civarındaki kasap dükkânları da Hatuniye Vakfı'na aitti¹²¹. Bu yapıların mimari detaylarını tespit etmek maalesef mümkün olmamıştır.

Debbağhaneler (Tabakhaneler)

Trabzon, Samsun ve Rize'de gelirleri Gülbahar Hatun Vakfı'na kaydedilen debbağhaneler bulunmaktaydı¹²². Trabzon'daki debbağhane, Tabakhane Mahallesi'nden geçen küçük çayın kenarında yer almaktaydı. Diğer debbağhaneler hakkındaki elimizdeki bilgiler muhasebe kayıtlarında var olan gelir kayıtlarıyla sınırlıdır¹²³.

Boyahane

Gülbahar Hatun Vakfı'nın gelir kaynakları içerisinde kaydedilen boyahane, şehrin merkezinde Aşağı Hisar'daki Boyahane Mescidi Mahallesi'nde bulunuyordu¹²⁴. 1621 yılında Mehmet Beşe isimli bir kimse, boyahane duvarlarına kapı açmış ve burayı kendi mülküne dâhil etmek istemiştir.

¹¹⁷ İnan, *a.g.m.*, s. 108. Rus saldırısı sonucu meydana gelen yangına dair bilgileri destekleyen mahkeme kaydında bedestenin, 24 Ekim 1633'te senelik 5.000 akçe gelir getirdiği kaydedilmiştir. *T.Ş.S.*, 1828, 96/5.

¹¹⁸ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, II. Kitap, s. 51.

¹¹⁹ Horuluoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

¹²⁰ *T.Ş.S.*, 1822, 31/9; *T.Ş.S.*, 1820, 28/2; *T.Ş.S.*, 1820, 29/3; *T.Ş.S.*, 1824, 42/3; *T.Ş.S.*, 1839, 10/4.

¹²¹ *T.Ş.S.*, 1843, 39/4; *T.Ş.S.*, 1844, 49/2; *T.Ş.S.*, 1847, 10/6.

¹²² *BOA*, TS.MA.d., 1763/2ab-3a.

¹²³ Örneğin 1597'de Samsun'daki debbağhane geliri 2000, Rize'deki debbağhane geliri ise 500 akçe olarak kaydedilmiştir. *BOA*, TS.MA.d., 1763/3a.

¹²⁴ Bostan, *a.g.e.*, s. 415.

Mütevellinin müdahalesiyle görülen mahkemede boyahaneye verilen bu zararın ortadan kaldırılmasına hükmedilmiştir¹²⁵. Bu işletmenin mimari detayları hakkında herhangi bir bilgi bulunamamakla birlikte 1679'da tamirat gördüğü bilinmektedir¹²⁶.

Değirmenler

Değirmen Deresi olarak bilinen mevkide altı adet ve Kovana Köyü'nde bir adet olmak üzere toplamda yedi değirmenin geliri vakıf hesabına aktarılmaktaydı¹²⁷. Elimizdeki tamir kayıtlarının tamamı Değirmen Deresi'nde-kiler için tutulmuştur. Bu kayıtlardan edindiğimiz bilgilere göre 1650, 1673, 1679, 1690, 1700 ve 1722 senelerinde vakfın değirmenleri birtakım tamiratlar görmüştür. 1673'te 4 adet değirmen için 16.000 akçe harcanmışken 1679'da değirmene su akışını sağlayan bentlerin tamiri için 40 kuruş masraf çıkartılmıştır. 1690'da iki adet değirmen onarılmış ancak ne kadar masraf olduğu belirtilmemiştir¹²⁸.

1690 ve 1722'deki tamiratlar, değirmenlerin şahıslara devri yoluyla gerçekleştirilmiştir ve bu yönüyle diğer kayıtlardan farklılık arz etmektedir. Değirmenlerin şahıslara devri şeklindeki uygulama temelde kira sözleşmesine dayanmaktadır. Bu kiralama usulü bazı şartlar neticesinde gerçekleşmekteydi. Sözleşmede detayları sunulan bu şartlar, vakfa belli miktar kira ödenmesi ve imarette kullanılacak buğdayın bedelsiz olarak öğütülmesi şeklindeydi. 1722'de devri gerçekleşen 4 adet değirmen için günlük 5 akçe kira bedeli kaydedilmiştir¹²⁹.

Hacı Abdullah Halife Tekkesi

Günümüzde Giresun'un Espiye İlçesi'nde bulunan Hacı Abdullah Halife Tekkesi, ilk olarak babası Kasım Halife tarafından Ahiçukuru Köyü'nde kurulmuştur. Gülbahar Hatun Vakfı'nın kuruluşundan önce, tekkenin, medrese ve camiden oluşan küçük çapta bir vakıf külliye şeklinde hizmet verdiği söylenebilir. Bu vakfın çalışma esaslarını düzenlemek adına bir vakfiye düzenlenmiş olup dönemin padişahı II. Bayezid'in onayına sunulmuştur¹³⁰.

Bahsi geçen tekke, I. Selim Trabzon'da sancakbeyi iken Hacı Halife ismi ile anılmaktaydı. I. Selim tahta çıktıktan sonra tekkenin statüsünü annesinin

¹²⁵ Sebahittin Usta, "Trabzon İmâret-i Hatuniye Vakfı ve Gelirleri (1550-1650), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016; (21), s. 246.

¹²⁶ *T.Ş.S.*, 1851, 123/1.

¹²⁷ *BOA*, TS.MA.d., 1763/2a; *BOA*, MAD.d., 15996/1.

¹²⁸ *T.Ş.S.*, 1831, 55/8; *T.Ş.S.*, 1847, 10/6; *T.Ş.S.*, 1851, 123/1; *T.Ş.S.*, 1857, 50/5; *T.Ş.S.*, 1865, 11/1; *T.Ş.S.*, 1880, 177/2-3.

¹²⁹ *T.Ş.S.*, 1857, 50/5; *T.Ş.S.*, 1880, 177/2-3.

¹³⁰ 1486 tarihli tahrir kaydında yer alan "Vakf-ı Tekke-i Kâsım Halife" ifadesi bu görüşü desteklemektedir. Mehmet Fatsa-Gazanfer İltar, *Hacı Abdullah Halife Tekkesi*, İstanbul 2016, s. 38-39.

vakfına bağlamış ve muhtemelen tekkeye gelir sağlayan köy sayısını arttırmıştır. Tekkenin I. Süleyman zamanında yeniden tanzim edilen 1544 tarihli vakfiyesinden Hatuniye Vakfı'na tescil edildiği anlaşılmaktadır¹³¹. Her ne kadar Hacı Abdullah Halife Tekkesi'ni vakfa ait yapılar içerisinde değerlendiriyor olsak da bu teşkilatın vakıfla olan ilişkisi büyük oranda vakfın desteğini almış olmasıyla ilgilidir.

Rize ve Pazar'daki Camiler

Gülbahar Hatun'un, oğlu Selim'in Trabzon sancakbeyliği döneminde Rize'de bizzat bir cami yaptırdığı ve şimdiki Gülbahar Mahallesi'nin de ismini bu camiden aldığı ifade edilmektedir¹³². Cami, zamanla işlevsiz hale gelmiş, 1956'da kuzeye kaydırılarak tekrar inşa edilmiştir¹³³. Ayrıca Rize'de Ali Kaptan ve Uzun Ali Camilerinde görev yapanların maaşları da Gülbahar Hatun Vakfı tarafından ödeniyordu¹³⁴.

Rize'nin doğusunda bulunan Atina (Pazar) Kazası'nda Pazaryeri olarak bilinen mevkideki cami minaresinin 1710 senesinde Hatuniye Vakfı gelirlerinden yaptırıldığı kayıtlıdır¹³⁵. Bu hizmetleriyle Hatuniye Vakfı'nın sadece Trabzon'un değil Rize'nin şehirleşmesine de katkısı olduğu açıktır.

İmaret Mezarlığı

Bazı Müslüman mezarlıklarının, insanların, toplum nezdinde saygı gören kişiler adına yapılan türbelerin yakınına defnedilmek istemeleriyle şekillenmeye başladığı düşünülmektedir. Bir zamanlar İmaret Mezarlığı¹³⁶ olarak bilinen alan, vaktiyle gül bahçesi şeklinde çevrelenmişken, Hatuniye Türbesi'nin inşasıyla mezarlığın oluşmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır¹³⁷.

Atapark mevkiinde bulunan İmaret Mezarlığı, günümüzde hala kullanıma açık olan Gülbahar Hatun Camii'nin çevresi ile batı taraftaki SSK Müdürlüğü binası, Nejat Oğan Tiyatrosu ve Suat Oyman Parkı'nın bulunduğu alana yayılmış durumdaydı. İmaret Mezarlığı'na özellikle şehrin önde gelenleri defnedilmekteydi. Trabzon valilerinden Köprülüzâde Abdurrahman Paşa (1731), Yusuf Ziya Paşa (1880) ve Kadri Bey (1902) vefat ettiklerinde İmaret Mezarlığı'na defnedilmişlerdir. Ayrıca bölge tarihi hakkındaki çalışmalarıyla

¹³¹ Yüngül, *a.g.m.*, s. 106; Sadi Bayram, "Giresun İli Vakıflarına Toplu Bir Bakış", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul 1997, s. 366.

¹³² Aksu, *a.g.m.*, s. 91.

¹³³ Karpuz, *a.g.e.*, 1993b, s. 22-23.

¹³⁴ Kurnaz, *a.g.e.*, s. 15.

¹³⁵ *T.Ş.S.*, 1873, 2/2.

¹³⁶ Adı geçen mezarlık, vakfa ait yapıdan ziyade bir yapılaşmanın neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak külliye içerisinde kapladığı alan dikkate alındığında bu çalışmanın bir parçası olması gerekli görülmüştür.

¹³⁷ Tuluk, *a.g.m.*, s. 124; Mısır, *a.g.e.*, s. 103.

tanıdığımız Şakir Şevket'in defni de 1878'de bu mezarlıkta gerçekleşmiştir¹³⁸. 1916 yılında yaşanan Rus işgali sırasında mezarlıktaki mermer sütunların bazıları gemilerle Rusya'ya kaçırılmıştır. İşgal sonrasında mezarlığın bir bölümü kaldırılarak yerine tiyatro binası inşa edilmiştir¹³⁹.

1935-1939 yılları arasında Trabzon valiliğinde bulunan Tahsin Uzer'in emriyle ortadan kaldırılan mezarlıktaki kabirlerin bir kısmı aileleri tarafından alınırken, bazıları Sülüklü Mezarlığı'na nakledilmiştir. Bu taşıma esnasında çok sayıda mezar taşı tahrip olmuş veya yok olmuştur¹⁴⁰. Mezarlığın kapladığı alanın büyük kısmı 1938'de park haline getirilmiştir¹⁴¹. Mezarlığın parka dönüşümü senenin sonunu bulmuş olmalıdır. Zira 1938 yılı Nisan ayında Sülüklü Mezarlığı'na halen mezar nakli yapıldığı belirtilmektedir¹⁴². 2005 ve 2006 yıllarında Sevinç Eren tarafından yerinde yapılan incelemelerde Gülbahar Hatun Camii haziresinde duvara yaslanmış şekilde bulunan 27 adet mezar taşı tespit edilmiştir. 2010 yılına gelindiğinde bu mezar taşlarının yerlerinde olmadığı ve nerede oldukları hakkında bir bilgiye ulaşılamadığı kaydedilmiştir¹⁴³.

Sonuç

1515 yılında Trabzon merkezinde tesis edilmesinin ardından 400 yıldan uzun süre ayakta kalabilen Gülbahar Hatun Vakfı, gerek bünyesinde barındırdığı hayri müesseseler ve gerekse bölgeye sunmuş olduğu hizmetleriyle Trabzon'un şehirleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Çalışmamız çerçevesinde elde edilen bilgilerden hareketle çekirdeğini Gülbahar Hatun Camii'nin teşkil ettiği külliyedeki diğer yapıların konumları hakkında bir kroki oluşturulmuştur (Şekil. 1). Krokiye bakıldığında bir mahallenin oluşumu ve gelişimi için gerekli olan müesseselerin çoğunun bu vakıf tarafından bina ve inşa edildiği görülmektedir. Bu bina ve yapılardan istifade eden insanların, şehrin hareketliliğine, ticaretine, sosyal yaşamına, medrese ve mekteplerde bulunan öğrenci ve öğretmenleriyle şehrin kültürel hayatına son derece önemli hizmetlerde bulunduğu aşikârdır.

¹³⁸ Goloğlu, mezarlığın yıkılış sürecinde mezar taşlarının okunması görevinde bulunmuş ve eserinin sonunda bu mezar taşlarının bir kısmına ait bilgilere yer vermiştir. Goloğlu, *a.g.e.*, s.76-158; Mehmet Akif Bal, "Trabzon'da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümeze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C: II, s. 700.

¹³⁹ Albayrak, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁴⁰ Bal, *a.g.m.*, s. 700.

¹⁴¹ Mısır, *a.g.e.*, s. 103. Trabzon Belediye Meydanı'nın güneyindeki Taksim Parkı'nın bulunduğu alanın da bir zamanlar Müslüman mezarlığı olduğu ve İmaret Mezarlığı ile aynı dönemde parka dönüştürüldüğü kaydedilmektedir. Üstün Demirkaya, *a.g.t.*, s. 332.

¹⁴² Hatice Belge, *Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları (1926-2018)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018, s. 115.

¹⁴³ Sevinç Eren, "Trabzon Gülbahar Hatun Camii Haziresi'ndeki Erkek Mezar Taşları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2012, C: 14, S. 40, s. 223.

Tamir vesilesiyle mahkeme kayıtlarına yansıyan bilgilerden yola çıkarak eskiden külliye'nin doğu, kuzey ve batıdan bir taş duvar ile çevrili olduğu anlaşılmıştır. Güneyinde ise İmaret Mezarlığı bulunuyordu. Külliye'ye girişler çoğunlukla türbenin doğusundaki ana kapıdan yapılmaktaydı. Bu ana kapıdan başka duvarın güneydoğu ve batı kısımlarında, ana kapıya göre daha küçük, iki kanatlı demir kapılar mevcuttu¹⁴⁴.

Konum itibarıyla külliye'nin merkezinde bulunan caminin doğusunda, misafir odaları ve türbe; kuzeyinde şadırvan ve medrese; batısında bir misafir odası; güney batısında eskiden Hatuniye Mektebi olan ve birtakım aşamalardan geçtikten sonra Gülbahar Hatun İlkokulu olarak kullanılan okul binası; güneyinde bitişik halde mutfak, mekel ve fırın ile daha güneyde alt katı ahır üst katı kiler olarak kullanılan büyük bir yapı bulunmaktaydı. İmaret Hamamı ise külliye duvarlarının dışında kuzey doğu tarafında yer almaktaydı. Külliye'deki birimler incelendiğinde Gülbahar Hatun Külliyesi ile Amasya II. Bayezid Külliyesi'nin önemli benzerlikler barındırdığı görülmektedir¹⁴⁵. Buna göre I. Selim'in annesi adına yaptırdığı külliye için babasının Amasya'daki külliyesini örnek aldığı söylenebilir. Ancak bu yapılardan medrese, imaret ve mutfak olarak belirtilen birimler II. Bayezid Külliyesi'nde aynı eksen üzerinde oldukça nizami şekilde yer alırken¹⁴⁶ Gülbahar Hatun örneğinde biraz daha dağınık bir düzen gözlenmektedir (Şekil. 1).

Külliye'nin bulunduğu arazi güneyden kuzeye gidildikçe aşağı doğru meyillidir. Bu sebeple kuzey-güney çizgisindeki yapılar arasında yükseklik/kot farkı bulunmaktaydı. Yani en yukarıda kiler ve ahırdan müteşekkil bina ve en aşağıda medrese yer almaktaydı.

Vakfın imaretinde, vakıf görevlileri başta olmak üzere ihtiyaç sahipleri, medrese ve mektep talebeleri, fakirler, yolcular ve genç-yaşlı herkes yemek ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydi. Ulema, reaya ve talebeler olmak üzere her kesimden insanın bir arada bulunması, imaretlerin sosyal bir yönünü de ortaya koyuyordu. Ayrıca bu özelliklerinden dolayı imaretin çevresi, gündelik hayatın en yoğun alanlarından birisi olarak şekillenmekteydi¹⁴⁷.

İmaret örneğinde görüldüğü üzere vakfın sunduğu hizmetlerden sadece fakir ve aciz insanlar değil, hali vakti yerinde olan kimseler de faydalanabiliyordu. Benzer şekilde cami, mektep, medrese ve kütüphane gibi kuruluşlar zengin-fakir ayrımı gözetmeksizin bütün halkın istifade edebileceği mekânlardı.

¹⁴⁴ İlgili kayıta külliye'deki birçok birim için keşif yapılmıştır. Doğudaki kapı için toplamda 3020 akçe, güneydoğuda bulunan kapının kanatları için 350 akçe ve batıdaki kapının kanatlarıyla duvarı için 400 akçe tamir masrafı gösterilmiştir *T.Ş.S.*, 1877, 8/1.

¹⁴⁵ Abdulkadir Dündar, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XLIV, S: 2, Ankara 2003, s. 134.

¹⁴⁶ Dündar, *a.g.m.*, 2003, s. 134.

¹⁴⁷ Bu duruma dair görseller için bkz. Resim 1 ve Resim 2.

Gülbahar Hatun Vakfı bu yönleriyle bölgenin eğitim hayatında önemli bir yere sahipti.

Gülbahar Hatun Vakfı'nın bölgeye sunmuş olduğu dini hizmetler sadece külliyesinde bulunan cami ile sınırlı değildi. Trabzon'da ve Rize'de bulunan bazı camilerin görevli maaşları ile tamir giderlerinin yine bu kurum tarafından karşılandığı bilinmektedir. Ayrıca külliye bir çilehanenin varlığından söz edilmesi vakfın aynı zamanda bir tarıkata da hizmet verdiğini düşündürmektedir.

Vakfın şehre sunduğu önemli hizmetlerden biri de su yolları ve çeşmelerin bakımını üstlenmiş olmasıydı. Su yollarının tamirine binaen tutulan kayıtlarda masrafların vakıf hesabından karşılanacağı belirtilmiştir. Su yolcu olarak bilinen görevlilere ödenecek maaşların da yine vakıf tarafından karşılanıyor olması günümüzde belediyelerin üstlendiği bu gibi hizmetlerin Trabzon örneğinde Gülbahar Hatun Vakfı vasıtasıyla gerçekleştirildiğini gösteriyor. Ayrıca yine halkın sağlığı konusunda hamamların işlevini düşündüğümüzde vakfa ait iki hamamın uzun yıllar faaliyet göstermiş olması önemlidir.

Trabzon'daki çarşı merkezi içinde önemli bir yeri olan bedesten ve diğer çarşılardaki bazı dükkânlar vakfın himayesinde bulunuyordu. Vakfın bu yönleriyle şehrin ticari hayatına katkıda bulunduğu açıktır. Karadeniz topraklarının buğday ve arpa gibi ürünlerin tarımına elverişsiz olması bu ürünlerin ithal edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu yönden bakıldığında vakfın, geçiş bölgesi olarak bilinen, Gümüşhane'de bulunan kapan ve dükkânları mevcuttu. Ayrıca kıyı şeridi boyunca vergi gelirlerine sahip olduğu liman ve iskeleleri, ticari boyutun yanı sıra ithalat açısından da katkıları olduğunu göstermektedir. Ticari sahadaki hizmetlerine ilaveten Trabzon, Rize ve Samsun'da bulunan debbağhaneler ile yine Trabzon şehir merkezindeki boyahanenin sanayi açısından rolü unutulmamalıdır. Özet olarak, Gülbahar Hatun Vakfı, hâkim olduğu bölge için eğitim, sosyal, dini, ekonomik, ticari pek çok alanda yüzyıllar boyunca göstermiş olduğu faaliyetlerle vakıf müessesesinin sosyal devletin yükümlü olduğu görevleri yerine getirmesi bağlamında önemini ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Vesikaları

1.1. Trabzon Şer'îye Sicilleri (T.Ş.S.)

Defter No: 1820; 1821; 1822; 1824; 1828; 1831; 1835; 1836; 1839; 1843; 1844; 1847; 1849; 1851; 1855; 1857; 1863; 1865; 1873; 1877; 1880; 1882; 1885; 1898; 1900; 1901; 2010; 2063.

1.2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

1.2.1. Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD.d.*)

Defter No: 1813; 7751; 15996.

1.2.2. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (*TS.MA.d.*)

Defter No: 1763; 4326.

1.2.3. Evkaf, Haremeyn Muhasebesi Defterleri (*EV.HMH.d.*)

Defter No: 1943.

1.2.4. Bab-ı Defteri, Gülbahar Hatun Evkafı Defterleri (*D.HMH.GLBH.d.*)

Defter No: 21907; 21908; 21909.

2. Kitap ve Makaleler

ACUN, Fatma “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, C: 1, 2001, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 143-149.

AKBULUT, Ömer, *Gülbahar Hatun Camii “Ayşe Hatun ve Yavuz Selim*, Trabzon 1965.

AKOZAN, Feridun, “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S: VIII, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1969, ss. 303-308.

AKSU, Erdoğan, “Rize Tarihi”, *1967 Rize İl Yılığ*, 1967, s. 87-101.

ALBAYRAK, Hüseyin, “Tarihe Karışan Gülbahar Hatun İlkokulu”, *Trabzon Dergisi*, S: 7, 1993, ss. 28-33.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1998.

Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, C: I, (Haz.) Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, C: III, (Haz.) Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

ATAMAN, Mukaddes-Tülay Zorlu, “Hatuniye (Gülbahar Hatun) Camii ve Türbesi Restorasyonu”, *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-1*, Ankara 2007, ss. 55-67.

BAL, Mehmet Akif, “Trabzon’da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu*, C: II, 2016, ss. 687-710.

BALLANCE, Selina, “Early Turkish Buildings in Trabzon”, *Belleten*, C: XXIX, (113), 1965, ss. 73-76.

BAYARTAN, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 157-175.

BAYRAM, Sadi, “Giresun İli Vakıflarına Toplu Bir Bakış”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1997, ss. 365-389.

BELGE, Hatice, *Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları (1926-2018)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.

BOSTAN, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

BÖLÜKBAŞI, Atilla Alp, *Eski Zaman Ortahisar*, Ortahisar Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2016.

ÇINAR, Hüseyin, “Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar”, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, ss. 335-371.

ÇİZMECİ, Halil, *Trabzon Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2020.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Külliyeye”, *DİA*, C: 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 542-544.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

DÜNDAR, Abdulkadir, “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları”, *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, ss. 113-122.

DÜNDAR, Abdulkadir, “Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XLIV, S: 2, Ankara 2003, ss. 131-172.

DÜZENLİ, Halil İbrahim, “Osmanlı Mimarlığını Trabzon’dan Okumak: Gülbahar Hatun ve İskender Paşa Camileri Karşılaştırması”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, ss. 191-204.

EDHEM, Halil, *Trabzon’da Osmanlı Kitabeleri*, (Haz.) İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001.

EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

ERAYDIN, Selçuk, “Çile”, *DİA*, C: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 315-316.

EREN, Sevinç, “Trabzon Gülbahar Hatun Camii Haziresi’ndeki Erkek Mezar Taşları”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2012, C: 14, S: 40, ss. 222-246.

ERGİN, Osman, “Çarşı”, *İA*, MEB Yayınları, s. 360-362, İstanbul 1977.

ERTUĞRUL, Özkan, “Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi”, *DİA*, C: 14, İstanbul 1996, ss. 231-232.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, (Haz.) Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, (Haz.) Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

EYİCE, Semavi, “Bedesten”, *DİA*, C: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992a, ss. 302-311.

EYİCE, Semavi, “Beyazıt Hamamı”, *DİA*, C: 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992b, ss. 52-54.

FATSA, Mehmet-Gazanfer İltar, *Hacı Abdullah Halife Tekkesi*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2016.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi Fetihden Kuruluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, C: XXVI, (102), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, ss. 293-337.

GÖKHAN, İlyas, *Kahramanmaraşlı Meşhur ve Kahraman Kadınlar*, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 2017.

HİLMİ, Ömer, *İthaf’ül-Ahlaḫ fi Ahkam’il-Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.

HORULUOĞLU, Şâmil, *Tarihî Eserleri ile Trabzon*, Ankara 1978.

İNAN, Kenan, “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”. *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Ticari Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013, ss. 97-119.

KAÇAN ERDOĞAN, Meryem, “Osmanlı Hanım Sultanlarının Haremeyn ve Kudüs’e Yaptığı Hizmetler (XVI-XVII. Yüzyıl)”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C: 1, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, ss. 489-508.

KARPUZ, Haşim, “Trabzon’daki Türk Devri Hamamları”, *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 88-89*, Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul 1989, ss. 109-135.

KARPUZ, Haşim, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

KARPUZ, Haşim, “Trabzon’da Türk Devri Yapıları”, *Kültür ve Sanat*, 18, 1993a, ss. 15-18.

KARPUZ, Haşim, *Rize*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993b.

KIRLANGIÇ, Hicabi, *İdrîs-i Bidlîsî Selim Şah-Nâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

KÖÇ, Ahmet, “XV. Yüzyılda Ümerâ Vakıfları ve Ankara’nın Kentsel Gelişimi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 12, S: 22: 2009, ss. 179-191.

KUBAN, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

KURNAZ, Mehmet, *Trabzon’da 35 Vakfa Ait Notlar*, 1948.

MARTAL, Abdullah, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk”, *Belleten*, C: LIII, (205), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, ss. 1585-1652.

MISIR, Hikmet, *Trabzon Tarihinde Ayşe Gülbahar Hatun ve Gülbahar Hatun Mahallesi*, Trabzon 2013.

ÖKSÜZ, Melek, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Toplum-Kültür-Ekonomi*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

ÖZCAN, Ruhi, “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 17, 2005, ss. 237-266.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

ÖZTÜRK, Temel, “Seyahatnamelerde Trabzon Türbeleri”, *Uluslararası Horasan’dan Anadolu’ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu*, Çorum 2020, ss. 129-151.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2011.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul 1965.

SİNGER, Amy, “İmaret”, *Türkler*, C: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 892-908.

ŞAŞMAZ, Mehibe, “Osmanlı Sarayındaki Dulkadirli Hatunlar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 37, 2016, ss. 410-424.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, (Haz.) İsmail Hacıfettaoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001.

TANMAN, M. Baha, “Halvethâne”, *DİA*, C: 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 388-393.

TARIM ERTUĞ, Zeynep, “İmaret”, *DİA*, C: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 219-220.

TOSUN, Miraç, *Trabzon’da Cemaatlerarası İlişkiler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2013.

Trabzon Vilayet Salnamesi (13), 1305 (1887-1888).

TULUK, Ömer İskender, “İmâret-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, ss. 121-144.

TULUK, Ömer İskender-Fulya Üstün, “Trabzon Bedesteni: Türk Bedesten Mimarisindeki Yeri ve Sorunlarına İlişkin Bir Değerlendirme”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, ss. 173-187.

USTA, Sebahittin, “Trabzon İmâret-i Hatuniye Vakfı ve Gelirleri (1550-1650)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016; (21), ss. 225-250.

USTA, Sebahittin, *Trabzon’da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

USTA, Veysel- SOYTÜRK, Yaşar, *Tarihi, Coğrafyası, Folkloru ile İlimiz Trabzon*, Trabzon 1996.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

ÜSTÜN DEMİRKAYA, Fulya, *Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyete Kadar)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014.

YAZICI, Nurcan, “Trabzon’daki Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi ve Osmanlı Dönemi Onarımları”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, 2010, ss. 120-129.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”. *Türk Kültürü*, 219, Ankara 1981, ss. 262-271.

YİNANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

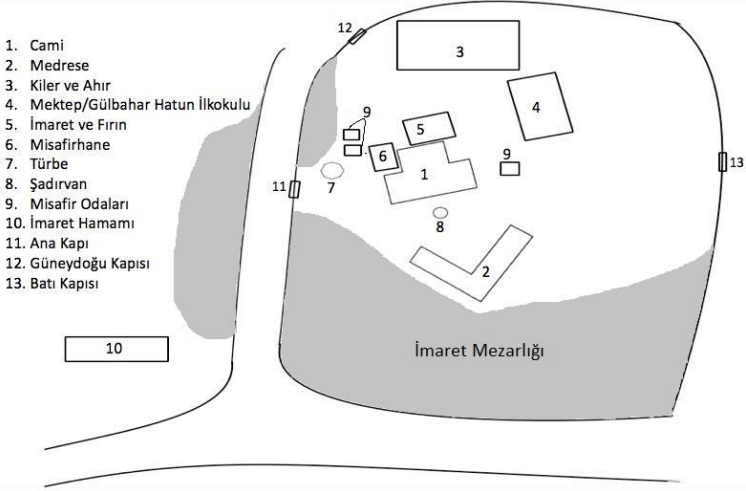
YÜKSEL, Murat, *Trabzon’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, C: 1, T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, İstanbul 1991.

YÜNGÜL, Naci, “Giresun’un Espiye İlçesinde Yavuz Sultan Selim’in Tesis Ettiği Gülbahar Hatun Tekkesi Vakfına Ait Vesikaların Değerlendirilmesi” *Vakıflar Dergisi*, S: 15, Ankara 1982, ss. 101-116.

ZORLU, Tülay, “Trabzon Gülbahar Hatun ve Emir Mehmet Türbeleri”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S: 35, Ankara 2011, ss. 215-233.

Ekler

1. Şekiller

Şekil 1. Gülbahar Hatun Külliyesi¹⁴⁸

2. Resimler

La cour de la mosquée Hatounié — Trébizonde

لریز دونه هاتونیه جامع شریفی

Resim 1: Cami ve Şadırvan¹⁴⁹ (Atilla Alp Bölükbaşı, Eski Zaman Ortahisar, Ortahisar Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2016, s. 55.)

¹⁴⁸ Şekil 1’de, külliyeinin kuruluşundan itibaren varlık göstermiş olan yapıların muhtemel konumlarına yer verilmiştir. Elde edilen bilgi ve belgelerden yola çıkılarak hazırlanan çizimde numaralarla belirtilen yapıların yerleri en doğru şekliyle aktarılmaya çalışılmıştır. Binalar dışındaki gri renkte olan bölgelerde vaktiyle mezar ve türbelerin olduğu bilinmektedir.

¹⁴⁹ Fransızca yazıda “Hatuniye Camii’ndeki mahkeme/toplantı” yazılıyken, Osmanlıca kısımda “Trabzon’da Hatuniye Cami-i Şerifi” ifadesi yer almaktadır.

Resim 2: Cami, Türbe ve Şadırvan¹⁵⁰ (Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 55.)

Resim 3: Gülbahar Hatun İlkokulu 1934-1935 (Albayrak, *a.g.e.*, s. 75)

Resim 4: İmaret Hamamı¹⁵¹ (Albayrak, *a.g.e.*, s. 70)

¹⁵⁰ Sağda caminin girişi ve solda şadırvanın bir kısmı bulunuyor. Görseledeki Fransızca yazıda "Hatuniye Camii'nin girişi, Trabzon" yazılıyken, Osmanlıca kısımda "Trabzon'da Hatuniye Cami-i Şerifi" ifadesi yer almaktadır.

Resim 5: İmaret Mezarlığı'nın İçinden Geçen Yol¹⁵² (Albayrak, a.g.e., s. 72)

Resim 6: Gülbahar Hatun Türbesi, 1933 (Belge, a.g.t., s. 69.)

¹⁵¹ Üstte sekizgen olarak görünen kısım hamamın üst kısmıdır. Yapının ana duvarları alt taraftadır.

¹⁵² Görselin orijinali II. Abdülhamit'in Yıldız Albümü'nde bulunmaktadır.

Resim 7: Gülbahar Hatun Türbesi, 2021 (Özkan Özer Keskin)

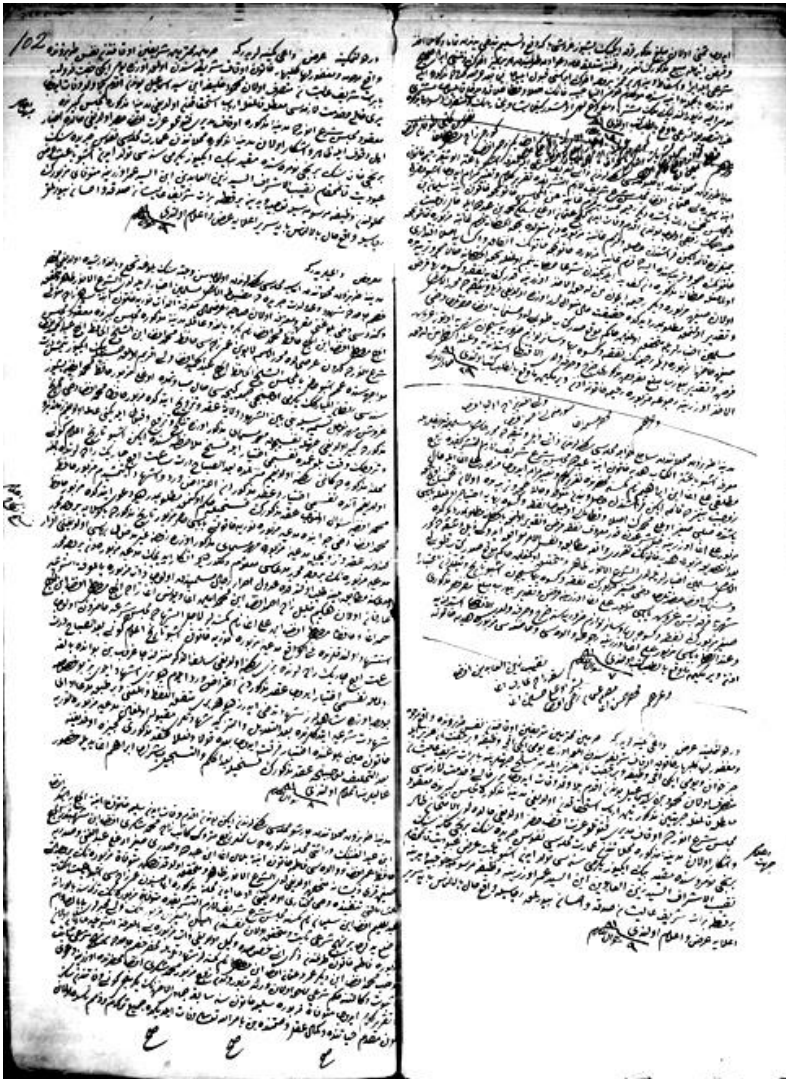
Resim 8: Gülbahar Hatun Camii ve Şadırvan, 2021 (Özkan Özer Keskin)

3. Belgeler

بعينه استولى و وافق حرمين الشريفين و قاضين مرجوم و بعضه اليه
 سلطان سليم خان صديق والده هو موجوده و بعضه لها عاينه سلطنت
 اوقاف حقا و شواهد اولاد الخراج حسن انا قولدريك بيك بوز التي
 سنة هو محرمي ختم سندن سنة مزبور ذى الحجه حوفاقينه و ارجحه
 بريلق محاسبه سيدر حمام قسطنطين خمس بيك الحجه و دكا نلسا
 احاره سندن اوز الف بيك اكيوز خمس اكي الحجه و مفاطعة زيبندان
 بيك طغوز بوز بيك الحجه كه جمعا سكان سكر بيك بوز طغوز اكي
 الحجه مضبوط اولوب سلع مزبور دن اوز بيك بشكوز كبري الحجه سز
 سددام و لغت شريفه و طبعه و يروب و فرق اوج بيك طغوز بوز فرق اكي
 الحجه سن برعوج معناد قنود حمام مزبورك صومقوي صي دفلاذ شعورينه
 و بار كبرينه و حسن و قنود و سددام و كچه و خصم و وصار و صاير
 و اكي طعه و حجت شريفه من خصم حمام مزبورك شعور و زمينه
 و خرج قالدريم و كار بيزر احصا انه سنة و صاير محضات لانه سنة
 خرج و صرفا بلعوب و اكيوز خمس اكي صاير شعور و بوز و بوز
 الشريفه خزنه سنة تسليم بلعوب بونقد بوجه ابراد و وصار
 ترا اولد و نحو بعضه اعلام اولدوز

D.04326.0002.00

Belge 1: Ayşe Sultan isminin geçtiği hamam muhasebe kaydı...Haremeyn-i ŞerifeynEvkâfî'ndanMerhûmMağfûrlehSultânSelîm Hân-ı Atîk validesi merhûme ve mağfûrleha Ayşe Sultan evkâfihâmâmı... BOA, TS.MA.d., 4326-2/1b.

Belge 2: Gülbahar Hatun isminin geçtiği mahkeme kaydı. ...Nefs-i Trabzon'da vâkî' merhûm ve MağfûrlehaGülbahârHatûnEvkâfî... T.Ş.S., 2010, 102/4.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE SAMSUN'DA İLK TELEFON HATLARI VE KULLANIMI*

*Esat AKTAŞ***

ÖZ

Modern araçlardan olan telefon, 19. yüzyılda icat edildi. Telefondan önce haberleşmek için posta ve telgraf kullanılmaya başlanmıştı. Bu vasıtaların devletlerin merkezîyetçi politikasına hizmet ettiği ve geliştirildiği görülmektedir. Yine 19. yüzyılda denizler üzerindeki ticaretin artışı, liman şehirlerinin gelişimini beraberinde getirdi. Bu olumlu şartlar, şehirlerin modernleşmesinde dönüm noktası oldu. Söz konusu şehirlerden biri olan Samsun, 19. yüzyıldan itibaren hızla gelişme gösterdi. Gelişen şehirlerde modern vasıtalar da kullanılmaya başlandı. Bunlardan biri olan telefonun kullanımı, Osmanlı yönetimince yasaklandı. 20. yüzyılın başında telefonun meskenler içinde kullanılmasına izin verildi. II. Meşrutîyet'in ilanından sonra da bu konudaki yasak kaldırıldı. İletişim konusunda büyük bir buluş olan telefon, Samsun'a 1907 yılında tüccarlar tarafından getirildi. Bu çalışmada Samsun'a telefonun getirilmesi, ilk kullanım yerleri ve II. Meşrutîyet sürecindeki gelişimi ele alındı. Telefonun şehre gelişi, ilk kullanımının ortaya çıkarılması ve modernleşme alanındaki dönüşüm sürecine etkisinin tespitiyle Samsun haberleşme altyapısının telefon konusunda eksik kalan kısmının tamamlanması hedeflendi. Osmanlı Arşivi'ndeki Samsun'la ilgili arşiv belgelerinden yararlanıldı ve bu belgeler analiz edildi. Telefonun ilk kimler tarafından getirildiği, nerelerde kullanıldığı, devletin bu konudaki karar ve uygulamalarının ne olduğu, yerel makamların teşebbüsleri ve bunların nasıl sonuç verdiği, hatların ne şartlarda yapılmaya çalışıldığı ve telefonların yakın gelecekteki stratejik faydalarının neler olabileceği sorularına cevap arandı. Sonuçta Samsun'da resmî ve sivil kullanım için hatların kurulmuş olduğu, sürecin zorluklar içinde geçtiği ve bu hatların Cumhuriyet'e miras kaldığı tespit edildi.

Anahtar Sözcükler: Haberleşme, Posta, İletişim, Telefon, Canık, Samsun.

THE FIRST TELEPHONE LINES AND THEIR USAGE IN SAMSUN SAMSUN DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD

ABSTRACT

The telephone, one of the modern gadgets, was invented in the 19th century. There were postal systems and telegraph centres for communication before the telephone was introduced. It is seen that the centralist states developed these tools. In the 19th century, the increase in trade on the seas brought the development of the port

* *Gönderim Tarihi: 29.01.2021. Kabul Tarihi:05.02.2021.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, BAYBURT. esataktas@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4197-8470*

cities, which signs a driving force behind urban modernization. Being one of these cities, Samsun developed rapidly during the century. Modern vehicles appeared in these developing cities. However, the use of the telephone was banned by the Ottoman administration at the time. Only in the early 20th century, was it permitted but restricted to residential use. After the declaration of the Constitutional Monarchy II, the government removed the ban on this issue. The telephone eventually was brought to Samsun in 1907 by the merchants. This study discusses its development during the second constitutional period regarding the Samsun case. The study deals with Samsun's communication infrastructure in terms of the telephone, examining the history of the phone in Samsun. The study reviews the arrival of the telephone in the city and how and where it was installed as a means of communication. The study also aims to determine its effect on the transformation process regarding modernization. The study used the Ottoman Archive documents about Samsun to investigate who brought the telephone first, where it was used, what the policies and practices of the central state and local investments of the authorities were. The study examines how they worked, under what conditions the lines were made, and what strategic goals were sought for the near future. The study concludes that the telephone lines were established for official and civil use in Samsun, the project was fulfilled despite difficulties, and these lines were inherited by the modern Republic.

Keywords: Communication, Post, Telephone, Canik, Samsun.

Giriş

Eski zamanlarda ateş yakılarak, tellallar çağırarak ve güvercinler kullanılarak haberleşilirdi. Zamanla haberleşme vasıtaları, devletlerin ve toplumların ihtiyacı olarak gelişme gösterdi.¹ Devletler, diğer ülkelerin sosyo-kültürel yaşamları ve çalışmalarını da öğrenmek istedi. Bu amaçla casusluk faaliyetleri için de kullanılan haberleşme vasıtaları, daha teşkilatlı hâle getirildi ve kurumsal anlamda posta teşkilatları ortaya çıktı.² Avrupa devletleri, 19. yüzyılın başlarına kadar haberleşmenin temel vasıtası olan posta örgütlerini modernleştirdi. Sömürgecilik yarışının hızlanmasıyla birlikte ulaşım ve haberleşme ön plana çıkmaya başladı, haberleşme sanayi ve ticareti geliştirecek unsurlar arasında değerlendirildi. Böylece haberleşme ağları askerî, politik ve ticarî ihtiyaçlarla geliştirildi. 1790'larda telgrafın ilk prototipleri Fransa'da denendi. Telgraf, mutlak monarşilerin kontrol mekanizmasını artırmasına önemli ölçüde hizmet etti. Ulaşımınla haberleşmenin aynı ölçüde olduğu zamanda "uzak bölgeleri yakın etmesiyle" haber almayı hızlandırdı. Bu da ulus-

¹ Aliye Öney, "Türkiye'de Telefon Teşkilatının Kuruluşu", *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, s. 121.

² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ahmet Altungök, "Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: VIII, S: 1, Elazığ 2012.

devletlerin gelişimine ivme kazandırdı.³ 19. yüzyılın ortasında telgrafın siyasal denetim konusundaki önemli bir örneği, İngiltere ile Hindistan arasında telgraf bağlantısının sağlanması olacaktır.⁴

Haberleşme alanının devletleştirilmesi, merkezî imparatorluklar için önem kazandı. Osmanlı Devleti'nde geleneksel yöntemlerle sürdürülen bu hizmet, merkeziyetçi politikadan uzaktı. 16. yüzyılda menzil teşkilatının⁵ kuruluşuyla haberleşme, sistemli bir duruma getirilmişse de bu işleyiş düzenli bir şekilde devam ettirilemedi. Modern yapıya uygun olan postaların oluşturulması, II. Mahmud Dönemi'nde başlatıldı, teşkilat ise 1840'ta kuruldu.⁶

19. yüzyılda elektriğin mıknaatıs özelliğinin keşfi, modern telgraf ile telefon gibi haberleşme vasıtalarının icadını beraberinde getirdi.⁷ Telgrafın Amerika ve Avrupa'da hızla yayılışıyla birlikte⁸ Kırım Savaşı sırasında müttefiklerin girişimiyle 1855'te Osmanlı Devleti'nde de hizmete sunuldu.⁹ Aynı yıl Telgraf Müdürlüğü kuruldu, 1871'de posta ile birleştirildi ve böylece Posta ve Telgraf Nezareti teşkil edildi.¹⁰ Haberleşme alanında telgrafın dışında diğer önemli bir buluş da telefon oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında sesin iletilmesi konusunda düşünceler ortaya çıktı. 1861'de çeşitli sesler iletilmişse de insan sesinin iletilmesi, 1876'da Amerikalı Graham Bell tarafından gerçekleştirildi. Mıknaatıs telefon olarak isimlendirilen bu yöntemdeki yaşanan sorunlar, mikrofon sisteminin de devreye sokulduğu Hugh Makinesi ile çözüldü. Bununla birlikte artık sadece haber alınmıyor, anında telefonun diğer ucundaki insanlarla iletişim kuruluyordu. Bu alanda büyük buluş olan telefon, kısa süre içinde

³ Çağla Kubilay, *Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Telekomünikasyon Politikaları (1923-1939)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 82-88.

⁴ Uğur Akbulut, "İngilizlerin Hindistan'la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y: 2014/1-2, C: 13, S: 25-26, 2016.

⁵ Menzil teşkilatı konusunda teferruatlı bilgi için bkz. Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak-Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhaneler) (1690-1750)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, S: 2, 1981; Hüdayi Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C: 14.

⁶ Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Örgütünün Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2001, s. 10-11; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C: 3, s. 620-621. Modern posta teşkilatından kasıt, devletin haberleşme örgütünün ihtiyaç duyduğu alt yapıyı oluşturmasından ziyade ücretini ödeyen her insanın mektubunun devlet güvencesinde taşınması olarak tanımlanmaktadır. Demir, *a.g.t.*, s. 11.

⁷ Demir, *a.g.t.*, s. 208.

⁸ Kubilay, *a.g.t.*, s. 76-77.

⁹ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında "semafor" denilen ilkel bir modeli denendi. Samuel Morse tarafından 1839'da elektrikli telgrafla sistemin modernleştirilmesinden birkaç yıl sonrasında yine deneme yapılmışsa da sonuç değişmedi. Ancak 1847'deki girişimde başarılı olundu. Demir, *a.g.t.*, s. 66-67.

¹⁰ Demir, *a.g.t.*, s. 44.

yaygınlaştı. 1879 yılında ilk şehir içi telefon şebekesi Paris'te kuruldu.¹¹ İletişimin sağlanması adına telefon kullanımı, Amerika ve Avrupa'da çok hızlı oldu. Yüzyılın sonunda hem şehir içi şebekeleri kuruldu, hem de şehirler arasında bağlantı sağlandı. Devletlerin başkentleri arasında çekilen hatlarla da dünya birbirinden anında haberdar olmaya başladı. Amerika'da telefon hatlarının toplam uzunluğu 250 bin milin üzerine çıkarıldı.¹² Hızla gelişme gösteren iletişim teknolojisiyle devletler bizzat ilgilendi. Aynı zamanda söz konusu teknolojilerin kullanıma sunulmasıyla bu alanlar üzerinde devletleştirme süreci de başladı. Kıtaları iletişime geçiren telefon, 1900 yılına gelindiğinde büyük mesafe almış oldu. Bu dönemde nüfus oranına göre kişi başına düşen telefon sayısı olarak Avrupa'da İsveç, 10 bin kişiye 113 telefon ortalamasıyla ilk sırada gelmekteydi.¹³

Telefonun icadı, Osmanlı Devleti'nde de ilgi gördü. Osmanlı telgrafçılarından Emil (Locaine) Efendi tarafından 1877 yılında bir makine yapıldı.¹⁴ Akabinde telgraf fabrikasıyla nezaret binası arasına hat çekildi. 1881'de Galata ve Yeni Cami postane şubeleriyle aynı yerlerdeki Osmanlı Bankası şubeleri arasında hatlar kuruldu. Yine diğer bir hat, Galata Liman İdaresi ile Kilyos'taki tahliye servisi arasına çekildi. Ancak 1886'da çıkan emirle son kurulan hat dışındakiler kaldırıldı. Böylece “*gizli kapaklı işler görülmesine müsait bir vasıta*” olarak görülen telefonun kullanımı, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kaldı.¹⁵

Dünya genelinde modern gelişmelere aday olma açısından liman şehirleri önemli bir potansiyele sahiptir. Bu şehirlerden biri de Canik sancağının merkezi olan Samsun'du.¹⁶ 19. yüzyılda gemi teknolojisine bağlı olarak deniz ticareti önem kazandı ve Samsun da hinterlandının sağladığı destekle gelişme göster-

¹¹ Demir, *a.g.t.*, s. 208-209.

¹² Şeyhmus Bingül, “Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: Telefon Tevkifleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: 21, S: 2, 2020, s. 299-300.

¹³ Bingül, *a.g.m.*, s. 295, 302.

¹⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 209.

¹⁵ Öney, *a.g.m.*, s. 123; Demir, *a.g.t.*, s. 208-210.

¹⁶ Tanzimat Dönemi'nde Sivas'a bağlı olan Samsun, Trabzon vilayeti sınırlarına dâhil edildi. 1872 yılında ise müstakil hâle getirildi. Samsun merkez kazasıyla birlikte Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Niksar sancağa bağlı kazalardı. Müstakil statüsü uzun süreli olmayan Canik sancağı, 1877 yılında tekrar Trabzon vilayetine bağlandı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sancağın bulunduğu mevkii ve gelişmiş ticarî durumunu sebep gösteren Samsunlular, sancağın müstakil statü kazanması için başvuru yaptılar. Vilayet yöneticileri de Samsun'un uzak olmasından dolayı bu durumu destekliyordu. Başvurunun akabinde Canik sancağı, 1910 yılı Mart ayında tekrar müstakil hâle dönüştürüldü. Eski teşkilatından biraz farklı olarak kazalar içinde Niksar yer almazken Fatsa kaza statüsünde sancağa bağlandı. Trabzon'un 1916'da Rus işgaline uğramasıyla da Ordu, Giresun ve Tirebolu kazaları Canik sancağına dâhil edildi. Rıza Karagöz, “II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006.

meye başladı.¹⁷ Karadeniz'in genelinde artan deniz taşımacılığı ve ticaretinden Samsun da faydalandı.¹⁸ Bu durum, Samsun'un ulaşım ağının genişletilmesini ve iyileştirilmesini de gerektirdi ve bu yönde çalışmalar hızlandırıldı.¹⁹ Samsun'un modern bir şehir olması konusunda önemli bir vasıta olacak olan telgraf için de 1864 yılında yatırım yapıldı²⁰ ve telgraf, Yozgat'tan Amasya'ya ve oradan da Samsun'a ulaştırıldı.²¹ 1868 yılında Samsun-Sinop arasında telgraf hattı çekildi ve Bafra'da telgrafhane inşa edildi. Haberleşme alanındaki gelişme, Samsun'un merkezî bir konuma taşınmasında önemli bir adım oldu. Bu sebeple hatların genişletilmesi hedeflendi ve Samsun-Trabzon arasındaki bağlantının sağlanması için çalışmalara başlandı. Telgraf direklerinin masrafları da yerli tüccarlar tarafından üstlenildi. Çarşamba ve Ünye'de inşa edilen telgrafhane binalarıyla bu kazalar da haberleşme hizmetlerinden faydalanmaya başladı. Haberleşmenin tüccarlar tarafından desteklenmesini Erler, bu konudaki gelişmelerin ticarete olan katkısı ve ticarî faaliyetlerin hızlanmasındaki etkisi şeklinde değerlendirmektedir.²² Haberleşmenin ticaretteki önemi, ilerleyen yıllarda telefonun Samsun'a getirilmesi konusunda da görülecektir. Samsun'da 1869 yılında yaşanan yangın, şehrin genel hayatını olumsuz etkiledi. Ancak yangın sonrasında modern şehir planlamasıyla yeniden şekillendirildi ve yapılan yatırımlarla gelişimini sürdürdü.²³ Her krizin bir fırsata dönüştüğü ortamda Samsun'da şehir imar planlamasında düzenlemeler, modern usullere göre yapılmış oldu.

Ticaret ve sanayinin haberleşmeye olan ihtiyacından kaynaklı olarak bu vasıtaların gelişme gösterdiği aşikârdır. Bu sebeple telgrafla birlikte telefon

¹⁷ M. Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005*, Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta, Trabzon 2007, C: 1, s. 541.

¹⁸ Samsun'un gelişimi ve deniz ticareti konusunda daha geniş bilgi için bkz. M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998; İlhan Ekinci, "19. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun, İkinci Kitap*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007; Özgür Yılmaz, "20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. de Cortanze'nin Raporlarına Göre", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2013, C: 1.

¹⁹ Samsun ve çevresindeki yol yapım çalışmaları için bkz. İbrahim Serbestoğlu, *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*, Gece Akademi, Ankara 2019.

²⁰ Erler, *a.g.e.*, s. 547.

²¹ İbrahim Serbestoğlu, *19. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2018, s. 131-132.

²² Erler, *a.g.e.*, s. 547, 549. Telgraf, Trabzon'a Erzincan ve Gümüşhane üzerinden getirildi. Trabzon'dan Giresun'a 1869 yılında çekilen hattın 20 yıl sonra Samsun bağlantısının sağlandığı bildirilmektedir. Bkz. Mehmet Mercan, "Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869-1904)", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, Giresun Belediyesi Yayınları, 2009, C: 1, s. 355-356.

²³ Erler, *a.g.e.*, s. 552, 569.

kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Ticari alt yapısı gelişen ve daha da gelişme potansiyeline sahip olan Samsun'da 20. yüzyılın başlarından itibaren telefon kullanımına dair istekler ve uygulamalar gündeme geldi. Bu çalışmada Samsun'a telefonun getirilmesi, ilk kullanım yerleri ve II. Meşrutiyet sürecindeki gelişimi ele alındı. Telefonun şehre gelişi, ilk kullanımının ortaya çıkarılması ve modernleşme alanındaki dönüşüm sürecine etkisinin tespitiyle Samsun haberleşme altyapısının telefon konusunda eksik kalan kısmının tamamlanması hedeflendi. Osmanlı Arşivi'ndeki Samsun'la ilgili arşiv belgelerinden yararlanıldı ve bu belgeler analiz edildi. Telefonun ilk kimler tarafından getirildiği, nerelerde kullanıldığı, devletin bu konudaki karar ve uygulamalarının ne olduğu, yerel makamların teşebbüsleri ve bunların nasıl sonuç verdiği, hatların ne şartlarda yapılmaya çalışıldığı ve telefonların yakın gelecekte ne gibi faydalarının olabileceği sorularına cevap arandı.

1-II. Meşrutiyet Öncesinde Samsun'da Telefon Kullanılması ve Hükümetin Telefona Bakışı

Osmanlı Devleti'nde güvenlik endişeleri kapsamında telefon kullanımının yasaklanmasına rağmen 1890'lı yıllarda halkın iletişim konusundaki talepleri gündeme gelmekteydi. Daha ziyade liman şehirlerinin başı çektiği yerlerde özellikle gayrimüslim tüccarlar, telefonu ev ve işyerleri arasında kullanmak istiyorlardı. Yabancı misyonerlerin de yasak olan bu konudaki girişimleri duyuluyordu. Hükümet ise bunları engellemeye çalışmak için idarecileri uyarıyordu.²⁴ 20. yüzyıla gelindiğinde talepler arttı. 1903 yılında Galata Gümrüğüne gelen bir telefonun ilgili kişiye teslim edilmemesi, hükümetin telefona bakış açısıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu hadisede telefonunun devlet tarafından kendisine teslim edilmemesine telefonun sahibi itiraz etmiştir. Ancak Rüşumat Emni de devletin endişe duyduğu hususları dile getirmektedir. Buna göre İstanbul'a gelen bu tip telefonların taşraya da gelmesi, yeni sıkıntıların yaşanmasına sebep olacağını düşündürmektedir. Zira bu durum, söz konusu makinelerin tüccarlar tarafından daha fazla sayıda getirilmesine sebep olacak ve bir çığır açacaktı. Telefonların ithal edilmesinin uygun görülmemesine karşın söz konusu makinelere el koymaya da yetkileri yoktu. Bu makinelere el konulması, yabancı tüccarların sefaretleri vasıtasıyla şikâyetlerine sebep olacaktı. Bu problemin telefon makinelerinin geldikleri yerlere iadesiyle çözülmesine karar verildi.²⁵

İdarecilerce telefon ithalatını önlemeye yönelik çareler aransa da sefaretlerden hem telefon hattı kullanımına hem de gümrüklere gelen telefonların kabul edilmesine dair istekler vardı. 1903 yılında Tarabya'daki Almanya Sefarethanesiyle Beyoğlu'ndaki sefarethane arasında bir telefon hattı kurulması için

²⁴ Bingül, *a.g.m.*, s. 304-306.

²⁵ BOA., Y.PRK.ML., 23/84. H.1320 [1903]; Bingül, *a.g.m.*, s. 309.

Alman yetkililer başvuru yaptı. Diğer sefaretlere örnek olacağı ve onlara bu hakkın verilmemesi durumunda da bazı sorunların çıkabileceği düşünüldü. Böylece Almanlar tarafından yapılan talebe olumsuz cevap verilmesi kararlaştırıldı.²⁶ 1905 yılında da telefon ve telefonla ilgili malzemelerin ithali konusunda sefaretlerden ayrı ayrı başvurular gelmeye başladı. Zira Osmanlı yetkililerince bu malzemelerin ithalinin yasaklanmasına karar verilmişti. Gelecek olan bu türden ürünlere el konulması da gümrük memurlarına bildirilmiş ve bu karar, gazeteler vasıtasıyla da ilan edilmişti.²⁷

Telefon ve teçhizatıyla ilgili yasaklamanın kaldırılması konusunda önce İtalya, Avusturya, Rusya ve Fransa sefaretlerinden talep geldi.²⁸ Akabinde de Yunanistan, Belçika, Almanya ve İngiltere sefaretlerinin istekleri hükümete iletildi. Esasında bu başvurular, uyarı niteliği taşıyordu. Zira yasaklama, yürürlükte olan ticaret anlaşmalarına aykırı olarak görülüyordu. Hatta bu malzemelere el konulması durumunda zararın tazminini talep edeceklerini de ifade ederek tehditte bulunuyorlardı.²⁹ Konu, Hukuk Müşavirliğine sevk edildi ve söz konusu anlaşmalara göre değerlendirilmesi istendi. Yapılan değerlendirmede önce yasaklı ya da kısıtlı ürünlere değinildi. Telefonun ise mevcut anlaşmalara göre yasak olmadığı belirtildi.³⁰ Meclis-i Mahsus-ı Vükelada da telefon ithalinin yasak olmadığı kabul edildiyse de kullanım alanlarının sınırları belirlendi. Buna göre şehir içinde telefon hattı çekmek, telgraf hatları gibi devletin yetkisindeydi. Buna bağlı olarak yetkisi olmayan kişilerin uzak mesafeler arasına telefon hattı çekmelerine ve ilgili malzemeleri getirtmelerine yönelik yasaklamanın devamı da uygun görülmekteydi. Ancak bu araçların hane, banka ve buna benzer müesseseler içinde kullanılmak üzere getirtilmesi ve gümrükten geçirilmesi uygun görüldü. Gelen makineler, Rüsumat Emanetindeki ilgili heyet tarafından incelenecek ve uygun görülmesi durumunda gümrükten geçirilecekti.³¹ Anlaşıldığı üzere telefon tesisinin Osmanlı Hükümeti tarafından tekelleştirilmesine yönelik adımlar atılmaktaydı. Haberleşme alanı üzerindeki devletleştirme ya da tekelleştirme meselesi, Osmanlı hükümetinin girişimlerinin çok öncesinde Avrupalı devletler tarafından yapılmıştı. Telgraf üzerindeki tekelleştirme, 1868'de ilk olarak İngiltere'nin girişimiyle başlatılmıştı ve diğer devletler de aynı kararı almışlardı.³² Telefonun kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bu konuya ilişkin de düzenlemeler yapıldı.³³

²⁶ BOA., Y.A.HUS., 452/56. 3 Temmuz 1319 [16 Temmuz 1903]

²⁷ BOA., İ.RSM., 24/33.

²⁸ BOA., İ.RSM., 24/33. 26 Nisan 1322 [9 Mayıs 1906]

²⁹ BOA., İ.RSM., 24/33.

³⁰ BOA., İ.RSM., 24/33. 20 Nisan 1322 [3 Mayıs 1906]; Öney, *a.g.m.*, s. 124-125.

³¹ BOA., DH.MKT., 1097/31. 22 Haziran 1322 [5 Temmuz 1906]; İ.RSM., 24/33. 11 Haziran 1322 [24 Haziran 1906]

³² Kubilay, *a.g.t.*, s. 102.

³³ Bingül, *a.g.m.*, s. 295.

19. yüzyılın sonunda Osmanlı memleketlerinin genelinde telefon hatları çekmeye yönelik girişimler başlamıştı. Samsun'da olmasa da bağlı bulunduğu vilayet merkezinde telefonla ilgili malzemelerin gizli olarak temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Zira gümrükte dört sandık içinden Ermeni rahiplerine ait olan iki makine ile bağlantıyı sağlayacak bakır tel çıkmıştı.³⁴ 1904 yılında Armanuk'un Samsun'dan İstanbul'a kaçak şekilde *telefon borularını* getirtmesi³⁵ Samsun'da ilkel yöntemlerle de olsa telefonla ilgili bilgi sahibi olunduğunu akla getirmektedir. Her ne kadar 1904'te ilkel iletişim yöntemlerinin kullanıldığına dair izler olsa da 1907 yılına gelindiğinde merkeze yapılan şikâyetlerden Samsun'da modern telefonların kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Samsun'da tüccarlar tarafından mağazalar arasında telefon hatları çekildi. Bunların uzunlukları 100 metre ve üzerine de çıkmaktaydı. Telefonla iletişimin kurulduğunu gören diğer tüccar ve varlıklı kişiler de telefon getirtmekteydi.³⁶ Telefon satın alanların sayısında artışın olmasıyla şikâyetler gündeme gelmeye başladı. Bu şikâyetleri değerlendirmeye alan hükümet, yetkili mercilerden konunun araştırılmasını istedi. Rüşumat Müdürlüğünün verdiği cevapta sadece Samsun'a yasal olarak ulaşan telefonlar gündeme taşındı. Buna göre 1907 yılının Nisan ayında Samsun'da tüccarlık yapan ve İdare Meclisi azasından olan Arzuoğlu Todoraki Efendi'ye 20 adet telefon geldiği, bu telefonların yasal süreçlerinin tamamlandığı ve Samsun gümrüğünde vergilerinin alındığı belirtildi.

Todoraki Efendi adına gelen telefonlar hakkında bir soruşturma yapıldı. Gelen 20 telefonda ikisinin kendi, ikisinin de Reji nazırının evinde kullanıldığı, dördünün satılmak üzere komisyoncu Tuspat'ta? olduğu ve diğer ikisinin de

³⁴ Bu malzemeler İstanbul'dan Trabzon'a Amerikan rahiplerinin hizmetkârlığını yapan biri tarafından gönderilmişti. Bu şahıs, malzemelerin Trabzon, Bitlis ve Erzurum'da bulunan rahiplere gönderileceğini beyan etti. Bu konu hakkında tahkikat başlatıldı (*BOA.*, Y.PRK.ML., 14/70. 16 Haziran 1309/28 Haziran 1893). Yapılan incelemede malzemelerin, zikredilen vilayetlerdeki Ermeni rahiplerinin vekili ve komisyoncusu olan ve Trabzon'da ikamet eden Haçoyan Karabet adına gönderildiği anlaşıldı. İncelemesi yapılan malzemeler, yakın mesafeler arasında kullanılabilir ipli iki adet telefon ile bakır teldi. Bu telefonun elektrikli olmayıp titreşim ile çalışan basit bir makine olduğu mühendisler tarafından tespit edildi. Ancak Osmanlı memleketlerinde bu tarz makinelerin kullanımının uygun görülmediği devlet yönetimince ifade edildi (*BOA.*, Y.PRK.PT., 9/78. 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893).

³⁵ *BOA.*, Y.PRK.ML., 25/13. 31 Ağustos 1320 [13 Eylül 1904]. Uzun süre önce Avrupa'da görüşme için borulardan faydalanılmıştı. 1782'de Don Geuthey isminde bir papaz bu iş için boruları kullanmıştı. Geuthey, iki kilometre mesafedeki yerler arasına kurduğu demir borular vasıtasıyla konuşmayı başarmıştı. Böyle haberleşmenin maliyetinin yüksek olmasından dolayı sistem rağbet görmemişti (Önay, a.g.m., s. 121-122). Samsun'dan gelen telefon borularının da buna benzer olduğu akla gelmektedir. Sandığa el konulması üzerine söz konusu şahıs, vermiş olduğu arzuhalinde boruların karşılığı olan 500 kuruşun kendisine ödenmesini talep etti (*BOA.*, Y.PRK.ML., 25/13. 31 Ağustos 1320/13 Eylül 1904).

³⁶ *BOA.*, DH.MKT., 1234/61. 4 Şubat 1323 [17 Şubat 1908]

Frerler Mektebinde³⁷ bağlı olduğu tespit edildi. Geride kalan 10 adedinin de henüz satılmadığı ve mağazasında bulunduğu öğrenildi. Todoraki'ye gelen telefonların dışında 1908 yılının başında da başka bir gayrimüslime dört adet telefon geldiği, birinin incelenmek üzere İstanbul'a gönderildiği ve diğerlerinin de depoda bekletildiği bildirildi.

Bu soruşturmada ayrıca tüccar ve idare meclisi azası olan Mustafa Efendi'nin uzun mesafede çekilmiş bir hat üzerinden telefon görüşmesi yaptığı tespit edildi. Mustafa Efendi, Aslıoğlu Hanı'ndaki yazıhanesi ile tütün merkezindeki mağazası arasında telefon hattı çekmişti. Bu telefonun Rüşumat İdaresinde kaydının olup olmadığı bilinemediği ve bahsi geçen telefonlardan sonra getirildiği anlaşılmıştı. Yine uzun süredir kullanımda olan başka bir telefon da Reji İdaresinde bulunmaktaydı. Bunların nasıl getirildiğine dair de bir bilginin olmadığı beyan edildi.³⁸ Görüldüğü üzere Samsun'a telefonu ilk getirenin şehir eşrafından gayrimüslim bir tüccar olduğu anlaşılmaktadır. Yine Müslüman eşraftan birinin de uzun mesafede telefon hattını kurarak görüşme yaptığı, bunun da Samsun'da ilk telefon hattı olduğu tespit edilmektedir.

Raporun Saray'a ulaşması ile konu önce Meclis-i Vükela'nın gündemine taşındı. Telefonların *kötü niyetli kişilerce toplantı yapılmadan devlete yönelik zararlı faaliyetleri gerçekleştirebilecekleri* komisyon üyelerince değerlendirildi. Ayrıca Samsun'da telefon tesisi hususunda hiçbir şirkete imtiyaz verilmemiş olduğundan kurumsal bir muhatap da bulunmamaktaydı. Bu sebeple izin verilen sınırların dışında kullanılan telefon hatlarının kaldırılmasına karar verildi. Bu işlemde hareketle bütün vilayetlere de konuyla ilgili gerekli uyarı yapıldı.³⁹

Sadarettin vilayete yeni verilen emirde telefon kullanımının devletin güvenliğini tehdit eden bir unsur olabileceğinden çekinildiği görülmektedir. Zira bu telefonların kimler tarafından ve ne zaman getirildiği, gümrükten nasıl geçirildiği, nereler arasında kullanıldığı ve kullanılan yerlere nasıl adamların geldiğinin araştırılması istendi. Telefonları devlete karşı kötü niyetli insanların kullanabilme ihtimallerinin olup olmadığı da araştırmada göz önünde bulundurulmasına dikkat çekildi. Yerel idareciler de bu konuda sorumlu tutuluyordu. İdarenin neden engelleyici tedbirleri almadığı sorulmaktaydı.⁴⁰

³⁷ Samsun'daki misyoner okullarından olan bu kurum, Osmanlı belgelerinde *Frerler* şeklinde zikredilmektedir. Ancak okulun orijinal ismi "Freres Maristes de Lyon Koleji"dir. Said Bey Rum Mahallesinde rüşdi-idadi şeklinde beş sınıflı olarak 1882'de açılan okulun kurucusu Frere Zemos Vemason'dur. Erkekler için açılan okulda Ermeni, Katolik Ermeni ve Fransızlar eğitim görmekteydi ve 1901 yılında da okul için ruhsat alındı. Şamil Mutlu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2005, Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta, Trabzon 2007, C: 1, s. 698.

³⁸ BOA., BEO., 3261/244565. 5 Şubat 1323 [18 Şubat 1908]; DH.MKT., 1234/61. 5 Şubat 1323 [18 Şubat 1908]; DH.ŞFR., 393/63. 5 Şubat 1323 [18 Şubat 1908]

³⁹ BOA., İ.HUS., 163/43. 6 Şubat 1323 [19 Şubat 1908]

⁴⁰ BOA., BEO., 3252/243860. 6 Şubat 1323 [19 Şubat 1908]

Sadaret direkt olarak vilayetten soruşturma yapılmasını istemişse de zaten yapılmış olan soruşturma sonucu ifade edildiği gibiydi.⁴¹ Tekrar durumu arz eden Dahiliye Nezareti yetkilileri tarafından Samsun şehir merkezinde ticarî müesseseler ve meskenler arasında muhabere edilecek telefon bulunmadığı ve mevcut telefonlardan kötü niyetlilerin faydalanmalarının imkansız olduğu cevabı verildi.⁴² Cevaptaki kastın kötü niyetlilerce kullanılabilir hatlar olduğu düşünülmektedir. Zira Samsun'da uzun mesafede telefon hattı çekilmiş olduğu zaten tespit edilmişti. Ayrıca Mustafa Efendi'nin çekmiş olduğu hattın gündeme getirilmediği ve bunun sebebinin de bu kişinin devlet nazarında kötü niyetli olarak değerlendirilmediği ya da idarecilerce kayırıldığı akla gelmektedir.

Sadaret makamı, Dahiliyeden aldığı cevaptan sonra Rüşumat merkez teşkilatından bilgi ve görüş sordu. Konudan haberdar olduğunu ifade eden Rüşumat Emaneti, hususî mekânlar içinde görüşme yapılabilecek telefonlarla *hademe çağırma*ya mahsus olan elektrik tel ve pillerinin yardımıyla iki yer arasında görüşme mümkün olabileceğinden telefon hatlarının çekilmesine yetkililerce izin verilmemesi gerektiği yönünde görüş bildirdi.⁴³ Rüşumat idarecilerinin de telefonun kötü niyetli kişilerce kullanılabilirliğinden endişe ettikleri bu görüşten anlaşılmaktadır. Bu görüşler Canik Mutasarrıflığına iletilerek telefonla ilgili süreçlerin kontrollü şekilde gerçekleştirilmesi istendi.⁴⁴ Mutasarrıflık, daha önce İstanbul'a gönderilen numune telefona olumlu rapor verilmesine rağmen merkezden gelen görüşe istinaden depoda tutulan telefonların gümrükten geçişine izin vermedi. Ancak bu yaptığı işlemin hatalı olduğu sonraki yazışmalardan ortaya çıkmaktadır.⁴⁵

2-II. Meşrutiyet Dönemi'nde Samsun'da Telefon Kullanımı ve Bu Alanda Yaşanan Gelişmeler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra telefon kullanımına dair yasak kaldırıldı ancak halka telefon hattı çekmek için ruhsat verilmedi. Zira ilgili nezaret telefon hattı çekilmesinin devletin tekelinde olduğunu kabul etmişti.⁴⁶ Ancak İstanbul ile taşrada bazı şirketlerin telefon hattı döşeme imtiyazı konusundaki talepleri arttı. Bu dönemde bazı yerlerde Posta ve Telgraf idareleri tarafından çekilen hatlarla birlikte bazı yerlerde de şirketler tarafından hatlar çekilmeye başlanmıştı. İkiliği giderme adına konu Meclis-i Vükelada görüşüldü. Buradan çıkan karar, şirketler lehine oldu. Telefon tesis hakkı, ihale vasıtasıyla şirketlere

⁴¹ BOA., DH.MKT., 1234/61. 7 Şubat 1323 [20 Şubat 1908]

⁴² BOA., BEO., 3254/244045. 10 Şubat 1323 [23 Şubat 1908]; Y.A.HUS., 519/4. 21 Şubat 1323 [5 Mart 1908]

⁴³ BOA., DH.MKT., 1234/61. 12 Şubat 1323 [25 Şubat 1908]; BEO., 3261/244565. 20 Şubat 1323 [4 Mart 1908]

⁴⁴ BOA., DH.MKT., 1234/61. 29 Nisan 1324 [12 Mayıs 1908]

⁴⁵ BOA., DH.MKT., 1234/61. 21 Mayıs 1324 [3 Haziran 1908]

⁴⁶ Öney, *a.g.m.*, s. 125; Demir, *a.g.t.*, s. 210.

verilecekti. Bu konuda da altyapı şartları iyi olanlar tercih edilecekti.⁴⁷ Bu kararda telefon hattı çekilmesinin yüksek maliyetler getirmesi de etkili oldu.⁴⁸ 1909 yılında İstanbul telefon şebekesinin döşenmesi için açılan ihaleye 16 şirket katıldı. İhale sonucunda iş, gerekli yeterliği bulunan Western Electric Company isimli bir konsorsiyuma verildi. Bu konsorsiyum İngiliz, Amerikan ve Fransız şirketlerinden oluşuyordu. Aynı dönemde hükümet de 50'lik bir santrali Fransa'dan getirtti ve Sirkeci'de ilk telefon santralini kurdu. 28 kola ayrılan santral, nezaretler başta olmak üzere önemli devlet kurumlarını birbirine bağladı.⁴⁹

İstanbul'daki faaliyetler, Anadolu'ya da örnek oldu. Birçok yerde belediyeler ve halkın girişimiyle telefon hattı çekilmesi için teşebbüste bulunuluyordu. Bazı yerlerde de bu faaliyetler gayri resmi olarak yapılıyordu.⁵⁰ Bu süreçte taleplerden biri de Samsun için gündeme getirildi. 1909'da Trabzon Vilayeti Umumi Meclisi, Trabzon ve Samsun şehirlerinin gelişmeye yönelik elverişli mevkilerinden bahsederek bu iki şehrin modern vasıtalarla faydalanmasını istedi. Önemli bir hinterlanda sahip olan bu şehirler, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hak ettiği yere kavuşacak ve modernleşme yolunda ilerleyecekti. Böylece elektrikli aydınlatmaya ve telefona kavuşturulacak şehirler, modernleşme konusunda desteklenmiş olacaktı. Bunun için her iki şehirde birer Osmanlı Anonim Şirketi kurulmalıydı. Bu konuda imtiyazın da belediyelere verilmesi talep edildi.⁵¹

Trabzon vilayetinden yapılan talep değerlendirildi. Belediyelerin böyle bayındırlık hizmetlerini sağlamak için yeterli sermayeye sahip olmaları durumunda imtiyaza gerek olmadığı ifade edildi. Zira bu sermayeye sahip olan belediyeler, onay aldıktan sonra doğrudan doğruya bu işi yapabilecekti. Ancak Osmanlı şehirlerindeki hiçbir belediye dairesi, böyle bayındırlık hizmetlerini yürütebilecek malî yeterliliğe sahip değildi. Bu da daha sonradan söz konusu imtiyazın başka bir şirkete devredilmesi olasılığını artırıyordu. Şu durumda belediyelere fayda sağlanamayacağından böyle girişimlerden vazgeçilmesi ancak şehirlerin geliştirilmesi konusunda ihtiyaç duyulan vasıtaların Ticaret ve Nafia Nezaretine bildirilmesi cevabı verildi.⁵² Emrin valiliğe ulaşmaması sebebiyle tekrar mazbata hazırlandıysa da karar değişmedi.⁵³

⁴⁷ BOA., MV., 120/82. 10 Eylül 1324 [23 Eylül 1908]

⁴⁸ Önay, *a.g.m.*, s. 125; Demir, *a.g.t.*, s. 210.

⁴⁹ Demir, *a.g.t.*, s. 211.

⁵⁰ Demir, *a.g.t.*, s. 247.

⁵¹ BOA., ŞD., 1228/12. 17 Mart 1325 [30 Mart 1909]; DH.MUİ., 26/8. 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

⁵² BOA., ŞD., 1228/12. 22 Temmuz 1325 [4 Ağustos 1909]; Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s. 315-316.

⁵³ BOA., DH.MUİ., 26/8. 7 Nisan 1326 [20 Nisan 1910]

Taleplerin artışıyla birlikte polis, jandarma ve resmî kurumların telefon şebekesiyle haberleşebileceğine karar verildi. Devlet dairelerinde telefonun kullanımının hemen ardından sivillerin kullanabileceği santrallerin kurulmasına da izin çıktı.⁵⁴ Samsun'da halkın kullanımında olmasa da resmî daireler arasında telefon hattı döşenmesi için çalışmalar başlatıldı. Hükümet dairesiyle polis, jandarma merkezi ve karakollar arasında telefon hattının döşenmesi için 35 bin kuruş gerekiyordu.⁵⁵ Samsun'da telefon tesisi için çalışmalara başlandığı dönemde Trabzon'da da benzer faaliyetler yürütülüyordu.⁵⁶ Bunların dışında taşra şehirlerinde sivil hatların döşendiğine dair bilgiler de İstanbul'a gelmekteydi. Resmî dairelerin arasında döşenenlerin dışında sivil kullanım için teşebbüste bulunan yerler de oldu. Bunu yapan da yine belediyelerdi ve telefon tesisi konusunda tekel olarak zikredilecek hakkı kapsayan açık bir emrin yokluğundan istifade ediyorlardı. Böylece bir kasabanın mahalleleri hatta çevre köyleri arasında çekilen hatlarla gelir sağlanmaya çalışılıyordu. Bu da ihale yoluyla özel şirketlere yaptırılıyordu. Fakat bu durumda da ilgili nezaretin onayı gerekiyordu. Bundan dolayı devlet hakkı olarak tanımlanan telefon tesisi konusundaki girişimlerin engellenmesi istendi.⁵⁷

Telefonların şehir içinde kullanımıyla birlikte altyapısal sorunlar da gündeme geldi. Bunlardan biri telefon tellerinin telgraf direklerine bağlanmıyordu. Bu teşebbüs, telgraf haberleşmesini engelleyebiliyordu. Direklerden telefon tellerinin kaldırılması, 1911 yılında müstakil hâle getirilen Posta ve Telgraf ve Telefon Nezaretinden⁵⁸ bütün şehirlere tebliğ edildi.⁵⁹ Samsun da bu

⁵⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 212.

⁵⁵ BOA., DH.MUİ., 79/4. 16 Mart 1326 [29 Mart 1910]. Bu yıllarda santral ve telefon fiyatlarına da ulaşılmaktadır. Örnek olması açısından 1910 yılında Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine verilen bir tekliften bahsedilebilir. Söz konusu teklifte Ericsson markası olan malzemelerin fiyatı verilmekteydi. Fiyatı veren şirket adına İstanbul'da bulunan Stovek Mounon'du. Stockholm'de bulunan Ericsson fabrikasının ürettiği telefonların ilgili nezaret tarafından piyasadaki telefonlarla karşılaştırıldığı ve kalite konusunda ilk sırada kabul edildiği bildiriliyordu. Başta Saray olmak üzere devletin merkez idaresi ve daireleri için satın alınmıştı. Bu sebeple söz konusu firma adına fiyatları gösteren bir liste takdim edildi. Buna göre 5'lik santral 216, 10'luk santral 265, 50'lik santral 750 ve 100'lük santral de 1.220 franktı. Masa üzeri telefon ise 69 frank değerindeydi. BOA., DH.EUM.LVZ., 1/15. 21 Ağustos 1326 [3 Eylül 1910]

⁵⁶ Trabzon'da telefon hatlarının döşenmesi için halkın katkısı görülmektedir. 1910 yılında yardım toplanması amacıyla konser düzenlendi. Konserde afet, asayiş ve sosyal sorunlar konusunda telefon haberleşmesinin önemi üzerinde durulan konuşmalar da yapıldı. Yapılan talep ve girişimler sonucunda hatların döşenmesine başlandı. Ancak aksaklıklardan dolayı çalışma durduruldu, 1911 ve 1912 yıllarında devam ettirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda merkezle Yozoz arasında telefon hattı çekilmesi için yapılan çalışmalar, merkezde yürütülen çalışmaların olumlu sonuçlandığını göstermektedir. Aksoy, *a.g.t.*, s. 316-317.

⁵⁷ BOA., DH.MUİ., 144/77. 12 Mayıs 1327 [25 Mayıs 1911]; DH.HMŞ., 15/73. 12 Mayıs 1327 [25 Mayıs 1911]

⁵⁸ Bu döneme kadar Osmanlı haberleşme kurumu olarak hizmet veren Posta ve Telgraf İdaresi, nezaret adı taşımasına rağmen genel müdürlük şeklinde çeşitli nezaretlere bağlanarak idare edilmekteydi. 1911 yılında müstakil nezaret olarak teşkilatlandırıldı. Adı da artık telefonun

yerlerden biriydi. Hükümet konağı ile belediye, gazhane ve diğer idarî binalar arasında kurulan şebekede telgraf direkleri kullanılmıştı. Ancak telefon telleri, direklerin yükünü artırıyordu.⁶⁰ 14 Ağustos 1912'de genel bir tebliğ ile bu şekilde olan yerlerdeki telefon tellerinin 15 güne kadar kaldırılması konusunda uyarı yapıldı.⁶¹ Telefon hatlarının yapımında nizama uygun şekilde hareket edilmesi tavsiye edilirken resmî hatlar vasıtasıyla özel görüşmelerin yapılmaması da genel tebliğ ile şehirlere bildirildi.⁶²

Memleketin genelinde var olan diğer bir sorun, telefon merkezlerindeki görevlilerin yetersizliği idi. Bu eksiklikten dolayı telefon görüşmesinin sağlanması, santral merkeziyle hatların korunması ve herhangi bir arıza durumunda tamiratının yapılmasında polis memurları görevlendiriliyordu. Polislerin görevlendirilmesi ise aslı vazifelerini yürütme konusunda sorun çıkartıyordu. 1913 yılında bahsedilen görevleri yapacak, çavuş unvanlı bir görevlinin istihdamının yapılıp yapılamayacağı soruldu.⁶³

İstanbul dışındaki şehirlerde altyapısal sorunlar yaşanırken 1913 yılında Beyoğlu, Kadıköy ve Tahtakale'de toplam 18.000 hatlık santraller tesis edildi ve işletmeye açıldı. Daha sonra da İstanbul'un çeşitli yerlerinde küçük santraller kuruldu. Manuel sistemle çalışan bu santraller, şehrin birçok yerine hatların ulaştırılmasını sağladı.⁶⁴ İstanbul'da telefon hatları yaygınlaştırılmaya çalışılırken Samsun'da da bu yönde faaliyetler olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili Samsun Ticaret Odası Reisi Arzuoğlu Todoraki Efendi'yle mukavele yapıldı. Mukavelede daha çok aydınlatmadan bahsedilse de yapılan anlaşmanın telgraf ve telefon tesis etme imtiyazını da kapsadığı görülmektedir.⁶⁵ Arzuoğlu Todoraki'nin 1922 yılında İstiklal Mahkemesinde gıyabında yapılan duruşmada idam cezasına çarptırılması sebebiyle söz konusu imtiyaz TBMM tarafından feshedildi.⁶⁶ Todoraki'nin bu süreçte üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmedeği, yerel idarenin telefon hattı konusunda yaptığı çalışmalardan anlaşılmaktadır.

Hükümet 1914 yılında Anadolu şehirlerindeki telefon hatlarına dair geniş bir bilgilendirme istedi. Gerek satın alım gerekse yardım suretiyle tedarik edilen

da devreye girmesi sebebiyle Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti oldu. Fakat nezaretin bu müstakil durumu uzun sürmedi ve Mütareke Döneminde tekrar genel müdürlüğe dönüştürüldü. Demir, *a.g.t.*, s. 214, 271-272.

⁵⁹ BOA., DH.HMŞ., 15/74. 28 Temmuz 1327 [10 Ağustos 1911]

⁶⁰ BOA., DH.İD., 127/9. 6 Kanunievvel 1327 [19 Aralık 1911]

⁶¹ BOA., DH.İD., 127/9. 1 Ağustos 1328 [14 Ağustos 1912]

⁶² BOA., DH.MB.HPS.M., 12/36. 31 Mart 1330 [13 Nisan 1914]; DH.EUM.LVZ., 20/5. 31 Mart 1330 [13 Nisan 1914]

⁶³ BOA., DH.EUM.MEM., 39/15. 23 Teşrinievvel 1329 [5 Kasım 1913]

⁶⁴ Öney, *a.g.m.*, s. 133; Kubilay, *a.g.t.*, s. 137.

⁶⁵ Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007, s. 218-219.

⁶⁶ BCA., 30.18.1.1/5.27.10. 05 Eylül 1338 [05 Eylül 1922]

ve Emniyet-i Umumiye malı olarak vilayet içinde mevcut bulunan telefon hatlarına ait bilgilerin verilmesi vilayet ve müstakil sancaklara tebliğ edildi. Buna göre gerçek veya yaklaşık uzunluklarıyla santral, makine ile benzeri alet ve malzemelerin çeşidi, miktarı ve yıllık masrafı gösterilecekti. 1913 yılında sorulan görevli meselesi de istenen bilgiler arasındaydı ve istihdam edilen memurların sınıf ve maaşı da bildirilecekti.⁶⁷

Samsun'a ait bilgilerin gösterildiği cetveldeki alet ve malzemelerin bedeli, mahallî idare ile Ticaret Odası arasında kurulmuş bir komisyon tarafından belirlenmişti. Belirlenen masrafın karşılığı olan 173 lira, tüccardan borç olarak tedarik edilmişti. Gerekli olan makine ve malzemeler, bir kumpanya vasıtasıyla Almanya'dan satın alınmıştı. Borç alınan para, Ticaret Odası'na ödenecek olursa bütün aletlerin polis dairesine devri yapılacaktı. Böylece hat ve malzemeler, tamamen Emniyet-i Umumiye malı olacaktı. Telefon hatlarının daha iyi hizmet vermesi için sürekli olarak o işle ilgilenecek bir memura ihtiyaç vardı. Bu da memur istihdamı meselesinin çözüme kavuşturulamadığını göstermekteydi. Yıllık masrafı da 1.200 kuruş olarak öngörülen hattın kuruluşunda gerekli malzemeler için ahali yardımında bulunmuştu. Bu şekilde yapılan yatırım ise hükümet malı olarak kabul edilmekteydi.⁶⁸ Verilen bu bilgilerden hareketle istenen cetvel aşağıda gösterildiği şekilde hazırlandı:

Tablo: Samsun'da 1914 Yılında Telefon Hattı Bulunan Yerler ve İlgili Bilgiler⁶⁹

	Senelik Masrafı	Telefon malzeme vealetleri		Kilometre hesabıyla hatların uzunluğu		
		Aded	Cins	Yaklaşık	Gerçek	
Yirmi numaralı santral -Çarşı Karakolhanesinde	1.200	1	Alman ürünü ⁷⁰			
Santralden mutasarrıflık, merkez memurluğu ve polis nöbet odalarına		3	Duvar telefonu	1		
Santralden Çiftlik Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	1		
Santralden Kılıçdede Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	1	200	
Santralden İskele Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	1		
Santralden Gureba Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	0	750	

⁶⁷ BOA., DH.EUM.LVZ., 23/80. 9 Eylül 1330 [22 Eylül 1914]

⁶⁸ BOA., DH.EUM.LVZ., 25/21. 13 Teşrinievvel 1330 [26 Ekim 1914]

⁶⁹ Tabloda görevli memur ve tedarik şekli kısmı da ayrılmıştı. Görevli kısmında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Tedarik şeklinde ise sadece ilk sırada yer alan yirmi numaralı santral kısmının yardım şekliyle meydana getirildiği gösterilmekte, gerisine dair bir bilgi verilmemektedir. Bu sebeple söz konusu iki sütun bu tabloda gösterilmedi.

⁷⁰ Orijinal tabloda cihazların üretildiği fabrikanın ismi verilmektedir. Ancak hepsi Alman ürünü olduğundan tabloda sadece cihazların türü gösterildi.

Santralden Ticaret Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	0	300	
Santralden Belediye Karakolhanesine		1	Duvar telefonu	0	500	
Santralden Ermeni Murahhasahanesine/ Marhasahanesine		1	Duvar telefonu	0	900	
Santralden Mutasarrıf Bey'in hanesine		1	Duvar telefonu	0	800	
Santralden merkez memurunun hanesine		1	Duvar telefonu	0	500	
Daireler içinde görüşme için masa telefonu		6	Duvar telefonu	0	00	
Bafra Kazası	00	0		0	00	
Çarşamba Kazası (İki santral, 11 makineye ayrılmıştır)	700	13	Santral ve makine	0	00	90
Terme Kazası	00	0		0	00	00
Ünye Kazası	500	11	Santral ve makine	0	00	78
Fatsa Kazası	00	0	Santral	0	00	00

Kaynak: BOA., DH.EUM.LVZ., 25/21.

Tabloya göre kurulan santralle Samsun'da 18 kamu kurum ve kuruluşuna yaklaşık 8.000 metrelik hat çekildiği anlaşılmaktadır. Sancak merkezi dışında da Çarşamba ve Ünye'de telefonun kullanıldığı, Fatsa'da sadece santralin olduğu görülmektedir. Fatsa'da telefon makinesinin olup olmadığına dair bilgi verilmezken masrafının olmaması, santrale henüz telefon bağlanmadığına işaret etmektedir. Bafra ile Terme kazalarında ise telefona dair hiçbir gelişme bulunmamaktadır.

1914 yılında Samsun'da bu işte istihdam edilen görevli gösterilmemişti. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da memleketin genelinde ciddi bir personel sıkıntısı çekilmeye başlandı. Seferberlik sebebiyle çalışan personelin büyük bir kısmı askere alındığından⁷¹ bu süreçte başkentteki sıkıntı kadın istihdamıyla aşılmaya çalışıldı.⁷² 1916 yılından itibaren bütçe kanununa göre polis kadrosundan bir polis memuru ödeneğinin azaltılarak yerine bir telefon memurluğu kadrosunun ihdasına karar verildi. Atanacak memurun maaşı da 600 kuruş olarak belirlendi. Tayin edilecek memurun santral idaresinden başka telefon hattı çekmek ve makineleri tamir etmek için de bilgiye sahip olması gerekiyordu. Samsun'un da yer aldığı genel tebliğde yerelden memur tayin

⁷¹ Tanju Demir, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Haberleşme Kurumuna Dair Değerlendirmeler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y: 2014/1-2, C: 13, S: 25-26, 2016, s. 6, 8.

⁷² Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.

edilemeyecek olursa İstanbul'dan memur gönderileceği duyuruldu.⁷³ Akabinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden bu göreve atanmak isteyenler için ilan yapıldı. Yukarıda zikredilen bilgilere sahip olanlar, askerlik hizmetini yapmış olmak şartıyla müracaat edebileceklerdi.⁷⁴

Samsun'da telefon hattıyla ilgili yapılan yatırımların faydasının görülmesi sebebiyle yeni teçhizatların alınması ihtiyacı ortaya çıktı. Bu amaçla da 1916'da Berlin'de bulunan Siemens Fabrikasıyla yapılan görüşme sonucunda 1.000 izolatör⁷⁵, 100 kilo nişadır (amonyak), 120 pil, 120 silindir, 22 telefon makinesi, 40 adet mikrofon ve 100 numaralı bir santral satın alındı.⁷⁶ Gümrük işlemlerinde aksaklık yaşanmaması için Talat ve Enver Paşa'dan Alman makamlarına gerekli bilgilerin verilmesi konusunda talepte bulunuldu.⁷⁷

1917'de Samsun ve çevresindeki askerî idareler için telefon malzemeleri satın alındı. Ancak ödemesine yönelik kaynak sıkıntısı vardı. Bu problemi aşmak amacıyla ücretinin kışla inşaatı için toplanan yardım parasından ödenmesi teklif edildi fakat yetkili makamlarca uygun görülmedi.⁷⁸ Bu paranın nasıl karşılandığı ya da telefon hizmetinin tamamlanıp tamamlanmadığına dair bilgiye ulaşılamadı.

Samsun'daki telefon şebekesi ve malzemelerinin ekonomik ömürlerinin tükenmesi ya da bakım-onarım ihtiyacının doğması sebebiyle yerel idare ödenek talebinde bulundu. Ancak Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti tarafından bu talep uygun görülmedi ve masrafların yerel imkânlarla karşılanması önerildi.⁷⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte telefon hatlarının genişletile-

⁷³ BOA., DH.EUM.MEM., 74/18. 3 Mart 1332 [16 Mart 1916]. 1906-1907 yıllarında sancak polis teşkilatı, 4 amir ve 8 memurla idare edilmeye çalışılıyordu. Tabi bu sayı asayişin sağlanmasında oldukça yetersizdi. 1910 yılında müstakil olmadan hemen önce sancakta 16 polis istihdam edildi. Bunun da 10'u kazalara gönderildi. Akabinde kazalardaki iki memur merkeze görevlendirildi. Böylece sayı merkezde 8'e çıktı. Yetersizliğin devamından dolayı 1911 yılında biri amir kadrosu olmak üzere toplam 5 kadro daha istihdam edildi. Savaş sonrasında polis memuru sayısı artırıldı ve 38'i merkezde olmak üzere Canik sancağının genelindeki polis memuru sayısı 52'ye çıkarıldı (Karagöz, *a.g.e.*, s. 75-77). Polis memuru haricinde idari kadroda ise 1 merkez memuru, 1 serkomiser, 1 ikinci komiser, 8 komiser muavini istihdam edilmişti (Mustafa Karabal, *Cumhuriyet Dönemi Samsun Emniyet Teşkilatı (1923-1945) ve Emniyet Hizmetlerinde Kurumsal Kimliğin Gelişimine Katkısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s. 24).

⁷⁴ BOA., DH.EUM.MEM., 86/10. 19 Nisan 1332 [2 Mayıs 1916]

⁷⁵ İzolatör: "Havai hatların tesisinde kullanılan iletkenlerin, direklere bağlantısını sağlayan ve iletkenleri hem taşımaya hem de direklere, toprağa ve diğer iletkenlere karşı yalıtıma yarayan şebeke malzemelerine" denir. Özgür Karahan, *Yeni Bir İzolatör ve Kondansatör Tasarımı ve Yapımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 87.

⁷⁶ BOA., DH.İ.UM.EK., 24/ 72. 5 Teşrinisani 1332 [18 Kasım 1916]

⁷⁷ BOA., DH.İ.UM.EK., 24/ 72. 9 Teşrinisani 1332 [22 Kasım 1916]

⁷⁸ BOA., DH.ŞFR., 570/20. 1 Teşrinisani 1333 [1 Kasım 1917]

⁷⁹ BOA., DH.İ.UM.,20/1. 14 Kanunisani 1335 [14 Ocak 1919]

bilmesi için imkân ortaya çıktı. Zira savaş sürecinde ordunun kullanması için yeni hatlar kurulmuştu. Savaşın sonunda bu hatların Mutasarrıflığa devredilmesi gündeme geldi. Ancak bu işlemin getireceği masraf, mutasarrıflığa karşılanamıyordu.⁸⁰ Bu problemin çözümü için şehir içindeki telefon şebekesinin masraflarının Emniyet-i Umumiye bütçesinden, şehir dışındaki hatların masraflarının da Jandarma bütçesinden karşılanması kararlaştırıldı. Böylece emek ve sermaye harap olmaktan kurtarıldı ve Samsun'daki şebekenin genişletilmesine imkân tanınmış oldu.⁸¹

Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle 1919 yılı Mayıs ayında Samsun'a mutasarrıf olarak atanan Hamid Bey,⁸² iletişimle ilgili meseleye güvenliğin sağlanması açısından önem vermekteydi. Özellikle hassas bir dönemden geçen Karadeniz Bölgesinde telefonla iletişim ayrı bir önem arz ediyordu.⁸³ Posta ve Telgraf ve Telefon Nezaretinin telefon hatlarıyla ilgili giderlerin yetkili idarelerce karşılanmasını uygun görmesini⁸⁴ fırsata çeviren Hamid Bey, Samsun'da önemli merkezlere telefon hattı çekmek için girişimde bulundu. Yeni bir telefon şebekesi kurarak yıllık 50 liraya abone kaydetmeye başladı. Bu durumun nezaret emrindeki yetkililerce şikâyet edilmesi⁸⁵ üzerine Hamid Bey ısrarcı davrandı. Hamid Bey'in ısrarcı tutumu karşısında nezaret baskılarını artırdı.⁸⁶ Hamid Bey bu baskıya rağmen Bafra, Çarşamba ve Kavak kazalarında da telefon hatlarının yaygınlaştırılmasına yönelik adımlar atmaktaydı.⁸⁷ Netice itibariyle nezaret de iletişimin toplumsal hizmet olduğunun bilincinde olmasından dolayı Hamid Bey'le telefon hatları konusundaki çatışmayı sonlandırdı ve yapılan işlemlerin kayıt altına alınması için yeni bir süreç başlattı.⁸⁸ Hamid Bey'in bütün girişimleriyle telefonla haberleşme hizmetini hem şehir içinde hem de şehirler arasında, kurumlarda ve kurumlar dışında sivil hizmet niteliğinde devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı boyunca birçok cephede mücadele edip ekonomik yönden sıkıntılar içinde bulunan devletin ve milletin modernleşmeye yönelik telefon hatlarına yatırım yapması ve bu hususta milletle devletin el ele telefon

⁸⁰ BOA., DH.EUM.MH., 184/95. 29 Kanunisanı 1335 [29 Ocak 1919]

⁸¹ BOA., DH.EUM.MH., 184/95. 11 Şubat 1335 [11 Şubat 1919]; DH.EUM.MH., 82/46. 2 Mart 1335 [2 Mart 1919]

⁸² Halit Eken, "Mutasarrıf Hamid Bey'in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sancağındaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Samsun 2000, s. 117-118. Hamid Bey hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halit Eken, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

⁸³ Eken, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁸⁴ BOA., DH.İ.U.M.,20/1. 17 Nisan 1335 [17 Nisan 1919]

⁸⁵ BOA., DH.İ.U.M.,16/1. 31 Ağustos 1335 [31 Ağustos 1919]

⁸⁶ BOA., DH.İ.U.M.,16/1. 6 Eylül 1335 [6 Eylül 1919] ve 28 Eylül 1335 [28 Eylül 1919]

⁸⁷ BOA., DH.İ.U.M.,16/1. 23 Eylül 1335 [23 Eylül 1919]

⁸⁸ BOA., DH.İ.U.M., 16/1. 26 Teşrinisani 1335 [26 Kasım 1919]

hatları çekirtmesi bu alanda önemli bir girişim oldu. Bu yatırımlar, İstiklal Savaşı'nda askerî açıdan stratejik önem kazandı. Bu öneminden dolayı söz konusu telefon hatlarına Ankara hükümeti tarafından el konuldu.⁸⁹ Böylece Samsun'da zorluk ve imkânsızlıklar içinde kurulan telefon hatları, savaş sürecinde önemli bir rol üstlenmiş oldu.

Sonuç

1876 yılında icat edilen telefonla Osmanlı Devleti, kısa süre içinde tanışmışsa da bu modern haberleşme vasıtasının genel kullanımı II. Meşrutiyet Dönemi'nde başladı. İstanbul'da telefonla iletişimin gerçekleştirilmesinin hemen ardından bu vasıta Anadolu şehirlerine de yayıldı. Özellikle liman şehirleri, modern vasıtaların kullanımında öncü rol üstlendi. Bu şehirlerden biri olan Samsun, 19. yüzyılda yaşamış olduğu yangına rağmen önemli bir gelişme gösterdi. Haberleşme alanında büyük buluş olan telefonun Samsun'a gelişi de 1907 yılına rastlamaktadır.

Osmanlı Devleti, telgraf hatlarının yaygınlaştırılmasına büyük çaba sarf ederken başlangıçta telefona çok tereddütle yaklaştı. Ancak II. Meşrutiyet sürecinde iç ve dış etmenlerin etkisiyle çağa ayak uydurmak durumunda kaldı. Fakat bunu yaparken de kontrollü davranmaya çalıştı. Özellikle gayrimüslim vatandaşların ve misyonerlerin telefon konusundaki talep ve girişimlerinin devletin bekasına tehdit unsuru oluşturacağı endişesi bunun en önemli sebebi oldu.

20. yüzyılın başına kadar Osmanlı'da haberleşme vasıtalarının tam anlamıyla devletleştirilmesi ve tekelleştirilmesinden söz edilemez. Ancak haberleşme alanında telefonun kullanıma girmesiyle devletin bu işteki yetkiyi elinde bulundurmaya istediği görülmektedir. Bu şekilde hem toplumsal kontrolü sağlamaya hem de telefon hatlarına yabancı müdahalesini engellemeye yönelik tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Ulus-devletlerin bu konudaki girişimleri, Osmanlı Devleti için de referans oluşturmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde hükümetin aldığı kararlarda söz konusu tekelleştirmeyi amaçladığı ortaya çıkmaktadır.

Telefon hatlarının çekilmesi için hükümetin yeterli bütçeyi sağlayamamasından dolayı telefon şebekelerinin daha çok bölge idarecilerinin girişimi ve halkın desteğiyle yapıldığı görülmektedir. Özellikle Hamid Bey gibi vizyonu geniş idarecilerin bilim ve tekniğe açık olduğu, hükümete rağmen toplumun modernleşmesi için gerekli adımları atmaktan çekinmediği ortaya çıkmaktadır.

Merkezî idarenin telefon konusunda çekimser davranmasına rağmen modernleşme vasıtalarından olan ve çağında iletişim alanında dönüşümü sağlayan telefonun malî imkânsızlıklar karşısında var edilmeye çalışıldığı dikkat çeken en önemli husustur. Bunda liman şehirlerinin ticaret ağının artması

⁸⁹ Kubilay, *a.g.t.*, s. 137.

etkilidir. Çağına ayak uydurmaya çalışan bu şehirlerde varlıklı insanların modern araçları kullanma istekleri ve bu konuda öncü rolü üstlendikleri dikkat çekmektedir. Netice itibariyle Osmanlı toplumunun yeniliklere açık olduğu, İstiklal Savaşı sırasında telefon hattının askerî muhaberede önemli bir görev üstlendiği, bilim ve tekniğe yapılan yatırımın gereksiz olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün güçlüklerle rağmen kurulan telefon şebekelerinin modern Türkiye'nin altyapısını oluşturmada etkisinin olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bab-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO.): 3252/243860, 3254/244045, 3261/244565.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ.): 1/15, 20/5, 23/80, 25/21.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı (DH.EUM.MEM.): 39/15, 74/18, 86/10.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH.): 184/95, 82/46.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.): 15/73, 15/74.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM): 16/1, 20/1.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.): 24/ 72.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.): 127/9.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye-Hapishâneler Müdiriyeti Mütferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.): 12/36.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 1097/31, 1234/61.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.): 144/77, 26/8, 79/4.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 393/63, 570/20.

İrâde Hususî (İ.HUS.): 163/43.

İrâde Rüsumat (İ.RSM): 24/33.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 120/82.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 1228/12.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.): 452/56, 519/4.

Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML): 14/70, 23/84, 25/13.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.): 9/78.

2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Cumhuriyet Arşivi (BCA)
30.18.1.1/5.27.10.

3. Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Uğur, “İngilizlerin Hindistan’la Olan Haberleşmeyi Hızlandırma Çabaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y: 2014/1-2, C: 13, S: 25-26, 2016, ss. 99-124.

AKSOY, Volkan, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

ALTUNGÖK, Ahmet, “Ortaçağ Türk Dünyasında Haberleşme Kurumları: Casusluk ve Postacılık Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: VIII, S: 1, Elazığ 2012, ss. 173-211.

BİNGÜL, Şeyhmus, “Osmanlı Devleti’nde İletişim Araçlarının Kontrolü: Telefon Tevkifleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: 21, S: 2, 2020, ss. 293-320.

ÇETİN, Cemal, *Ulak Yol Durak-Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.

DEMİR, Tanju, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Haberleşme Kurumuna Dair Değerlendirmeler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Y: 2014/1-2, C: 13, S: 25-26, 2016, ss. 1-25.

_____, *Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Örgütünün Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2001.

EKEN, Halit, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

_____, “Mutasarrıf Hamid Bey’in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sancağındaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Samsun 2000, ss. 117-135.

EKİNCİ, İlhan, “19. Yüzyıl’ın İkinci Yarısında Samsun’da Deniz Ulaşımı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, İkinci Kitap*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007, ss.113-141.

ERLER, M. Yavuz, “Karadeniz’de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005*, Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta, Trabzon 2007, C: 1, ss. 541-569.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 2, 1981, ss. 123-132.

KARABAL, Mustafa, *Cumhuriyet Dönemi Samsun Emniyet Teşkilatı (1923-1945) ve Emniyet Hizmetlerinde Kurumsal Kimliğin Gelişimine Katkısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

KARAGÖZ, Rıza, “II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, ss. 65-81.

KARAHAN, Özgür, *Yeni Bir İzolatör ve Kondansatör Tasarımı ve Yapımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.

KUBILAY, Çağla, *Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Telekomünikasyon Politikaları (1923-1939)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

MERCAN, Mehmet, “Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869-1904)”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, Giresun Belediyesi Yayınları, 2009, C: 1, ss. 354-366.

MUTLU, Şamil, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005*, Yay. Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta, Trabzon 2007, C: 1, ss. 693-700.

ÖNAY, Aliye, “Türkiye’de Telefon Teşkilatının Kuruluşu”, *Çağmı Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, ss. 121-139.

SARISAKAL, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007.

SERBESTOĞLU, İbrahim, *19. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya 2018.

_____, *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*, Gece Akademi, Ankara 2019.

ŞENTÜRK, Hüdayi, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C: 14, ss. 446-461.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C: 3, ss. 619-627.

YILMAZ, Özgür, “20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. de Cortanze'nin Raporlarına Göre”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2013, C: 1, ss. 181-195.

YOLALICI, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

ERZURUM KONGRESİ'NDEN BİR SİMA: TİREBOLULU YUSUF ZİYA [ŞİŞMAN] BEY*

*Ayhan YÜKSEL***

ÖZ

Erzurum Kongresi, Türk Milli Mücadelesi'nin ilk ve en önemli kongrelerinden biridir. Kongre; Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'nun kimi bölgelerinin işgale uğraması, kimi bölgelerinin ise Ermenistan ve Pontus devleti kurma planlarının parçası haline gelmesi üzerine bu bölgelerde yaşayan Müslüman Türk halkının, bu girişimlere karşı çıkmak üzere kurdukları cemiyetlerin girişimiyle gerçekleşmiştir. Merkezi Trabzon'da olan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile merkezi İstanbul'da bulunan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesinin ortak girişimleriyle 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne, her iki cemiyetin örgütlediği vilayet ve kaza merkezlerinden seçilen delegeler katılmışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık yaptığı bu kongrede, bölgesel kurtuluş mücadelesi yerine ulusal kurtuluş mücadelesi kararı alınmıştır.

Bu kongreye Trabzon Vilayeti'ne bağlı Tirebolu kazasından delege olarak seçilen Yusuf Ziya (Şişman) Bey, Giresun delegeleri İbrahim Hamdi ve Ali Naci (Duyduk) Bey'le birlikte kongrede muhalif kanatta yer alarak Kongre Beyannamesi'ni imzalamamıştır. Bu makalede Yusuf Ziya Bey'in aile şeceresi, hayatı, Erzurum Kongresi'ne delege seçilmesi ve kongredeki tutumu ile 1925 yılında yayımladığı *Hakikat* gazetesi ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Erzurum Kongresi,, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Giresun, Tirebolu.

A PORTRAIT FROM THE ERZURUM CONGRESS: YUSUF ZİYA [ŞİŞMAN] BEY OF TİREBOLU

ABSTRACT

Erzurum Congress is one of the first and most important congresses of the Turkish National Struggle. Upon the Armistice of Mudros, some regions of Anatolia were invaded, and some regions were claimed by the so-called Armenia and Pontus states. The congress held by the Muslim Turkish people living in these regions to oppose these initiatives. The Erzurum Congress was convened on 23 July 1919 with the joint ventures of the participants from Trabzon (Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti) and Erzurum (Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye

* Gönderim Tarihi: 15.09.2020. Kabul Tarihi: 26.01.2021.

** Araştırmacı-Yazar, sunkur28@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8897-179X

Cemiyeti). The former society's headquarters was in Trabzon, and the latter's was in Istanbul. The delegates were elected from the provinces and district centres. The congress chaired by Mustafa Kemal Pasha declared an independence struggle on a national scale rather than local resistances. However, three delegates supported the opposition side and did not sign the Congress Declaration. They were Yusuf Ziya (Şişman), an elected delegate from the Tirebolu district of Trabzon Province, and Giresun delegates İbrahim Hamdi and Ali Naci (Duyduk) Bey. This article reviews Yusuf Ziya Bey's family history, examining his election as a delegate to the Erzurum Congress, and discusses his reaction to the Declaration during the congress under the light of the newspaper Hakikat, which he published in 1925.

Keywords: Erzurum Congress, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Giresun, Tirebolu.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıktığının belgesi olan ve Osmanlı topraklarının güvenlik gerekçesiyle işgal edilebileceği hükmünü taşıyan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) sonra başlayan işgal olayları Türk aydınları/vatanperverleri arasında millî bir direniş hareketinin başlatılması konusunda bir kıvılcım yaratmıştı. Bu kıvılcım asker-sivil aydınlardan eşrafa, din adamlarına ve halk arasında dalga dalga yayıldı. Sonunda Anadolu ve Trakya'da direniş örgütleri kuruldu. Bunların en güçlüsü, Rumların ve Ermenilerin işgal yıllarında yaşattıklarını tekrar yaşamamak için Trabzon'un eşraf ve aydınları, sivil-askerî görevlilerin teşviki ile 10 Şubat 1919'da kurulan¹ “*Trabzon Muhafaza-i Hukûk-ı*

Yusuf Ziya Şişman

¹ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşleri değerlendirerek Cemiyetin kuruluş tarihini 10 Şubat 1919 olarak kabul edenler de vardır. Goloğlu cemiyetin 12 Şubat 1919'da “resmen” kurulduğunu belirtmektedir. Bkz. Mahmut Goloğlu Erzurum Kongresi, İstanbul 2011, İş Bankası, s. 18. Bkz. Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, İstanbul 2012, İş Bankası, s. 94. Ancak, sözkonusu cemiyetin kurucuları arasında bulunan Eyüpzade Mehmet İzzet Bey tarafından tutulan *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Karar Defteri* kayıtlarına göre cemiyetin nizamnamesi 11 Şubat'ta kaleme alınarak 12 Şubat'ta vilayete verilmiş ve 13 Şubat tarihinde Vali Süleyman Necmi Bey'in imzasıyla onaylanmıştır. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar Milli Mücadeleden Demokrasiye*, C: 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 78-82.

Milliye Cemiyeti"dir.² Cemiyet, Mondros Mütarekesi'nden sonra şehirde kurulan ilk cemiyet olmuş, başkanlığına Trabzon Belediye Reisi Barutçuzâde Hacı Ahmed Bey getirilmiştir. Trabzon ve yöresinde kısa sürede teşkilatlanan bu "*Cemiyet*", bölgesel savunma amacına yönelik kurulmuş olmasına rağmen, Millî Mücadeleye önemli katkılar sağlamış, Erzurum Kongresi'nin (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) toplanmasına öncülük eden iki cemiyetten³ biri olma şerefini taşımıştır.⁴

Millî iradenin temsilcisi olan Kars Büyük Kongresi (30 Kasım 1919), Balıkesir Kongresi (28 Haziran-12 Temmuz 1919), Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), Sivas Kongresi (4 Eylül-12 Eylül 1919) yanında Millî Mücadele döneminde 30'a ulaşan kongrelerin önemli yeri vardır. Erzurum Kongresi temsil niteliği bakımından bölgesel olmakla beraber, vatan ve milletin bütünlüğünü kapsayan kararlar alması dolayısıyla millî bir nitelik taşır. Kongre, rütbesiz ve yetkisiz kalmış olan Mustafa Kemal Paşa'yı başkan seçerek ona "*iktidarın asıl ve meşru temsilcisi, halkın önderi olma*" yetki ve haklarını vermiştir⁵. Erzurum Kongresi'ne Trabzon vilayeti merkez ve ilçelerinden toplam 17 delege katılmış olup bunlar arasında Tirebolu delegesi Seyyid Kaptanzâde Yusuf Ziya Bey de vardır.⁶

Yusuf Ziya Bey'in Ailesi

Erzurum Kongresi'ne Trabzon Vilayeti'nden Tirebolu delegesi olarak katılan Yusuf Ziya Bey, 1885 yılında Tirebolu'da Hamam Mahallesi'nde doğmuştur. Babası Seyyid Kaptanzâde Salih Efendi, annesi Zeliha Hanım'dır. Yusuf Ziya Bey, denizcilik geleneği olan Çolakoğlu ailesine mensuptur. 1796 tarihli bir belgede adı geçen Çolak Ömer Reis'in, şimdilik, ailenin bilinen büyüğü olduğu söylenebilir⁷. Ömer Reis'in oğlu Memiş Reis (1770-1840), Memiş Reis'in oğlu Salih Kaptan (1790), Salih Kaptan'ın oğlu, *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri*'nde 47 numaralı hanede kaydedilen "*orta boylu, sarı bıyıklı*" Seyit Kaptan (1815), Seyit Kaptan'ın oğlu Salih Kaptan (1265-1337), Salih Kaptan'ın oğlu Yusuf Ziya Bey ile soyağacı halkası tamamlamış olmaktadır. Dedesi Seyit Kaptan'ın ismi sonradan Yusuf Ziya Bey koluna lakap olmuştur. Aile, denizcilikten servet sahibi olmuş ve ekonomik olarak iyi bir konuma gelmiş, sosyal statü gereği "*eşraf sınıfına*" dâhil olmuş, böylece "*meşhur ve muayyen aileler topluluğu*" anlamına gelen "*zâde*" unvanı taşımışlardır.

² Özel, *a.g.e.*, s. 94.

³ İki cemiyet arasındaki yazışmalar için bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 57-60.

⁴ Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 25.

⁵ Süleyman Beyoğlu, "Mütareke'den Millî Mücadele'ye", *Modern Türkiye Tarihi* Ed. S. Beyoğlu-A. Satan, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2014, s. 87-88.

⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 87.

⁷ BOA, MŞH.ŞSC.d. nr. 8356, vr. 119.

Salih Kaptan'ın bir diğer oğlu, İdare-i Mahsûsa'nın *Konfide* vapuru süvarisi Kadri Efendi Kaptan (1843-1911), Kadri Efendi Kaptan'ın oğlu Nehâri Tüccar Kapudan Mektebi mezunu Deli Esad Efendi Kaptan'dır (1863)⁸.

Yusuf Ziya Bey'in Soyağacı⁹

Çolakoğlu Ömer Reis				
I				
Memiş Reis				
I				
Salih Reis (1790)				
I				
Seyyid Kaptan (1815) eşi: Emine Hanım				
I				
Salih (1849-1921) eşi: [Kâmil ve Makbule kızı] Zeliha Hanım (1864-1921)				
I				
Yusuf Ziya Bey (1885-07.02.1950) eşi: Fatma Nigar eşi: [Hafız İbrahim-Nazire kızı] İrfan Hanım (1893-16.06.1975)				
I				
Mehdi (1912-1919) anne: Fatma Nigar Hanım	Abdülhadi Ziya (1914) anne: Fatma Nigar Hanım eşi: Melek Hanım	Melahat (1915-1916) anne: Fatma Nigar Hanım	Orhan (1925- 13.12.2001) anne: İrfan Hanım	İlhan Karahasanoğlu (1926-1977) anne: İrfan Hanım eşi: Kadir Karahasanoğlu (1919-1982)
I				
İlker (1940-1941)	Gülgün	Dilek (1944-)	Gülşen (1945-)	Seyfi Gür (1947-2020)

1885 doğumlu Yusuf Ziya Bey, ilk ve rüşdiye mekteplerini Tirebolu'da, idadiyi Trabzon'da okumuştur. Bolaman'da sekiz yıl nahiye müdürlüğünde

⁸ Ayhan Yüksel, *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri (1835-1847)*, Arı Sanat, İstanbul 2013, s. 318; Ayhan Yüksel, *Tirebolulu Denizciler*, Tirebolu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2016.

⁹ Ailenin soyağacı bilgisi Nüfus Müdürlüğü'nün resmi kayıtlarına dayanmaktadır. Ayrıca aile tarihçesi hakkında Mehmet Çankaya ile de 20.09.2019 tarihinde sözlü görüşme yapılmıştır.

bulunmuş, Kelkit kaymakamlığı vekâletine tayin edilmiş¹⁰ ise de Erzurum Kongresi'ne delege seçildiğinden bu göreve gitmemiştir. Bir süre Tirebolu adliyesi başkâtipliği görevini ifa etmiş, ardından hazine dava vekili olarak çalışmıştır.¹¹ Yusuf Ziya Bey, hazine dava vekilliğinden sonra bir süre de serbest dava vekili olarak görev yapmıştır. Öyle ki, serbest dava vekilliği yaptığı sırada görme kaybı yaşaması, Tirebolu halkı arasında hakkında şu tekerlemenin söylenmesine de vesile olmuştur:¹²

Aldı parayı
Görmedi davayı
Allah kör etti
Yusuf Ziya'yı

Yusuf Ziya Bey, Soyadı Kanunu'ndan (1934) sonra *Şişman* soyadını almıştır. Giresunlu İrfan Hanım'la olan evliliğinden (1923) Orhan ve İlhan isimli biri erkek, biri kız; Fatma Nigar Hanım'la olan ikinci evliliğinden Mehdi, Abdülhadi Ziya ve Melahat isimli ikisi erkek, biri kız üç çocuğu olmuştur. Başka bir ifadeyle, Yusuf Ziya Bey'in iki evliliğinden toplam 5 çocuğu vardır. Küçük oğlu Mehdi, henüz 7 yaşında iken arkadaşı ile birlikte evlerinin yakınındaki yıkık halde bulunan bir evin penceresinden düşmüştür. Küçük Mehdi'nin sağ kolu düşme sonucunda bileğinden kırılmış, Tirebolu'da doktor bulunmaması sebebiyle kırık-çıkıkçılar tarafından müdahale edilmiştir. Ancak Mehdi'nin kolu daha sonra kangrene dönüşünce tamamıyla kesilmiştir. Bu defa da yara üzerine sarılan kirlili bir deri parçasındaki tetanos mikropları kana karışarak çocuğunun ölümüne sebep olmuştur. Büyük üzüntü yaşayan Yusuf Ziya Bey, buna rağmen metin davranmış ve çocuğunun ruhu için Eytamhane'ye 5 lira kadar bağışta bulunmuştur.¹³

Siyasi anlamda İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup olan Yusuf Ziya Bey, Tayyare Cemiyeti üyesi olarak sosyal faaliyetlerde de bulunmuştur. Hakikat gazetesi ile başlattığı yayıncılığını, bir kalem erbabı olarak Cumhuriyet'in 10. kuruluş yıldönümü kutlamaları çerçevesinde Tirebolu'da yapılan etkinlikleri içeren bir broşürle sürdürmüştür.

7 Şubat 1950 tarihinde Tirebolu'da vefat eden Yusuf Ziya Şişman Kurucakale Mezarlığı'na defnedilmiştir.

¹⁰ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, I*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 136; Fahrettin Kırzioğlu, (Haz.) *Bütünüyle Erzurum Kongresi, II*, Ziraat Bankası, Ankara 1993, s. 22.

¹¹ Ayhan Yüksel, *Tirebolu'dan Sımlar: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değerlerimiz*, Arı Sanat, İstanbul 2005, s. 299; Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 126.

¹² Bu bilgi, 05.10.2004 tarihinde yapılan görüşmede Dr. Ömer T. Kadioğlu'ndan alınmıştır.

¹³ *Işık*, S: 24 (5 Temmuz 1919), s. 7; Aydın Çakmak, *Milli Mücadele Döneminde Giresun'da Yayımlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 75-76. *Işık* dergisinde Mehdi'nin 10 yaşında olduğu yazılıdır.

Erzurum Kongresi Delegeliği

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Erzurum Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti arasında varılan mutabakat gereğince 10 Temmuz 1919'da toplanması kararlaştırılan kongre için sıra, delegelerin seçim ve tespitine gelmişti. 16 Temmuz 1919 tarihinde aralarında Tirebolu'nun da bulunduğu bazı kazaların cemiyet şubelerine çekilen telgrafla delegelerinin süratle seçilmesi ve isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁴ Yusuf Ziya Bey'in Erzurum Kongresi delegesi olarak seçildiğine dair bu karar Tirebolu Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Domaçoğlu Hasan Ağa imzalı 20 Haziran 1919 tarihli telgrafla Trabzon Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Başkanlığına bildirilmiştir.¹⁵

Trabzon Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Başkanlığı, Tirebolu cemiyetinin bu kararına Yusuf Ziya Bey'in vekaleten Kelkit kaymakamlığına tayin edilmiş olduğunu, dolayısıyla kaymakamlık görevi uhdesinde iken kongreye iştirakinin doğru olmayacağı gerekçesiyle 24 Haziran 1919 tarihli telgrafla karşı çıkmış¹⁶ ise de karar değişmemiştir. Yusuf Ziya Bey, kongreye Tirebolu delegesi olarak katılmak üzere diğer delegelerle birlikte 5 Temmuz 1919'da Trabzon'dan Erzurum'a doğru yola çıkmıştır¹⁷.

Yusuf Ziya Bey'in, Erzurum Kongresi'nde Eyüpzade Ömer Fevzi Bey¹⁸, Ali Naci Bey, İbrahim Hamdi Bey'in de aralarında bulunduğu "muhalif kanat" içinde yer almasına vesile olan ilk teşebbüsü, kongre başkanlığı seçiminde yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına getirilmesinin doğru olmayacağını düşünen bu muhalif kesim, başkanlık seçimlerine katılmamayı uygun görmüşlerdi. Bunlar arasında Yusuf Ziya Bey de vardı.¹⁹ 23 Temmuz 1919'da açılan Erzurum Kongresi müddetince oturumlara katılan ve seçimlere

¹⁴ Barutçu, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁵ Barutçu, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁶ Barutçu, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁷ Barutçu, *a.g.e.*, s. 140; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸ Eyüpzade Ömer Fevzi Bey, 1884'te Abdülkerim Bey'in oğlu olarak Trabzon-Maçka'da doğdu. Trabzon İdadisi'nden sonra İstanbul Darülfunuk Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Bir süre avukatlık yaptıktan sonra 1918'de Trabzon'da Selamet gazetesini çıkardı. Mütarekeden sonra Trabzon'da kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Erzurum Kongresi'ne Sürmene olarak katılan Ömer Fevzi, kongreye sunduğu önergelerle muhaliflerin öncüsü oldu. Kongre kararlarını imzalamadan döndüğü Trabzon'da gazetesindeki kongre aleyhindeki yazıları nedeniyle tutuklanması istendiğinden Trabzon'u terk etti. Lozan Antlaşması'ndan sonra ülke dışına çıkarılması kararlaştırılan 150'lik listeye alındı. Bu dönemde yerleştiği Fransa'da Rehber-i İnkılap adlı bir gazete yayımlayan Ömer Fevzi, 1938'de çıkarılan af yasasıyla Türkiye'ye döndü. 1952'de Samsun'da vefat etti. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Trabzon ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2010, s. 131-135.

¹⁹ Ali Naci Bey, "Başkanlık seçimine katılmadıklarını, ancak akşamüzeri Mustafa Kemal Paşa'ya giderek seçime katılmamızın şahsına karşı bir hareket değil, bir prensip meselesini anlattık ve görüşümüzü arz ettik" demektedir. Osman Fikret Topallı, *Giresun Günlükleri I*, (Haz.) Cemil Koçak, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 22; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 174.

iştirak eden Yusuf Ziya Bey, kongre katipliği seçiminde aday olmuş, yapılan oylamada Karakilise (Karaköse) delegesi Süleyman Necati Bey'in 26 oy, Vakfikebir delegesi Kellecizade Abdullah Hasip Efendi'nin²⁰ 25 oy, Yusuf Ziya Bey ise 6 oy alabilmiştir.²¹ Bu oylamada en çok oyu alan Süleyman Necati ile Kellecizade Abdullah Hasip başkanlık divanı katipliğine seçilmişlerdir.²² Yusuf Ziya Bey, daha sonra yapılan encümen seçimlerine de aday olmakla birlikte, 24 Temmuz 1919 Perşembe günü Kongre'ce seçilen 15 kişilik “*Program Encümeni*”nde²³ 2 oy; 26 Temmuz 1919 Cumartesi günü “*Nizamnâme Encümeni*” için yapılan 9 mümessil seçiminde aldığı 4 oy ile 23. sırada kalmıştır.²⁴

Kongre'de “*Nizamnâme*”nin 4. maddesinin tefsir kısmına “*silahaltında bulunması gereken kur'a askerlerinin Seyyâr Kuvvet'i teşkil etmek üzere mahallerindeki kıtada istihdam edilmeleri, diğer doğumluların Kuvvet-i Mukaveme'yi karşılamak üzere Millî Teşkilat dairesinde tertibine dair*” fıkra ilave edilmesine Trabzon vilayeti delegeleri olarak Yusuf Ziya Bey de imza koymuştur²⁵. 31 Temmuz 1919 Perşembe günü yapılan yedinci oturumda “6. Maddenin 2. Fıkrasının Tadili” teklifinde Giresun delegesi Kitabçızâde İbrahim Hamdi ve Duyduzâde Ali Naci, Sürmene delegesi Eyübzâde Ömer Fevzi Beylerle birlikte imzası vardır²⁶.

Yusuf Ziya Bey, 3 Ağustos 1919 tarihinde Kongre'ye Sürmene delegesi olarak katılan Eyüpzade Ömer Fevzi, Trabzon delegesi Abanoszâde Hüseyin

²⁰ Kellecizade Abdullah Hasip Bey, 1884'te Vakfikebir kazasının Şarlı nahiyesinin Denizli köyünde doğdu. İlk öğrenimini Trabzon'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gitmiş; 1898'de medrese eğitimine başladıktan sonra 1911'de Darülmualiminin mektebinden mezun olmuştur. 1913-1921 yılları arasında Giresun İdadisi Müdürlüğü görevini yürüten Abdullah Hasip Bey, Vakfikebir delegesi olarak Erzurum Kongresi'ne katılmıştır. 1921'de öğretmenlikten ayrılarak ticarete atılmış, 1928'de yeniden öğretmenlik görevine başlayarak Beşikdüzü İlkokulunda Başöğretmen olmuştur. 27 Nisan 1973'te vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Başkaya-Mesut Yılmaz, “Erzurum Kongresi Kâtibi ve Vakfikebir Delegesi Kellecioğlu Abdullah Hasib Ataman'ın Hayatı ve Kongredeki Faaliyetleri”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükugurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, s. 324-333; Orhan Ataman, *Beybabam ve Ben*, Çizgi Basın-Yayın, Ankara 2001.

²¹ Kırzioğlu, a.g.e., s. 32.

²² Goloğlu, a.g.e., s. 93.

²³ Erzurum Kongresi'nde Program Encümeni'nde görevlendirilen tek Giresunlu ise Şebinkarahisar delegesi Dr. Mahmut Cemil Bey'dir. Dr. Mahmut Cemil Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, “Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen Bir Siması: Şebinkarahisar Delegesi Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1989)”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükugurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, s. 226-250.

²⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s. 32, 47.

²⁵ Kırzioğlu, a.g.e., s. 83.

²⁶ Kırzioğlu, a.g.e., s. 135-136.

Avni,²⁷ Giresun delegesi Dr. Ali Naci Beylerle birlikte “*Âdem-i Merkeziyetçi*”²⁸ bir program taslağı sunmuşlardır. Ancak bu program taslağı kabul görmemiştir²⁹. Cevat Dursunoğlu’na göre bu tasarı, bir siyasî parti nizamnamesi idi ve bütün işi altüst ettiği gibi Müdafaa-i Hukuk’un hedefine de aykırı idi. Bu girişim, Kongrenin içinden baltalanması için bir tertip olarak kabul edilmiştir³⁰. Goloğlu’na göre, adeta “pişmiş aşaya soğuk su katmak” anlamına gelen bu 22 maddeden oluşan ve kongrede reddedilen bu önergede; Doğu Anadolu’daki Hristiyanlarla Müslümanların belli merkezlerde iskan edilmesi, ilmi, iktisadi ve medeni alanlarda Amerika veya İngiltere’nin yol gösterici yardımlarının kabul edilmesi ve idari adem-i merkeziyet esasının benimsenmesi gibi kabulü mümkün olmayan hususlar bulunmaktaydı.³¹ Yusuf Ziya Bey, 4 Ağustos 1919 Pazartesi günü yapılan oturumda Trabzon grubu adına Eyüpzade İzzet Bey ile Serdarzade Hasan Remzi Bey’in seçildiği “*Bütçe Encümeni*” seçiminde oy kullanan on dört delegenin arasında yer almıştır.³²

Kongrenin son günü olan 7 Ağustos 1919’da “*Erzurum Kongresi Beyannamesi*”ni 45 delege imzaladığı halde aralarında Yusuf Ziya Bey’in de bulunduğu Trabzon vilayeti delegelerinden Eyübzâde Ömer Fevzi, Dr. Ali Naci, Kitabçızâde Hamdi ve Abdullah Hasib (Ataman) Beyler imzalamamıştır³³. Böylelikle, kongrede Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığına “*asker ve tepeden inme*” olduğu gerekçesiyle karşı çıkan Trabzon delegesi Eyübzade Ömer Fevzi, Giresun delegeleri Kitabçızâde İbrahim Hamdi, Duydukzâde Ali Naci Beylerin öncülük ettiği muhalif grubun içinde Tirebolu delegesi Yusuf Ziya Bey de yer almış oldu. Kongreden sonra Tirebolu’ya dönen Yusuf Ziya Bey, diğer Giresun delegeleri gibi Osman Ağa’nın kendisine bir kötülük yapacağından çekinerek Tirebolu’da ikamet ettiği evinden dışarıya özen göstermiştir. Bu durumun, Osman Ağa’nın ölümüne kadar devam ettiği söylenebilir.³⁴

İttihatçılığı

Yusuf Ziya Bey, Tirebolu’da kendisi gibi İttihatçı fikirler taşıyanların safında, aktif siyasetin içinde yer almıştır. İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hikmet Öksüz, “Erzurum Kongresi Delegesi Abanoszade Hüseyin Avni Bey”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükuşurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, s. 155-174.

²⁸ Adem-i Merkeziyet, mahalli idarelere geniş yetkiler tanıyan ve II. Meşrutiyet’ten sonra Prens Sabahaddin tarafından Türk yönetim sistemi için teklif edilen temel ilke. Geniş bilgi için bk. Şerif Mardin, “Adem-i Merkeziyet”, *DİA*, I, 354-367.

²⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 162-163, 180.

³⁰ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1998, s. 93-94.

³¹ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 103-104.

³² Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 180.

³³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 255.

³⁴ Giresun delegelerinden İbrahim Hamdi Bey, İstanbul’dan İngiltere’ye; Dr. Ali Naci Bey, Hatay’a gitmişlerdi. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 125-127.

fırkaları arasında süregelen bu çekişmenin bir örneği o dönemde Trabzon'un küçük bir kıyı kasabası olan Tirebolu'da da yaşanmıştır.³⁵ Tirebolu, sosyal yapı itibariyle Oğuzlar'ın “*nerede düşman görse savaşan*” Çepni boyuna mensup olanların yurt tuttuğu, Rus işgali sırasında gösterdikleri direnç nedeniyle “*gazilik şerefi kazanmış*”³⁶ bir yerdi. Nitekim Rus işgali sonrası Rum ve Ermeni çetecilerine karşı Trabzon merkezine bağlı olarak kurulan *Muhafaza-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti*” şubelerinden biri de Tirebolu'da teşkilatlanmıştır. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine 19 Mayıs'ta Tirebolulular miting düzenlemekten geri durmamışlar, Sadaret'e gönderdikleri telgraflarda haklarını son nefeslerine kadar koruyacaklarını ve bu hususta her türlü fedakârlığa hazır olduklarını bildirmişlerdir.³⁷

İttihat ve Terakki'nin 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını ile hükümeti ele geçirmesi üzerine faaliyetine son veren Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihatçıların kovuşturmaya uğramasını müteakip Ocak 1919'da yeniden faaliyete geçmişti. Bununla birlikte her ne kadar Mütareke'den sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın kapatılmasına ve üst düzey yöneticilerinin yurtdışına çıkmış olmasına rağmen, fırkanın ikincil kadrolarının Anadolu'daki etkinlikleri devam etmekteydi. Dolayısıyla Tirebolu kazasında da her iki fırka mensupları arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmaya devam ediyordu.

İstinaf Müdde-i Umumîliği'nin 18 Ocak 1920 tarihli ve 23 numaralı raporuna göre Tirebolu'da bu iki grubun küfürleşme ve kavgaya varan “*İttihatçı ve İtilafçı Çekişmesi*”nde Yusuf Ziya Bey de taraf olarak yer almıştır. Bu kavganın taraftarları arasında, İttihatçı olarak bilinen Domaçoğlu Hasan Ağa,³⁸ Kadıbrahimefendizâde Halil [Hayri] Efendi³⁹, Seyyid Kapudanzâde Emin

³⁵ 23 Şubat 1912 Cuma günü, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın teşkilatlarından sorumlu yöneticisi Necati Bey'in katılımıyla ve gösterişli bir törenle fırkanın Giresun şubesi açılmıştır. Mart ayı ortalarında da fırka yöneticisi Necati Bey ile birlikte Giresun Şubesi başkanı ve Karadeniz gazetesi sahibi Mehmet Hamdi ile Aretias gazetesi sahibi Yorgo Valavanis'in içinde bulunduğu bir heyetin Tirebolu'yu ziyaret etmeleri, bu fırkanın Tirebolu'da da şube açma faaliyetleri içinde bulunduğunu göstermektedir. Bkz. Veysel Usta, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Giresun Basın Tarihine Güncel Bir Bakış”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 12-14 Aralık 2019*, Avrasya Üniversitesi, Trabzon 2020, s. 627-629.

³⁶ Hikmet Öksüz-Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s. 166.

³⁷ *İkdam*, nr. 8022 (22.05.1919).

³⁸ Domaçoğlu Arif Ağa, 1873 yılında Tirebolu'da doğdu. Şubat 1919'da belediye reisliğine seçildi. Belediye reisliğine seçilmeden önce bir kefillikten dolayı borçlu ve altı buçuk ay mahkûmiyeti olduğu anlaşılınca meclis üyeliğinden ve belediye reisliğinden alındı. Mahkûmiyet kararının seçimden önce olduğu için yeniden görevine iade edildi. Tirebolu Müdafaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti reisliğinde bulundu. İzmir'in işgali üzerine Sadaret'e çekilen 23 Mayıs 1919 tarihli telgrafta imzası bulunmaktadır. A. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, s. 122-123.

³⁹ Kadıbrahimefendizâde Halil Hayri Efendi, 1872'de Tirebolu'da doğdu. Düyûn-ı Umûmiye'de memur olarak çalıştı. Birinci Trabzon Kongresine (23 Şubat 1919) Tirebolu delegesi olarak katıldı. Yunanlılar'ın İzmir'i işgali üzerine 19 Mayıs 1919'da yapılan

Efendi, Naibzâde Osman Efendi,⁴⁰ Durakzâde Abdullah Efendi, Hacışabanzâde Abdullah Efendi,⁴¹ Domaçoğlu Hasan Ağa'nın oğlu Arif Ağa⁴² bulunmaktaydı. İtilafçı olarak bilinenler arasında ise Habibzâde Rahmi Efendi,⁴³ Hacıbrahimzâde Ahmed Efendi, Müftüzâde Ahmed Efendi, Badalızâde Mehmed Efendi, Kadı Hasan Fehmi Efendi,⁴⁴ müddei umumî Halil Hilmi Efendi, kaymakam vekili Ahmed Bican Efendi⁴⁵ mevcuttu. Olayın görgü şahitleri ise kahveci Ördek Mehmed, Kemaloğlu Şükrü, Nakibzâde Şaban Efendi,⁴⁶ Nakibzâde Hafız Efendi olup olayın geçtiği yer Mumcuoğlu Ahmed'in kahvesi idi.

Yusuf Ziya Bey ve Domaçoğlu Hasan Ağa ile Kadı Hasan Fehmi ve Müdde-i Umumi Halil Efendi arasındaki kavga eski bir husumete dayanmaktadır. Domaçoğlu Hasan Ağa ile arkadaşlarına göre bu husumet ve düşmanlık; Kadı Hasan Fehmi Efendi'nin kötü hal ve hareketlerine, müdde-i umuminin ise tarafgir bir İtilafçı olmasına, kendisinin ise İttihatçı olarak nitelendirilmesine dayanmaktadır. Hasan Ağa'ya göre Kaymakam Ahmed Niyazi [Mergen] Bey⁴⁷ sırf İttihatçı olduğu için azledilmiştir. Yerine vekâleten atanan Ahmed Bican

mitingün düzenleyicileri arasında yer aldı. Ayhan Yüksel, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Tirebolulu Memurlar*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 35-36.

⁴⁰ Naibzâde Osman Efendi, 1895 yılında Tirebolu'da doğdu. Millî Mücadele yıllarında Kuvâ-yı Milliye reisliğinde bulundu. CHP ve Halkevi Başkanlığı yaptı. 1942 yılında dönemin Tirebolu kaymakamını dövdü ve kendisine türkük yakıldı. 8 Eylül 1948'de Tirebolu'da vefat etti. A. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, s. 247.

⁴¹ Hacışabanzâde Abdullah Efendi, 1857 yılında Tirebolu'da doğdu. 1893'te Ziraat Bank Şube reisi idi. 1899'da Tirebolu belediye reisliğine seçildi. 12 Mayıs 1933'te vefat etti. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, s. 8.

⁴² Domaçoğlu Arif Ağa, 1890 yılında Tirebolu'da doğdu. Karaovacık yaylasında görünürde sebebi "*sergi parası toplama*" olan bir tartışma sonunda vurduğu şahsın kardeşi tarafından vuruldu. Ahmet Keçeci, *Hapishaneye Doğru*, İstanbul 1960, s. 31.

⁴³ Habibzâde Rahmi Efendi, 1872 yılında Tirebolu'da doğdu. Tirebolu'da ticaretle uğraştı ve deniz taşımacılığı yaptı. 1927-1932 yılları arasında ikinci kez belediye başkanlığında bulundu. 1954'te vefat etti. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, s. 113.

⁴⁴ Hasan Fehmi Efendi, 1881 yılında Mapavri'de (Çayeli) doğdu. Giritlioğlu İlyas Ağa'nın oğludur. Tirebolu kadılığına 12 Temmuz 1914'te becayiş yoluyla tayin olundu. Sadık Albayrak, *Son Dönem Osmanlı Uleması*, II, İstanbul 1996, s. 70.

⁴⁵ Ahmet Bican Efendi (Türkoğlu Ahmet Tefvik Efendi), Millî Mücadele döneminde Trabzon'daki Hürriyet ve İtilaf Kulübü mensupları arasında yer almaktadır. Bkz. İsmail Akbal, "Millî Mücadele'de Trabzon'daki İttihatçı Örgütlenme ve Yahya Kahya Meselesi", *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu, 16-18 Mayıs 2006*, (Haz.) Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veynel Usta, C: I, Trabzon Türk Ocağı, Trabzon 2011, s. 459.

⁴⁶ Nakibzâde Şaban Efendi (1868-1928), Yeniköy Mahallesi'nden Tayyibe Hanım ile Hacı Ali Efendi'nin oğludur.

⁴⁷ Ahmed Niyazi [Mergen] Bey, 1887 yılında Serez'de doğdu. 5 Aralık 1917'de Tirebolu kaymakamlığına atandı. 17 Haziran'da Maçka kaymakamı oldu. 8 Ekim 1959'da vefat etti. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiyeliler Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV, Ankara 1968-1969, s. 1643.

Efendi, kadı, müdde-i umumi, Habibzâde Rahmi⁴⁸, Hacııbrahimzâde Ahmed, Müftüzâde Ahmed, Badalızâde Mehmed Efendilerle birlikte Tirebolu'da İtilaf Fırkası şubesi kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Ancak, İtilafçılara göre İttihatçı olarak bilinen Domaçoğlu Hasan Ağa'nın da teşebbüsüyle halk bu oluşuma rağbet etmemiştir. İtilafçılar sırf bu yüzden Hasan Ağa'yı belediye başkanlığından azlettirmişlerdir. Kavganın ertesi günü Hasan Ağa ve dokuz arkadaşı kaymakamlığa verdikleri dilekçede, mülkiye müfettişinin raporuna dayanarak “*birer unsur-ı fesâd*” olarak niteledikleri kadı ve müdde-i umumiden şikayetçi olmuşlardır.

Kavgadan sonra Domaçoğlu Hasan Ağa ve arkadaşları, şikayet için kaymakamın makamına geldiklerinde Yusuf Ziya Bey çok sert tepki göstererek ilk sözü “*müdde-i umûminin memlekette bekâsı mahall-i asayiş ahvâli istilzâm edeceğinden bu gece kayığa bindirilerek te'bid edilmesi*”, olmuştur. Başka bir ifadeyle Yusuf Ziya Bey, müdde-i umuminin Tirebolu'dan uzaklaştırılmasını istemiştir. Kaymakam vekili Ahmed Bican Efendi, Yusuf Ziya Bey'in bu talebi üzerine kadı ve müdde-i umuminin silah zoruyla Tirebolu'dan uzaklaştırılmasının kabul edilemeyeceğini belirterek “*bir şikâyetleri varsa daha üst makamlara bildirilmeleri gerektiğini*” hazırlatarak konuyu geçiştirmeye çalışmıştır. Müdde-i umumiden şikâyetçi olanlar “*üç günden fazla sabır edemeyeceklerini tekrarlamışlar*” ve on imzalı bir pusula vererek kadı ile müdde-i umuminin uzaklaştırılmasını, aksi halde bizzat kendilerinin uzaklaştırılacaklarını, hatta ertesi gün silahlı adam getireceklerini söylemekten geri kalmamışlardır.⁴⁹

Taraflar arasındaki hukuki mücadele uzunca bir süre devam etmiş; müdde-i umumi Halil Efendi ile Kadı Hasan Fehmi Efendi'nin görev yerleri değiştirilerek Tirebolu'dan uzaklaştırılmışlardır.⁵⁰ Olayın cereyan ettiği Mart-Nisan 1919 tarihleri dikkate alındığında, Ocak 1913'te kapatılan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Ocak 1919'da yeniden açılma ve vilayet ile kazalarda teşkilatlanma girişimlerinin yoğunlaştığı döneme rastlaması dikkat çekmektedir. Zira 10 Mart 1919'da, aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu da olan

⁴⁸ Habibzade Rahmi Efendi Milli Mücadele döneminde de –muhtemelen İtilafçı olduğu için– Tirebolu Mutasarrıflığına takip edilmiştir. Nitekim Tirebolu'dan ayrılarak iki günlüğüne Trabzon'a gelen Rahmi Efendi hakkında Tirebolu Mutasarrıfı Sadreddin Bey tarafından Trabzon vilayetine yazılan bir yazı gereğince Trabzon Polis Müdüriyetince gerekli takibat yapılarak Tirebolu'ya bildirilmiştir. Polis Müdüriyetinin soruşturmasına göre “*30 Nisan sene 337 tarihinde Giresun'dan Trabzon'a gelerek Şems Oteli'nde iki gece kaldıktan sonra motorla Tirebolu'ya gittiği*” belirtilmiştir. Buna istinaden Mutasarrıf Sadreddin Bey 08 Mayıs 1921 tarihli yazıyla Trabzon vilayetinden; “*Görülen lüzum üzerine bir mesele hakkında tahkikat-ı acele icrası için Habibzade Rahmi Efendi'nin Tirebolu'da vücuduna ihtiyac-ı acil olduğundan firarına meydan verilmeden serian ve 498 numrolu şifre ile rica edilen Eksaridi İstilo'nun dahi birlikte iadesine müsaade buyurulmasını rica eylerim.*” şeklinde bir talepte bulunmuştur. Sözkonusu belgeler Veysel Usta özel arşivindedir.

⁴⁹ Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, s. 176.

⁵⁰ BOA, DH, İUM, nr.11-6/9-82, lef: 1; BOA, DH, UMVM, nr.89-81, lef: 1; Yüksel, *a.g.e.*, s. 180.

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin kurulmasından siyasi güç alan İtilafçıların hem Kaymakam Ahmed Niyazi Bey'in, hem de daha sonraki süreçte Tirebolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı yapacak olan Domaçoğlu Hasan Ağa'nın görevden uzaklaştırılmaları da İttihatçıların tasfiye edilmesi projesinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, yine daha sonra Erzurum Kongresi'nde Tirebolu delegesi olarak seçilip katılacak olan Yusuf Ziya Bey'in bu İttihatçı-İtilafçı çekişmesinin içinde İttihatçıların yanında yer alması ve tepkisini belki de aşırıya kaçan bir tavırla ortaya koyması, memleketi Tirebolu siyasetindeki yerini ve etkisini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Gazeteciliği ve Yayıncılığı

Hakikat Gazetesi

Erzurum Kongresi'nde muhalif kanatta yer alan Yusuf Ziya Bey, Topal Osman Ağa'nın husumetini üzerine çektiğinden onun ölümüne kadar neredeyse evinde hapis hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Daha sonra memleketinde basın işleriyle uğraşmış, bir süreliğine Vilayet Matbaası müdürlüğünde bulunmuştur. Yusuf Ziya Bey, Giresun'da çıkan ve alt başlığı “*siyasî, içtimâî halk gazetesidir*” olan *Hakikat* adlı gazeteyi 15 Ekim 1925 tarihinde yayınlamaya başlamıştır. Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün basılan *Hakikat* gazetesinin hem sahipliğini hem de başmuharrirliğini yapmıştır. Başlangıçta gazetenin sahip ve muharriri olarak gözüken Yusuf Ziya Bey, 1926 yılından itibaren jenerikte sahip ve başmuharrir olarak yer almıştır.⁵¹ Gazetenin idare memurluğu sırayla Muharrem, Zeki, Hasan Sırrı, Tal'at Beyler tarafından yürütülmüştür. Giresun Vilayet Matbaası'nda basılan dört sayfalık gazetenin yıllık abonelik bedeli 500 kuruş, nüshası 5 kuruş olup sayfası dört sütuna bölünmüştür.⁵² Gazetenin idarehanesi “*Hükümet Caddesi 11 numara*”da idi. İlanın pazarlığa tabi olduğu gazete, 800 nüsha basılmaktaydı. *Hakikat*, 21 Kasım 1926 Pazar günü 79. sayıya ulaşmıştı. Gazete yayınına Haziran 1927'de ara vermek zorunda kalmışsa da bir yıl sonra, Haziran 1928'de yeniden yayınlamaya başlamıştır.⁵³

Giresun dışında memleketi Tirebolu ve Trabzon hakkında da çeşitli haberlere yer veren *Hakikat*, Atatürk ve Cumhuriyet yanlısı bir yayın politikası izlemiştir. İçeriğinde tiyatrodan futbola kadar sosyal ve ekonomik hayatın çeşitli safhalarına yer vermiş olması bakımından önemli bir yayındır. Yusuf Ziya Bey'in Giresun'da çıkan *İzler* dergisi yazarlarından Dr. Necdet Bey'le Giresun Hastanesi üzerine yaşadığı bir kalem kavgası olmuştur ve birbirlerine karşılıklı suçlamalarda bulunmuşlardır.⁵⁴

⁵¹ *Hakikat*, 11 Şubat 1926

⁵² Usta, *a.g.m.*, s. 627.

⁵³ Usta, *a.g.m.*, s. 628.

⁵⁴ *Hakikat* gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Usta, *a.g.m.*, 662-664.

Yusuf Ziya Bey'in Hakikat gazetesi, verdiği siyasi haberlerin yanı sıra eğitim, kültür ve sanat haberlerine de önemli ölçüde yer ayırmıştır. Cumhuriyetin ikinci yıldönümü kutlamalarında yapılan konuşmaları okuyucusuyla buluşturan gazete, üçüncü yıldönümünde ilk sayfası renkli olarak basılan gazetede Milli Mücadele ve Cumhuriyet tarihi ile ilgili önemli yazılara yer verilmiştir. Bu sayının *İntibah Günleri* başlıklı başyazısında “Cumhuriyetimiz Türk tarihine bir sahife-i şeref ve Türk milletine bir sahife-i mefaheret ve saadet daha ilave ediyor. Ne Gülhane Hatt-ı Hümayunu, ne ilan-ı Meşrutiyet, Cumhuriyet tarihimiz kadar millete ve memlekete yâr ve fedakâr olmadı” tespitinde bulunulan uzun yazı Türk milletinin Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde özgüvenine kavuşarak ülkeyi düşmandan kurtardığı vurgusu ile devam etmekte, cumhuriyetin faziletleri sıralandıktan sonra “Cumhuriyet yaşayacak, etrafına nur ve hayat serpecektir” sözleriyle sona ermektedir.⁵⁵ Görüldüğü kadarıyla, Erzurum Kongresi'ne Tirebolu delegesi olarak katılan Yusuf Ziya Bey, gazetesi *Hakikat*'in yayın politikasını da cumhuriyetçilik üzerine kurmuştur. Ancak bu gazetenin yayın hayatının sürdürülebilmesi için bazı ekonomik sıkıntılarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yusuf Ziya Bey'in Ziraat Bankası'ndan aldığı kredi borcunu ödeyemediğinden bir parça tarlasının icra yoluyla satışa çıkarılmış olması, bu duruma işaret etmektedir.⁵⁶

Dönemin aydınlarından biri olan Yusuf Ziya Bey, Tayyare Cemiyeti idare heyetinde de yer aldığı⁵⁷ gibi Giresun'un sosyal ve iktisadi meselelerine de uzak durmamıştır. Nitekim 85 yıl önce kaleme aldığı “*Fındık Müzesi*” kurulmasına dair yazısının⁵⁸ icabının bugün bile yapılamamış olması Giresun adına bir eksiklik olduğu kadar Yusuf Ziya Bey'in ileri görüşlülüğünü de göstermektedir

Cumhuriyet'in Birinci 10 Yılı Bülteni

Türk Milleti'nin büyük zorluklarla kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu kuruluş yıldönümü tüm Türkiye'de olduğu gibi Giresun ve ilçelerinde de büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Bu bağlamda sosyal, iktisadi ve kültürel alanda çok çeşitli etkinlikler düzenlenerek bir yandan on yılda elde edilen kazanımlar hatırlatılmış, öte yandan gelecek on yıllarda yapılacak işlere dair moral motivasyon sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede merkezde bakanlıklar, vilayetlerde ise valiliklerin öncülüğüne yayın komiteleri kurularak faaliyetlerin yayına dönüştürülmesi amaçlanmıştır. İnkılâbın halka anlatılmasından ve bayram haberlerinin iç ve dış basında duyurulmasından sorumlu olan Yayın Komitesi'nin çağrısı üzerine dönemin fikir ve sanat adamları tarafından yüzlerce yayın üretilmiştir.

⁵⁵ Usta, *a.g.m.*, s. 628-629.

⁵⁶ *Yeşil Giresun*, nr. 138 (08.11.1928), s. 2.

⁵⁷ *İzler*, S: 4 (01.01.1926), s. 16.

⁵⁸ Yusuf Ziya, “Fındık Müzesi”, *Aksu*, S: 7-8 (Mayıs 1934), s. 13-14.

Cumhuriyet'in onuncu yılını coşkuyla idrak eden kazalardan biri de Tirebolu olmuş ve yapılan faaliyetleri tespit edip yayına dönüştürmek üzere bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Tirebolu'nun gazeteci kimliğiyle eli kalem tutan ve çıkardığı Hakikat gazetesinden dolayı bütün gelişmeleri yakından izleme olanağı bulan Yusuf Ziya Bey'in başkanlığında Maarif Memuru Hasan, muallim [Durakzâde] T. Perteve,⁵⁹ Burhan ve Kademoğlu Ziya Beylerden müteşekkil bir Yayın Komisyonu kurulmuştur.⁶⁰ Komisyon tarafından hazırlanan ve kapak dışında 16 sayfadan oluşan bülten, İstanbul'da Resimli Ay Matbaası Ticaret Limited Şirketi'nde *Cumhuriyet'in Birinci 10 Yılı* adıyla basılmıştır. Bültenin içeriğini ifade vurgulamak üzere bültene, "*Cumhuriyetin onuncu yıldönümünü kutlulamak için Cumhuriyeti kutlulama Tirebolu neşriyat komitesi tarafından bir defaya mahsus olarak çıkarılmıştır*" alt başlığı ilave edilmiştir. Bültenin başyazısı, Yayın Komitesinin de başkanı olan Yusuf Ziya Bey tarafından kaleme alınmış olup yazıda, Cumhuriyet'in Tirebolu'da yarattığı toplumsal ve günlük hayattaki değişim ve elde edilen kazanımlar değerlendirilmiştir.⁶¹

Sonuç

Yusuf Ziya Bey, Türk Milli Mücadele tarihinin sayfalarına kaydettiği önemli şahsiyetlerden biridir. O, Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgaller ve paylaşım planlarının yapıldığı zorlu süreçte Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kurulmak istenilen Pontus Devleti'ne karşı Türk vatanının en azından bu bölgesinin savunulması amacıyla toplanan Erzurum Kongresi'nde Tirebolu kazasını temsil etme cesaretini göstermiştir. Tam da vekaleten Kelkit kaymakam vekilliği görevine atandığı bir sırada kendi ikbali peşine düşmeyip vatan sevdası uğrunda ağır bir yük ve büyük bir riski göze alarak Tirebolu halkının kendisine verdiği temsil görevini layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Her ne kadar Giresun delegeleri ve Trabzon delegesi Ömer Fevzi ile birlikte hareket ederek kongrenin muhalif kanadında yer almış olsa da daha sonraki süreçte Milli Mücadeleyi desteklemekten geri durmamıştır. Muhalifliğinden dolayı Topal Osman Ağa'nın tepkisini üzerine çekmiş olmasından dolayı bu dönemde aktif rol alamamış olan Yusuf Ziya Bey, 1925 yılında çıkarmaya başladığı *Hakikat* adlı gazetenin yayın politikasından da anlaşılacağı üzere Atatürk devrimleri ile Cumhuriyet rejimi ve bunun Türk toplumuna sağladığı kazanımları sonuna kadar desteklemeyi vicdan borcu bilmiştir.

⁵⁹ Durakzâde Perteve Bey'in oğlu olup asıl adı Mehmed Tevfik'tir (1907-1991). Edebiyat öğretmenliğinin yanında İzmir'de gazetecilikle uğraşmıştır. A. Yüksel, *Tirebolu'dan Simalar*, 80-81.

⁶⁰ *Yeşil Gireson*, nr. 306 (24.08.1933).

⁶¹ *C. Birinci 10 Yılı*, İstanbul, 29 Birinciteşrin 1933, s. 1-2.

KAYNAKLAR**1. Arşiv Belgeleri**

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [=BOA]
Meşihat Şer'iyye Sicili Defteri [=MŞH.ŞSC.d], nr. 8356.

2. Süreli Yayınlar

Hakikat

Işık

İkdam

Yeşil Gireson

3. Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK Hüseyin, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, Trabzon ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2010, ss. 131-135.

ALBAYRAK, Sadık, *Son Dönem Osmanlı Uleması*, II, İstanbul 1966.

ATAMAN, Orhan, *Beybabam ve Ben*, Çizgi Basın-Yayın, Ankara 2001.

BALCI, Sezai, “Erzurum Kongresi’nin Bilinmeyen Bir Siması: Şebinkarahisar Delegatesi Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1989)”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükkuşurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, ss. 226-250.

BARUTÇU, Faik Ahmet, *Siyasî Hatıralar, I*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

BAŞKAYA, Muzaffer – YILMAZ, Mesut, “Erzurum Kongresi Kâtibi ve Vakfikebir Delegatesi Kellecioğlu Abdullah Hasib Ataman’ın Hayatı ve Kongredeki Faaliyetleri”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükkuşurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, ss. 324-333.

BEYOĞLU, Süleyman, “Mütareke’den Millî Mücadele’ye”, *Modern Türkiye Tarihi* Ed. S. Beyoğlu-A. Satan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 75-93.

C. Birinci 10 Yılı, Cumhuriyeti Kutlulama Neşriyat Komitesi, İstanbul 1933.

ÇAKMAK, Aydın, *Millî Mücadele Döneminde Giresun’da Yayımlanan Bir Dergi: Işık (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.

ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Millî Mücadele’de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1998.

GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968.

GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası, İstanbul 2011.

KEÇECİ, Ahmet, *Hapishaneye Doğru*, İstanbul 1960.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, (Haz.) *Bütünüyle Erzurum Kongresi, II*, Ziraat Bankası Yayını, Ankara 1993.

MARDİN, Şerif, “Adem-i Merkezîyet”, *DİA*, I, ss. 354-367.

MÜCELLİDOĞLU, Ali Çankaya, *Yeni Mülkiyeliler Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV, Ankara 1968-1969.

ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

ÖKSÜZ, Hikmet, “Erzurum Kongresi Delegatesi Abanoszade Hüseyin Avni Bey”, *100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Temmuz 2019*, Ed. Murat Küçükkuşurlu-Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, Erzurum 2019, ss. 155-174.

ÖZEL, Sebahattin, *Millî Mücadelede Trabzon*, İş Bankası, İstanbul 2012.

TOPALLI, Osman Fikret, *Giresun Günlükleri I*, (Haz.) Cemil Koçak, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2017.

USTA, Veysel, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Giresun Basın Tarihine Güncel Bir Bakış”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu 12-14 Aralık 2019*, Trabzon 2020, Avrasya Üniversitesi, ss. 662-664.

YUSUF ZİYA, “Fındık Müzesi”, *Aksu*, S: 7-8 (Mayıs 1934), ss. 13-14.

YÜKSEL, Ayhan, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul 2013.

_____, *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Tirebolulu Memurlar*, Kitabevi, İstanbul 2004.

_____, *Tirebolu Kazası Nüfus Defteri (1835-1847)*, Arı Sanat, İstanbul 2013.

_____, *Tirebolu'dan Simalar: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Değerlerimiz*, Arı Sanat, İstanbul 2005.

_____, *Tirebolulu Denizciler*, Tirebolu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2016.

MAARİF MÜFETTİŞİ MUSTAFA ZİHNİ’NİN 11 MART 1331/24 MART 1915 TARİHLİ TEFTİŞ RAPORU BAĞLAMINDA CANIK SANCAĞI’NDA EĞİTİM-ÖĞRETİM*

*Hasan YILDIZ***

ÖZ

Yönetimin temel fonksiyonlarından biri olan teftiş, her zaman ve her zeminde yerine getirilmesi gereken mühim bir faaliyettir. Osmanlıda Tanzimat’la birlikte devlet kurumlarının daha iyi hizmet verebilmesini sağlamak amacıyla kurulan teftiş birimlerinden en önemlisi maarifin teftişine ilişkin olanıdır. Başta Müslüman ahali olmak üzere imparatorluk coğrafyasının dört bir yanına dağılmış farklı ırk, din ve mezhebe mensup toplulukların eğitim gördüğü mekteplerin tamamının teftişi, güç olduğu kadar devletin bekası adına da ihmal edilemez bir görevdir.

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği süreçte, Maarif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından Canik Sancağına bağlı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde gerçekleştirilmiş olan denetimler sonucunda tanzim edilen teftiş raporunu konu edinmektedir. Bahse konu teftiş raporu, mezkur kaza merkezlerinin ilkokul düzeyindeki eğitim-öğretim durumunu ortaya koyarken aynı zamanda dönemin teftiş yaklaşımına dair çıkarımlarda bulunulmasına da katkı sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Canik Sancağı, Eğitim Denetimi, Maarif Müfettişi, Teftiş Raporu.

AN EXAMINATION OF MUSTAFA ZİHNİ’S INSPECTION REPORTS BETWEEN MARCH 11, 1331(Rumi)/MARCH 24, 1915(Miladi) REGARDING EDUCATION IN THE CANIK DISTRICT

ABSTRACT

Inspection, one of the essential tasks of government, is an essential activity carried out by all administrative posts. One of the most crucial inspection units established in the Ottoman Empire after the Tanzimat reform was education inspection. Since there were multicultural students from different races, religions, and sects besides Muslim pupils. The schools were scattered around the country, and the inspection of schools was crucial for the state's maintenance as much as it was difficult. This

* *Gönderim Tarihi: 16.10.2020 Kabul Tarihi:22.10.2020.*

** *Dr., MEB Maârif Müfettişi, İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İSTANBUL. hasanyildiz@meb.gov.tr, ORCID:0000-0001-9823-4486.*

study focuses on the inspection report prepared by the Education Inspector Mustafa Zihni about the inspections carried out in the county centres of Çarşamba, Terme, Ünye and Fatsa in the Sanjak of Canik during the First World War. This study examines the status of primary level education in these areas and discusses the inspection approaches pertaining to the Era.

Keywords: Canik District, Education Inspection, Inspector of Education, Inspection Report.

Giriş

1910 senesi *Devlet Salnâmesi*'ne göre Samsun, diğer adıyla Canik Sancağına bağlı beş kaza bulunmaktadır. Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarının bağlı bulunduğu sancağın merkezi bugünkü Samsun ilidir. Ayrıca sancak sınırları içerisinde üç nahiye ve 1096 köy mevcuttur¹.

6 Ekim 1913 tarihli *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı*'nın 91'inci maddesi gereğince, ibtidâî mekteplerin teftişini icrâ etmekle görevli olanlar arasında *Maârif Müfettiş-i Umûmîleri*, *Vilâyet Maârif Müfettişleri* ve *Tedrisât-ı İbtidâiyye Müfettişleri* de yer almaktadır². Mezkûr kanun gereği değişik zamanlarda ibtidâî mekteplerin teftişi, görevli müfettişler eliyle gerçekleştirilmektedir.

Canik Sancağına bağlı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde, 1914-1915 öğretim yılının ortalarında Canik Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından gerçekleştirilmiş olan teftiş sonucunda hazırlanmış olan rapor araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Mustafa Zihni'nin Teftiş Görevi ve Teftiş Raporunun Mahiyeti

Canik Sancağı Maârif Müfettişliğinin 24 Mart 1915 tarihli³ yazısı ekinde yer alan teftiş raporu⁴, sancağa bağlı olan Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarının eğitim-öğretim durumunu ortaya koyan önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Daha sonraki yıllarda Canik Maârif Müdürü olarak da görev yapacak olan⁵ Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından 21 Mart 1915 tarihinde⁶ kaleme alınmış olan rapor yedi sayfadan ibaret olup, raporun son sayfasında adı geçen müfettişin mührü yer almaktadır. Mezkûr rapor Canik Sancağı Maârif Müfettişliği" başlıklı ve 24 Mart 1915 tarihli üst yazı ekinde *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Celîlesine* takdim edilmiştir⁷.

¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, 1326 Sene-i Mâliye, 65'inci sene, Selânik Matbası, ty., s.803-805.

² *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1329, s.20.

³ Rûmî 11 Mart 1331

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Maârif Nezâreti(MF),Heyet-i Teftişîyye Fonu (HTF)*, Dosya No:2, Gömlek sıra no:51(1-10 varak)

⁵ *BOA,MF-HTF*, 8/104.

⁶ Rûmî 8 Mart 1331

⁷ Milâdî-24 Mart 1915

Maârif Nezâreti'nce 5 Nisan 1915 tarihinde Heyet-i Teftişiyye Dâiresine havale edilmiş olan bahse konu rapor üzerinde, adı geçen daire tarafından gerekli değerlendirmeler yapılmış, ivediyle müdahaleyi gerektiren ya da dikkate alınması gereken hususları içeren cümle ya da cümleciklerin altı çizilmiştir. Rapor üzerinde yapılan değerlendirme sonucunda hazırlanmış olan 20 Nisan 1915 tarihli yazı; gereği yapılmak üzere Tedrisât-ı İbtidâiyye/İlköğretim dairesine gönderilmiştir. Adı geçen daire tarafından bahse konu rapor üzerinde gerekli inceleme ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra, 16 Mayıs 1915 tarihli bir yazı hazırlanarak, gereği yapılmak üzere Canik Maârif Müdüriyetine gönderilmiştir.

Milâdî 1914 yılında gerçekleştirildiği anlaşılan ve 1914-1915 öğretim yılının birinci dönemine denk gelen teftiş ve denetim çalışmasının, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından gerçekleşmiş olması, teftiş raporunun önemini daha da artırmaktadır. Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde bulunan ibtidâiyye düzeyindeki mekteplerde Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından 1914 yılında gerçekleştirilen denetimler sonucunda tanzim edilmiş olan bahse konu rapor, adı geçen kazaların eğitim durumuna dair önemli bilgileri ihtiva etmekte, ayrıca Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusuna ilişkin sayısal verilerle birlikte okullaşma oranlarına dair bazı değerlendirmeleri içermektedir.

Teftiş raporundaki tespit ve değerlendirmeler dikkate alındığında, teftiş çalışması ibtidâiyye düzeyindeki mekteplerde ve şayet varsa bu mekteplerin bünyesinde açılmış olan sıbyan sınıflarında gerçekleştirilmiştir. İbtidâi mektepler 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı'nın 23'üncü maddesi gereğince eğitim süresi altı yıl olan ve ikişer yıllık üç devreden müteşekkil mekteplerdir⁸. Her bir devresi iki yıllık olmak üzere; bir ve ikinci sınıflar *devre-i ibtidâiyye*, üç ve dördüncü sınıflar *devre-i vasatiye*, beş ve altıncı sınıflar ise *devre-i âliye* olarak derecelendirilmiş ve isimlendirilmiştir. Devre-i ibtidâiyye yedi ve sekiz yaşındaki çocuklara, devre-i vasatiye dokuz ve on yaşındaki çocuklara, devre-i âliye ise on bir ve on iki yaşındaki çocuklara mahsustur. Beş ve altı yaşındaki çocuk sayısının yirmiyi aştığı yerlerde ise bir sıbyan sınıfı açılmaktadır. Araştırma konumuzu oluşturan teftiş raporunda ise maârif müfettişi tarafından devre-i vasatiyye yerine devre-i mutavassita; devre-i ibtidâiyye yerine ise devre-i ûlâ ya da devre-i evvel isimlerinin kullanıldığı müşahede edilmektedir. Eşanamlı bu isimlerin, o dönemde birbirinin yerine yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Teftiş yapılan kaza merkezlerinde ibtidâiyye dışında herhangi bir mektebin bulunmaması nedeniyle, buralardaki Maârif Nezâreti'ne bağlı olan tüm mekteplerin ve bünyelerindeki sıbyan sınıflarının tamamı denetlenmiştir.

⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı*, s.6.

Maârif Müfettişı Mustafa Zihni'nin kaleme aldığı 21 Mart 1915 tarihli teftiş raporu dikkate alındığında, teftiş tarihi itibarıyla Canik Sancağına bağlı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde ibtidâiye düzeyinde eğitim veren okulların eğitim-öğretim ortamlarına ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

Tablo-1: Teftiş raporuna göre 1914 yılında Canik Sancağı'nda denetimi yapılan kaza merkezlerindeki eğitim ortamları.

Canik Sancağı Kazaları	Müslüman			Rum			Ermeni			Toplam		
	İbtidâiMektep (Erkek)	İbtidâiMektep (Kız)	Sıbyan Sınıfı	İbtidâiMektep (Erkek)	İbtidâiMektep (Kız)	Sıbyan Sınıfı	İbtidâiMektep (Erkek)	İbtidâiMektep (Kız)	Sıbyan Sınıfı	İbtidâiMektep (Erkek)	İbtidâiMektep (Kız)	Sıbyan Sınıfı
Çarşamba	5	1	1	1	1	1	1*	1	2	7	3	4
Terme	1	1	1	-	-	-	1*	-	-	2	1	1
Ünye	5	1	1	1	-	1	1	-	1	7	1	3
Fatsa	1	1	1	-	-	-	1*	-	1	2	1	2
Toplam	12	4	4	2	1	2	4	1	4	18	6	10

Adı geçen dört kaza merkezinde bulunan toplam yirmi dört ibtidâiye mektebinden on sekizi erkek, altısı ise kız mektebidir. Mekteplerden on altısı Müslümanlara, beşi Ermenilere, üçü ise Rumlara aittir. İbtidâi mektepler bünyesindeki toplam on sıbyan sınıfından ikisi Rum, dörder tanesi ise Müslüman ve Ermenilere ait mektepler bünyesinde açılmıştır.

Müslümanlara ait olan on altı mektepten dördü kızlara tahsis edilmiştir. Her kazada birer adet olmak üzere ibtidâi mektepler bünyesinde açılmış toplam dört sıbyan sınıfı bulunmaktadır.

Terme ve Fatsa kaza merkezinde herhangi bir mektebi bulunmayan Rumların; biri kız, diğeri erkek olmak üzere iki mektebi Çarşamba'da; bir erkek mektebi ise Ünye'de bulunmaktadır. Yine her iki kaza merkezindeki ibtidâi mektepler bünyesinde birer tane olmak üzere toplam iki sıbyan sınıfı açılmıştır.

Ermenilere ait toplam beş mektepten biri kızlara tahsis edilmiş olup, erkeklere tahsis edilmiş olan mekteplerinde kız-erkek karma eğitim verilmektedir. Çarşamba'da iki, Ünye ve Fatsa'da birer tane olmak üzere ibtidâi mektepler bünyesinde toplam dört sıbyan sınıfında eğitim verilmektedir.

Adı geçen dört kaza merkezinin eğitim durumuna ilişkin sayısal veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde: Çarşamba'da üçü kızlara mahsus olmak üzere toplam on; Ünye'de biri kızlara mahsus olmak üzere toplam sekiz; Terme

* Muhtelit; erkek ve kız karma eğitim verilmektedir.

ve Fatsa'da ise biri kızlara mahsus olmak üzere üçer tane ibtidâî mektep bulunmaktadır. Toplam on sıbyan mektebinden dördü Çarşamba'da, üçü Ünye'de ikisi Fatsa'da biri ise Terme'de bulunmaktadır. Netice itibariyle eğitim ortamları açısından Çarşamba kaza merkezi diğer kazalara göre daha iyi durumda olup; Çarşamba'nın ardından Ünye kazası gelmektedir. Terme ve Fatsa kazaları ise sayısal veriler itibariyle eşit düzeyde görülmektedir.

Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından gerçekleştirilen teftiş çalışmasının kapsamı teftiş yapılan eğitim kurumlarının idârî denetiminin yanında ders denetimlerini de içermektedir. Nitekim mezkûr raporda, bir taraftan mekteplerin idârî iş ve işlemlerine dâir değerlendirmeler yer alırken, aynı zamanda muallimlerin ve öğrencilerin başarı durumuna ilişkin değerlendirmelere de yer verilmiştir. Kaldı ki müfettişlerin zaman zaman derslere ve imtihanlara girerek, eğitim-öğretim yöntemlerinde gördükleri noksanlıklara dair muallimlere rehberlik yapmak⁹, ayrıca gerek ders ve gerekse müzâkereler esnasında sınıflara ve etüd salonlarına girerek öğrencilerin bilgi birikimlerini ve düzeylerini kontrol etmek gibi görevleri de bulunmaktadır¹⁰.

Teftiş raporunun yazımında, sıralamanın Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa şeklinde olması, denetimin de aynı sıraya göre; yani Canik Sancağı dikkate alındığında coğrafi konum itibariyle batıdan doğuya doğru gerçekleştirildiği kanaatini doğurmaktadır. Raporda öncelikle her bir kazanın eğitim-öğretim açısından *mevcut durumu: Eğitim ortamlarının niceliği, niteliği, sıhhi şartları, öğretmen ve öğrenci sayıları ile ders-araç gereçleri* gibi temel hususiyetleri tespit edilmiş; gerçekleştirilen idârî denetim ve ders teftişleri sonucunda, ortaya çıkan duruma ilişkin tespit ve değerlendirmeler ile bazı tekliflere yer verilmiştir. Ayrıca teftiş sürecinde müfettişin tespit ve önerileri doğrultusunda, mahallinde gerçekleştirilen girişimlere de değinildiği görülmektedir.

Canik Sancağında yaşayan gayrimüslim vatandaşlardan Rum ve Ermenilere ait mekteplerin teftişinde, özellikle “Âdâb-ı umûmî ve hissiyât-ı Osmâniyeye muhâlif ve münâfi bir hal”in müşahede edilip edilmediği hususuna raporda yer verilmiştir. Nitekim Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı'nın 92'nci maddesinde, teftiş edilen mekteplerde Osmanlı unsurları arasında nifak ve ayrılığa sebebiyet verecek hal ve davranışlara meydan verilip verilmediği hususunun özellikle tahkik edilmesi istenmiştir. Kaldı ki azınlık mektepleri de dikkate alındığında, eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülürken; dinlere, ahlâka ve Anayasa'ya uygun hareket edilip edilmediği hususu, incelenmesi gereken konular arasında sayılmıştır¹¹.

Teftiş raporunun, kaza merkezinde yaşayan halkın dinî ve etnik aidiyetleri dikkate alınmak suretiyle hazırlanmış olması dikkat çekicidir. Başta

⁹ BOA,MF-HTF,1/31.(Madde:35)

¹⁰ *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Vilayet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatnâme, Matbaa-ı Âmire, 1330, BOA,MF-HTF,1/79. (Madde:28)*

¹¹ *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı, (madde:92), s.21.*

Müslüman halk olmak üzere özellikle yörede yoğun bir şekilde yaşayan Rum ve Ermeni nüfusuna ait sayısal veriler üzerinden değerlendirmeler yapılarak; her bir topluluğun okullaşma oranına ilişkin tespit ve değerlendirmelere yer verilmiş olması, gerçekleştirilmiş olan teftişin nesnel yanını ortaya koymakta, ayrıca dinî ve etnik aidiyetler bazında okullaşma oranının mukayesesine imkân sağlamaktadır.

Raporda, okullaşma oranının tespitinde, Çarşamba dışındaki kazaların mecburi eğitim çağındaki nüfusuna ilişkin sayısal verilere yer verilmemiş, okula devam eden öğrenci sayısının Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusuna oranı; okullaşma oranı olarak değerlendirilmiştir. Bu durumda elde edilen oran, çağ nüfusunun okullaşma oranını değil, genel nüfusa göre okullaşma oranını ifade etmektedir. Dolayısıyla okullaşma oranı belirlenirken, esas alınması gereken çağ nüfusunun, dikkate alınmamış olması, sağlıklı bir değerlendirme yapmayı engellemektedir. Diğer taraftan dönemin veri toplama araçlarının gelişmemiş olması nedeniyle, her etnik aidiyetin zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısını tespit etmek mümkün olamamış olabilir. Ancak her ne kadar müfettiş raporunda Çarşamba kazası dışındaki kazaların zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısına yer verilmemiş olsa da, 1913-1914 yılı nüfus bilgilerine ilişkin istatistikî verilerde Müslüman ahalinin zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısına yer verilmiş olması¹² bu dönemde çağ nüfusuna ilişkin sayısal verilerin toplanmaya başlandığını ve okullaşma oranının tespitinde bu verilerin hesaba katıldığını göstermektedir. Maârif Müfettişi Mustafa Zihni'nin, çağ nüfusuna ilişkin sayısal verileri hesaba katmaması; bu verilerin mahallî idarelerin elinde bulunmamasından ya da bu verileri elde etme imkânı bulunmamasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca 1913-1914 nüfus istatistiklerinin teftiş tarihi itibarıyla kesinleşmemiş olması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim "1329-1330 senesi sinn-i mükellefiyet-i tahsilde bulunan etfâl-i müslime ile bunlardan mektebe müdâvim ve gayr-i müdâvim olanların mikdârını..."¹³ ihtivâ eden sayısal bilgiler ilk defa 1913-1914 öğretim yılına ait *Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmuâsı*'nın 1920 yılında yayınlanan ikinci baskısında yer almıştır¹⁴. Dolayısıyla sadece Müslüman ahalinin mecburi eğitim çağındaki nüfusuna ait sayısal verilerin teftiş tarihinden yaklaşık beş yıl sonra yayınlandığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan *İhsâiyât Mecmuâsı*'nda Canik Sancağına bağlı kazalarda yaşayan Müslüman halkın zorunlu eğitim çağında bulunan öğrenci sayıları ile mektebe devam eden ve etmeyen öğrenci sayılarının birbiriyle örtüşmediği müşahede edilmektedir. 1920 senesinde *İhsâiyât Mecmuâsı*'nın ikinci baskısı yayınlanmadan önce bahse konu sayısal verilerin mahalli idarelerin elinde

¹² *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti İhsâiyât Kalemi*, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmuâsı, Haritalı ikinci baskı, Matbaa-ı Âmire, Dârülhilâfetilaliyye, 1336, s.29; Ayr. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.211.

¹³ *1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmuâsı*, (mukaddime sayfası).

¹⁴ *1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye...*, s. 28.

bulunması mümkün olmakla birlikte sehven gerçekleştirildiği düşünülen hatalı yazımlar nedeniyle bu sayısal verilerin adı geçen müfettiş tarafından kullanılamamış olması da ihtimal dâhilindedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nin 1913-1914 yıllarına ait nüfus istatistikleri kapsamında "mecburi eğitim çağındaki" nüfusa yer verilmiş olması, okullaşma oranının ve devam-devamsızlık durumunun tespitine yönelik çalışmaların bu dönemde başladığını ve bu konuya önem verildiğini göstermektedir.

Tablo-2: 1913-1914 yılı Canik Sancağına bağlı dört kaza merkezinde Müslüman nüfusun okul, öğretmen ve öğrenci sayıları ile okullaşma oranları.¹⁵

Canik Sancağı Kazaları	Okul Sayısı			Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı			Mecburi Eğitim Çağındakiler			Okula Devam Etmeyenler			Okullaşma Oranı %		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
Çarşamba	3	1	4	13	4	1	295	61	356	585	291	876	290	230	520	50	21	%40,63
Terme	1	1	2	6	2	8	120	30	150	200	115	315	80	85	165	60	26	%47,61
Ünye	4	1	5	12	3	15	314	99	413	490	292	782	176	193	369	64	34	%52,81
Fatsa	1	1	2	6	2	8	111	44	155	218	104	322	107	60	167	51	42	%48,13
Toplam	9	4	13	37	11	48	840	234	1074	1493	802	2295	653	568	1221	56	31	%46,79

Raporun son paragrafında ise; Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde faaliyet yürüten ibtidâî mekteplerde gerçekleştirilen teftişlerin sonucuna ilişkin genel bir değerlendirme yer almaktadır. Bu bölümde, etnik ve dinî aidiyet bazında tüm kazaların eğitim-öğretim durumu mukayese edilerek, mekteplerin devam devamsızlık durumu, ihtiyaç duyulan branşlar ile ders-araç gereçleri, bütçe yeterlilikleri ve dönemin olumsuz şartlarına ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir. Bahse konu teftiş öncesinde Canik Sancağının Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerindeki Müslüman halkın eğitim-öğretim durumuna ilişkin sayısal veriler aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

Kısaca değerlendirilecek olursa; tablodaki veriler, adı geçen kaza merkezlerinde yaşayan Müslüman halka ait ibtidâî mektepler ile bu mekteplerde görev yapan öğretmen ve öğrenci sayılarını göstermektedir. Tabloda, mecburi eğitim çağındaki öğrenciler ile okula devam etmeyen öğrenci sayılarına da yer

¹⁵ 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye...,s.29. (Tabloda yer alan dört kazada, mecburi eğitim çağındaki erkek öğrencilerin sayıları ile okula devam etmeyen erkek öğrencilerin sayılarının birbirinin aynı rakamlar olması nedeniyle, bu rakamların sehven yazıldığı kanaatine varılmış olup; mecburi eğitim çağındaki erkek öğrenci sayılarının belirlenmesi için okula devam eden ve etmeyen öğrenci sayılarının toplamı alınarak tabloya işlenmiştir.

verilmiştir. Okullaşma oranları ise kız ve erkekler bazında ayrı ayrı ve topluca hesaplanmak suretiyle tarafımızdan belirlenmiştir. Kaza merkezlerinin her birinde erkek öğrencilerin okullaşma oranı %50'nin üzerinde olup en yüksek düzey %64 ile Ünye kazasına aittir. Kazaların tamamında erkek öğrencilerin okullaşma oranı ortalaması %56 olarak gerçekleşmiştir. Kız öğrencilerin okullaşmasında %21 ile en düşük oran Çarşamba kazasında gerçekleşmiş olup, en yüksek oran %42 ile Fatsa kazasında gerçekleşmiştir. Ünye'de kız öğrencilerin okullaşma oranı %34 düzeyinde kalmıştır. Adı geçen kaza merkezlerinin tamamında kız öğrencilerin okullaşma oranı ortalaması %31 düzeyindedir. Bu oran erkek öğrencilerin okullaşma oranının yarısının üç puan üzerindedir. Dolayısıyla mecburi eğitim çağında bulunan her iki erkek öğrenciye karşı bir kız öğrencinin okullaştığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan kız ve erkek öğrencilerin okullaşma oranı %47 düzeyinde gerçekleşmiş; böylece adı geçen kaza merkezleri dikkate alındığında mecburi eğitim çağındaki öğrencilerin ancak yarıya yakını okullaşabilmiştir. Tabloda yer alan sayısal verilerin sadece adı geçen kaza merkezlerini kapsamı nedeniyle okullaşma oranının dönem itibarıyla iyi düzeyde gerçekleştiği söylenebilir. Ancak kazalara bağlı köylerin nüfusuna ilişkin sayısal verilerin tabloya dâhil edilmemiş olması okullaşma oranını yüksek göstermektedir. Köy nüfusunun dâhil edileceği bir hesaplama, okullaşma oranlarını daha da düşürecektir. Diğer taraftan henüz büyük çoğunluğu köylerde yaşayan ve tarıma dayalı toplum olma özelliği taşıyan Osmanlı vatandaşlarının zorunlu eğitim çağındaki çocuklarını örgün eğitime dâhil edilmesinin de güç olduğu aşikârdır. Günümüzde dahi bu sorunun tamamen ortadan kalktığını ve zorunlu eğitim çağındaki çocukların tamamının okullaştığını söylemek güç görünmektedir.

1913-1914 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre elde edilen yukarıdaki sayısal veriler ve yapılan değerlendirmeler her ne kadar mezkur kaza merkezlerinde yaşayan Müslüman ahaliye ilişkin olsa da, aynı kaza merkezlerinde yaşayan diğer Ermeni ve Rum nüfusuna ilişkin okullaşma oranlarının da yaklaşık sonuçlar vereceği düşünülmektedir. Ermeni ve Rum ahalinin mecburi eğitim çağındaki çocuk sayısına ilişkin verilere *1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmuâsı*'nda yer verilmemiş olmasına rağmen Maârif Müfettişi Mustafa Zihni'nin hazırlamış olduğu teftiş raporundaki bilgilerden yola çıkılarak mukayeseli değerlendirmelerin yapılması mümkündür.

Çarşamba Kazası

İslâm Mektepleri: Çarşamba kaza merkezinde eski teşkilat gereğince açılmış olan bir kız ve bir erkek olmak üzere iki rüştiye mektebi ile *Rıdvan Bey*, *Nâciye*, *Tayyar Paşa* ve *Köprübaşı* adıyla dört erkek ibtidâiyye mektebi bulunmaktadır. Ayrıca tahsisatı *Süleyman Paşa Evkâfi*'nden karşılanmakta olan bir erkek ve bir kız ibtidâiyyesi mevcuttur. Erkeklerle ait olan mektepler birleştirilerek devre-i âliye ve mutavassıta; *Süleyman Paşa Vakıf Mektebi*'nde

ise devre-i ûlâ iki şubeye ayrılarak biri eski rüştiye binasında diğeri *Köprübaşı İbtidâiyesi* binasında olmak üzere üç binada hizmet vermek üzere birleştirilmiştir¹⁶.

Kız rüştiyesi ile tahsisâtı Süleymanpaşa Evkâfı'ndan temin edilen *İnas İbtidâiyesi*'nin üç devresi bir binada olmak ve devre-i âliye muallimlerinin idaresinde bulunmak üzere birleştirilmiştir. Mevcut olan dört muallimden ikisinin tahsisâtı maârif bütçesinden; diğeri ikisinin tahsisâtı Süleyman Paşa Evkâfı'ndan ödenmektedir¹⁷.

Erkek mekteplerinden rüştiyede üç daimî ve iki seyyar muallim; ibtidâiyelerde ikişerden sekiz daimî muallim; ayrıca tahsisâtı Süleyman Paşa Evkâfı'ndan karşılanan kız ve erkek iki ibtidâiyede de iki muallim olmak üzere toplam on üç daimî ve iki seyyar muallim bulunmakta iken, bunlardan *Evkâf İbtidâiyesi* muallim-i sânisî İhsan Efendi görevini terk etmiş, diğeri Celâl Efendi ile *Köprübaşı İbtidâiyesi*'nin muallim-i ûlâsî Mehmet Nuri Efendi ise askere gittiğinden geriye kalan on daimî ve iki seyyar olmak üzere on iki muallim son teşkilat düzenlemesi kapsamında görev yapmaktadırlar¹⁸.

Erkek ibtidâî mekteplere ve *Tayyar Paşa İbtidâiyesi* bünyesindeki sıbyan sınıfına muallim görevlendirmeleri yapılmış ve gerekli tedbirler alınmıştır. Ancak *Köprübaşı İbtidâiyesi*'nde görevlendirilen Ali Zühdi Efendi'den istifade edilemeyeceği düşüncesiyle münhal olan köy mekteplerinden birine nakledilmesi ve yine muhtemelen yetersizliği nedeniyle *Tayyar Paşa İbtidâiyesi*'nde görevlendirilen Hacı Süleyman Efendinin de tekaüde sevki mutasarrıflık makamına arz edilmiş ve adı geçen muallimin tekaüdünün icrası *Tedrisât-ı İbtidâiyye Meclisi* tarafından karara bağlanmıştır.

Mevcut muallimlerden ikisi *Dersâadet Dârülmuallimîn-i Rüşdiye* ve *Dârülfünûn Edebiyat*; diğeri iki muallim ise idâdî mezunudur. Yedi muallimin ehliyetnâmesi bulunmaktadır. Muallimlerin iktidarları kendilerine tevdi edilen devreler dikkate alındığında yeterli düzeyde olup; sadece *Resim*, *Elişleri* ve *Mumâresât-ı Bedeniye* dersleri için ayrıca yetkin bir muallim ihtiyacı olduğu yönünde açıklamaya yer verilmiş, ancak bu ihtiyacın da giderildiği belirtilmiştir¹⁹.

Devre-i âliye ve mutavassıtanın bulunduğu Süleymanpaşa Evkâfı'na ait olan bina ile eski rüştiye binası ve *Tayyar Paşa İbtidâiyesi* hıfzıssıhhaya uygun olup, *Köprübaşı İbtidâiyesi* binası ikâmete uygun değildir. Bu nedenle kiralamak suretiyle başka bir binaya nakil girişimleri başlatılmıştır. Konjonktür nedeniyle kitapların zamanında tedarik edilememiş olması ve muallimlerin devrelere taksiminde bir takım usulsüzlüklere meydan verilmiş olması nedeniyle 23 Aralık 1914 tarihine kadar icra edilen tedrisattan istifade edilememiş, bu nedenle

¹⁶ BOA,MF-HTF,2/51-(1,2,3).

¹⁷ Aynı belge.

¹⁸ Aynı belge.

¹⁹ Aynı belge.

talebenin bilgi birikimi de çok eksik bulunmuştur. İdâre ve yazı işlerinin ise düzenli olduğu tespitine yer verilmiştir²⁰.

Eski teşkilat gereğince açılmış olan rüştiye ile ödeneği Süleymanpaşa Evkâfı'ndan karşılanan inas ibtidâiyyesi birleştirilerek, bu mektebin yönetimi devre-i âliye muallimesine tevdi edilmiştir. Mevcut dört muallimeden devre-i âliyye muallimesi Âliye Hanım, *Dersaadet Dârülmualimât* mezunu olup yetkin bir hanımdır. Diğer üç muallime ise eski inas rüştiye mezunlarından olup yeterlilikleri orta derecededir. Devre-i âliye için 300 kuruşluk bir muallime ödeneği mevcut ise de, yapılan ilana bir istekli çıkmadığından boş kalmıştır. Aylık 150 kuruş ücretle kiralanan bina hıfzıssıhhaya uygundur. Altı sınıfı ve 77 kız öğrencisi bulunan devre-i âliye talebelerinin bilgi düzeyi memnuniyet verici düzeydedir. Devre-i mutavassıta ve devre-i evvelin eğitim düzeyi ise zayıftır²¹.

Üst sınıflar için tutulan kayıtlar düzenli olduğundan diğer sınıfların idaresi ve kayıt işlerinin düzenlenmesi muallime-i üla hanıma tevdi ve tavsiye edilmiştir. Mektepte coğrafya haritası ile yer küreden başka herhangi bir eğitim-öğretim aracı bulunmamaktadır²².

Müslüman nüfusu 3814 kişi olan Çarşamba kazası için bir inas ibtidâiyyesi yeterli bulunmadığından, diğer tarafta bulunan Köprübaşı yönünde ayrıca bir inas ibtidâiyyesine acil ihtiyaç duyulması nedeniyle 1915 senesi bütçesine tahsisat konulmuştur. Ancak bu tahsisatın *Meclis-i Umûmî-i Livâ* tarafından kabul edilmemesi üzerine, başka bir suretle ikinci bir inas ibtidâiyyesi mektebi açılışına teşebbüs edilecektir²³.

Yarıısı erkek olmak üzere, eğitim-öğretim çağında bulunması gereken 572 çocuktan 286'sının kız öğrenci olması gerekirken; kız mekteplerinin yokluğundan dolayı ancak 77 kız talebe mektebe devam etmektedir. Mevcut bina bundan fazla öğrenci almaya müsait değildir. Kapatılmış olan Tayyar Paşa İbtidaiyesi'nde teşkil edilen sıbyan sınıfında 37 öğrenci mevcut olup; iki muallim tarafından idare edilmekte ise de, lağv edilen *Naciye Mektebi* muallim-i evveli Hacı Süleyman Efendi'nin 1850 doğumlu²⁴ olması ve kendisinden istifade edilememesi nedeniyle 1915 yılı Nisan ayı sonunda²⁵ emekli edilmek üzere açığa alınması sağlanmıştır.

Tayyar Paşa İbtidâiyesi'ndeki 37 mevcutlu sıbyan sınıfı da dahil olmak üzere, mezkur İslâm mekteplerine devam eden kız ve erkek öğrenci mevcudu 390 olup, bu miktar genel nüfusun %10'u nispetindedir. Ancak ilköğretim

²⁰ *Aynı belge.*

²¹ *Aynı belge.*

²² *Aynı belge.*

²³ *Aynı belge.*

²⁴ Rûmî takvimin ilk ayı olan Mart ayı dikkate alınırsa 1850 doğumlu olan Hacı Süleyman Efendi'nin 65 yaşında olduğu anlaşılmaktadır.

²⁵ Raporda Nisan 1330 tarihi sehven yazılmış olup Nisan-1331 olması gerekmektedir. Nitekim teftişin gerçekleştiği tarih 1330 yılının son aylarına denk gelmektedir.

düzeyindeki okullaşma oranının genel nüfus dikkate alınmak suretiyle hesaplanmasının doğru olamayacağı açıktır. Teftiş raporunda; Çarşamba kazasında yaşayan Müslüman halkın zorunlu eğitim çağındaki nüfusuna yer verildiği halde, müfettiş tarafından bu sayının dikkate alınmadığı görülmektedir. Müfettişin zorunlu eğitim çağındaki nüfusunu ifade eden 572 sayısını dikkate almadan okullaşma oranını genel nüfusa göre hesap etmesi dikkat çekmektedir. Bu durum okullaşma oranının tespiti konusunda müfettişin yeterli bilgiye sahip olmadığı, ya da o dönem itibariyle böyle bir hesaplamanın usul haline gelmediği ihtimalini akla getirmektedir. Dolayısıyla sıbyan mektebine devam eden öğrenciler hariç tutulmak kaydıyla, zorunlu eğitim çağındaki öğrenciler dikkate alındığında, kaza merkezinde ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranının yaklaşık %62'ye ulaştığı; okula devam eden öğrencilerin yaklaşık %22'sinin kız, %78'inin ise erkek olduğu görülmektedir. Okula devam eden kız öğrenci sayısındaki düşüklük, kaza merkezinde kız öğrenciler için açılmış olan tek mektep binasının yeterli olmamasından ve ikinci bir mektep binasının açılışı için talepte bulunmasına rağmen olumlu cevap alınmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla imkânsızlıklar nedeniyle kızların okullaşma oranının zorunlu olarak düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler hâric tutulduğunda ibtidâiyye mektebine devam eden 353 öğrencinin 77'si kız, 276'sı ise erkek öğrencidir. Mecburi eğitim çağındaki 572 çocuğun yarısı erkek, yarısı kız olduğu dikkate alındığında; erkek ve kız öğrencilerin çağ nüfusunun her bir cinsiyet için 276 olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda erkek çocuklarının okullaşma oranı yaklaşık %97, kız çocukların okullaşma oranı ise %28 düzeyinde gerçekleşmektedir.

Erkek öğrencilerin okullaşma oranının yüksekliği, dönem itibariyle eğitime verilen önemin göstergesi sayılmalıdır. Bu oran her ne kadar kaza merkezinde yaşayan Müslüman halkın çocuklarının okullaşma oranını göstermiş olsa da, tarıma dayalı toplum yapısı ve seferberlik yıllarına denk gelen dönem göz önüne alındığında, elde edilen veriler eğitim adına önemli göstergelerdir. Ayrıca civar köylerde ikamet eden ahâlinin, çocuklarını kaza merkezindeki ibtidâiyyelere göndermeleri eğitime gösterilen rağbet açısından dikkat çekicidir. Öte yandan sıbyan mektebine devam eden 37 öğrencinin hesaba katılması halinde Çarşamba kaza merkezinde Müslüman halkın mecburi eğitim çağındaki nüfusunun ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranı %68 düzeyine ulaşmaktadır.

Daha önce *Hasbağçe* ve *Sarıcalı Mahallesi* gibi mahalle aralarında birkaç sıbyan mektebi mevcut olduğu halde bunlar lağv edilerek yalnız *Değirmenbaşı* mevkiinde bir sıbyan mektebi kalmıştır. Kız ve erkek karışık olmak üzere 35-40 öğrencisi olan bu mektepte ehliyetname sahibi olan Sabri Efendi adında bir muallim tarafından haftalık ücret karşılığında eğitim verilmektedir. Her ne kadar bu mektepten istifade ümit edilmiyorsa da, Sarıcalı Mahallesinde ihtiyaç duyulan inas mektebinin açılması halinde, sıbyan mektebinin kapatılmak üzere şimdilik

faaliyetine devam etmesinde bir sakınca görülmemiştir²⁶. Öte yandan okullaşma oranının hesabına, bahse konu sıbyan mektebine devam eden öğrencilerin de dâhil edilmesi halinde ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranı %75 düzeyine ulaşmaktadır.

Rum Mektepleri: Çarşamba'da biri erkek biri kız olmak üzere Rumlara ait iki ibtidâî mektep vardır. Beş sınıftan oluşan erkek ibtidâîsinde 55 talebe mevcut olup iki muallim görev yapmaktadır. İki dershaneli olup ibtidâî düzeyinde yani devre-i ûlâ derecesinde eğitim verilen mektepte²⁷ ilave olarak bir miktar Fransızca gösterilmektedir²⁸.

Kız ibtidâîyyesinde dört ibtidâî bir sıbyan olmak üzere beş sınıf mevcuttur. Bir muallim tarafından idare edilen mektepte birinci sınıf karma olup, ikinci sınıfa geçen erkek öğrenciler erkek ibtidâî mektebine gönderilmektedir. Kız öğrencilerin tahsili pek vasat ve düzensizdir. Hıfzıssıhhaya uygun olan mektep binası, mevcut öğrenci için yeterli kapasiteye sahip; yeniden inşa edilmiş bir bina ise de bazı eksik imalatların inşası için hususi bütçeden tahsis edilmiş olan nakit yardımın ödenmesi beklenmektedir. Her iki mektebin programında ve eğitim-öğretiminde genel adaba ve Osmanlı değerlerine aykırı bir durum görülmemiştir²⁹.

Çarşamba kaza merkezinde yaşayan 1274 Rum nüfusun mekteplere devam eden öğrenci sayısı 115'dir. Mekteplere devam eden öğrenci sayısının genel nüfusa oranı %9,02 düzeyinde gerçekleşmiştir. Müslüman öğrenci sayısına göre bu oranın düşük bulunduğu hususuna teftiş raporunda değinilmiştir. Ancak son zamanlarda Rumların, Samsun ve diğer bazı yerlere göç etmeleri nedeniyle sağlıklı bir veri elde edilemeyeceği açıklamasına da raporda yer verilmiştir.

Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler de dâhil olmak üzere, Rumlara ait her iki ibtidâî mektepte, toplam 115 öğrenci eğitim görmekte olup; bu öğrencilerin 55'i erkek 60'ı da kız öğrencidir. Kız öğrencilerin okullaşma düzeyinin erkek öğrencilere göre bir miktar yüksek olması dikkat çekmektedir.

Ermeni Mektebi: Kilise avlusunda hıfzıssıhhaya uygun olmayan eski bir binadır. Üst katta erkek ibtidâîsi alt katta ise sıbyan sınıfı bulunmaktadır. Erkek ibtidâîsinde beş sınıf mevcut olup ayrıca kız ibtidâîyye mektebi olmadığından karma eğitim yapılmaktadır. On sekizi kız olmak üzere toplam öğrenci mevcudu 74'dür. Bir muallim ile idare edilmekte ise de, seyyar iki-üç muallim tarafından geçici olarak eğitim-öğretime yardımcı olunmaktadır. Bu muallimler *Samsun Ermeni Mektebi* ve mülga *Fransız Mektebi*'nde öğrenci olup dönemin şartları

²⁶ BOA, MF-HTF,2/51-(1,2,3).

²⁷ İbtidâî devre-i ûlâ kastedilmektedir.

²⁸ BOA, MF-HTF,2/51-(1,2,3).

²⁹ Aynı belge.

nedeniyle memleketlerinde kalmışlardır. Mektebin eğitim-öğretimi orta düzeydedir. Alt katta bulunan sıbyan sınıfı iki muallim ile idare edilmektedir. İki yıllık olmak üzere ana mektebi usulünde eğitim icra edilen sıbyan sınıfında 55 öğrenci eğitim görmektedir.

Çarşamba'da Ermeni nüfusunun 1348 olduğu dikkate alınırsa sıbyan sınıfıyla birlikte mektebe devam eden öğrencinin genel nüfusa oranının %9,56 düzeyinde bulunduğu, bu oranın Müslümanlara nazaran daha düşük düzeyde kaldığı hususu raporda belirtilmiştir. Ermeni nüfusunun okullaşma oranındaki düşüklüğü; Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği döneme denk gelmesine bağlamak mümkündür.

Tablo-3: Müfettiş raporundaki veriler ışığında 1915 yılı Mart ayında Çarşamba kaza merkezinde yaşayan halkın dîni aidiyetlerine göre okullaşma oranı.

Çarşamba (Kaza merkezi)	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Genel Nüfus	3814	1274	1348	6436
Çağ Nüfusu	572	-	-	-
Öğrenci sayısı*	390	115	129	634
Genel nüfusa göre okullaşma oranı (%)	10,22	9,02	9,56	9,85
Çağ nüfusuna göre okullaşma oranı (%)	68	-	-	-

Çarşamba kaza merkezinde Müslüman, Rum ve Ermeni halkın ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranlarının birbirlerine çok yakın olduğu; genel ortalamanın ise yaklaşık %60-%65 arası düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Dönemin olağan üstü şartları nedeniyle özellikle okullaşma düzeyinin yüksekliği dönem itibarıyla olumlu ve dikkat çekici bir durumdur. Ayrıca Çarşamba'da mahalle arasında kalmış müstakil *Değirmenbaşı Sıbyan Mektebi*'ne devam eden 35-40 kadar öğrencinin de hesaplama dâhil edilmesi halinde Müslüman nüfusun okullaşma oranının yaklaşık %75 düzeyine ulaşması, eğitim adına memnuniyet verici bir durumdur.

Terme Kazası

İslâm Mektepleri: Teftiş raporuna göre Terme kaza merkezinde bir erkek ve bir kız ibtidâî mektebi mevcut olup; altı sınıftan oluşan erkek ibtidâîsinde 94 talebe eğitim görmektedir. Mektepte dört dâimî muallim ile bir seyyar Hüsn-i Hat muallimi görev yapmaktadır. Dâimî kadrolu muallimlerden devre-i âliye muallim-i sânisinin, silah altına alınması nedeniyle mektep vekâleten yönetilmektedir. Yeni programa göre eğitim verilen mektepte öğrencilerin bilgi düzeyleri orta düzeydedir. İdare ve yazı işleri düzenli yürütülmektedir. Öğrenci-

* Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler de dâhil edilmiştir.

lerin hal ve hareketleri takdire şayan bulunmuştur³⁰. Taharet ve nezafete özen gösterilmekte ise de mektep binası hıfzıssıhhaya uygun olmayıp, teneffüşhânesi de yoktur. Muallimlerin yeterlilikleri iyi düzeydedir. Eğitim-öğretim araç gereçlerinden coğrafya haritası ile yer küreden başka bir araç mevcut değildir³¹.

İnas ibtidâiyyesinde bir sıbyan sınıfından başka üç ibtidâî sınıfı mevcut olup sıbyan sınıfıyla beraber 43 öğrenci bulunmaktadır. Mektep için her ne kadar iki bayan muallim tahsisatı mevcut ise de bayan muallim yokluğundan dolayı bir muallime ile idare edilmektedir. Görevdeki muallimenin iktidarı ancak mevcut sınıflar için yeterlidir. Yeni açılan bir mektep olmasına rağmen öğrencilerin bilgi düzeyi memnuniyet verici düzeydedir. Mektep, eğitim-öğretim araçlarından tamamıyla mahrumdur. 1200 kuruşla kiralananmış olan mektep binası, mevcut sınıflar için yeterlidir³².

Hâlen jandarma tarafından kullanılmakta olan mülga rüştiye binası, kız ibtidâiyyesi olarak kabul edilirse; erkekler için ayrıca dört dershaneli bir bina zarûrî görülmektedir. Erkek ve kız mekteplerine devam eden öğrenci toplamı 137'dir. Kaza merkezindeki Müslüman nüfusun 926 olduğu dikkate alınırsa, mekteplere devam eden öğrencilerin genel nüfusa oranı %14,7 düzeyine ulaşmaktadır³³. Ortaya çıkan bu oran müfettiş tarafından memnuniyet verici bulunmakla beraber, erkek ibtidâisine devam eden 94 talebenin neredeyse yarısının civar köylerin ahalisinin çocuklarından olması nedeniyle kaza merkezinde yaşayan ahalinin mektebe devam eden çocuk sayısının yaklaşık %8 düzeyine gerilediği hususuna dikkat çekilmiştir³⁴. Dolayısıyla okullaşma oranına ilişkin hesaplamanın gerçeği yansıtmayacağı açıktır. Toplam 137 öğrenciden 94'ünün erkek olduğu ve bunun da neredeyse yarıya yakınının civar köylerin çocukları olduğu dikkate alınırsa; erkek öğrencilerden tahminen 50'sinin kaza merkezinde yaşayan Müslüman halkın çocukları olduğu ve böylece kız ve erkek yaklaşık 93 öğrencinin mekteplere devam ettiği öngörülebilir.

Ermeni Mektebi: Nüfus kayıtlarında Terme kaza merkezinde Ermeni bulunmadığı bilgisine yer verilen teftiş raporunda 30 kadar hanenin Ermeni olduğu, bu nedenle resmî ruhsatlı karma eğitim veren bir mektebin faaliyet yürüttüğü açıklaması yer almaktadır.³⁵ Bu durum, Terme'ye bağlı ve daha kalabalık nüfusa sahip olan yakın yerleşim birimlerindeki³⁶ Ermeni çocuklarının kaza merkezindeki mektebe devam etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim

³⁰ BOA,MF-HTF,2/51-(4).

³¹ Aynı belge.

³² Aynı belge.

³³ Yapılan hesaplama göre %14,7 olması ve bir üst tam sayıya yuvarlanması gereken okullaşma oranının, müfettiş tarafından sehven bir alt sayıya yuvarlanarak %14 olarak rapora yazıldığı düşünülmektedir.

³⁴ BOA, MF-HTF,2/51-(4).

³⁵ Aynı belge.

³⁶ Aynı belge.

kazadaki Ermeni nüfusunun önemli bölümünün şehrin yakınındaki dört köye dağılmış olması³⁷ bu köylerden kaza merkezine öğrencilerin geldiği öngörüsünü kuvvetlendirmektedir. Kaldı ki teftiş raporunda Terme kaza merkezinde eğitim gören Müslüman erkek çocukların nerdeyse yarıya yakınının civar köylerden gelişi-gidişi yaptığı bilgisinin Ermeniler bağlamında da geçerli olması mümkündür³⁸.

Rapora göre; 1914 senesi itibarıyla yaklaşık 100 kadar Ermeni'nin yaşadığı Terme kaza merkezinde³⁹ eğitim süresi beş sene olan ibtidâiyye mektebinin dört sınıfında; 9'u kız, 21'i erkek olmak üzere 30 öğrenci eğitim görmektedir. Bir muallim tarafından idare edilen mektepte, öğrencilerin bilgi düzeyi çok zayıftır. Mektep binası hıfzıssıhhaya uygundur. Genel âdâba ve Osmanlı hissiyatına aykırı bir durum müşahede edilmemiştir⁴⁰.

Terme kazasında oluşturulan Encümen-i Maârif'in iş ve işlemlerinin müfettiş tarafından incelenmesi sonucunda: 1913 senesinde on iki, 1914 senesinde üç karar alındığı tespit edilmiş, bu nedenle encümenin düzenli olarak toplanamadığı anlaşılmıştır⁴¹. Ayrıca üyeler arasında okuyup yazması olmayan bir üyenin bulunması ve Terme'de Rum Mektebi ve Rum nüfusu olmadığı halde üyelerden birinin Rum olması da dikkat çekici bulunmuştur⁴². Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın 33'üncü maddesi gereği kaza merkezlerinde Kaymakamın başkanlığında toplanan Maârif Encümeni'nin altı üyesi Belediye ve İdare Meclisi tarafından seçilmektedir. Ayrıca belediye tabibi ve Mekâtib-i İbtidâiyye Müfettişi de bu encümenin daimî üyesidir⁴³. Terme kazasında Rum nüfusun ve dolayısıyla Rumlara ait herhangi bir mektebin mevcut olmamasına rağmen bahse konu encümenin seçimle belirlenen üyelerinden birisinin Rum olması dikkat çeken bir husustur. Yine okuma yazması olmayan bir üyenin encümen üyesi olarak seçilmiş olması da dikkat çeken diğer bir husus olarak teftiş raporunda zikredilmiştir. *Maârif Encümeni*'nin düzenli toplanmaması ve Rum mektebi bulunmadığı halde encümen üyelerinden birinin Rum olması, raporda altı çizilmiş olan cümlelerdendir.

³⁷ Kevorkian, *a.g.e.*, s.203-204.

³⁸ BOA, MF-HTF, 2/51-(4).

³⁹ Edit. Osman Köker, *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yay., İstanbul, 2005, s.182; Raymond H. Kevorkian; Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras yay., İstanbul 2012, s.203.

⁴⁰ BOA, MF-HTF, 2/51-(4).

⁴¹ Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın 35'inci maddesine göre Kaza Maârif Encümenleri haftada en az bir kez toplanır.

⁴² BOA, MF-HTF,2/51-(4).

⁴³ Maârif Nezâreti, *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1329, s. 9.

Tablo-4: Müfettiş raporundaki veriler ışığında 1915 yılı Mart ayında Terme kaza merkezinde yaşayan halkın dinî aidiyetlerine göre okullaşma oranı.

Terme (Kaza merkezi)	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Genel Nüfus	926	-	100 ⁴⁴	1026
Çağ Nüfusu	-	-	-	-
Öğrenci sayısı*	137	-	30 ⁴⁵	167
Genel nüfusa göre okullaşma oranı (%)	14,7	-	30	16,27
Çağ nüfusuna göre okullaşma oranı (%)	-	-	-	-

Netice itibariyle, Terme kaza merkezinde yaşayan Müslüman ve Ermenilerin ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranlarının yüksekliği, yakın yerleşim birimlerinden kaza merkezindeki mekteplere devam eden öğrencilerden kaynaklanmaktadır. Bir nevi taşınmalı eğitim kapsamında mütalaa edilebilecek olan bu durum dönemin şartları itibariyle fazlasıyla dikkat çekmektedir.

Ünye Kazası

Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından tanzim edilen teftiş raporunda 1914 senesi itibariyle Ünye kaza merkezinde 5664 Müslüman ve 3216 Rum nüfusun yaşadığı bilgisine yer verilmiş olmakla birlikte Ermeni nüfusuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir⁴⁶. Ermeni nüfusunun rapora yansıtılmamış olması sehiv kaynaklı olabileceği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı olağanüstü süreçte Ermeni nüfustaki hareketliliğin yol açtığı belirsizlikten kaynaklanmış olması da mümkündür. Ancak 7 Ekim 1915 tarihli bir belgeye göre: Tehcir Kanunu gereğince sevke tabi tutulmadan önce Ünye'de toplam 972 hanede meskûn 6348 Ermeni nüfusunun yaşadığı belirtilmektedir⁴⁷. Bu rakamın Ünye kaza merkezi ve bağlı köylerinde yaşayan Ermeni nüfusunu gösterdiği açıktır. Dolayısıyla kaza merkezindeki Ermeni nüfusunun okullaşma oranının hangi düzeyde olduğunun tespiti için kaza merkezinde yaşayan Ermeni nüfusunun mecburi eğitim çağındaki çocuklarının sayısının bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Patrikhane kayıtlarına göre 1914 yılında 700 kadar Ermeni nüfusun yaşadığı belirtilen Ünye kaza merkezinde, Ermenilere ait *Surp Minas*

⁴⁴ Raymond ; Paboudjian, *a.g.e.*, s.203; Köker, *a.g.e.*, s.183.

* Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler de dâhil edilmiştir.

⁴⁵ Mecbûri eğitim çağındaki çocuk sayısından fazla öğrenci mektebe devam etmekte olup, bu fazlalığın, daha kalabalık olan civar yerleşim birimlerinde ikamet ettiği halde Terme kaza merkezindeki mektebe devam eden öğrencilerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ermeni nüfusun önemli bir bölümünün şehrin yakınındaki dört köye dağılmış olması ve özellikle deniz kıyısına yarım saat mesafedeki Kocaman köyünde 1965 nüfusun bulunması bu kanaati doğrular mahiyettedir. (Bkz. Kevorkian, *a.g.e.*, s.203-204).

⁴⁶ BOA, MF-HTF,2/51-(5,6).

⁴⁷ BOA, Dahiliye (DH). Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti (EUM) 2.Şb., 73/53-2.

Kilisesi ile kız ve erkek öğrenciler için karma eğitim veren *Mesrobyan Mektebi* bulunmaktadır⁴⁸. 1915 yılında ise kaza merkezindeki Ermeni nüfusunun 1000 kişi olduğu bilgisine ulaşılmaktadır⁴⁹.

İslam mektepleri: Teftiş tarihi itibariyle, Ünye kaza merkezinde eski teşkilat gereğince açılmış bir rüştiye mektebi ile dört ibtidâiyye mektebi olmak üzere Müslüman ahalinin çocuklarını gönderdiği toplam beş erkek mektebi bulunmaktadır. İbtidâî mektepler: *Merkez*⁵⁰, *Numûne-i Terakkî*, *Feyziye* ve *Dâru'l-Furkan* adıyla anılmaktadır.

Bu beş mektepte kadrolu olmak üzere toplam on bir muallim görev yapmakta iken, seferberlik nedeniyle dokuzu silah altına alınmış olduğundan sadece iki muallim göreve devam etmektedir. Ders yılı başında Rüştiye Mektebi ile Merkez İbtidâiyyesi birleştirilmiş ve altı derslikli bir ibtidâiyye mektebi oluşturulmuştur. Silah altına alınmayan iki muallim bu mektepte görevlendirilmiştir. Her iki mektebin birleştirilmesi nedeniyle eski teşkilat yapılanmasına göre açılmış olan Rüştiye Mektebinin⁵¹ kapatıldığı anlaşılmaktadır. *Numûne-i Terakkî İbtidâiyyesi*, *Feyziye İbtidâiyyesi* ve *Dâru'l-Furkan İbtidâiyyesi* ise muallim yokluğundan dolayı tatil edilmiştir. Ancak silah altına alınmış olan dokuz muallimden sekizinin kısa dönem askerlik görevinde olmaları nedeniyle bu muallimlerin maaşlarından karşılanmak üzere sadece altı derslikli ibtidâiyye ile *Numûne-i Terakkî İbtidâiyyesi* için vekil muallim tedarik edilerek her iki mektepte eğitim-öğretime devam edilmesi sağlanmıştır. Böylece teftiş tarihi itibariyle Ünye kaza merkezinde ibtidâiyye düzeyinde sadece adı geçen iki mektepte eğitim faaliyeti yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Eski teşkilata göre kurulmuş olan *Rüştiye Mektebi* ile *Merkez İbtidâî Mektebi*'nin birleştirilmesi üzerine oluşturulan altı derslikli ibtidâî mektep binasının muntazam ve hıfzısıhaya uygun olduğu belirtilen raporda, bu mektepte görev yapan muallimlerden Resmî Efendi ve Hacı Hasan Efendi'nin liyakat ve ehliyetleri ile öğrencilerin bilgi düzeylerinin takdire şayan olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla müfettiş tarafından derslere girilmek suretiyle yapılan denetimler esnasında gerçekleştirilen gözlemlere bağlı olarak; gerek öğrencilerin bilgi düzeylerinin ve gerekse muallimlerin görevlerindeki başarı durumlarının memnuniyet verici olduğu hususu rapora yansıtılmıştır. Diğer

⁴⁸ Köker, a.g.e., s.182; Kevorkian, a.g.e., s.204

⁴⁹ M.Ufuk Mistepe, *Çarşı Hamamı Ya da Ermeni Surp Minas Kilisesi-I*, web. <http://unyevt.net/icerik/kose-yazilari/carsi-hamami-ya-da-ermeni-surp-minas-kilisesi-i/> (erişim tarihi: 10/08/2017)

⁵⁰ “Merkez” isminin Cumhuriyet döneminde Ünye şehir merkezinde açılmış olan Orta Mekteb'e de isim olduğu bilinmektedir. Ortayılmazlar mahallesinde bulunan ve bilâhare “Merkez Ortaokulu” adıyla anılan binanın yerinde 2012 yılında inşa edilen yeni binada hâlen “Meçhul Asker Ortaokulu” adıyla eğitim-öğretim faaliyeti yürütülmektedir.

⁵¹ 23 Eylül 1329/6 Ekim 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı gereğince Rüştiyeler kapatılarak yerlerine İbtidâiyye mektepleri açılmıştır.

tarafından mektebin idari işleri ile resmî kayıt işlemlerinin düzenli olduğu belirtilirken, ders araç gereci olarak coğrafya haritası ve yerküreden başka her hangi bir araç-gerecin bulunmadığına dikkat çekilmiştir.

Numûne-i Terakkî İbtidâiyesi'nin iki derslikli bir mektep olarak kullanılması müfettiş tarafından uygun görülmüştür. Teftiş raporunda altı derslikli ibtidâiyeye binasına yakın olan câminin bitişiğindeki kabristanın içinde bulunan Feyziye İbtidâiyesi'nin⁵² sıhî şartların uygun olmaması ve muallimlerinin de silah altına alınmış olması nedeniyle tatil edilmesi cihetine gidilmiş olduğu tespitine yer verilerek, muallimlerin askerden dönüşünde Feyziye İbtidâiyesi'nin daha uygun bir yere taşınmasının zaruri olduğu yönünde teklife yer verilmiştir.

Ünye kaza merkezinde kızlara mahsus olmak üzere açılmış bir mektep bulunmaktadır. *Ünye İnas İbtidâiyesi* adıyla anılan bu mektebin⁵³, sıbyan sınıfı dışında beş sınıfı mevcut olup, sıbyan sınıfıyla beraber 117 öğrencisi bulunmaktadır. Ayşe Kâmile Hanım, Münevver Hanım ve Zarife Hanım adındaki üç bayan muallimin görev yaptığı mektebin ayrıca dört yüz kuruşluk bir bayan muallim tahsisatı var ise de; bayan muallim bulunmadığından kadro boş kalmıştır. Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından yapılan ders denetimlerinde adı geçen muallimelerin çaba, gayret ve başarı düzeyleri takdire şayan; kız öğrencilerin bilgi düzeyleri ise memnuniyet verici düzeyde bulunmuştur.

1914-1915 ders yılı başında Rüştiye ve İbtidâiye programları birleştirilmek suretiyle hazırlanan yeni programa göre eğitim vermeye başlanmış olan İnas İbtidâiyesi'nde coğrafya haritasından başka herhangi bir ders araç-gereci bulunmamaktadır. Hıfzıssıhaya uygun olduğu belirtilen mektep binası için ödenen üç bin kuruşluk kira bedeli dikkate alındığında, bu fiyata daha muntazam bir bina temininin ihtimal dâhilinde bulunması nedeniyle Mart ayının başından itibaren başka bir bina tedariki hususunda bir İbtidâiye Müfettişi görevlendirilmiştir. Ayrıca bir İnas-ı İbtidâiye mektebi inşâ edilmek üzere yüz

⁵² Araştırmacı yazar Yüksel Şen'in hatıratı dikkate alındığında, 1936/1937 yıllarında adı Anafarta İlkokulu olarak değiştirilen Feyziye İbtidâiyesi, Saray Câmî ile eski hamam arasında bulunan "Kavak Dibi Mezarlığı"nın bitişiğinde olup; adı geçen mezarlık mektebin oyun bahçesi olarak kullanılmaktaydı. Hâlen hizmet veren ve eski hükümet konağının bulunduğu yere inşa edilmiş olan yeni hükümet binasının bulunduğu alanın müfettiş raporunda bahsi geçen kabristanlık olduğu anlaşılmaktadır. Kabristanın bitişiğinde ise Feyziye İbtidâiyesi Mektebi binası bulunmaktaydı. (Bkz.M. Ufuk Mistepe, *Feyziye Mektebinden Ünye Anaokuluna-III*, web. <http://unyetv.net/icerik/kose-yazilari/fezyiye-mektebinden-nyne-anafarta-okuluna-iii/>, (erişim tarihi: 27.10.2017).

⁵³ 1914/15 ders yılında Ünye İnas İbtidâiyesi adıyla eğitim-öğretime başlayan yarı ahşap mesken olarak inşa edilmiş olan üç katlı binadır. İlk müdiresinin Ayşe Kâmile Hanım olduğu belirtilen bu mektep, Cumhuriyet döneminde İnönü İlkokulu adıyla 1978 yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetini devam ettirmiştir. 1978 yılında yıkılan binanın yerine yeni bir bina inşa edilmiştir. Bkz. Mistepe, web. <http://unyezile.com/korkmaz.html>, (erişim tarihi:27.10.2017).

lira bedelle münasip bir arsa satın alınmış, ancak “ahvâl-ı hâzıra” dolayısıyla inşaata başlanılamamıştır. Mektep binasının inşasına başlanılamamasına gerekçe gösterilen “ahvâl-i hâzıra”nın; seferberlik hâli olduğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle müfettiş raporunda yer alan açıklamalardan yola çıkıldığında; altı derslikli mektep olarak tanımlanan ve muhtemelen Merkez İbtidâiyyesi adıyla isimlendirilen mektep ile yine iki derslikli olduğu belirtilen Numûne-i Terakkî İbtidâiyyesi olmak üzere: 1914-1915 öğretim yılı birinci devresinde erkek çocuklara mahsus iki mektepte eğitim-öğretim verildiği, yine bir sıbyan sınıfı ile birlikte 117 mevcutlu bir inas ibtidâiyyesinin de kız öğrencilere mahsus olmak üzere faaliyet yürüttüğü sonucuna ulaşılmaktadır.

Raporda, kız ve erkek öğrencilere eğitim veren adı geçen üç mektebin öğrenci sayısının 345; kız öğrenci sayısının ise 117 olduğu tespitine yer verilmiştir. Dolayısıyla her iki erkek mektebindeki erkek öğrenci sayısı toplamı 228 olup, kız öğrenci sayısının iki katını biraz aşmaktadır. Okullaşma oranının tespiti bağlamında Ünye kaza merkezinde Müslüman nüfusun 5664, ibtidâî mekteplere devam eden talebe sayısının ise 345 olması nedeniyle nüfusa göre okullaşma oranının %6 düzeyinde kaldığı tespitine yer verilmiştir. Okullaşma oranının mecburi eğitim çağındaki nüfusun yarısına dahi ulaşamadığına dikkat çekilen raporda, muallimlerin silah altına alınması üzerine üç ibtidâî mektebin tatil edilmiş olması dikkate alındığında elde edilen %6’lık oranın gerçeği yansıtmadığı vurgulanmıştır. Burada dikkati çeken husus çağ nüfusuna dair herhangi bir sayısal veriye raporda yer verilmemiş olmasına rağmen, okullaşma oranının mecburi eğitim çağındaki öğrencilerin yarısına ulaşamadığı yönündeki değerlendirmedir. Kaldı ki mekteplere devam eden talebe sayısının Müslüman nüfusuna oranının okullaşma düzeyini göstermeyeceği açıktır. Şayet Müslüman nüfus 5664 kişiden ibaretse tespit edilmesi gereken esas husus çağ nüfusunun hesaplanması olmalıdır.

Netice itibarıyla çağ nüfusu belirlenmeden okullaşma oranının tespit edilmesi güç görünmektedir. Her ne kadar teftiş raporunda zorunlu eğitim çağındaki nüfusa ilişkin sayısal veriye rastlanılamamış olsa da 1913-1914 nüfus istatistiğine göre mecburi eğitim çağında bulunan öğrenci sayısının 782, mekteplere devam eden kız ve erkek öğrenci toplamının ise 413 olması nedeniyle⁵⁴ okullaşma oranı yaklaşık %53 düzeyinde gerçekleşmektedir. Ancak teftiş raporuna göre 1915 yılı Mart ayı itibariyle mekteplere devam eden öğrenci sayısı 345’e gerilemiştir⁵⁵. Mecburi eğitim çağındaki nüfusun sabit kaldığı varsayımından hareket edildiğinde, okullaşma oranı da yaklaşık 9 puanlık bir düşüşle %44 düzeyine gerilemektedir. Böylece teftiş raporunda belirtildiği üzere okullaşma oranında çağ nüfusunun yarısına ulaşamadığı doğrulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı’nın getirdiği olağanüstü sürecin okullaşma oranındaki

⁵⁴ Alkan, *a.g.e.*, s.211.

⁵⁵ BOA, MF-HTF, 2/51-(5,6).

düşüşte etkili olduğu açıktır. Ancak her hâlükârda iki çocuktan birisinin örgün eğitime devam ediyor olması dönem itibariyle önemlidir. Bu itibarla Ünye kaza merkezinde yaşayan Müslüman halkın eğitim-öğretime önem verdiği ve ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranının ise dikkat çekici düzeyde olduğu ifade edilebilir.

Rum Mektebi: Ünye’de Rumların iki muallim ve 142 talebe mevcutlu bir ibtidâî mektebi bulunmaktadır. Bütçenin müsait olmaması nedeniyle kız mektebi tatil edilmiştir. Erkek mektebinde bir önceki sene beş muallim görev yapıyorken bütçenin müsait olmaması gerekçesiyle iki muallim ile yetinilmek zorunda kalınmıştır. Erkek mektep binasının askeriye tarafından işgal edilmiş olması nedeniyle geçici olarak kiralanan bir binada eğitime devam edilmektedir. Bina hıfzıssıhaya uygun olmadığı gibi, öğrencilerin bilgi düzeyi de zayıf bulunmuştur⁵⁶.

Raporda, Ünye kaza merkezinde 3216 Rum nüfusunun yaşadığı dikkate alınarak okullaşma oranının %4,5 düzeyinde gerçekleştiği belirtilmektedir. Ancak Müslüman nüfusun okullaşma durumuna ilişkin yaptığımız değerlendirmeler Rumlar için de geçerlidir. Çağ nüfusu tespit edilmeden okullaşma oranını hesaplamak güç görünmektedir. Okullaşma oranını tespit ederken mektebe devam eden öğrenci sayısını Rumların genel nüfusuna oranlanmasının doğru bir yöntem olarak kabul edilmesi mümkün görülmemekle beraber, genel bir değerlendirme yapılmasına imkân sağlaması açısından dikkate alınacak bir yöntem olduğu açıktır. Diğer taraftan kız mektebinin tatil edilmesi nedeniyle, mektep kapatılmadan önce eğitim gören kız öğrencilerin durumu hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Rum nüfusu için ise eski nüfus kaydının esas alındığı raporda; içinde bulunulan dönemde Rumların ekserisinin ticaretin yoğun olduğu mahallere göç etmiş olması nedeniyle nüfusun azaldığı belirtilmekte ve bu nedenle okullaşma oranına ilişkin sağlıklı bir veri elde edilemediği vurgulanmaktadır. Teftiş raporunda açıklandığı üzere Rumların ticaret ya da dönemin olağanüstü şartlarının zorunlu kıldığı gerekçeler nedeniyle göç etmeleri üzerine⁵⁷ nüfusa ilişkin sayısal verilerin sağlıklı olmadığı, dolayısıyla okullaşma düzeyinin daha yüksek çıkması gerekirken çıkmadığı yönünde kanaate varmak mümkündür.

Ermeni Mektebi: Ünye’de Ermenilere ait bir erkek ibtidâî mektebi ile bir sıbyan (Çocuk Bağçesi) mektebi bulunmaktadır. İbtidâî mektebinde dört sınıf ve 37 talebe mevcuttur. Bu mektepte görevli iki muallimden birinin görevini terk etmiş olması, diğerinin ise silah altına alınması sebebiyle mektep kapatılmak üzere temin edilen vekil muallimlerle idâre edilmektedir. Vekâleten

⁵⁶ Aynı belge.

⁵⁷ BOA, MF-HTF,2/51-(1,2,3).

görev yapan muallimlerden birisi Mûsevî olup, mülga *Ünye Rüştüyesi*'nden mezundur. İstanbul'da *Elyanis Mektebi*'nde öğrenci olan bu muallim, olağanüstü durum nedeniyle İstanbul'a gidemediğinden vekâleten görev yapmaktadır. Mektepte vekâleten görevlendirilen diğer üç muallimden ikisi, kapatılmış olan *Samsun Fransız Mektebi* ile *Samsun Ermeni Mektebi* talebesidir. Mektep binası tertip ve düzenli olmayıp, eğitim düzeyi açısından vasat düzeydedir. Teftiş raporunda genel adaba ve Osmanlı hissiyâtına aykırı bir durumun müşahede edilmediği belirtilen mektep binasının alt katında bulunan 25 mevcutlu sıbyan sınıfı, bir muallim tarafından idare edilmektedir⁵⁸.

Başkaca tespit ve değerlendirmeye yer verilmeyen teftiş raporunda Müslüman ve Rum mekteplerinde olduğu gibi Ermeni nüfusun okullaşma oranına dair bilgiye de yer verilmemiştir. Ancak sıbyan mektebi ile birlikte ibtidâiyye mektebinde toplam 62 öğrenci eğitim görmektedir. Ermeni nüfusuna dair bilginin yer almadığı raporda, bu durumun sehven unutulmuş olmasından kaynaklanmış olabileceği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı olağanüstü süreçte Ermeni nüfustaki hareketliliğin yol açtığı belirsizlikten kaynaklanmış olması da mümkündür. Ancak 7 Ekim 1915 tarihli bir belgeye göre Tehcir Kanunu gereğince sevke tabi tutulmadan önce Ünye'de toplam 972 hanede meskûn 6348 Ermeni nüfusunun yaşadığı belirtilmiş olsa da⁵⁹ bu rakamın sadece Ünye kaza merkezini değil, kazaya bağlı köylerle birlikte toplam Ermeni nüfusunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Patrikhane kayıtlarına göre 1914 yılında 700 kadar Ermeni nüfusun yaşadığı Ünye kaza merkezinde, Ermenilere ait *Surp Minas Kilisesi* ile kız ve erkek öğrenciler için karma eğitim veren *Mesrobyan Mektebi*'nin bulunduğu belirtilmektedir⁶⁰. 1915 yılında ise kaza merkezindeki Ermeni nüfusunun 1000 kişi olduğu bilgisine ulaşılmaktadır⁶¹. Mektebe devam eden öğrenci sayısının 62 olması nedeniyle Ermeni nüfusunun ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranının %6,2 düzeyinde gerçekleştiği sonucuna ulaşılmaktadır. Her ne kadar *Tehcir Kânunu*'nun uygulanması öncesine denk gelmiş olsa da, Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı olağanüstü süreçte, Ermeni nüfusuna ilişkin sayısal verilerin sağlıklı bilgiler içermediği, dolayısıyla okullaşma oranının daha farklı çıkabileceği ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

⁵⁸ BOA, MF-HTF,2/51-(5,6).

⁵⁹ BOA, DH. EUM.2.Şb.,73/53-2.

⁶⁰ Köker, a.g.e., s.182.

⁶¹ M.Ufuk Mistepe, *Çarşı Hamamı Ya da Ermeni Surp Minas Kilisesi-I*, çevrimiçi: <http://unyetv.net/icerik/kose-yazilari/carsi-hamami-ya-da-ermeni-surp-minas-kilisesi-i/>. (erişim tarihi: 10/08/2017)

Tablo-5: Müfettiş raporundaki veriler ışığında 1915 yılı Mart ayında Ünye kaza merkezinde yaşayan Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusun okullaşma oranı.

Ünye(Kaza merkezi)	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Genel Nüfus	5664	3216	1000	9880
Çağ Nüfusu	782 ⁶²	-	-	-
Öğrenci sayısı*	345	142	62 ⁶³	549
Genel nüfusa göre okullaşma oranı (%)	6,09	4,41	6,2	5,55
Çağ nüfusuna göre okullaşma oranı (%)	44,11	-	-	-

Ünye kaza merkezinde Müslüman ve Ermeni nüfusun okullaşma oranının % 6'lık oranla birbirine çok yakın düzeyde, Rum nüfusun okullaşma düzeyi ise Müslüman ve Ermeni nüfusun yaklaşık 1,5 puan altında gerçekleşmiştir. Müslüman ahalinin çağ nüfusuna göre tespit edilen okullaşma oranına kıyasen diğer etnik unsurlarla birlikte kaza merkezinde ibtidaiye düzeyindeki okullaşma oranı ortalamasının yaklaşık %40 düzeyinde gerçekleştiği kanaatine varılabilir.

Fatsa Kazası

İslâm Mektepleri: Fatsa kaza merkezinde erkek ve kızlar için birer ibtidâî mektep bulunmaktadır. Erkek ibtidâîyesinin devre-i âliyesi ile devre-i mutavassıtanın birinci sınıfı bir binada, diğer sınıfları diğer binada olmak üzere altı muallim ile idare edilmektedir. Devre-i ûlânın muallim-i sânisinin silah altına alınması nedeniyle eğitim-öğretimin sekteye uğramaması için bir vekil muallim temin edilmiştir. İbtidaiyenin altı sınıfı ile bir sıbyan sınıfında toplam 108 talebe bulunmaktadır⁶⁴.

Muallimlerden devre-i âliye muallim-i ûlâsı Mustafa Nûri Efendi kudemâdan (eskilerden) olup vazifesine ihtimam göstermemektedir. Muallim-i sâni Ömer Efendi ise başarısızdır. Devre-i ûlâ muallimi Mehmet Ali Efendi kıdemli ve yetkindir. Diğer üç muallimin yeterliliği ise orta düzeydedir. Mustafa Nuri Efendi'ye vazifesine ihtimam göstermesi ihtar edilmiştir. Devre-i âliye talebesinin bilgi düzeyi pek zayıftır. Erkeklerin eğitim gördüğü her iki binada bulunan sınıfların programı birleştirilerek eğitim-öğretim bir düzene sokulmuştur. Mektep binalarının ikisi de hıfzıssıhhaya uygun değildir. Yeri maârif müdürlüğüne ait olan ancak hükümet dairesi olarak kullanılan bina, altı sınıfı ihtiva edecek genişlikte ve gayet muntazam bir binadır. Ayrıca bu binanın askeriye tarafından terk edilmiş olan deposu dahi pek muhteşem bir bina olması hasebiyle bazı tadilatlar yapıldığında hükümet dairesinin oraya nakli ve maârif

⁶² *İhsâiyât Mecmuâsı*, s.29.

* Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler da dâhil edilmiştir.

⁶³ 25 mevcutlu sıbyan sınıfı da dahil edilmiştir.

⁶⁴ *BOA, MF-HTF, 2/51-(7)*.

müdürlüğüne ait olan binanın dahi mektep olarak kullanılması pek muvafık görüldüğünden gerekli girişimlerde bulunulması gerekmektedir. Ders araç ve gereçlerinden yer küre ve coğrafya haritasından başka bir şey yoktur⁶⁵.

Kız ibtidâisi için aylık 150 kuruş ile kiralanan binaya jandarma yerleşmiş olduğundan, 7 Ocak 1915 tarihinde tahliye ettirmek suretiyle mektebin açılışı yapılmıştır. İki muallim ödeneği mevcut olan mektep için muallim bulunamadığından şimdilik vekâleten bir muallim tedarik edilmek suretiyle eğitim-öğretime başlanmıştır. Hâlen mevcut olan üç sınıfta 60 kadar kız öğrenci bulunmaktadır. Mektepte eğitim-öğretim araç gereci bulunmamaktadır⁶⁶.

Teftiş raporunda Fatsa kaza merkezinde yaşayan Müslüman nüfusa ve mecburi eğitim çağındaki çocuk sayısına ilişkin herhangi bir sayısal veriye değinilmemiştir. Ancak 1913-1914 nüfus sayımına göre Fatsa kaza merkezinde 218'i erkek, 104'ü kız olmak üzere mecburi eğitim çağında toplam 332 çocuk bulunmaktadır⁶⁷. İbtidâilere devam eden öğrenci sayısı 168 olduğundan Fatsa Kazası merkezinde Müslüman ahalinin ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranı %52,17 düzeyinde gerçekleşmektedir. Böylece her iki öğrenciden birinin okula devam ettiği, kız öğrencilerin ise erkek öğrencilere göre yaklaşık 1/3 düzeyinde okullaşabildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Ermeni Mektebi: Fatsa kaza merkezinde bir sıbyan sınıfı ile beş ibtidâî sınıfı bulunan bir Ermeni mektebi mevcuttur. Kız ve erkek karışık 60 öğrencisi bulunan mektepte bir muallim tarafından eğitim-öğretim faaliyeti yürütülmektedir. Bina hıfzıssıhaya uygundur. Geçen sene iki muallim ile idare edilmekte iken bu sene bütçelerinin müsait olmaması nedeniyle bir muallim ile yetinilmiştir. Genel adaba ve hissiyat-ı Osmaniye'ye muhalif bir durum müşahade edilememiştir⁶⁸.

Teftiş raporunda Fatsa kaza merkezinde yaşayan Ermeni nüfusuna ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Ermeni araştırmacılarına göre 1914 senesinde Fatsa merkezde 263'ü Protestan olmak üzere 1513 Ermeni yaşamakta; *Çarhapan Surp Asdvadzadzin Kilisesi* ile kız ve erkek öğrencilerin devam ettiği *Sahagyan Mektebi* bulunmaktaydı⁶⁹. Ancak 1915 senesine ilişkin sayısal verilerin yer aldığı "332 Senesi İstatistik Cedveli"ne göre Fatsa'da yaşayan Ermeni nüfusunun 1234 olduğu bilgisine yer verilmiştir⁷⁰.

İbtidâîye mektebine devam eden çocuk sayısının 60 olması sebebiyle Ermeni nüfusunun okullaşma oranı %4,86 düzeyinde gerçekleşmektedir.

⁶⁵ *Aynı belge.*

⁶⁶ *Aynı belge.*

⁶⁷ Alkan, *a.g.e.*, s.211.

⁶⁸ BOA, MF-HTF,2/51-(7).

⁶⁹ Köker, *a.g.e.*, s.182.

⁷⁰ İBB Atatürk Kitaplığı, *332 Senesi İstatistik Cedveli*, by., ty., s.11. (Basım yeri ve tarihi bulunmayan yazma bir eserdir.)

Okullaşma oranındaki düşüklüğü Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği olağanüstü döneme bağlamak mümkündür.

Tablo-6: Müfettiş raporundaki veriler ışığında 1915 yılı Mart ayında Fatsa kaza merkezinde yaşayan halkın dîni aidiyetlerine göre okullaşma oranı.⁷¹

Fatsa (Kaza merkezi)	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Genel Nüfus	-	-	1234 ⁷²	-
Çağ Nüfusu	322 ⁷³	-	-	-
Öğrenci sayısı*	168	-	60	-
Genel nüfusa göre okullaşma oranı(%)	-	-	4,86	-
Çağ nüfusuna göre okullaşma oranı (%)	52	-	-	-

Maârif Müfettişi Mustafa Zihni'nin Genel Değerlendirmesi

Bahse konu teftiş raporunun sonunda, teftiş görevini gerçekleştiren Maârif Müfettişi tarafından genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Bu değerlendirmeye göre; teftiş edilen kazaların tamamında İslam mekteplerindeki eğitim-öğretim, diğer unsurların mekteplerine göre daha gelişmiştir. İslam mekteplerinde kayıt açısından önceki yıllara göre fark yok ise de ahvâl-ı hâzıra/konjonktür sebebiyle devamsızlıkta artış söz konusudur. Tüm mekteplerde yeni programa göre eğitim-öğretim yürütülmekle birlikte *El İşleri* dersi alanında bilgili muallim bulunamadığından bu derste gelişme kaydedilememiştir. Eğitim-öğretim araç ve gereçlerindeki eksiklikler için Canik Livâsı bütçesinde bir miktar ödenek mevcut ise de savaş dönemi olması, nakliye araçlarının yokluğu ve vergi tahsilinin sekteye uğraması gibi sebeplerle tahsisatın ödenmesine imkân bulunamamıştır. Rum ve Ermeni mektepleri ise bütçelerinin müsait olmaması nedeniyle gerilemeye yüz tutmuştur.

Maârif Nezâreti'nce Teftiş Raporu Üzerinde Yapılan İnceleme ve Değerlendirmeler

“Canik Sancağı Maârif Müfettişliği” başlıklı ve 24 Mart 1915 tarihli⁷⁴ yazı ekinde “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Celîlesine” takdim edilmiş olan mezkur teftiş raporunun⁷⁵, adı geçen nezâret tarafından 5 Nisan 1915 tarihinde *Heyet-i Teftişîyye Dâiresi*'ne havale edilmesi üzerine gerekli değerlendirmeler yapılmış ve ivediyle müdahaleyi gerektiren ya da dikkate alınması gereken

⁷¹ Teftiş raporunda Fatsa kaza merkezindeki Müslüman ve Ermeni nüfusunun miktarına yer verilmediği için genel nüfusa göre okullaşma oranlarına tabloda yer verilmemiştir.

⁷² 332 *Senesi İstatistik Cedveli*, s.11.

⁷³ Alkan, a.g.e., s.211.

* Sıbyan sınıflarına devam eden öğrenciler da dâhil edilmiştir.

⁷⁴ Rûmî 11 Mart 1331

⁷⁵ BOA, MF-HTF,2/51-8.

hususların altı çizilmiştir. Bahse konu teftiş raporu incelenirken altı çizilen ya da satır başına (X) işareti konulan hususlar, Maârif Nezâreti'nin en üst teftiş birimi olan Heyet-i Teftîşîyye Dâiresi'nin eğitim yönetimi ve denetiminde öncelendiği ya da önem verdiği hususlara işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Heyet-i Teftîşîyye Dâiresi tarafından yapılan inceleme sonucunda hazırlanan değerlendirme yazısı *Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi*'ne gönderilmiş⁷⁶ ve adı geçen daire tarafından nihai değerlendirme yapılmıştır. *Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi*'nce yapılan değerlendirmenin ardından hazırlanan 13 Mayıs 1915 tarihli yazı ise gereği yapılmak üzere *Canik Sancağı Maârif Müdürlüğü*'ne gönderilmiştir⁷⁷.

Mezkur yazıda; Çarşamba'da, Köprübaşı İbtidâisi'nde görevlendirilen Ali Zühdi Efendi'den istifade edilemeyeceği gerekçesiyle münhal olan köy mekteplerinden birine nakledilmesi; mezkur mektep binasının ikamete uygun olmadığı gerekçesiyle kiralanan başka bir binaya nakli için girişimlerde bulunulması, kitapların zamanında tedarik edilmemesi ve muallimlerin ders dağılımında bir takım usulsüzlüklere meydan verilmesi nedeniyle Aralık ayının sonuna kadar eğitim-öğretimden istifade edilememesi, kız ibtidâisinde eğitim araç-gereci olarak coğrafya haritasıyla yer küreden başka bir aracın bulunmaması, ikinci bir kız iptidaisine ihtiyaç duyulması konularındaki açıklamaların dikkat çekici bulunduğu belirtilmiştir.

Bahse konu hususlarla ilgili olarak; Köprübaşı İbtidâiye mektebinde görev yapan iki muallimden biri olan Ali Zühdi Efendi'den yararlanılmadığı gerekçesiyle münhal olan bir köy mektebine nakledilmesi halinde, gittiği köyde yalnız başına eğitim-öğretim yapmak zorunda kalacağından, kendisinden yine istifade edilemeyeceği hususuna dikkat çekilmiştir. Bu gerekçeyle adı geçen muallimin naklinden vaz geçilerek şayet muallimliğe muktedir değilse hakkında *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanunu*'na göre işlem yapılması istenmiştir. Bu açıklama, yetersiz görülen bir muallimin bir başka yere, bir nevi cezalandırma mahiyetinde gönderilmesinin uygun olmayacağı hususuna dikkat çekilmiştir. Kaldı ki yetersizliği nedeniyle köy mektebine nakli teklif edilen muallim hakkında, getirilen teklifin uygulanması halinde asıl cezalandırılanın muallim değil gittiği yerdeki talebeler olduğu açıktır. Hatta köyün istikbalinin cezalandırıldığı da söylenebilir. Dolayısıyla Maârif Nezâreti'nin *Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi*'nce sergilenen mezkur yaklaşım çok yerinde ve önemli bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Öte yandan teftiş raporunda yer alan “muallimlerin devrelere taksiminde yolsuzluk vukû bulmuştur” ifadesinden bir şey anlamadığı belirtilerek Canik Maârif Müdüriyeti'nden konuyu vuzuha kavuşturması istenmiştir. Muhtemelen “yolsuzluk” ifadesiyle kastedilen hususun; devre-i ibtidâiyye, devre-i vasatiye

⁷⁶ BOA,MF-HTF,2/51-9.

⁷⁷ BOA, MF-HTF,2/51-10.

ve devre-i âliye olmak üzere ikişer yıllık üç kısımdan oluşan ibtidâî mekteplerde muallimlere ders görevi verilirken âdil dağılımın yapılmaması olduğu anlaşılmaktadır.

Yine 77 öğrencisi bulunan kız mektebinin iki muallime ile idare edilebileceği belirtilmek suretiyle mektepte görev yapan diğer üç muallimenin Köprübaşı mevkiinde ihtiyaca binaen açılacak olan kız mektebinde görevlendirilmesi istenmiştir.

Terme erkek ibtidâiyye mektep binasının hıfzıssıhhaya uygun olmasının ve teneffüşhane bulunmamasının dikkat çekici bulunduğu belirtilen yazıda özellikle Rum nüfusun yaşamadığı kaza merkezinde okuma-yazma bilmeyen bir Rum'un Maârif Encümeni azası seçilmesine anlam verilemediği ifade edilerek izahat istenmiştir. Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi tarafından izahat istenilen diğer bir husus ise Ünye Feyziye İbtidaiyesi'nin kabristan içerisinde bulunması konusudur. İlköğretim düzeyindeki bir okulun kabristan içerisinde bulunmasının sakıncasına binaen zaten okulu teftiş eden maârif müfettişi tarafından okulun daha uygun bir yere nakli yönünde teklif getirilmiştir.

Teftiş raporunda Çarşamba kaza merkezindeki mekteplere devam eden 390 öğrencinin genel nüfusa oranının %10 olduğu şeklindeki açıklama muhtemelen Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi tarafından oldukça yüksek bulunduğundan bahisle tereddüt hâsıl olduğundan %10'luk nispetin çağ nüfusuna göre mekteplere devam eden öğrenci oranı olup olmadığının izahı istenmiştir. Nitekim kaza merkezinde %60 düzeyinde gerçekleşen okullaşma oranının konjonktür nedeniyle dikkat çekmemesi mümkün değildir. Öte yandan Çarşamba kaza merkezinde yaşayan Rum nüfusun okullaşma oranına raporda yer verildiği halde muhtemeldir ki yedi sayfadan ibaret raporun üç sayfasını kapsayan Çarşamba'ya ilişkin bölümündeki bu açıklamanın gözden kaçırılması nedeniyle Canik Maârif Müdürlüğünden izâhat istenmiştir.

Genel Değerlendirme

Müfettiş Mustafa Zihni'nin gerçekleştirmiş olduğu teftiş sonucunda hazırlanmış olduğu 21 Mart 1915 tarihli rapor ile döneme ilişkin elde edilen diğer bazı sayısal verilerden yola çıkılarak 1915 yılında Canik Sancağına bağlı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde yaşayan Müslüman, Rum ve Ermenilerin ilköğretim düzeyindeki okullaşma oranları aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

Terme ve Fatsa kaza merkezlerinde Rum nüfus bulunmadığından bu kazalarda Rumlara ait mektep de mevcut değildir. Terme kaza merkezinde yaşayan Müslüman ve Ermeni ahalinin mecburi eğitim çağında bulunan çocuk sayılarından fazla öğrencinin ibtidâiyye mekteplerine devam ediyor olmaları kaza merkezine yakın olan köylerden eğitim için kaza merkezine gelen öğrencilerden kaynaklanmaktadır. Bahse konu özel durum nedeniyle Terme kazası istisna tutulduğunda Müslüman, Rum ve Ermeni ahalinin en çok

okullaştığı kaza merkezi Çarşamba'dır. Müslüman nüfusun en yüksek düzeyde okullaşmış olduğu Çarşamba'yı sırasıyla Fatsa ve Ünye takip etmektedir.

Tablo-7: Müfettiş raporundaki veriler ışığında 1915 yılı Mart ayında Canik Sancağı Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerinde yaşayan halkın dinî aidiyetlerine göre okullaşma oranları.

CANIK SANCAĞI KAZALARI	Müslüman					Rum					Ermeni				
	Genel Nüfus	Çağ Nüfusu	Öğrenci sayısı*	Nüfusa Göre Okullaşma Oranı	Çağ Nüfusuna Göre Okullaşma oranı (%)	Genel Nüfus	Çağ Nüfusu	Öğrenci sayısı*	Okullaşma oranı (%)	Çağ Nüfusuna Göre Okullaşma oranı (%)	Genel Nüfus	Çağ Nüfusu	Öğrenci sayısı*	Okullaşma oranı (%)	Çağ Nüfusuna Göre Okullaşma oranı (%)
ÇARŞAMBA	3814	572	390	10,22	68	1274	-	115	9,02	-	1348	-	129	9,56	-
TERME	926	-	137	14,79	-	-	-	-	-	-	100	-	30	30	-
ÜNYE	5664	782	345	6,09	44	3216	-	142	4,41	-	1000	-	62	6,2	-
FATSA	-	322	168	-	52,17	-	-	-	-	-	1234 ⁷⁶	-	60	4,86	-

Teftiş edilen dört kaza merkezinde en yüksek okullaşma oranı Müslüman nüfusa aittir. Müslüman nüfusun hemen ardından Ermeni nüfusu gelmektedir. Sadece Çarşamba ve Ünye'de mektebi bulunan Rumların okullaşma oranı ise Müslüman ve Ermeni nüfusa göre biraz daha düşük düzeyde kalmıştır. Her üç aidiyetin okullaşma oranı ortalaması ise yaklaşık %40-%50 aralığında gerçekleşmektedir. Netice itibariyle, dönemin olağanüstü şartları dikkate alındığında teftiş edilen dört kaza merkezinde yaşayan Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusunun mecburi eğitim çağındaki her iki çocuğundan birinin okullaşmış olması eğitim-öğretime verilen önem açısından dikkat çekmektedir.

Tabloda yer alan sayısal veriler sadece adı geçen kaza merkezlerinde yaşayan nüfusa ait verilerdir. Kazalara bağlı köylerin nüfusuna ilişkin sayısal verilerin tabloya dâhil edilmemiş olması okullaşma oranını yüksek göstermektedir. Makalemizin önceki bölümlerinde değerlendirildiği üzere, köy nüfusunun dâhil edileceği bir hesaplama, okullaşma oranlarını daha da düşürecektir. Kaldı ki Tanzimat'la birlikte ilköğretimin mecburi tutulmasına rağmen, henüz büyük çoğunluğu köylerde yaşayan ve tarıma dayalı bir toplum olma özelliği taşıyan Osmanlı vatandaşlarının zorunlu eğitim çağındaki çocuklarını örgün eğitime dâhil etmenin dönem itibariyle güç olduğu aşikârdır. Günümüzde dahi bu sorunun tamamen ortadan kalktığını ve zorunlu eğitim çağındaki çocukların tamamının okullaştığını söylemek güç görünmektedir. Nitekim Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 7 Mart 2017 tarihli açıklamasına göre: "Türkiye'de

2015 yılında, 25 ve daha yukarı yaşta olan ve okuma yazma bilmeyen toplam nüfus oranı %5,4 iken bu oran erkeklerde %1,8, kadınlarda %9'dur."⁷⁸

Sonuç

Maârif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından tanzim edilmiş olan 21 Mart 1915 tarihli teftiş raporunun son paragrafında yer alan değerlendirme dikkate alındığında; denetim yapılan Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kaza merkezlerindeki Müslümanlara ait ibtidâiye mekteplerinin diğer unsurların mekteplerine göre daha iyi durumda olduğu belirtilmiş olsa da, aslında İslam mekteplerinin durumunun pek de iyi olmadığı hususu müfettiş tarafından bilinmektedir. Gerçekleştirilen teftiş, coğrafi konum itibarıyla batıdan doğuya doğru, yani Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa sıralaması dikkate alınarak gerçekleştirilmiş, ancak adı geçen dört kazanın her biri için değerlendirme yapmaya yetecek düzeyde sayısal veriye raporda yer verilmemiştir. Örneğin Çarşamba kazasında yaşayan Müslüman ahaliye ilişkin okullaşma oranını tespit için gereken tüm sayısal veriler ile eğitim ortamları, personel durumu, eğitim-öğretimin düzeyi, mâlî imkânlar ve benzeri diğer hususlar tüm teferruatıyla değerlendirilirken; Terme, Ünye ve Fatsa kazaları için bu hususların bir kısmının rapora yansıtılmadığı ve dolayısıyla değerlendirmelerin eksik kaldığı müşahede edilmektedir. Ünye ve Terme'de Ermeni nüfusuna, Fatsa'da ise Müslüman ve Ermeni nüfusun her ikisine ait sayısal verilere yer verilmemiş olması sağlıklı değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir.

Öte yandan I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle muallimlerin büyük bir kısmı askere alınmış, mekteplerin bir kısmı da kapatılmış ya da birleştirilmek zorunda kalmıştır. Vekil muallimler eliyle yürütülmeye çalışılan eğitim-öğretim faaliyetlerinde istikrarın sağlanması güç olduğu kadar mektebe devamın sağlanması da güçleşmiştir. Bu ortamda eğitim-öğretime ilişkin değerlendirmelerden çok, başka hususların müfettiş tarafından değerlendirilmeye çalışıldığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Özellikle teftiş edilen kazaların tamamında, Ermeni ve Rum ahaliye ait mekteplere ilişkin olarak: "Âdâb-ı umûmî ve hissiyât-ı Osmânîye'ye muhâlif ve münâfî bir hal müşahede edilememiştir." şeklindeki değerlendirmeye yer verilmiş olması dikkat çekmektedir. Her ne kadar, bu değerlendirme cümlesi; gerçekleştirilmiş olan teftişin önemli kriterlerinden sadece birisi olsa da, teftiş raporu bir bütün olarak değerlendirildiğinde, gerçekleştirilen teftişle azımlık mekteplerinin durumunun özellikle tespit edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Çarşamba kazasının eğitim-öğretimine ilişkin olarak müfettiş tarafından toplanan ve değerlendirilen verilerin tamamının diğer kazaların raporlarına yansıtılmamış olması da bu kanaati pekiştirmektedir.

⁷⁸ *Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni*, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24643>, (Çevirimiçi:02.02.2018)

Netice itibarıyla Maârif Müfettişi Mustafa Zihni'nin gerçekleştirmiş olduğu teftiş görevi ve tanzim etmiş olduğu teftiş raporu ile Maârif Nezareti Heyet-i Teftişiyye biriminin ve Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi'nin değerlendirme yazıları bir bütün olarak değerlendirildiğinde dönemin teftiş yaklaşımına ilişkin öne çıkan hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Kurumların eğitim ortamlarının yeterliliği, sağlığa uygunluğu ve temizliği birinci öncelikli kıstas olarak değerlendirmeye alınmış, herhangi bir eksikliği tespiti halinde pratik çözüm önerileri sunulmuştur.

2- Eğitim personeli ile eğitim araç-gereçlerinin yeterliliğine ilişkin tespitler yapılmış, ihtiyaçların giderilmesi yönünde önerilere yer verilmiştir.

3-Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusunun okullaşma oranlarına ilişkin sayısal verilerden yararlanılmış ve mukayeseli değerlendirmeler yapılmıştır.

4- Ermeni ve Rum mekteplerinin ders programlarında ve eğitim-öğretiminde genel kurallara ve Osmanlı hissiyatına aykırı bir durumun söz konusu olup olmadığı hususuna özellikle vurgu yapılmıştır.

5- Kendisinden istifade edilemeyen ya da diğer bir ifadeyle yetersizliği tespit edilen bir muallimin münhal köy mekteplerinden birine nakledilmesi yönündeki müfettiş teklifi Tedrisât-ı İbtidâiyye Dâiresi'nce kabul görmemiş, muallimin gittiği köyde yalnız başına eğitim-öğretim yapmak zorunda kalacağından kendisinden yine istifade edilemeyeceği hususuna dikkat çekilmiştir. Yeterli görülmeyen muallimlerin bir başka okula "cezalandırma" amaçlı gönderilmesinin doğru olmayacağı, bunun yerine ilgili Kânun gereği inceleme-soruşturma yapılarak gereğinin yerine getirilmesi istenmiştir. Böylece meslekî açıdan yetersizliği tespit edilenler hakkında getirilen görev yeri değişikliği tekliflerine, öğrencilerin eğitim hakkının ihlal edilmemesi amacıyla sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır.

6- Mahallinde yapılan teftişler sonucunda hazırlanan müfettiş raporu üzerinde Maârif Nezareti'nin ilgili birimlerince yapılan inceleme sonucunda, hazırlanan bir değerlendirme yazısının tekrar teftiş edilen mahallin Maârif Müdürlüğü'ne gönderilerek geri bildirimde bulunulması ve gerekli takibatın sağlanması dikkate değer önemli bir uygulamadır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA),

BOA, Dahiliye (DH). Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti (EUM) 2.Şb., Dosya no:73, Gömlek sıra no:53-2.

BOA, Maârif Nezareti(MF), Heyet-i Teftişiyye Fonu (HTF), Dosya No:1, Gömlek sıra no:31.

BOA, MF-HTF, 1/31.

BOA, MF-HTF, 1/79.

BOA, MF-HTF, 2/51.

BOA, MF-HTF, 8/104.

2.Kitaplar

ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

KEVORKIAN Raymond H., PABOUDJIAN, Paul B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yay., İstanbul 2012.

KÖKER, Osman, *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yay., İstanbul 2005.

3.Mevzuat Metinleri, Düstur ve Salnâmeler

332 Senesi İstatistik Cedveli, İBB Atatürk Kitaplığı, by., ty., s.11. (Basım yeri ve tarihi bulunmayan yazma bir eserdir.)

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatı, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1329.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti İhsâiyât Kalemî, 1329-1330 Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmuâsı, Haritalı ikinci baskı, Matbaa-ı Âmire, Dârülhilâfetilaliyye, 1336.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, Vilayet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatnâme, Matbaa-ı Âmire 1330.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1326 Sene-i Mâliyye, 65'inci sene, Selânik Matbası, ty.

4.İnternet Kaynakları

MİSTEPE, M. Ufuk, *Çarşı Hamamı Ya da Ermeni Surp Minas Kilisesi-I*,<http://unyetv.net/icerik/kose-yazilari/carsi-hamami-ya-da-ermeni-surp-minas-kilisesi-i/>. (erişim: 10/08/2017).

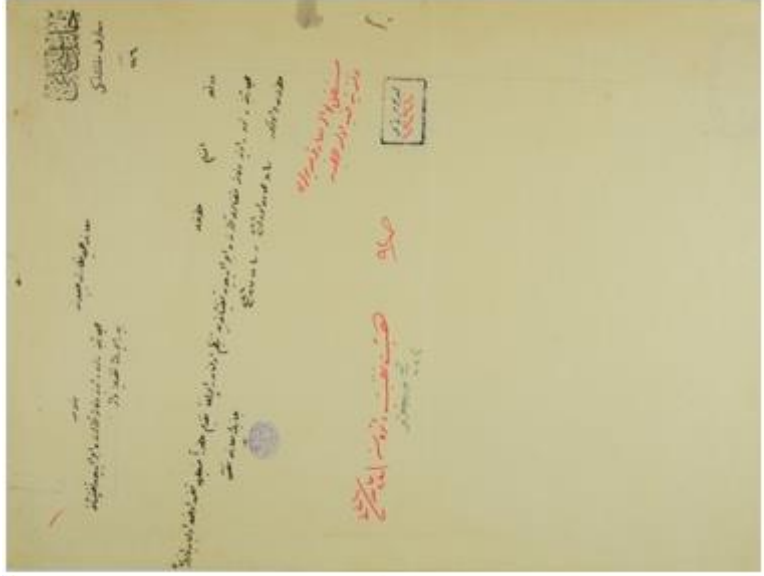
MİSTEPE, M. Ufuk, *Feyziye Mektebi'nden Ünye Anafarta Okulu'na-III*,<http://unyetv.net/icerik/kose-yazilari/feyziye-mektebinden-nye-anafarta-okuluna-iii/>. (erişim:27.10.2017)

MİSTEPE, M. Ufuk, *Eğitim Duayenlerimiz Leman & Kadim Korkmaz İnönü İlkokulu Ve Ünye*, <http://unyezile.com/korkmaz.html>. (erişim:27.10.2017)

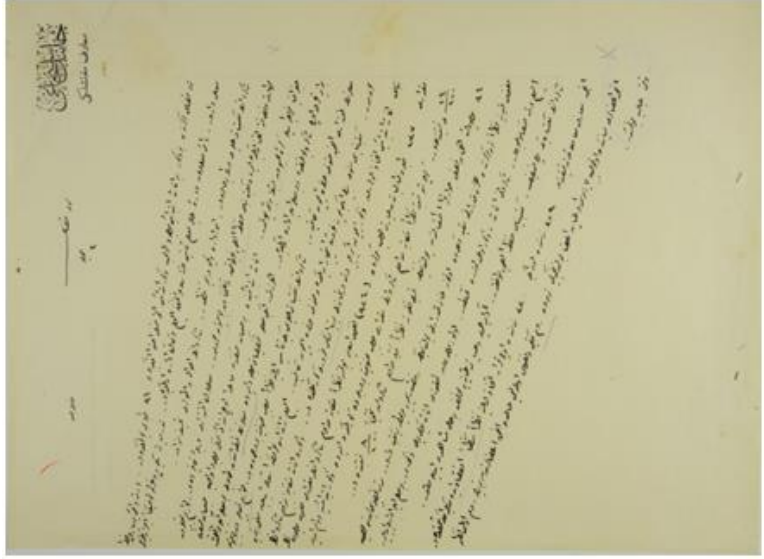
Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni,<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24643>, (erişim:02.02.2018).

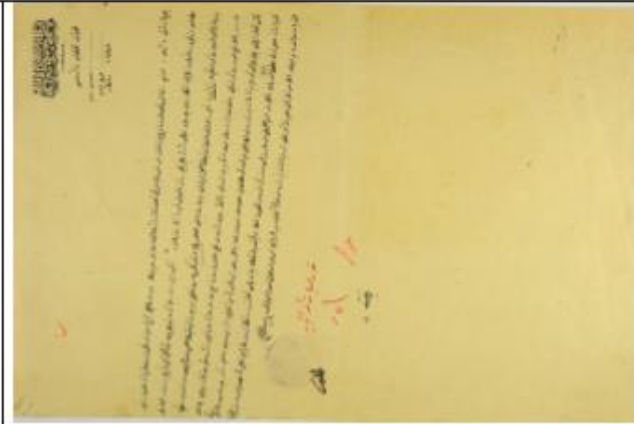
Ekler

Ek-1: Maârif Müfettişî Mustafa Zihni tarafından tanzim edilen 11 Mart 1331/24 Mart 1915 Tarihli Teftiş Raporu'nun üst yazısı. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Maârif Nezareti(MF), Heyet-i Teftişîyye Fomu (HTF), Dosya No.2, Gömlek sıra no:51/1)

Ek-2: Maârif Müfettişî Mustafa Zihni tarafından tanzim edilen 11 Mart 1331/24 Mart 1915 Tarihli Teftiş Raporu. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Maârif Nezareti(MF), Heyet-i Teftişîyye Fomu (HTF), Dosya No.2, Gömlek sıra no:51/2-8)

<p>Ek-4: Maarif Umamiye Nezareti Nezareti Tedrisât-ı İbtidâiyye Dairesi'nin, Maarif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından tanzım edilen 11 Mart 1331/24 Mart 1915 Tarihli Teftiş Raporu hakkında yaptığı değerlendirmeye sonucunda Çankırı Maarif Müdürlüğüne göndermiş olduğu 30 Nisan 1331/13 Mayıs 1915 tarihli yazı.(Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Maarif Nezareti(MF), <i>Heyet-i Teftişîyye Fomu (HTF), Dosya No:2, Gömlek sıra no:51/9)</i></p>	
<p>Ek-3: Maarif Nezareti Heyet-i Teftişîyye Dairesi'nin, Maarif Müfettişi Mustafa Zihni tarafından tanzım edilen 11 Mart 1331/24 Mart 1915 Tarihli Teftiş Raporu hakkındaki değerlendirmeye yazısı (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Maarif Nezareti(MF), <i>Heyet-i Teftişîyye Fomu (HTF), Dosya No:2, Gömlek sıra no:51/9)</i></p>	

HASAN TAHSİN OKUTAN'IN GİRESUN ŞEBİNKARAHİSAR TAMZARA DÜĞÜN ÂDETLERİ HALK OYUNLARI VE TÜRKÜLERİ*

“Kareyser oylum oylum/ İçinde selvi boylum”

*M. Akif KORKMAZ***

ÖZ

Giresun'da bilinen en eski halkbilimi derlemesi Tirebolu'da yayla ot göçü âdeti üzerine bir çalışmadır. Bu araştırma 1915 yılında Türk Yurdu Dergisi'nde çıkmıştır. Yayın, Tirebolulu Şehit Binbaşı Hüseyin Avni Bey'e aittir. Bu yayından sonra Cumhuriyetin onuncu yılından itibaren Halkevleri teşkilatı üzerinden yerli ve milli kültürü derleme, tanıtmaya, işleme ve yayma faaliyetleri çerçevesinde Giresun'da görevli eğitimcilerle folklor çalışmaları başlamış ve ardından kırklı yıllarda ilk folklor makaleleri ve yayınları çıkmıştır. Giresun Aksu Halkevi Mecmuası'nda folklorun ilk teorik-kuramsal makalelerini Tirebolulu Osman Turgut Pamirli yazmıştır. Tirebolu'dan derlediği sözlü geleneğe ait çeşitli folklor malzemelerini 1943 yılında müstakil bir eser olarak yayımlamıştır. O yıllarda Giresun Şebinkarahisar ilçesi Tamzara İlkokulu Başöğretmeni Tamzaralı Hasan Tahsin Okutan, özgün folklor malzemesinden oluşan bir Şebinkarahisar monografisi hazırlamıştır. 1949 tarihli eserde 20 âdet düğün oyunu türküsü, 5 oturak havası türküsü ile 2 iş ve meslek türküsü sözlü olarak derlenmiştir. Bu makale Şebinkarahisar'a ait köy düğünü danslarının ve oturak türkülerinin derlenmesini, icra bağlamını, biçimini, dansların niteliklerini Giresun'daki eski halkbilimi çalışmaları bağlamında incelemiştir. Şebinkarahisar'ın köylü dansları ve buna eşlik eden türküleriyle beraber sözlü gelenekleri hem o yıllarda hem daha sonra yapılmış diğer derlemelerle karşılaştırılarak inceleme tamamlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Şebinkarahisar halkbilimi, düğün gelenekleri, halk oyunları, düğün türküleri.

HASAN TAHSİN OKUTAN'S COLLECTION OF GİRESUN ŞEBİNKARAHİSAR FOLK DANCES AND FOLK SONGS FROM THE TAMZARA WEDDING CUSTOMS

ABSTRACT

The first folklore compilation in Giresun is a short study on plateau migration in Tirebolu. This research was published in the magazine Türk Yurdu in 1915. The

* *Gönderim Tarihi: 04.11.2020. Kabul Tarihi:28.01.2021.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN, korkmazmakif@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5280-8250.*

magazine owner, Major Hüseyin Avni Bey from Tirebolu, was martyred in Haymana in the National Struggle. After the first decade of the Republic, folklore studies were started in Giresun to initiate compiling, promoting, processing and spreading local and national culture through the Public Houses. Then the first folklore publications appeared in the nineteen forties. Osman Turgut Pamirli wrote the first theoretical folklore articles for Aksu Public House Magazine. In 1943, as a separate volume, he published various folklore materials belonging to the oral tradition that he compiled from Tirebolu. In these years, Hasan Tahsin Okutan, Şebinkarahisar Tamzara Primary School principal, published a Şebinkarahisar monograph consisting of original folklore material. The work, published in 1949, exhibited the compiled accounts from 20 wedding ceremonies, 5 gatherings (“oturak”) and 2 business and vocational folkloric songs. This article reviews the first folklore studies in Giresun and the compilation experience. The study examines the context of the folkloric dances and “oturak” and vocational-business folkloric songs of Şebinkarahisar, and their style and qualities. The study concludes with a comparison of the old oral traditions of Şebinkarahisar with the compilations today.

Keywords: Folklore of Şebinkarahisar, Wedding Traditions, Weddings Folk Songs and folkloric Dances.

Giriş

Oyun oynamak insanlarla hayvanların ortak özelliklerindedir. Ancak genel anlamda bütün oyunlar J. Huizinga'ya¹ göre insanı insan yapan kültürden daha eski ilk eylemdir. Ona göre insan, bir taraftan “alet yapan” diğer taraftan “oyun oynayan” canlıların biyolojik sınırları içinde kalmış diğer oyuncularından farklılaşmış tek canlıdır. Dil, sanat, inanç, sözlü kültür ürünleri, oyun ve dans gibi birçok kültürel formun oyunlara bağlı biçimde gerçekleşmesi onun tezini desteklemektedir.² Bu açıdan bakıldığında yöresel oyun kültürü, ait olduğu topluma dair doğrudan elde edilen bilgi kaynağıdır.

Bu makale Giresun'un ilk folklor çalışmalarında önemli bir yeri olan Şebinkarahisar halk oyunu ve oyun türkülerinin derleme biçimlerini, metinlerini ve tespit edilmiş oyunların nitelik-

Görsel 1: Öğretmen H. Tahsin Okutan Bey (Okutan 1949)

¹ Johan Huizinga, *Homo Ludens Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006, s. 13.

² Kültür ve medeniyetin “oyun” ile ilişkisine dair daha geniş bilgi için Huizinga'nın (2006) *Homo Ludens* eserine bakınız.

lerini incelemiştir. İncelemeye konu olan eser, Tamzaralı Hasan Tahsin Okutan'ın on yıllık saha çalışmasına dayanmaktadır.³ Çalışmaya ait mekânın, çalışmayı içeren eserin ve çalışan folkloristin özgünlüğü herhangi bir folklorik çalışmada daha önce ele alınmamıştır. Kaldı ki onun folklorla bağlamsal ve işlevsel bakış açısı, folklor yöntemi⁴ve folklorun konusuna hâkimiyetinden bahsedilmemiş, eserin varlığı bile fark edilmemiştir.⁵ Dolısıyla bu eser ve yazarı Hasan Tahsin Okutan incelenmeye değer bulunmuştur.

Şebinkarahisar'ın Tamzara Mahallesi İlkokulu başöğretmeni Hasan Tahsin Okutan⁶, Giresun'un ilk folklor araştırmacılarından. Onun eseri “*Şebinkarahisar*”⁷ ana başlığını taşır ve 1938-1948 yılları arasında Giresun'a bağlı ilçe olan Şebinkarahisar sahasına dayanarak hazırlanmıştır. Bilindiği kadarıyla Yeşilgiresun Gazetesi Matbaası'nda 1949'da tek baskı olarak yayımlanmıştır. Ciltsiz ve karton kapaklı 464 sayfalık eser, özgün beş harita ile bir imar planına sahiptir. Kitap *Birinci Bölüm Coğrafya* (s. 5-39), *İkinci Bölüm Tarih* (42-226), *Üçüncü Bölüm Kültür* (s. 228-288), *Dördüncü Bölüm Folklor* (s.

³ H. Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar ve Civarı Coğrafya Tarih Kültür ve Folklor*, Yeşilgiresun Matbaası, Giresun 1949, s. 429.

⁴ Özkul Çobanoğlu, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 235.

⁵ Okutan'ın eseri yetmiş yıllık bir yayın olmasına rağmen hiç dikkate alınmamıştır. Bu, kitabın yerel tarih çalışması diye bilinmesi ve okunmamasından kaynaklanmış olabilir. 2009 yılında Giresun Valiliğinin desteğiyle çok geniş bir ekiple beraber başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları* (S. Turhan- E. Altınkayanak, *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları Giresun Üstünde Vapur Bağırıyor*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2009) eserinin Şebinkarahisar'la ilgili referanslarında yazarın adı olmadığı gibi eserden hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. 1., 2. eklerde bu türkülerin metinlerine ve niteliklerine tablolarlar, grafiklerle ayrıntılı biçimde yer verilecektir.

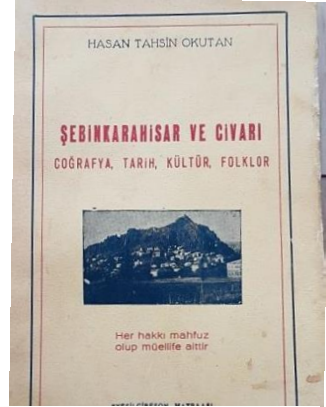
⁶ Şebinkarahisarlı eğitimci ve araştırmacı Ünsal Çalık (KK 2) Beyden aldığım 25 Nisan 2020 tarihli bilgilere göre Şebinkarahisar Tamzara Mahallesi'ndendir. Babasının adı Şerif Efendi, annesinin Latife Hanımdır. İstanbul Erkek Öğretmen Okulu mezunudur. Ortaöğretime nitelikli dal öğretmeni yetiştiren okul Darümuallimin-i Âliyye, 1890'da açılmış ve 1924'te Yüksek Muallim Mektebi adını almıştır. 01.11.1938'de Tamzara'da öğretmenliğe başlamış 1947'ye kadar burada çalışmıştır. Yazarın on yılda bu eserini hazırladım dediği zaman dilimi kendi mahallesinde çalıştığı o yıllardır. Okutan 1901'de Tamzara'da doğmuş ve 1971 yılında vefat etmiştir, mezarı Tamzara'dadır. Bu sözlü bilgiyi Şebinkarahisar Ermeni ayaklanması hadisesinde 14 yaşında olduğunu eserinde yazdığından dolayı çok net olarak hesaplayabiliyoruz. Bilgi için s.202'ye bakınız. 1926 doğumlu oğlu Sabahattin Okutan'la (KK1) 29 Nisan 2020 Çarşamba günü yapılmış telefon görüşmesiyle H. T. Okutan'ın hiçbir yerde rastlanmamış bu kişisel bilgileri teyit edilmiştir. Bu vesileyle görüşmelerimde bana yardım eden Şebinkarahisar Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Av. Ali Yaşar Yücel'e ve halk oyunu uzmanları Sayın Ahmet Torun'a ve Yusuf Kurt'a çok müteşekkirim.

⁷ Giresun'un ilçesi Şebinkarahisar, güneyde yer alan birçok yerleşim yerinin tarihi ve doğal merkezidir. Giresun Dağları'nın güney etekleri üzerinde kurulmuştur. Yüzölçümü 1.378 km², denizden yüksekliği 1.1.390 m, Giresun'a uzaklığı 118 km'dir. İlçe merkezinin nüfusu 13.921 ve toplam nüfus 22.088'dir. İlçeye kara iklimi hâkimdir. Yazları nispeten serin geçer. Tabii bitki örtüsünü dağlarda ormanlar teşkil eder. Kelkit Çayı en önemli akarsuyudur. Geçimi tarım ve hayvancılığa dayanır.

289-429) konularına ayrılmıştır. Önsözünden anlaşıldığı kadarıyla 1944 yılında ilk önce yerel bir tarih çalışması olarak planlanmış⁸ olsa da eserin yarısını Şebinkarahisar gelenekleri, inanışları, folkloru ve halk kültürü derlemeleri teşkil etmektedir. Bu yönüyle çalışma, Binbaşı Hüseyin (Alpaslan) Bey'in (Tirebolu 1876- Haymana 1921) *Ot Göçü*⁹ ve O. Turgut Pamirli'nin (1918-1984) *Folklor*¹⁰ eserinden daha sonra yayımlanmış Giresun folkloru üzerine üçüncü çalışmadır.

H. T. Okutan'ın eseri uzun yıllar içinde gerçekleşmiş alan araştırması olmasının yanı sıra içerden gözlem yoluyla yılların bilgisine sahip sayısal verileri, analizleri, inceleme ve yorumlarıyla Giresun'da hazırlanmış bilimsel folklor monografisidir. Şebinkarahisar'a ait 20 oyun türküsü ve 5 oturak havası ile bazı spor, meslek ve iş türküleri¹¹ eserdeki sözlü folklor ürünleri içinde dikkate değer kısımlardır. Yine eserin arka kapağında edinilen bilgilere göre folklorist Okutan'ın biri manzum piyes olan "Kurtuluş" eseri, "2. Cihan Savaşı Destanı" ve "Tamzara Dokumacılık Kooperatif Şirketi Esas Nizamnamesi" adlı üç çalışması daha önce basılmıştır. Buradaki bilgilere göre "Kösnükler veya Dalaleti Tenasüliye"¹² ve "Fikir Sızıntıları" adlı iki eserinin basıma hazırlanmakta olduğu kaydedilmiştir. Ancak şimdiye kadar bu eserlere dair bir ize ne yazık ki rastlanmamıştır (KK 1, KK 2).

Nitelikli Bir Folklor Eseri

Görsel 2: Öğretmen H. Tahsin Okutan'ın Şebinkarahisar monografisi eseri.

⁸ Giresun folkloru üzerine yapılmış son iki eserin çalışmaları aynı yıllara denk düşmektedir. Okutan'ın eseri Coğrafya (s. 1) Tarih (s. 43), Kültür (s. 227) ve Folklor (s. 288) başlıklarıyla her bölümü ayrı bir kitap olarak planlandığından dolayı basımı Pamirli'nin eserinden daha sonraya kalmıştır.

⁹ İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey Tirebolu Alpaslan Hayatı-Eserleri / Trabzon İli Laz mı Türk mü*, Atlas Yayınları, Ankara 1999.

¹⁰ Bkz. Pamirli'nin folklorla dair ilk yazıları 1 Nisan 1940 yılında Giresun Halkevi Dergisi *Aksu*'da (C: II, S: 19-3) yayımlanmaya başlanmıştır. Bu makaleler 1943 yılında Tirebolu'dan derlenmiş maniler bilmeceler ve atasözleriyle beraber 108 sayfalık cep boyutunda bir kitapçık olarak Giresun'da basılmıştır. Pamirli ve eseri için Güleç'in (1998) "Osman Turgut Pamirli'nin Folklor İsimli Eseri" bildirisine bakınız.

¹¹ Dügün eğlencesi oyunları ve oturak türküleri başka bir incelemede ele alınacaktır. Bunların ikisi iş-meslek türküsü olarak kaydedilmiştir. Bu türkülerden Bıçak Oyunu ve Ekin Biçme, At Pazarı Cambazları türküleri sahasının nadir derlemelerindedir. Yazarın spor mahiyetindeki oyunlar bahsinde yer verdiği pehlivanları ve izleyicileri coşturmak için "hakem" tarafından atılan türküsü ise ayrı bir önem taşımaktadır.

¹² Kösnükler (öğürsekler) veya Dalaleti Tenasüliye (cinsel sapkınlıklar) adıyla yayımlanacaktır şeklinde duyurulmaktadır. Fakat bu tarihten bugüne bu çalışmaların yayımlanıp yayımlanmadığına dair herhangi bir bulguya, kayda rastlanmamıştır.

H. Tahsin Beyin folklor tanımı ve folklorla yaklaşımı eserin dördüncü bölümünde tek bir cümleyle şöyledir. “*Folklor: Âdet ve an’aneler; bir millet efradının (muhtelif muhitlerin hususiyetleri müstesna) milli hayat ve benliğini, birliğini ve varlığını içerisinde saklayan, bağrında taşıyan ve aynı zamanda o millet efradını öbür dünya uluslarından kolaylıkla ayırt etmeğe yarıyan tarihi birer mefhum demektir.*”¹³ Yazar bu geniş bölümde öncelikle düğün adetleri içinde önemli bir yer tutan oyun türkülerini derlemiştir. Alman Halkbilimci H. Bausinger¹⁴ Halk Edebiyatı adlı eserinde halk türkülerinin yerelden ulusala uzanan halkın yarattığı en temel ürün olarak görüldüğünden bahsetmiştir. Hasan Tahsin Beyin eserinde tutulan yol bu görüşün bizde de aynı biçimde olduğunu göstermiştir. Düğün türkülerinin toplumsal özelliğinin bilincinde olan H. T. Okutan’a göre bu dans ve eğlencelerle beraber icra edilen türküler, halkın geleceksel değerlerini milletin tarihi köklerini koruyarak taşımaktadır. Çalışmada düğün adetleri ve geleneği ritim, dans ve türkülerle kültürel aktarımın¹⁵ yanında ayrıca eğlence ve birliktelik vb. gibi toplumsal gereksinimlerin bir ürünü olarak¹⁶ görülmektedir. Düğünleri, dansları ve türkülerini ele alışı ve çözümlemeleri W. Bascom’un folklorun eğlenme-eğlendirme işlevselliği kuramıyla tam bir benzeşme halindedir.¹⁷ Ancak eserin bütününe ve dolayısıyla yazılış amacına devrin eğitim kurumlarında verilen millî kültür anlayışı ile Kurtuluş Mücadelesi şartlarından doğmuş romantik tarih anlayışının hâkim olduğu görülmektedir.

Türk millî romantizmi öncesi Osmanlı aydınları eliyle halk kültürünün araştırılmasına tartışmalar içinde başlanılmıştır. Osmanlı Devletinin ve siyasi değerlerinin yıkılması sonrası Türk kültürü, Cumhuriyet idaresi altında eğitimin yanı sıra türlü kurumlarıyla birlikte derleme, arşivleme, yayın, araştırma ve uygulama alanını oluşturmuştur. Bu millî romantik cereyanın¹⁸ yetiştirip yurt sathına gönderdiği öğretmenler, milletin kendi geçmişini arayıp bulmak ve öğrenmek arzusu taşımaktadır. Bu hedef, Okutan’ın cümlesiyle monografisinin Önsöz’ünde “*Bu küçük eser, doğup büyüdüğüm yurdun tarihini öğrenmek ve yazmak arzusundan doğdu... ‘Şebinkarahisar Tarihi’ bu sahada yazılmış ilk*

¹³ Okutan a.g.e.,s. 290. Makale boyunca yazardan yapılan alıntuların yöresel dili ve yazarın üslubuna çalışmasının tarihsel özelliğine dokunmamak için sadık kalınacak ve bunlar eğik yazılacaktır.

¹⁴ Hermann Bausinger, *Formen der "Volks poesie"*, E. Schmidt Verlag, Berlin 1980, s. 274.

¹⁵ Bausinger, a.g.e., s. 273.

¹⁶ Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri*, (Çev.) Ed. Suavi Aydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s.28, 540.

¹⁷ Çobanoğlu, a.g.e., s. 235.

¹⁸ M. Fuad Köprülü, “Millî Edebiyat” *Bugünkü Edebiyat*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007 [1924], s. 15; M. Fuad Köprülü, “Yeni Bir İlim: Halkiyat “Folk-Lore”, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (Haz.) M. Öcal Oğuz vd., Grafiker Yayınları, Ankara 2013[1914], s. 477; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Ders Notları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 366.; Dursun Yıldırım, “*Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Evreleri*” *Türk Bitiği*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 47.

eserdir."(15 Temmuz 1944) ifadesiyle açık bir şekilde vurgulanmıştır. Öğretmenler, tüm yurttaki folklor derleme ve yayın faaliyetlerinin ışığında çağdaş niteliğe sahip millî kültürden beslenmiş ve yeni millî kültürü yaratacak ve aynı zamanda bu yoldan gidecek daha çok gençler yetiştirecektir.¹⁹ Milli Kurtuluş Savaşı ardından yurda dağılan eğitimci ve öğretmenler ordusu, kasabalarda ve il merkezlerinde bu anlamda bir kültür mücadelesi hatta siyasi bakışla söylenirse bir kültür savaşı vermektedir. Ülke baştan başa taranmakta, Halk Evleri eliyle derlemeler yapılmakta, eğitimciler ordusu Giresun Aksu dergilerinde yayın hayatına başlamaktadır. Bu dönemde O. Turgut Pamirli (1940, 1943) ve H. Tahsin Okutan'ın (1949) Giresun'da basılmış eserleri, millî kimliği folklor vasıtasıyla ortaya çıkartma ve yaşatma niteliğindeki ilk eserlerdir.²⁰

Giresun'da folklor²¹ çalışmaları yüz yıl öncesine uzanmaktadır. Ulusal ölçekte halk gelenekleri, kültürleri daha çok sözlü ürünler üzerinden derlenen yayınlara yine bu tarihte başlanmıştır.²² Karadeniz Bölgesi'nde ve hatta Anadolu'da sahaya dayalı folklor çalışması Yüzbaşı iken Hüseyin Avni Bey'in²³ cephede aldığı yaradan dolayı hasta yatağında kaleme aldığı bir makaledir. *İçtimaiyat/ Türk Bayramlarından Ot Göçü* adlı bu makale ilk defa *Türk Yurdu Mecmuası*'nda 1915 yılında yayımlanmıştır.²⁴ Bunu takip eden dönemde Giresun Halkevi Mecmuasının kuramsal, sahaya dayalı ve uygulamalı folklor makalelerinin²⁵ ardından müstakil bir mani kitabını Osman Turgut Pamirli 1943'te çıkartmıştır. Zikredilen bu makaleler ve eser çok kıymetli çalışmalardır. Hasan Tahsin Bey ise derlemeye ve eserini yazmaya daha fazla zaman ayırmıştır. On yıl sürmüş bir emeğe dayanan mevcut eserine O. T. Pamirli ile aynı yıllarda başlamıştır. 1944 yılına tarihli olan eserin bitirilen ilk kısmı yörenin coğrafyasıdır. Kitabın tamamı ise monografi biçiminde planlanmış ve bittiğindeki kısa adıyla *Şebinkarahisar ve Civarı*'dır.

¹⁹ Okutan, *a.g.e.*, s. 290.

²⁰ Milli kimliği oluşturacak kalkın sözlü kültürü denen folklor mahsullerini derlemek, derleyicisi olmak bunların mahiyetini araştırmak konusunda geniş bilgi için Yıldırım'ın "Sözlü Kültür Kavramı ve Folklor Üzerine" makalesine bakınız.

²¹ Makalede folklor kavramı, Dursun Yıldırım'ın (1988) "Bir milletin sözlü geleneklerinin [kültürün] bütünü..." tanımı çerçevesinde ele alınmaktadır.

²² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 43, 56-57. Buradan itibaren kullanılacak köşeli parantez [...] içindeki tüm ifadeler tarafımdan yapılan ek açıklamalar olarak görülmelidir.

²³ 1876 Giresun Tirebolu doğumludur. Sakarya Meydan Muharebesi'nin Haymana Cephesi'nde binbaşı rütbesiyle 1921 yılında şehit olmuştur.

²⁴ Hüseyin Avni Bey, *Ot Göçü*, *Türk Yurdu Dergisi*, 4 Haziran 1331(17 Haziran 1915), S: 7, C: 8, s. 122-127. Makale ve geniş bilgi için İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey Tirebolu Alparlan Hayatı-Eserleri / Trabzon İli Laz mı Türk mü*, Atlas Yayınları, Ankara 1999,künyeli esere bakınız.

²⁵ O. TurgutPamirli, "Folklor", *Aksu Dergisi*, C: II, S: 19-3, Işık Matbaası, Giresun 1940, s. 9. [Tıpkıbasımı: *Aksu Aylık Kültür ve Mefkûre Mecmuası*, C: I-II, S: 1-21, Eylül 1933-Haziran 1940, (2010), Tıpkıbasım *Giresun Halkevi*, Ankara Hermes Ofset].

Okutan'ın folklor bölümündeki derlemesinin ana çizgileri, Şebinkarahisar köy düğünleri üzerinedir. Yukarıda yer verilen kendi folklor tanımı ve folklorun çalışma sahası konusu açısından sahanın otoritesiyle aynı görüşlerde olduğunu söylemeliyiz. D. Yıldırım'ın tespit ettiği gibi folklor sahasında en eski derleme ve yayın 1916'da Anadolu Köy Düğünleri hakkındadır.²⁶ Okutan'ın eserinde Şebinkarahisar düğünlerinin âdetleri, gelenekleri ve düğünde çalınıp söylenen ezgilerle türküler folklor adı altında ele alınmıştır. İnsanlara göre düğünler mahalli bayramlardan bile daha yüksek bir konuma sahiptir. Türkiye'deki ilk halkbilimi eserlerinde düğün derlemelerinin ağırlık taşıması sözel geleneklerin bütün boyutlarını, eğlenceleri, gösterileri, yeme içmeyi, sosyal bağ ve ilişkileri kapsayan önemli ve karmaşık bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Okutan'ın da kitabında düğün gelenekleri içinde halk oyunları ve türküleri bu bakımdan en geniş yeri tutmuştur.

Şebinkarahisar ve Civarı'nın dördüncü bölümünde folklorun tam sayfalık bir tanımı²⁷ yapılmıştır. Ona göre folklordan ayrı tutulan *kültür* toplumun Batılı tarz eğitim hayatını, başarılı hemşerilerin memuriyetlerini ve vazifelerini içermektedir. Eserde böylelikle sözlü halk edebiyatı türleri türküler, bilmece, maniler gibi söylemelik ürünlerden seçilmiştir. Konuşmalık ürünler alkış ve kargış, anlatmalık ürün masallar, inanç ve geleneksel takvim, çocuk ve yetişkin oyunları, köy yaşantıları kültürden ayrı tutularak "folklor" kavramı dâhilinde değerlendirilmiştir. Buna göre dil, edebiyat ve eğitim kültürel unsurlar olarak sayılmış; ancak dilin sözlü pratik mahsulleri olan geleneksel sözlü edebiyat ve halk yaşantıları folklorla dâhil edilmiştir.

Eserin folklor anlayışı ve araştırma yöntemini²⁸ ortaya koyan dördüncü bölümün girişinde²⁹ folklorla gelenek, görenek, örf ve âdetler, türküler, maniler, bilmece ve masallar gibi sözlü gelenek ürünlerine bağlı yaşama biçimleri olarak bakılmıştır. Ona göre millî hayatı belirleyen, şekillendiren ve yaşatmaya devam eden şeyler folklorun kendisidir. Bunlar bir milleti meydana getiren en temel unsurlardır. Onsuz bir milliyet mümkün olmadığından bunların kaybolması ve kültürel çalışmaların ihmal edilmesiyle millî benlik ve kimlik de yok olacaktır. Bağımsız bir şekilde yaşamanın devam ettirilmesi için vazgeçilmez değerler olarak baktığı folkloru, yöresel millî değerlerden saymıştır. Unutma veya başka milletleri taklit yoluyla bunlardan yoksun kalırsa istikbal kaygısına düşüleceğinden öteki milletlerin değerleri karşısında yitip gideceğimize

²⁶ M. Hasan Bahri, İstanbul 1916, bilgiyi aktaran Yıldırım, *a.g.e.*, s. 56. Hüseyin Avni Bey'in çalışması bahsi geçen eserden bir sene daha önce basılmıştır.

²⁷ Okutan, *a.g.e.*, s. 290.

²⁸ Bu çalışmaların doğduğu taşrada o dönemde millî romantizm cereyanında ağırlıklı olarak "folklor" kelimesi kullanılmaktadır. Okutan da bu akıma bağlı kalarak eserinde halkbilimi yerine folklor kelimesini tercih etmiştir. Makalemizdeki folklor kavramı döneme ait koşullara bağlı yöntemle ağırlık yer vermektedir.

²⁹ Okutan, *a.g.e.*, s. 299.

endişelenmiştir. Dolayısıyla folkloru milli benliği yapılandıran bir araç olarak kabul etmiş ve onun kaybolmasını engellemek ve her daim muhafaza etmek için bu çalışmayı kaleme almıştır.

Neticede şunu belirtmek lazımdır. Taşradaki halkbilimi çalışmaları Hüseyin Avni Bey'in *Türk Bayramlarından Ot Göçü* (1915) ve Pamirli'nin *Folklor*³⁰ makaleleri ile *Tirebolu Manileri*³¹ kitapçığı ve H. Tahsin Okutan'ın *Şebinkarahisar ve Civarı*³² eseri milli romantizm cereyanından etkilenmiştir. Bu üç çalışma Gökalp'in *Halk Medeniyeti*(Halka doğru Mecmuası, 1913), Köprülü'nün *Yeni bir İlim: Halkiyat "Folklore"* (İkdam Gazetesi, 1914), Rıza Tevfik'in *Raks Hakkında* ve *Folklor-Folk Lore* (Uçman [1900]1982; Peyam Gazetesi, 1914) Boratav'ın (2000) *Folklor* (Gannep'ten çeviri, 1939) makalesinden anlayış, kuram ve yöntem olarak izler taşımaktadır.³³ Giresun'daki folklor makaleleri ve eserleri milli romantizmin temel dinamiği olan derleme çalışmalarını yerel ölçekte ve çağına göre sistematik bir biçimde gerçekleştirmiştir. İzler Mecmuası,³⁴ Halkevi Aksu Mecmuası³⁵ etrafında "*Giresun romantizmi*" cereyanı böylelikle doğmuştur. "*Memleket romantizmiyle*" birlikte ağırlığı artan folklor çalışmaları yetmişlerde kırsaldan şehirlere göç ediş ile birlikte eski gücünü yitirmeye başlamıştır. Sonraki dönemde göç sebebiyle geride bırakılmış memlekete duyulan özlem artmıştır. Sanal memleket ortamı hemşericilik, memleketçilik adı altında teşkilatlanma sonucunda büyük kentlerin semtlerinde doksanların başında kurulmuş yöre dernekleri ile hayat bulmuştur. Bu ikinci memleket romantizmi dönemini en iyi yayın hayatına devam eden Giresun Dergisi³⁶ yansıtmaktadır.³⁷

³⁰ O. Turgut Pamirli, "Folklor II", *Aksu Dergisi*, C: II, S: 20-4, Işık Matbaası, Giresun 1940; O. Turgut Pamirli, "Folklor", *Aksu Dergisi*, C: II, S: 19-3, Işık Matbaası, Giresun 1940, s. 9-11. [Tıpkıbasımı: *Aksu Aylık Kültür ve Mefkûre Mecmuası*, C: I-II, S: 1-21, Eylül 1933-Haziran 1940, (2010), Tıpkıbasım *Giresun Halkevi*, Ankara, Hermes Ofset].

³¹ Pamirli, "Folklor Tirebolu Manileri".

³² Okutan, *a.g.e.*

³³ Okutan'ın folklor anlayışı, türkü derleme sistemi ve oyun havalarını tasnifinde kullandığı kriterler, tanım ve tasvirler Boratav'ın türkülere daha çok edebi şiir olarak görmesinden kaynaklı olarak farklıdır. Kösemihal ve Yönetken gibi çok değerli müzikologların bile hem bu açıdan hem de akademik olarak önündedir. Onun bu çalışmasının eksikliği oyun havalarının notasını yapmaması ve çizgiyle yahut sözle oyun figürlerinin eksikliğidir.

³⁴ *İzler Mecmuası*, Yeni Türkçe harflerle tıpkıbasım, (Haz.) M. Çulfaz, Monogram Reklam Basımı, İstanbul 2020.

³⁵ *Aksu Mecmuası*, Tıpkıbasım, (Haz.) Giresun Halkevi, Hermes Ofset, Ankara 2010.

³⁶ M.Elmas, *Giresun Dergisi (1986-2005) Giresun Mahalli Basınında Sözlü ve Yazılı Kültürü İlişkisi*", GRÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

³⁷ Dergi için Elmas, M. (2019), *Giresun Dergisi (1986-2005) "Giresun Mahalli Basınında Sözlü ve Yazılı Kültürü İlişkisi"* başlıklı GRÜ SBE Yayınlanmamış YL Tezi'ne bkz.

Tamzara Halk Oyunları ve Türküleri

Okutan'ın eserinde folklor kısmı yüz kırk sayfa hacminindedir ve burada *Düğün Âdetleri*'nin anlatıldığı başlığın devamında Tamzara mahallesine ait 25 *mahalli ve millî türkü* derlenmiştir. Eserde türküler *düğün türküleri* ve *oturak-havaları* diye tasnife tabi tutulmuş³⁸ ve icra edildiği erkek-kadın cemiyetlerine göre üçe ayrılmışlardır.³⁹ Bu eserdeki *düğün türküleri* ve *oturak havaları* kavramlaştırma ve tanımlama yöntemi yöreseldir ve sahadan yapılmış bir anlamlandırmadır. Bu adlandırma türkü çalışmaları literatüründe oyun türküleri (usullü veya kırık) ve uzun (usulsüz) havalar olarak geçmiştir. Burada alt tür tasnifleri, türe bağlı cinsiyetler, icra ortamı ve işlevi gibi folklorun dinamik iletişim süreçleri ve bağlamları yazar tarafından dikkatle ele alınmıştır.⁴⁰

Sözlü ve sözsüz oyun havaları günümüzün popüler bir tanımıdır. Bu popüler kavramlar dışarıdan bir uzman veya araştırmacının bir halk dansı yarışması bağlamında sahnede izlediklerinin bir yansımasıdır. Oysa eserdeki bakış açısı farklıdır. Okutan, düğünleri ve düğün içinde dinlenme ya da düğün töreninin geceki kapanışı esnasında söylenen geleneksel türküleri bile ayrı ayrı gözlemleyip tasnif etmektedir. Her ne kadar araştırmacı kimliği ile eserini kaleme almakla beraber yazar, toplumun üyesidir. O yüzden Okutan için türkülerin sözleri ve oyunları gösterimsel bir bütünlük arz etmektedir. Bu ortamda hikâye edilen aşk, savaş veya göç anlatıları, her defasında tekrar edilen salt türkü sözlerinden ibaret değildir. Çünkü Malinovski'ye⁴¹ göre geleneksel kültürlerde sözler doğrudan iletişim işlevinden daha çok şeyler içermektedir. Sözler, kavramlar, kelimeler, kalıp sözler, maniler ve ahenkli mısralar, türküler gündelik yaşamın kurulduğu işlevin dışında ve üstünde yer alırlar. Tamzara

³⁸ Giresunlu bağlama icracısı ve yöre türkülerinin kaynak kişisi Ömer Akpınar'ın (1935-2003) düğün türküleri ve oturak tasnifi Okutan'ı doğrulayan önemli bir kaynaktır. Bu çok değerli kültür mirasını Akpınar'ın vefatından sonra oğlu Hüseyin Akpınar yayımlamıştır, bkz. Ömer Akpınar, *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları*, (Haz.) H. Akpınar, Kitabevi Yayını, İstanbul 2010, s. 5.

³⁹ Okutan, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁰ Tahir Alangu'ya göre folklor ürünlerinin derlenmesi esnasında folkloristin tutumu önemlidir. Araştırmacı folklor çalışmasını "statik, geleneksel" veya "dinamik, yorumcu" kişiliğinin belirlediği imkanlar dahilinde ele almaktadır. Kültür geçmişin ölü olguları gibi değil, yaşayan hayat aktiviteleri olarak ele alınmalıdır. Tarihin yaşayan canlı ve sürekli organizması biçiminde düşünülmeyen kültür ve folklor araştırmalarının Alangu'ya göre ülkeye faydası olmayacaktır (Alangu 2020: 22, Aktaran İ. Görkem). Folklorun halk yaşamının bilimi olması yolunda Avrupa ve Amerika'daki gelişmelerin, çalışma ve çabaların arasında kültürü, basılı veya yazılı tarihsel bir metin olmaktan çok dinamik süreçler üzerinden incelenmesine dair kuram ve tarihçeler hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Çobanoğlu, *a.g.e.*, s. 265.

⁴¹ Branislav Malinowski, "The Problem of Meaning in Primitive Languages" *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*, Ed. C. K. Ogden and I. A. Richards,; A Harvest Book-Harcourt Inc, New York 1923, s. 296.

kültürünün din dışında kalan tarafının psikodinamiği sözle, dans edilerek çalılıp söylenme ile oluşan ritüelleri bu düğün ve oturak türkülerinden oluşmaktadır. O yüzden Okutan'ın derlemesindeki türkülerin hikâyeleri, ritimleri ve dans kalıplarının adlandırma şekilleri Malinovski'nin *hikâye anlatma, sosyal ilişki içinde anlatma, ritüel halinde anlatma, eylem (dans) halinde ifade etme* biçimleri geleneksel toplumların iletişim kullanımları yöntemiyle eş değerdir.

Eserden elde edilmiş kayıtlara göre bundan bir asır önce Şebinkarahisar yöresinin halk oyunları bulunduğu coğrafya gereği kıyı ve iç bölge kültürlerinin geçiş yeri olma özelliklerini taşımaktadır. Türkülü oyunların havaları kemeçe, bağlama ve davullarla çalınmaktadır. Kıyılarda çok yaygın olan tipik karşılama halk oyunu adına içerde doğrudan bir ifadeyle rastlanmazken, horandan halaya kadar zengin oyunlar tespit edilmiş, horan ile halayın birleştiği ezgilerle yöreye mahsus danslar derlenmiştir. Onun çalışma yöntemi ve sahaya hâkimiyeti verdiği eseriyle uyumaktadır. Akademik çerçevede ise Boratav'ın Halk Edebiyatı Dersleri'ndeki⁴² yaşayan türkülerin toplama yöntemiyle tam olarak örtüşmektedir.⁴³

Okutan, halk oyunlarını derledikten sonra notaya almak istemiş yalnız bu yeterlilikte kimseyi bulamadığı için eksikliği 323. sayfadaki 2. dipnotta ayrıca kaydetmiştir. Eserinde oyunların *dikayak, uçayak* gibi terimlerle karakteristik özelliklerini titizlikle kaydetmiştir. Kadın, erkek veya her iki cinsiyetin birlikte olduğu cemiyetler diyerek oynayan kişilerin cinsiyetini son beş türkü hariç tamamında yazmıştır. Onları oturak dinlenme havası tanımlamasıyla ayrıca tasnif etmiştir. Bu gelenek kırsalda eğlencelerde görülen salt erkek meclisi olduğundan onun kadın erkek özelliğini ayrıca belirtmek ihtiyacı duymamıştır. Bayram, düğün, hayvancılık, ekip biçme vb. oynanma veya söylenme bağlamını ve sosyal hayatla olan bağına ya türkü başlığında ya da dipnotta muhakkak kaydetmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak ezgilerin notaları hariç neredeyse diğer tüm özelliklerin kaydıyla son derece sistemli bir araştırma yapıldığını kabul etmek gerekir. Bilgiler bize aynı zamanda Şebinkarahisar'ın kuzey-güney enleminde çevresiyle hangi müzikal ve kültürel bağlara sahip olduğunu belgelemektedir.

Eser ayrıca o güne kadar yapılmış halk oyunu tasnifleri ve kavramsal-laştırmaları açısından zamanına göre ileridedir. Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın 1900 yılına ait "Raks Hakkında" başlığındaki bilinen en eski halk oyunu makalesinin,

⁴² P. Naili Boratav, *Halk Edebiyatı Dersleri*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 2000, s. 45-69.

⁴³ Eser otuzlu yıllarla hazırlanmaya başlanmış ve kırk dokuz yılında basıldığına göre folklor çalışmalarının ADTC Fakültesinde başladığı döneme denk gelmektedir. O yıllarda böyle bir yönelim ve fakültelerde akademik eğitimler yok denecek kadar zayıftır. Onun folklor kuramı ve yöntemi bu şartlarda değerlendirmek gerekmektedir. Giresun 1973 İl Yıllığı'nda sayfa 101'de yazar hakkında "İlmi bir sistemden ve temiz bir baskıdan yoksun..." diyerek olumsuz bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu yıllık onun çalışmasından bahseden elimizdeki tek kaynaktır.

yine müzikolog ve derlemeci M. R. Gazimihal'in 1929 yılına ait derleme gezileri üzerinden yazdığı *Şarkî Anadolu Türküleri ve Oyunları*'ndaki⁴⁴ horan oyunu ve balıkçılık, oyuncuların cinsiyeti⁴⁵ gibi tasnif kavramlarının ötesine geçmiştir. Böylelikle folkloru bağlam içinde ele alışıyla onlardan daha sistematik olduğunu göstermiştir.⁴⁶

Onun bu eseri, Türkiye'de halk oyunları üzerine çalışmış, *Oyun ve Bügü*,⁴⁷ *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*⁴⁸ eserlerinde Metin And'ın analizleri ve oyun tasniflerinden eski olmasıyla o günün derleme anlayışı, oyun derleme sistemi ve yöntemi açısından bakıldığında bile çok yerinde yapılmış derlemelerdir. Yine Okutan'ın eserine paralel olarak H. B. Yönetken'in⁴⁹ Derleme Notları-II' de 43 yılına ait derleme notlarında kadın oyunları, horan, karşılama, fengil, Çandır tüfek oyunu gibi oyun türleri hakkındaki çok kısa kavramsal bilgiler Giresun kıyılarının oyun kültürüne kaydedilmiştir. Onun çalışması hem kavramlara hem sahaya olan hâkimiyeti bakımından Giresun Halkevi ve şehir merkezi ile sınırlıdır. Bu araştırmalar dışarıdan yapılmış gözlemlere dayanmaktadır. Bu yönüyle Okutan'ın eseriyle mukayese edilecek kadar tafsilatlı değildirler.

Eserin türkülerle ilgili bölümünde türkülerin sıralamasıyla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Yöredeki oyunlar, türkülerinin tanınırlığı açısından ele alınmıştır diyebiliriz. Bu parçaların sayısı 20'dir ve ardından 5 oturak havasını eklemiştir. Eserlerin tamamı -metin olarak- geleneksel Türk halk şiirinin şekil, ölçü, kafiye ve dil-üslup özelliklerine sahip olan yapıdadır. Ancak onların ezgilerini gösterecek nota kayıtlarının ve danslarına dair detaylı anlatıların ve figürlerinin çiziminin olmaması eserin eksikliğidir. Bu eksiklikler ve halk oyunlarının tatbiki bilgilerinin derlenmesiyle yörede yapılacak bir inceleme ve araştırma sayesinde çoğu icralar henüz elde edilebilecek durumdadır.

Giresun'da horon havaları, sallama, kol havası, karşılama ve metelik oyunları kıyı bölgelerinde yaygındır. Özellikle kıyı kuşağında, dağlık kuşakta ve daha iç kesimlerde oyun havaları değişkenlik gösterir.⁵⁰ Şebinkarahisar'ın karakteristik oyunlarının başında Tamzara⁵¹ gelir. Giresun'a bağlı Şebinkara-

⁴⁴ M. Ragıp Gazimihal, *Anadolu Türküleri ve Müzik İstikbalimiz*, (Haz.) M. Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 86-87, 96.

⁴⁵ İlk defa bu eserde halk oyunu cemiyetinin niteliği ele alınmıştır. İlk eserler derleme gezilerine dayandığı için yerinden gözleme göre o yıllarda tespit edilmiş oyunların çoğu, Okutan'ın aksine, erkek oyunları olmuştur.

⁴⁶ SonayÖdemiş, *Türkiye'de Geleneksel Danslar Alanında Yapılan Sistemik Çalışmalar*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, s. 139-140.

⁴⁷ MetinAnd, *Oyun ve Bügü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1974, s. 160-180.

⁴⁸ MetinAnd, *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 14.

⁴⁹ H. B. Yönetken, *Derleme Notları-II*, Orkestra Yayınları İstanbul 1991, s. 24.

⁵⁰ *Cumhuriyetin Ellinci Yılında Giresun 1973 İl Yıllığı*, (Yayın yeri ve matbaa yok), 1973, s. 96.

⁵¹ H. B. Yönetken 1937 yılı gezi raporlarının birinde Erzurum'da bar, Sivas'ta halay şeklinde oynanan Tamzara halk oyununa değinir. Bu oyunun yanı sıra Şebinkarahisar'da derlenmiş

hisar ilçesi, Doğu Karadeniz ile Orta Anadolu'nun sınırı üzerindedir. Bu nedenle Şebinkarahisar'daki halk oyunu ve türkü kültüründe her iki bölgenin özelliklerini görmek mümkündür. Karadeniz'in hızlı ve ritmik oyunlarıyla, Orta Anadolu'nun uzun hava ve halayları etkileşim içinde Şebinkarahisar'a has müzik ve köylü dans kültürü çıkmıştır.

Millî kıyafetleriyle düğüne gitmekte olan kadınlar

Millî kıyafetlerle oyuna hazırlanan gençler

Görsel 3: Düğüne hazırlanmış kadın ve erkek giysileri (Okutan 1949).

Okutan'ın monografisi hakkındaki bu incelememiz, *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları*'nin⁵² referansı ve yine yakın dönemde müzikolog A. Karadeniz'in⁵³ Şebinkarahisar Sempozyumu için Tamzara halk oyunlarına dair yerinde yaptığı görüşmelerin bulunduğu bildiri metni ile mukayese edilmiştir. Elde edilen veriler, Mesudiye, Gökçöy gibi Şebinkarahisar'la tarihi ve kültürel benzerlikleri sebebiyle *Ordu Türküleri Ordunun Dereleri* (2007) eserindeki dikyak, dik horan, hoşbilerzik, ekin biçme havası ve üçayak gibi oyun havalarıyla, türkülerıyla karşılıklı kontrol edilmiş, oyun ve dansların analizlerinde kullanılmıştır. Okutan'ın derleme çalışmalarına başlamasından altı yıl sonra 1943 yılında kuzey doğu illerinde derlenmiş türküler ve oyun havaları Şebinkarahisar kitabına göre kuramsal ve yöntemsel problemler göstermekte ve derlemecilerin büyük insani ve mekanik ekipmanlarına rağmen Okutan'ın eserine yetişmediği

"Hoş bilezik" oyununun bu Erzurum Tamzara Barına göre daha tempolu olduğunu söyler. Geniş bilgi için bkz. H. B. Yönetken, *Derleme Notları-I*, Orkestra Yayınları, İstanbul 1966, s. 66-67.

⁵² Turhan-Altınkaynak, *a.g.e.*, s.

⁵³ AliKaradeniz, "Şebinkarahisar Foklorü Üzerine", *Şebinkarahisar I. Tarih ve kültür Sempozyumu 30 Haziran- 1 Temmuz 2000*, Şebinkarahisar Belediyesi Yayını, İstanbul 2000, s.385-396. [Bildiri metinlerine erişim için bakınız: <http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479> Tarih: 17.04.2020].

Armağan Elçi'nin derleme tarihi ve Sarısözen üzerine yaptığı çalışmalarıyla karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır.⁵⁴

Eserde Şebinkarahisar Tamzara Mahallesi'nde türkülü oyunlar şöyledir. *Kareysar dikayak [dik] horanı*, kemençe veya davul-zurna eşliğinde el ele tutuşularak oynanan en yaygın oyundur. Sözsüz de oynanabilir. *Tamzara* oyunu sözlü ve yöreye özgüdür. *Bıçak oyunu*, *Kamayı Çektim Kından Türküsüyle* beraber elinde tek veya çift kama bulduran bir ya da iki erkek tarafından karşılıklı olarak oynanır. *Tepeler tepeler* (Efeler) ise el ele oynanan sözlü düz horandır. *Altın yüzük*, *Zülüflerin tutam tutam*, *Kırmızılım* genellikle kadın topluluklarında oynanan kıyı kesimindeki karşılama oyunudur.

Bu halk oyunları Giresun 1973 il yıllığında sayfa 92 ve 97'deki bilgilerde yöresel giysilerle oynanır biçimde sergilenmiştir. Okutana göre halkın kıyafetleri yerel imkânlardan elde edilmiş, ölçülü ve abartısızdır.⁵⁵ Erkekler kendi ürettikleri kahverengi yünden yapılmış şal dokuma elbiseler giyermiş. *Zıvga*, *çaşkur* ve *mintandan* oluşan kıyafetin belinde ya kuşaklık ya da meşinden yapılmış birkaç gözlü kayışlar bulunurmuş. Yıllıklarda ise yakasız mintan, üstünde köstekli yelek, zıpka pantolon, ayakta yemeni, iskarpin ya da çarık ayakkabısından oluşan görseller bulunmaktadır.

Okutan köylü kadınların ya üçetek ya da basma fıstan giydiklerinden bahseder. Bellerinde şal, *darabulus* (Trablus) kuşaklar ve Tamzara dokuması önlükleri vardır. *Gıldır* denen ceketlerin altına kolsuz uzun gömlekler giyilir ve yazar bunlardan milli kıyafetler olarak bahseder.⁵⁶ Başlarda altın para ile süslenmiş fes taşınır. Bunlar halta ile boyuna sabitlenmiştir. Kadınlar saçlarını kesmezken erkekler ise saç uzatmamış.

Oyunlar davul-zurna, bağlama, kemençe bazen de

Görsel 4: Şebinkarahisar'ın meşhur horanı Bulancaklı plakçı ve müzik yapımcısı Ödemiş'ten Kemenceci Bulancaklı Hasan Çakır ve Şenkardeşler plak kaydı (E. Tirsi Arşivi).

⁵⁴ Armağan Coşkun Elçi, "Türk Halk Müziği Araştırmaları Tarihi", *Millî Folklor*, Y: 20, S: 78, 2008, s. 47; Armağan Coşkun Elçi, *Muzaffer Sarısözen (Hayatı Eserleri ve Çalışmaları)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 190-208.

⁵⁵ Okutan, *a.g.e.*, s. 421.

⁵⁶ Okutan, *a.g.e.*, s. 422.

tulum eşliğinde oynanmaktadır. El ele tutuşularak oynanan oyunları ilk sırayı alan horan başı yönetmektedir. Giresun İl Yıllığına göre⁵⁷ horan başının elinde mendil bulunur. Horan başları yöre oyunlarını en iyi oynayanlardır.

Eserde oyuncuların ve meclisin cinsiyet özellikleri kadın, erkek veya kadın-erkek karışık oyun meclisleri ayrı ayrı tasniflenmiştir. Bunların on'u kadın meclislerinde, yedisi erkek meclislerinde, ikisi kadın-erkek karma meclislerde icra edilmiş oyunlardır. Ancak bu derlemenin son altı halk oyunu meclisinin bu niteliği eserde yer bulmamıştır.

Türkülerin sözleri ve konuları Tablo 1'deki türkü sırasıyla onların erkeklerin dilinden yakılmış ağıt, ayrılık, askerlik ve seferberlik konularına göre söylenmiş ferdi olaylar üzerine yakılmış yeni türküler olduğunu göstermektedir. Tablodaki son türkü yazara göre gece boyu sürmüş oturak meclisinin en sonunda meclisin dağılıcağı zaman söylenirmiş. Bu türkü bir oyun havası değildir.

Eser ele aldığı türkülerini “genel olarak “*düğün türküleri, oturak havaları*” diye iki gruba ayırmıştır. Bu 25 türkünün tamamı düğünlerde söylenen türkülerdir, ancak ilk 20 parça oyun havasıdır. Geriye kalan beş türkü ise düğünün sonlarında ya da aralarda istirahat ve muhabbeti gerçekleştirirken sözlü icra edilmiştir (KK 3).⁵⁸ Aşağıda düğün türküleri ve bu beş oturak (istirahat) havası⁵⁹ hepsi birlikte tablo şeklinde yer almaktadır. Kadın ve erkek cemiyetlerinde oyunda icra edilen kırık hava türküleri 20 adettir. Derlemeler kısa künyelere dönüştürülmüş, metindeki yazarın ifadelerine, imlasına ve dizinine dokunulmadan tarafımızca tablo haline getirilmiştir:

Sıra	Şebinkarahisar Halk Oyunları ve Türküleri	Türkünün İlk Dizesi (Tam metinler Ek-1, 2)	Cemiyet Niteliği ⁶⁰	Hacim ve Yapı
Sözlü Oyun Havaları ve Türküleri				
1.	Dikayak/ Kareysar Türküsü [I]	Kareysar oylum oylum	Erkek	6 bent
2.	Dikayak/ Kareysar Türküsü [II]	Altın yüzük var benim cicim	Kadın	6 bent
3.	Düzayak/ Efeler Türküsü	Tepeler tepeler yüksek tepeler	E	5 bent 5 bağlantı

⁵⁷ Giresun İl Yıllığı, s. 97.

⁵⁸ GRÜ Devlet Konservatuarı Uzman Halkoyunları Öğretim Görevlisi Yusuf Kurt (KK 3) (4 Mayıs 2020) ile yapılan telefon görüşmesinde Okutan'ın oyun türkülerinin birçok orijinal yönü üzerinde konuşulmuştur. Kıyı horanları ve karşılamlarında sözlü olan kısım zamanla yok olmuş söz kullanılmaz olmuş ve sadece kaydalar çalınmaktadır. Bu eserler arasında ise nota bilgisine sahip olunmadığından tablodaki ve tablo dışındaki iki iş türküsü sözlü olarak kaydedilmiştir. Eğer müzik bilgisine sahip olabilseydi, Okutan'ın bu yüzden kitabına alamadığı ve bildiği halde vazgeçtiği (1949: 337) birçok türkü havası tespit edilebilirdi.

⁵⁹ Okutan, *a.g.e.*, s. 323.

⁶⁰ Okutan bunu türkülerin başında özellikle kadın erkek “cemiyeti” olarak ayrımı vurgulamaktadır.

4.	Düzayak/ Dudu Dillim	Zülüflerin tutam tutam	K	3 bent 3 bağlantı
5.	İkinci Nevi Düzayak/ Kırmızılıım	Kırmızı gül her dem olsa	K	3 bent 3 bağlantı
6.	İkinci Nevi Dikayak/ Karahisar Türküsü	Ha buradan o yana	E	6 bent
7.	İkinci Nevi Dikayak/ Horan Türküsü	Horandayım horanda	K	6 bent
8.	Dikayak Kabahoran/ Kemeñçe Türküsü	Kemeñçe çala çala	K - E	6 bent
9.	Bıçak Oyunu	Kamayı çektim kından	E	4 bent 4 bağlantı
10.	Fırılma Oyunu	Kestim kektüllerini	K	4 bent 4 bağlantı
11.	Fırılma /Kelkit Türküsü	Keklik taşta ne seker	K	3 bent 3 bağlantı
12.	Tekayak/ Türkmen Kızı	Türkmen kızı süt pişirir	E	2 bent 2 bağlantı
13.	Üçayak/ Alalma Türküsü	Alalmadan almadan	E	8 bent
14.	Üçayak/ Mendilim Türküsü	Mendilim var mendilden	K	2 bent 2 bağlantı
15.	Çifte Telli	O çifte telli	K	4 bent 4 bağlantı
16.	Fırılma Oyunu	Çeçen kızı çardaktadır	K	4 bent 4 bağlantı
17.	Titreme Oyunu/ Karadeniz Türküsü⁶¹	Ha buradan aşağı	E	8 bent
18.	Düzayak/ Karadeniz Türküsü/ Giresun Kayıkları	Gireson'un evleri	K	6 bent 6 bağlantı
19.	Hoşbilerzik Türküsü	Fesim düştü yolda	K - E	4 bent 4 bağlantı
20.	Milli Oyun/ Tamzara Türküsü⁶² [I, Erzurum Tamzarası]	Tamzaradan gece geçtim	Not edilmemiş	6 bent 6 bağlantı

⁶¹ Türkülerin adındaki geleneği bozduğundan yukarıdaki sıralamayı eserin orijinalindeki "Karadeniz Türküsü / Titreme Oyunu" şeklinde vermiştir, biz geleneğine uygun yazdık.

⁶² Eserdeki tek hikâyeli türkü olan *milli oyunlarımızdan Tamzara türküsünün* sayfa altında (1) nolu dipnotta bulunan açıklama (s. 333): "Bu Türkü, Tamzaranın Demircilik bağlarının karşıbağçe mevkiinden Çapkın Şerif'e aittir. Çapkın Şerif, halasının kızı Güllü'ye gönül vermiş, Güllü de bu delikanlıya aynı kertede sevgi duyguları göstermiştir. Şerif, yetim ve kopuk takımı bir delikanlı olduğu için eniştesi, yani Güllü'nün babası iki sevgiliyi birleştirmek yoluna katiyen yanaşmazmıştır, delikanlı da kendi semtlerine 15 dakika uzaklıkta bulunan Tamzaraya ve bu kızın aşkına her gün ve her gece gelip gider ve kızı kaçırmak için bir fırsat ararmış. Nihayet; halasının da yardımıyla kızı kaçıрмаęa muvaffak olan Şerif, düğün dernek yapmıya meydan kalmadan askere gitmek zorunda kalmış ve askerden bu türküyü yakarak yavuklusuna göndermiştir. Buna Erzurum Tamzarası denmesinin sebebi bir zamanlar Erzurum'a bağlı bulunmasından, ikinciye Giresun Tamzarası denmesi de şimdi ř. Karahisarın Giresun'a bağlı bulunmasından ileri gelmekteydi[r]." Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre Şebinkarahisar 16. Asırda Erzurum'a bağlıdır (Okutan 1949: 153).

Oturak [İstirahat] Havaları ve Türküleri				
21.	Tamzara Türküsü [II, Giresun Tamzarası]	Tamzaranın deresi	Not edilmemiş	13 bent
22.	Avşarlım Türküsü	Vardım gittim odasına	Not edilmemiş	2 bent 2 bağlantı
23.	Asker Çavuş Türküsü	Kazan kurdum kapısına	Not edilmemiş	3 bent 3 bağlantı
24.	Seferberlik Türküsü ⁶³	Kareysar'dan çıktık başlar selamet	Not edilmemiş	5 bent 5 bağlantı
25.	Yıldız Türküsü ⁶⁴	Üç yıldız doğdu yüceden	Not edilmemiş	4 bent 4 bağlantı

Tablo 1:H. Tahsin Okutan tarafından Şebinkarahisar düğünlerinde icra edilen halk oyunu havaları ve oturak türküleri⁶⁵ kırklı yıllarda derlenmiştir. Yörede dokuz adet oyun ve oyun türküsü adı tespit edilmiş olup adları dikayak, düzayak, fırlanma, üçayak, milli oyun, bıçak oyunu [horanı], çiftetelli [oyunu], titreme oyunu/ Karadeniz türküsü ve hoşbilerzik türküsüdür.

Yukarıda tablo haline getirilmiş kısmın içerdiği 20 oyun ve beş oturak havasına ait türkülerin bittiği yerde, *Yıldız Türküsü*'nden sonra "*Mahalli daha birçok türküler varsa da notasızsız olduğu ve yalnız yazı ile örnekler vermenin ise bir fayda temin edemeyeceği düşünüldüğü cihetle bu kadarla iktifa edildi.*"⁶⁶ yazılıdır. Yazarın eserine seçerek aldığı bu türküler, düğün dernek gibi cemiyetlerde, evlerde, avlularda halk oyunu icrasında okunagelen en bilindik sevilen türküler olmalıdır. Bu 25 türkünün tam metinleri yazının Ek 1 ve Ek 2 bölümündedir.

H. Tahsin Okutan'ın Derlediği Düğün Türküleri

Kitabın hazırlandığı 1940'larda ilçenin toplam nüfusu 31 bin kadardır. Kadın nüfusu erkek nüfusuna oranla biraz daha fazladır.⁶⁷ Kadın ve erkeklerin ancak yüzde otuzu kent merkezinde yaşamaktadır. Yazar tarafından *düğün ve benzeri zamanlarda söylenen mahalli ve milli türküler* adıyla seçilmiş 25 türküyü göre tespitlerimizin sonucu şöyledir.

⁶³ Türkü, *Şebinkarahisarlı Saraçoğlu Mustafa onbaşıya aittir*, notuyla kaydedilmiştir (Okutan 1949: 335). Ayrıca Seferberlik Türkülerinin çeşitlenmelerine sebep olan tarihi olgular, savaşlar ve Doğu Karadeniz'deki varyantlar için "Doğu Karadeniz'in İşgale Bağlı Göç Tarihinde Sefer ve Seferberlik Türküleri" makalesine bakınız (Korkmaz 2017).

⁶⁴ Türkü, *meclisin dağılma zamanına gelmiş bulunduğunu ifade eder* kaydıyla yer almıştır. Okutan, *a.g.e.*, s. 336.

⁶⁵ Okutan, *a.g.e.*, s. 323-337.

⁶⁶ Okutan, *a.g.e.*, s. 337.

⁶⁷ TÜİK verilerine göre ilçe nüfusu doksanlardan sonra düşüş eğilimine geçmiş ve 2019 yılında 20 binlere gerilemiştir. Eserin hazırlandığı yıllarda ilçeden göç yok gibidir. O günler için ilçe şehir halkının köylüden daha fakir olduğu yorumu destekleyen veriler için s. 30-34'e bakınız.

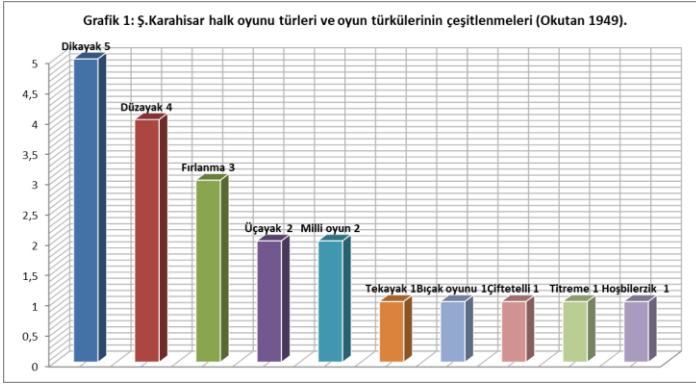
Yörede 10 halk oyunu ve oyun türküsü adı tespit edilmiş olup adları dikayak, düzayak, fırlanma, üçayak, tek ayak, milli oyun, bıçak oyunu [horanı], çiftetelli [oyunu], titreme oyunu / Karadeniz türküsü ve hoşbilerzik türküsüdür. Bu türkülerin yarısı horan oyunu çeşitlerini oluşturmaktadır. Grafik 5'te gösterildiği gibi horanların beşi dikayak, dördü düzayak ve bir de tekayak adıyla toplamda 10 Şebinkarahisar yöresi horanı eserde sözleriyle beraber tespit edilmiştir. Bu durum kıyıları ile iç bölgeler arasındaki horan oyun kültürü ilişkisinin göstergesidir.

Okutan'ın 1938 yılında başladığı derlemesi ile 1943 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı'nın Giresun ve Ordu yörelerinde yaptığı türkü kayıtları arasında çok büyük farklar görülmektedir. Onun eserindekiler sayı ve nitelik olarak fazla olduğu gibi aynı zamanda derlemeden elde edilmiş çeşitlilik, halk oyunu derleme tarzı ve oyunların sosyal bağlamları açısından çok daha iyi yapılmış bir çalışmadır. ADK'nin Giresun derleme kayıtlarında Şebinkarahisar'a kayıtlı yirmi üç eser notası bulunmaktadır. Bunların içinden üç tanesi Okutan'ın derlemesiyle ortaktır. Öte yandan Okutan'la aynı olan diğer üç eserin biri Giresun Merkez'de, biri Bulancak ve diğeri de Piraziz ilçelerinde derlenmiştir. Veriler o havaların aynı zamanda kıyı kesimlerinde çalınıp bilindiğine işaret etmektedir. ADK'nin derlemelerinin içinde beş adet Tamzara Mahallesi türküsü ayrıca yer almıştır. 1943 derlemesindeki birçok Şebinkarahisar türküsü Erzurum, Erzincan ve Gümüşhane-Bayburt halay havalarıyla çeşitlenme özellikleri taşımaktadır. Yine 1943 yılında özellikle Ordu'nun yukarı kesimlerinden Gökçöy, Mesudiye ve hatta Merkez ilçelerinden derlenmiş üç eser Okutan'ın derledikleriyle benzerlikler taşımaktadır.⁶⁸Bu olgu türkülerin yayılma alanlarını da göstermektedir.

Şebinkarahisar halk müziğinin oynak, canlı ezgisi olan türleri ve yörenin halk oyunlarına eşlik etmek için söylenen türkülerini *düğün türküleri* adıyla tasnif edilmiştir. Tablodaki birinci grup 20 türkü bu nevidendir. *Oturak havaları* adını verdiği istirahat, sohbet ve düğün yemek ortamında eğlendiren daha yavaş ritimli havaların ise düğün töreniyle alakası gösterilmiştir. Bunların bazen çalgısız sadece sesli okunması, ezgileri ve icrası dışında diğerinden ayıran çok fazla özellikleri yoktur. Yazar derlemenin %20'sini oluşturan bu beş oturak (istirahat) havasını⁶⁹ tasvir ederek bu çalışmasını tamamlamıştır. Buna göre Grafik 1 ve 2'de görselleştirilen ve maddelerle sıralanan şu neticeler ortaya çıkmıştır.

⁶⁸ Turhan-Altınkaynak, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁹ Okutan, *a.g.e.*, s. 323.

Grafik 1’de çeşitlenme gösteren halk oyunu türküsi ve havaları Okutan’ın derlemelerine göre toplam on adettir. Yazar türküleri yöredeki kullanım çeşitlerine göre adlandırmıştır: *dikayak*, *düzayak*, *fırlanma*, *üçayak*, *milli oyun*, *tekayak*, *bıçak oyunu [horanı]*, *çiftetelli [oyunu]*, *titreme oyunu (Karadeniz türküsi)* ve *hoşbilerzik*. Bu türküler kendi aralarında karakterlerine, cemiyetin niteliğine ve sık görülmelerine göre aşağıdaki grup özelliklerini yansıtmaktadırlar. Yörenin bu eserlerinde çeşitlilik beş türküde görülmektedir ve bunların toplamı 17 adettir. Detayları ve ezgilerin havalarına verilen ad biçimleri ve oyunların tasnifleri, Okutan’ın çalışmasından daha önce Mahmut Ragıp Kösemihal başta olmak üzere, P. Naili Boratav’ın 1930’larda yaptığı türkü çalışmalarında ve ayrıca 1943’te Ankara Devlet Konservatuari’nin derlemelerinin Şebinkarahisar yöresine ait türkü kayıtlarında rastlanmamıştır.⁷⁰ Buna göre elimizdeki eser ve eserin yöntemi folklor alanında yörede yapılmış en eski detaylı çalışmadır. Yine Şebinkarahisar adlı eserin folklor bölümünden sonra yayımlanmış *73 Giresun İl Yıllığı* ve *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları* gibi belli başlı eserlerde ya bu çalışma kısaltılarak kopyalanmış ya da hiçbir şekilde onun eserine başvurulmamıştır. Eser böylelikle bir değersizleştirmeye uğramış ve Hasan Tahsin Beyin kurucusu olduğu yerinde uzun gözleme bağlı derleme sistemi ve bu sistemle derlenmiş verilerin eksikliği, Giresun yöresi folklor çalışmaları için bir kayıp olmuştur.

Hasan Tahsin Okutan’ın kendi doğduğu Tamzara Mahallesi’ndeki düğün törenleri kitabın dördüncü ve son bölümünde yer almaktadır. Folklor adını taşıyan bölümde düğünlere mahsus halk oyunları ve türküler çok tafsilatlı biçimde işlenmiştir. Halk oyunu sahasında ülke geneli geniş bir katalog çalışmasıyla M. R. Gazimihal’in⁷¹ üç ciltlik eserinin son cildinin 68.-95.

⁷⁰ Ali Yakıcı’nın (2007) Türkü monografisinin birinci bölümüne ve özellikle de 103. sayfadan itibaren yapılan çalışmalarla ilgili bölüme bakınız. Ayrıca aşağıda kaynakçada adı geçmiş olan Giresun (2009) ve Ordu Türküleri (2007) kitaplarına bakınız.

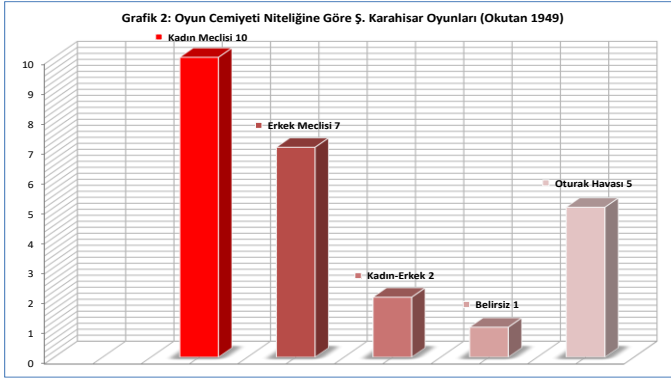
⁷¹ M. Ragıp Gazimihal, *Türk Halk Oyunları Kataloğu*, C: I/III, (Haz.) N. Tan-A. Çakır, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara [1961] 1991/1999.

sayfaları arasındaki “Şebinkarahisar ve Yöresinde Oyun” başlıklı madde-metindeki türküler tam 27 sayfayı bulmaktadır. Oysa eser umumiyetle yöreler ve oyunlarının adlarını en çok da bir oyuna dair kısa bilgileri içermektedir. Şebinkarahisar maddesi eksiksiz türkü metinleri, türkülerin derlendiği yerle ilgili anekdotlar ve oyunlarla beraber türkülerinin aynı yerde bu derece tafsilatlı zikredilmeleri açısından eserin hazırlanma tarzına aykırıdır. Kaldı ki Önsöz’de (Cilt 1) yazar bu çalışmalarını 1920-1961 yılları arasında kırk yılda biriktirdiğini, bazılarını sahadan değil de “gördüğü” yazılı kaynaklardan “oyunlar hakkında dağınık bilgileri tek kitapta toplamak kolaylığını sağlamak” amacıyla hazırladığını yazmaktadır. Ona göre eseri, sistemli bir çalışmadan uzak, harf sıralı oyun adları dışında bir taslak halinde kalmış bir “katalog”tan ibarettir. Belki de Okutan’ın metinleri ile olan aynılık dikkatli ama bir o kadar da gizli açıklamada saklıdır. Yöredeki tarzlar, adetler, türkü adları ve oyun sayıları gibi aynılıklar da iki eser arasındaki ilişki, makalenin dışında bir çalışma gerektirecek kadar detaylar içermektedir. Dolayısıyla da eserin niteliği, metodu ve tarzı incelendiğinde Giresun halk oyunları ve türküleri çalışmalarının tarihi dışında kalmış bu durum çalışmada kapsam dışı bırakılarak ilgi Okutan’ın eserine yönelmiştir.

a-Aşağıdaki Grafik 2’de, Şebinkarahisar oyunlarında kadınların erkeklere göre daha fazla oyun çeşitlerine sahip olduğu görülmektedir. Alangu da⁷² altmışlı yıllarda halk oyunları bayramları hakkında yazdığı bir raporda, kadınların, erkek baskın delikanlı kopuk cemiyetlerinden uzak tutulup baskılandığını ancak Karadeniz’in ücra köşelerinde ki bu Şebinkarahisar ve civarında Okutan’da doğrulanmıştır, bulunup tespit edilmelidir diye yazılmıştır. Ona göre kadın oyunları eski soy oyunlarımız olarak önemlidir ve dini tesirlerle yok olmaya yüz tutmuş geleneklerdendir. Erkeklerin oturak havaları yolculuk molasında, çalışma aralarında veya eğlencelerinde bir topluluk içinde, belki kadınların da içinde yer aldığı yerlerde icra edilen türkülerdir. Bu oturak havalalarının konak⁷³ ortamında ve konağın bitişi esnasında söylendikleri anlaşılmaktadır.

⁷² TahirAlangu, *Türkiye Folkloru El Kitabı*, (Haz.) İ. Görkem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 784.

⁷³ Çocukluğumda Bulancak Bostanlı Köyü’nde üç gün iki gece sürmüş yemekli konaklı ve çok kalabalık yani geleneksel tarza ait düğünler yapılmıştı. Düğün evini toplu ziyaret eden erkek grubuna yörede konak adı verilmektedir. Düğün kâhyası ve çalgıcı tarafından karşılanan konak, onlara mahsus bir komşu evin odasında o konağa tahsis edilmiş yardımcı kâhya gözetiminde yemekli (bazen içkili) sofralarda ağırlandı. Konak, eğer hatırı sayılı silah atmışsa onun emrine ikramın en donanımlısı, en yetenekli yardımcı kâhya ve en iyi çalgıcı verilerek memnun edilirdi. Konakta bulunanlar o gece hizmettekilere bahşiş ve ertesi günü düğün sahibine takılar bakımından cömert davranırlardı.

b-Grafik 1’de bir arada gösterilen Şebinkarahisar türküleri ve oyun havaları *dikayak*, *düzayak*, *fırlanma*, *uçayak*, *milli oyun* şeklinde ana türler olarak kaydedilmişlerdir. Onlar kendi içinde ayrıca çeşitli alt karakterlere sahiptir. Bu beşli grup içinde melodik yapı ve sözlü metin çeşitliliği diğer dört oyundan daha fazladır. Bunların alt tür oyunları aşağıdaki gibidir.

	Ana Oyunlar	Alt tür sayısı	Oyun Cemiyetinin Niteliği
1.	Dikayak	5 türkü	Kadın-Erkek
2.	Düzayak	4 türkü	Kadın-Erkek
3.	Fırlanma	3 türkü	Kadın
4.	Üçayak	2 türkü	Kadın-Erkek
5.	Milli oyun	2 türkü	Kadın-Erkek
	Toplam 5	16 varyant	Çeşitliliğe dayanan cemiyet niteliği

Okutan eserine Tamzara İlkokulunda göreve başladığı yıl olan 1938’de başlamıştır. Bundan beş yıl sonra 1943’te Ankara Devlet Konservatuarı Giresun’a gelerek 144 sözlü ve sözsüz parçayı notaya alarak derlemiştir. Derleme ekibinin tablosuna göre⁷⁴ Şebinkarahisar ve Tamzara Mahallesinden 23 adet sözlü ve sözsüz eser tespit edilmiştir. İcraların çoğu kemençeyle, sonra davul-zurnayla ve az da olsa sazla çalınıp söylenen havalardır. Derleme ekibi kaydettikleri havaların derleme kâğıdına Uzun hava, Garip, Tatyana, Üçayak, Efeler (Tepeler), Giresun Kayıkları ve Eski Tamzara adlarını Okutan’ın yöntemiyle karşılaştırıldığında çok yetersiz kalan bilgiler biçiminde yazmışlardır. Ancak yine de Ankara ekibi, icra edenlerin adlarını bu fişlere kaydetmiştir. İcracıların ve performansçıların isimleri Okutan’da ADK’ye göre eksiktir. Halk oyunu ve türküleri kendi gözlemine dayanarak kaydetmiştir.

⁷⁴ Turhan-Altınkaynak, a.g.e.,s. 24.

Giresun genelinde 1943'te yapılmış derlemede kaydedilmiş yedi parça Okutan'ın da derledikleri arasındadır. Bu parçaların adları ve derlendikleri yerler şöyledir. *Efeler Piraziz*'de (Bulancak), *Giresun Kayıkları Erenköy*'de (Piraziz Bulancak), *Türkmen Kızı Piraziz*'de (Bulancak), *Al Almanın... Üç Ayak Şebinkarahisar*'da, *Efeler Şebinkarahisar*'da, *Eski Tamzara Tamzara*'da (Şebinkarahisar), *Bozuk, Sıçratma, Fingil* Giresun'da derlenmiştir.⁷⁵

c-Bir veya iki erkek tarafından oynanan *bıçak oyunu* horanı, *tekayak*, *çiftetelli*, *titreme* ve *hoşbilerzik* oyunları Okutan'ın eserinde tek örnekli, çeşitlenme göstermeyen türkü ve oyunlardır. Yukarıdaki b. maddesindeki 5 oyun ise eserde toplamda 16 çeşitlenme ile beraber iki veya daha fazla örnekle yer almışlardır.

1.	Bıçak Oyunu [Horanı]	Kamayı çektim kından	Erkek	4 bent 4 bağlantı
2.	Çifte Telli [Oyunu]	O çiftetelli	Kadın	4 bent 4 bağlantı
3.	Titreme Oyunu/ Karadeniz Türküsü ⁷⁶	Ha buradan aşağı	Erkek	8 bent
4.	Hoşbilerzik Türküsü	Fesim düştü yolda	Kadın – Erkek	4 bent 4 bağlantı
5.	Tekayak/ Türkmen Kızı	Türkmen kızı süt pişirir	Erkek	2 bent 2 bağlantı
	Çeşitlenmesi bulunmayan oyun, 5 eser	5 türkü sözü	Çeşitlilik var	Düzenli yapı

d-Dikayak horanları ve türküleri Şebinkarahisar halk oyunları ve türküleri arasında beş oyunla en yaygın örnektir ve bunların tümü sözlü oyun havasıdır. Bunların üçü Kareysar Türküsü adıyla anılmaktadır. Türküler Karahisar güzellemesi veya ferdi sevgi konularını işlemektedir. Tablonun sonlarında yer alan Oturak Havaları ve Tamzara Türküleri ile beraber memleket romantizmini sağlamaktadır. Kemeçe havası olan iki dikayak oyunuyla beraber bu eserlerin hepsi 7 heceyle söylenmiş, yörenin karakteristik oyun havalarıdır. Parçalar bağımsız bentler dizisinden bağlantısız yapıda, kavuştaksız yedi heceli tipik Doğu Karadeniz türkü formudur. Bu türküler düğün gibi cemiyetlerde genellikle erkekler tarafından söylenmiş, çalınmış ve oynanmışlardır.

⁷⁵ ADK'nin Giresun'da derlediği Bozuk, Sıçratma ve Fingil Okutan tarafından Şebinkarahisar'da Fırlanma havası diye kaydedilmiştir.

⁷⁶ Türkülerin adındaki geleneği bozduğundan yukardaki sıralamayı eserin orijinalindeki "Karadeniz Türküsü / Titreme Oyunu" şeklinde vermiştir, biz geleneğine uygun yazdık.

1.	Dikayak Kareysar Türküsü [I]	Kareysar oylum oylum	Erkek	6 bent, bağlantı yok, 7 heceli
2.	Dikayak Kareysar Türküsü [II]	Altın yüzük var benim cicim	Kadın	6 bent, bağlantı yok, 7 heceli
3.	İkinci Nevi Dikayak Karahisar Türküsü [III]	Ha buradan o yana	Erkek	6 bent, bağlantı yok, 7 heceli
4.	İkinci Nevi Dikayak Horan Türküsü	Horandayım horanda	Kadın	6 bent, bağlantı yok, 7 heceli
5.	Dikayak Kabahoran Kemençe Türküsü	Kemençe çala çala	Kadın- Erkek	6 bent, bağlantı yok, 7 heceli

e-Düzayak oyunları ve türküleri sıklık ve yaygınlık açısından 4 parça ile ikinci sırada yer almıştır. Biri erkek diğeri kadın cemiyetlerinde söylenip oynanmışlardır. Kadınların oynama ritmi erkeklere göre daha ağırdır ve bunlara kız horanları denmektedir. Bu türkülerin sıralaması şöyledir.

1.	Düzayak/ Efeler Türküsü	Tepeler tepeler yüksek tepeler	Erkek	5 bent 5 bağlantı
2.	Düzayak/ Dudu Dillim	Zülüflerin tutam tutam	Kadın	3 bent 3 bağlantı
3.	İkinci Nevi Düzayak/ Kırmızılım	Kırmızı gül her dem olsa	Kadın	3 bent 3 bağlantı
4.	Düzayak/ Karadeniz Türküsü/ Giresun Kayıkları	Gireson'un evleri	Kadın	6 bent 6 bağlantı

f-Fırlanma oyunu ve türküleri sıklık ve yaygınlık açısından 3 parça ile üçüncü sırada yer almaktadır. Bu oyunlar yörede Bozuk, Sıçratma ve Fingil isimleriyle anılmaktadır. Fırlanma oyunlarında cemiyet çeşitliliği görülmektedir. Kadınların oynadığı bir halk oyunudur.

1.	Fırlanma Oyunu	Kestim keküllerini	Kadın	4 bent, 4 bağlantı
2.	Fırlanma / Kelkit Türküsü	Keklik taşa ne seker	Kadın	3 bent, 3 bağlantı
3.	Fırlanma Oyunu	Çeçen kızışardaktadır	Kadın	4 bent, 4 bağlantı

g- Üçayak oyunu ve türküleri sıklık ve yaygınlık açısından dördüncü sırada yer almaktadır. Kadınların ve erkeklerin beraber oynadıkları iki varyantı ile daha az çeşitliliğe sahip bir horandır.

1.	Üçayak/ Alalma Türküsü	Alalmadan almadan	Erkek	8 bent
2.	Üçayak/ Mendilim Türküsü	Mendilim var mendilden	Kadın	2 bent 2 bağlantı

h-Milli oyunlar ve türküleri Okutan'ın Oturak ve İstirahat havaları olarak iki alt çeşitlilikle adlandırdığı milli oyunlar ve türkülerin cemiyet niteliği belirtilmemiştir. Bu iki eser hacim açısından oyun havalarından bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Bu çeşitlerden bağlantısız olanı 13 bent uzunluğundadır. Milli havalar yörenin yaşantısını, his ve duygusunu en iyi yansıtan destani eserlerdir. Bu iki türkü Tamzara'

1.	Milli Oyun/ Tamzara Türküsü	Tamzaradan gece geçtim	Cemiyet niteliği yok	6 bent 6 bağlantı
2.	Tamzara Türküsü [Destanı] (II) ⁷⁷	Tamzaranın deresi	Cemiyet niteliği yok	13 bent

Derleme kitabındaki adıyla düğün türkülerini bu incelememizde performans, içerik, yöntem ve yapısal bakımlardan analiz etmiş olduk. Ancak H. Tahsin Bey çalışmasının *Folklor* bölümünde bir makale konusunu çok aşan çeşitli meseleleri ele almıştır. Ziraat hayatı ve bereket inancıyla ilgili ekin biçmeye dair teatral bir iş türküsü ile Köroğlu ve Dede Korkut destanlarından miras kaldığını düşündüğüm sözlü icra üslubundaki at satıcısı cambazların dilinden derlenmiş bir meslek türküsü daha var ki bu ikisini sonra yayımlanmayı istiyorum.⁷⁸

Sonuç

Hasan Tahsin Okutan'ın kendi yöresinden derlediği Şebinkarahisar türküleri ne yazık ki çevresinde o gün bir imkân bulunmadığından notaya alınmamıştır. Buna bir çare bulamadığımı 323. Sayfanın 2. dipnotunda “*Notadan pek anlamadığım ve çevremizde notaları anlar bir arkadaş ta bulamadığım için maalesef bu türküleri notasız olarak buraya geçirmek zorunda kaldım.*” diyerek açıklamak durumunda kalmıştır. Yazarın Şebinkarahisar folklorunun her noktasında azami bir gayret içinde olduğu takdire şayandır. Kentin yaşayan müzisyenlerini eserin hazırlandığı yıllarda hayatta olan ustaları görmüş veya onların eserlerini yaşatan ortamları tanımıştır. Daha fazla geç kalınmadan bugün hayatta olanların kılavuzluğunda bu türküler aslına uygun biçimde hem notaya alınmalı hem de arşiv kaydı için icra edilmelidir. Eğer bu parçalardan bir seçki, Şebinkarahisar'ın otantik bahçeli evlerinde görsel bir çalışmayla beraber gerçekleştirilirse kültürel mirasın korunmasına ve yaşatılmasına bir vesile olacaktır.

Şebinkarahisar'ın kıyı müzikleriyle alışveriş içinde olduğu çalgıları, üslupları ve temalarından görülmektedir. Ancak türkülerin üretildiği zamanda ekin ve ekincilik, hayvancılık, balık avı ve kayıkçılık gibi temalar öne çıkarken tarımsal faaliyetler içinde fındıkçılık bulunmamaktadır. Kemeçe, davul zurna

⁷⁷ Birinci türküden ayrı olarak bu ikinci türküye iki numarası verilmiş ve oturak (istirahat) havaları başlığı ile derlenmiştir.

⁷⁸ Bu ikisi *San'at, Ziraat ve Ticarete Ait Düşünce ve İnanışlar* (1949: 416) kısmında kayıtlıdır.

ve bağlama gibi çalgılar ile horan, çiftetelli, Karadeniz Türküsü vb. gibi halk oyunu adlarından anlaşıldığı gibi müzikal alışverişin gerçekleştiği yıllarda kıyı kesimindeki fındık tarımı kültürünün bugün olduğu kadar yaygın olmadığı söylenebilir. Bu varsayımdan yola çıkıldığında türkülerin yaşı epey eskilere inmektedir. Bunların arasında listenin sonundaki iki yeni türkü, seferberlik türkülerinden olduğundan 03 Ağustos 1914'te ilan edilen Seferberlik yıllarına işaretler. Bunlarda Çanakkale Cephesi dışında Karadeniz, Doğu Anadolu ve Kafkasya Cephelerinde savaşılan askerlerin mücadelesi yanında sivil halkın yokluk içindeki varoluş hikâyesi vardır. Hasan Çavuş'un Doğu Cephesi ve Kafkas Müdafaa hattı savaş anılarından oluşan 24. türkü, başlı başına bir asırdan daha eskidir. Onun çalışmasındaki sözlü kültür; yörenin yaşantıları, sosyal ve tarihi olayları eğlenme ortamı ve mekânıyla beraber bulunmaktadır. Bu eseriyle folklorun eğitime, eğlendirme, birleştirme, geçiş ritüellerini düzenleme işlevi yeni ilim halkiyat ya da folklor olmuştur. İlk çalışmalar, "inanç, gelenek, örf ve âdet" vb. gibi norm ve ritüelleri yeni bilim imkânıyla halk hayatının içinden bulup çıkartmış; incelemiştir.

Kültür tarihçisi Huizinga, oyunu biyolojik bir işlev olarak değil de, kültürel bir olgu olarak düşünmüş ve kültürün morfolojisine uygulanan bilimsel düşünce araçlarıyla ele almıştır.⁷⁹ İnsan kültürünü açıklamak için oyun ve insan arasındaki bağı incelediği eserini "İnsan uygarlığının, oyun olarak, oyunun içinde ortaya çıktığı ve geliştiği şeklindeki..." görüşüyle temellendirmiştir. Bilim dünyasında onun ilk iddiası "Oyun kültürden daha eskidir." yargısıyla bilinmektedir. H. Tahsin Okutan'ın derlemesine bu açıdan bakıldığında eser bu mirasın çok azını derlediği için sahasının en önemli çalışmasıdır denebilir. Zira eserin türkü folkloru kısmı beşi hariç tümüyle bir oyun kültürüne aittir. Bunun dışındaki diğer yedisi bir oturak ya da iş ve meslek ritüelinin performansına bağlı eserlerden oluşmaktadır.

Geleneksel halk oyunu kültürü tarımla bağı koparan hayat biçimine ayak uydurmakta yenik düşmektedir. Bu geleneksel oyunların hayatla olan gerçeklik bağı ortadan kalkmıştır. Onlar spor oyunları veya elektronik oyunların gerisinde kalmıştır. Yeni oyunlar oynayan kişi için "bir anlam taşıyor" aynı zamanda "yaşamın doğrudan gereksinimlerini aşan ve eyleme anlam katan bağımsız bir unsur niteliğiyle "oynanmaktadır." Huizinga'nın bu düşüncesine göre bakıldığında geleneksel oyunların ve yaşama biçiminin yarım asırdan fazla olan bu değişim baskılarına karşı direnmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Zira insanlar oyun ve dans gibi birçok kültürel faaliyeti bugün bereket inancı gibi mitik ritüellerin dışında başka bir vakit geçirme aracı olarak yaşamaktadır. Bugün bu yönüyle farklı bir oyun kültürü gelişmiş, böylelikle oyunun işlevi insan hayatının kültürel ihtiyaçlar olgusu içinde mitik gerçeğin

⁷⁹ Huizinga, *a.g.e.*, s. 17.

yeniden yaratılmasından⁸⁰ çok, Boratav'ın⁸¹ da vurguladığı gibi folklorun eğlencelik işlevi⁸² tarafına doğru kaymıştır. Gannep'e göre⁸³ kişi ile toplum arasındaki ilişkiyi geçiş ritüelleri düzenler ve bunlar ayrılma, tecrit ve bütünleşmeyi ayinleridir. Şebinkarahisar üzerine yapılmış bu eserdeki düğünler geleneksel eğlence üretimi içinde toplumsal yapının bütünleşmesini temin eden en önemli geçiş ritüelidir. Tüm bu işlev ve form değişmelerine rağmen halk oyunları "*gündelik*" veya "*asıl*" hayat değildir. *Oyun, bu hayattan kaçarak, kendine özgü eğilimleri olan geçici bir faaliyet alanına girme bahanesi sunarak.*"⁸⁴ melodik, sözlü ve eylemsel yaratma işlevini bugün de sürdürmektedir.

Giresun Şebinkarahisar folkloru açısından sahadan derlenmiş bu eser; araştırma yöntemi, bulguların değerlendirilmesi ve çalışmanın yapıldığı zaman bakımından Türk folklor tarihinde eşsiz bir yere sahiptir. Uzun süreli, yerinde yapılmış nitelikli alan araştırmasına dayanan eseri, folklor üzerinden ulusal kültürü arşivleme, koruma ve yeniden şekillendirme çabasına yerel bir örnektir. Giresun Şebinkarahisar'a ait köy düğünleri, köylü dansları, halk oyunları kıyafetleriyle birlikte yirmi beş türkü derlenmiştir. Derlemenin dans figürleriyle müzikal notları ve bu ezgilerin notalarının eksikliği, istenirse, bugün yeri doldurulabilecek haldedir. Zamanın ruhuna uygun olarak yazar, eğitimle ilgili bölümünü "kültür" alt başlığında işlemiştir. Köylülerin yaşantısını ise "folklor" içinde ele almıştır. Böylelikle geleneksel sözlü kültür hayatı ile batılı eğitim hayatına bağlı kültür olgularını birbirinden ayırmıştır. Okutan'ın nitelikli alan araştırmasına dayalı, uzun yıllara yayılmış çalışması Giresun folklor araştırmaları bağlamında özgün bir eser meydana getirmiştir.

KAYNAKLAR

1.Kitap ve Makaleler

AKPINAR, Ömer, *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları*, (Haz.) H. Akpınar, Kitabevi Yayını, İstanbul 2010.

Aksu Mecmuası, Tıpkıbasım, (Haz.) Giresun Halkevi, Hermes Ofset, Ankara 2010.

⁸⁰ Mircae Eliade, *Ebedi Dönüş Miti*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 43.

⁸¹ P. Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2013, s. 267.

⁸² Çobanoğlu, *a.g.e.*, s.235.

⁸³ Bates, *a.g.e.*, s. 450.

⁸⁴ Huizinga, *a.g.e.*, s. 24.

ALANGU, Tahir, *Türkiye Folkloru El Kitabı*, (Haz.) İ. Görkem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

AND, Metin, *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

AND, Metin, *Oyun ve Bügü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1974.

BATES, Daniel G., (Çev.) Editörü: Suavi Aydın, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

BAUSINGER, Hermann, *Formen der" Volkspoesie"*, E. Schmidt Verlag, Berlin 1980.

BORATAV, P. Naili, *100 Soruda Türk Folkloru*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2013.

BORATAV, P. Naili, *Halk Edebiyatı Dersleri*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 2000.

COŞKUN ELÇİ, Armağan, “*Türk Halk Müziği Araştırmaları Tarihi*”, Millî Folklor, Y: 20, S: 78, 2008, ss. 37-54.

COŞKUN ELÇİ, Armağan, *Muzaffer Sarısözen Hayatı Eserleri ve Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Cumhuriyetin Ellinci Yılında Giresun 1973 İl Yılığ, Yayın yeri ve basımevi belirtilmemiş, 1973.

ÇOBANOĞLU, Özkul, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihinin Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

ELİADE, Mircea, *Ebedi Dönüş Miti*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

ELMAS, M., *Giresun Dergisi (1986-2005) Giresun Mahalli Basımında Sözlü ve Yazılı Kültürü İlişkisi*”, GRÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

GAZİMİHAL, M. Ragıp, *Şarkî Anadolu Türkü ve Oyunları*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1929.

GAZİMİHAL, M. Ragıp, *Türk Halk Oyunları Kataloğu*, C: I/III, (Haz.) N. Tan-A. Çakır, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara [1961]1991/1999.

GAZİMİHAL, M. Ragıp, *Anadolu Türküleri ve Musıkî İstikbalimiz*, (Haz.) M. Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

GÜLEÇ, İsmail, “Osman Turgut Pamirli'nin Folklor İsimli Eseri”, *Giresun Kültür Sempozyumu 30-31 Mayıs 1998 Bildiriler*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1998, ss. 247-249.

HACIFETTAHOĞLU, İsmail, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey Tirebolu Alparslan Hayatı-Eserleri / Trabzon İli Laz mı Türk mü*, Atlas Yayınları, Ankara 1999.

HUIZINGA, Johan, *Homo Ludens Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.

İzler Mecmuası, Yeni Türkçe harflerle tıpkıbasım (Haz.) M. Çulfaz, Monogram Reklam Basımı, İstanbul 2020.

KARADENİZ, Ali, “Şebinkarahisar Foklörü Üzerine”, *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu 30 Haziran- 1 Temmuz 2000*, Şebinkarahisar Belediyesi Yayını, İstanbul 2000, ss.385-396. [Bildiri metinlerine erişim için bağlantıya bakınız: <http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479> Tarih: 17.04.2020].

KORKMAZ, M. Akif, “Doğu Karadeniz’in İşgale Bağlı Göç Tarihinde Sefer ve Seferberlik Türküleri”, *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür) Harşit Savunmasının 100. Yılı Armağanı*, Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı Yayını, Giresun 2017, ss. 345-355.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bugünkü Edebiyat*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007 [1924].

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Yeni Bir İlim: Halkiyat “Folk-Lore”, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (Haz.) M. Öcal Oğuz vd., Grafiker Yayınları, Ankara 2013[1914].

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Ders Notları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

MALINOWSKİ, Branislav, "The Problem of Meaning in Primitive Languages" *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*, (Ed.) C. K. Ogden and I. A. Richards, A Harvest Book-Harcourt Inc, New York 1923.

OKUTAN, H. Tahsin, *Şebinkarahisar ve Civarı Coğrafya Tarih Kültür ve Folklor*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1949.

ÖDEMİŞ, Sonay, *Türkiye’de Geleneksel Danslar Alanında Yapılan Sistematik Çalışmalar*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.

ÖZBEK, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1994.

PAMİRLİ, O. Turgut, “[Folklorun] Kadroları”, *Aksu Dergisi*, C: II, S: 21-5, Işık Matbaası, Giresun 1940, ss. 9-11.

PAMİRLİ, O. Turgut, “Folklor II”, *Aksu Dergisi*, C: II, S: 20-4, Işık Matbaası, Giresun 1940, ss. 6-8.

PAMİRLİ, O. Turgut, “Folklor”, *Aksu Dergisi*, C: II, S: 19-3, Işık Matbaası, Giresun 1940, ss. 9-11. [Tıpkıbasımı: *Aksu Aylık Kültür ve Mefkûre Mecmuası*, C: I-II, S: 1-21, Eylül 1933-Haziran 1940, (2010), Tıpkıbasım *Giresun Halkevi*, Ankara, Hermes Ofset].

PAMİRLİ, O. Turgut, *Folklor Tirebolu Manileri, Giresun Bilmeceleri, Ata Sözleri Ninniler*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1943.

TURHAN S.-ALTINKAYANAK E., *Giresun Türküleri ve Oyun Havaları Giresun Üstünde Vapur Bağırıyor*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2009.

YAKICI, Ali, *Halk Şürinde Türkü*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2007.

YILDIRIM, Dursun, “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Evreleri” *Türk Bitiği*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

YÖNETKEN, H. B., *Derleme Notları-II*, Orkestra Yayınları İstanbul 1991.

YÖNETKEN, H. B., *Derleme Notları-I*, Orkestra Yayınları, İstanbul 1966.

2.Sözlü Kaynaklar

KK 1: OKUTAN, Sebahattin, Tamzara 1926, *Hasan Tahsin Okutan'ın oğlu*, emekli hukukçu ve bürokrat, Şebinkarahisar Vakfı kurucu üyesi, Ankara'da yaşıyor, 25 Nisan 2020 tarihli babasıyla ilgili telefon görüşmesi.

KK2: ÇALIK, Ünsal, Şebinkarahisar 1942, *yazar, Şebinkarahisar'da yaşıyor, emekli eğitimci*, 25 Nisan 2020 tarihli Hasan Tahsin Okutan'ın biyografisiyle ilgili telefonla yapılan görüşme.

KK 3: KURT, Yusuf, Tonya 1972, *Giresun Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Halkoyunları Öğretim Görevlisi* ile Şebinkarahisar halk oyunları üzerine yapılan 04 Mayıs 2020 tarihli telefon görüşmesi.

Ek 1: Eserdeki Şebinkarahisar Dügün Oyun Havaları ve Türküleri
(Okutan 1949, s. 323-333.

1.Dikayak/ Kareysar Türküsü

Kareysar oylum oylum
İçinde selvi boylum
Selvi boylum gelende
Şen olur benim gönlüm

Asarsın asmaları
Giyersin basmaları
Yine horana kalktı
Kareysar yosmaları

Kareysar mezarlığı
Üstünde tüzerliği
Memlekete şan vermiş
Yârimin güzelliği

Gökte yıldız sayılmaz
Çiğ yumurta soyulmaz
Ergen kız ergen oğlan
Cilvesinden doyulmaz

İn dereye dereye
Al dere den taş getir
Aşlanmamış fidandan
Dişlenmemiş yar getir

İndim derelerine
Bilmem nerelerine
Kaytan bıyıklarımı
Sürsem memelerine

2.Dikayak/ Kareysar Türküsü

Altın yüzük var benim cicim
Parmağıma dar benim
Kareysar'ın içinde cicim
Orta boylu yar benim

Kareysar tası bende cicim
Kumaşın hası bende
Çatlan patlan komşular cicim
Yiğidin hası bende

Gökte yıldız kâh gider cicim
Kâh eğlenir mah gider
Bu gün ben yarı gördüm cicim

Sandım padişah gider
Altın yüzük möhrelî cicim
Eli gümüş dehrelî
Ben sana yar mı derim cicim
Hey hizmetker (1)* çehrelî

İnce çiti düreyim cicim
Aç koynuna gireyim
Uyan uyan sar beni cicim
Yar olduğun bileyim

İnce çitin incesi cicim
Dağların yeşilcesi
Yine fikrime düştü cicim
Gönlümün eğlencesi

(1)* Sözlere aynen halk dilinden alınmıştır.
(*Hizmetkâr)

3.Düzayak/ Efeler Türküsü

Tepeler tepeler yüksek tepeler
Orda yağmur yağar burda sepeler
Sandıkta çürümüş elmas küpeler

Yaslan dağlar yaslan yosmam geliyor
Eller kınalı da kollar sıvalı da [...]
Sandım yosmam geliyor

Çakırlı'dan bir su içtim kanmadım
Yedi dirhem kurşun yedim ölmedim
Kardaş bana düşman imiş bilmedim

Osman efem bende derman kalmadı
Yalvardım yakardım dostlar almadı

Efeler'in ıssız tenha yolları
Boyunmda kalmıştır yarın kolları
Menekşeden biçilmiştir şalvarı

Yaslan dağlar yaslan yosmam geliyor
Eller kınalı da kollar sıvalı da [...]
Sandım Sunam geliyor

Böyle mi olur efelerin yolları
İssiz kalmış Karakuş'un dağları
Bağlı kalmış Abdullah'ın kolları
Osman efem bende derman kalmadı
Yalvardım yakardım dostlar almadı

Ufacık taş ile kale yapılmaz
Penceresi yüksek yar'a bakılmaz
Bekir ölmeyinen dünya yıkılmaz

Yaslan dağlar yaslan yosmam geliyor
Eller kınalı da kollar sıvalı da [...]
Sandım Sunam geliyor

4.Düzayak/ Dudu Dillim

Zülüflerin tutam tutam
Arasına güller katam
Nice bir yalnız yatam
[Senin ile yaylaya gidem]

Dudu dillim ince bellim
Kalem kaşlım sırma saçlım

Gelin zülf tarasana
Tarayıp da yağlasana

Bak yârini yiritmişsin
 Koğuş koğuş arasana
 Dudu dillim ince bellim
 Kalem kaşım sırma saçım
 Zülûflerin çıkmış yandan
 Hem o yandan hem bu yandan
 Ben istersem bir yanından
 Sen verirsin her yanından
 Dudu dillim ince bellim
 Kalem kaşım sırma saçım

5.İkinci Nevi Düzayak/ Kırmızılım

Kırmızı gül herdem olsa
 Her dertlere derman olsa
 İl beyinden ferman olsa
 Herkes sevdiğini alsın

Kırmızılım kırmızılım
 Al yanaklı kırmızılım
 Bal dudaklı kırmızılım
 Çekip giden kırmızılım

Kırmızıyı giyme dedim
 El sözüne uyma dedim
 Naneleri kendim yedim
 El oğluna ben ne dedim

Kırmızılım kırmızılım
 Al yanaklı kırmızılım
 Bal dudaklı kırmızılım
 Sekip giden kırmızılım

Kırmızısı başındadır
 Onüç ondört yaşındadır
 Sevgilisi peşindedir
 Bak nişanı kaşındadır

Kırmızılım kırmızılım
 Al yanaklı kırmızılım
 Bal dudaklı kırmızılım
 Çekip giden kırmızılım

6.İkinci Nevi Dikayak/ Karahisar Türküsü

Ha buradan o yana
 Kareysar'ın yolları
 Dola gelin boynuma
 O sırmalı kolları

Ha buradan o yana
 Yana yüreğim yana
 Gel otur şu yanına
 Dön o yana bu yana

Geceler ay ışığı
 Elinde bal kaşığı
 Hiç aklımdan çıkmıyor
 Güzeller yakışığı

Ay ışıktır varamam
 Varsam yarı bulamam
 Girsem yarin koynuna
 Sabahtan uyanamam
 Dut ağacı dut verir

Yaprağını kıt verir
 Ergen kız ergen oğlan
 Sarıldıkça tat verir

Dut ağacı dutludur
 Dibi yeşil otludur
 Kurban olduğum Allah
 El kızı ne tatlıdır

7.İkinci Nevi Dikayak/ Horan Türküsü

Horandayım horanda
 Kardaşımın kolunda
 Onbeş lira yitirdim

Ben o yârin koynunda
 Ay ışıktır varamam
 Varsam yâri bulamam
 Ay buluda girende
 Bağlasalar duramam

Horan oynamayın
 Horan yeri düz olmaz
 Kadife geymeyinen
 Dul karılar kız olmaz

Horanın başındayım
 Oniki yaşındayım
 Oniki yaştan beri
 O yârin peşindeyim

Pencereden bakıver
 Ayna mısın cam mısın
 Elleme zülûflerim
 Sen benim kocam mısın

Pencereden bakıyor
 Kitap almış okuyor
 Perçemine yağ çalmış
 Yel estikçe kokuyor

8.Dikayak Kabahoran/ Kemeñçe Türküsü

Kemeñçe çala çala
 Çıktım bir ince dala
 İnce dallar kırıldı
 Kızlar bana vuruldu

Kemençemin telleri
Dülgaridir dülgari
Kızdan ikbalim yoktur
Alacağım dul karı

Ben kemençe çalamam
Kollarımı alamam
Çok derine dalamam
Akılsız da kalamam

Ben kemençe çalamam
Dayım darılır dayım
Dayımın kızlarından
Yok mudur benim payım

Hey kemençeci dayı
Soktun gözüme yayı
Güzellerin üstüne
Çevirsene kaydayı

Hey kemençe kemençe
Ne halt ettin dün gece
Göstersen yarı bana
Kaşları da ne ince

9.Bıçak Oyunu

Kamayı çektim kından
Gel yakından yakından
O beyaz memelerin
Ben gelirim hakkından

Hovarda çapkın yarım
Sen söyle ben yazayım
Ettiğin günahları
Baş deftere yazayım

Al kamayı gir yandan
Ben de geçtim bu candan
Doldur doldur ver bana
Koynundaki fincandan

Hovarda çapkın yarım
Sen söyle ben yazayım
Ettiğin günahları
Baş deftere yazayım

Dereler salkım saçak
Alçak boylusun alçak
Sana derler küçücek
Sen doldurursun kucak

Hovarda çapkın yarım
Sen söyle ben yazayım
Ettiğin günahları
Baş deftere yazayım

Dereler akmayınan
Ne olur bakmayınan
Çirkin güzel olur mu
Çok altın takmayınan

10.Fırlanma Oyunu

Kestim keküllerini
Yana değıyor yana
Yar senin bakışların
Cana değıyor cana

Kız oynak, oynak, oynak
Olur mu yardan doymak
Yardan doydum diyenin
Caizdir boynun vurmak

Cebimden aynam düştü
Karıştı gazellere
Küçükten adetimdir
Bakarım güzellere

Kız oynak, oynak, oynak
Olur mu yardan doymak
Yardan doydum diyenin
Caizdir boynun vurmak

Derenin kıyısında
Yılanın kemikleri
Sevdi de geri durdu
Gavurun enikleri

Kız oynak, oynak, oynak
Olur mu yardan doymak
Yardan doydum diyenin
Caizdir boynun vurmak

Dere akıyor dere
O da nâfile yere
Al beni götür dere
Yârin olduğu yere

11.Fırlanma/ Kelkit Türküsü

Keklik taşa ne seker oy oy oy
Ah akıl başta ne gezer
Gel gel yanına kız keklük
Kadan canıma oy keklük
Kınalı parmakların oy oy oy
Batır kanıma kız keklük

Kekliğim keklığim gukgugum yar
Gel kadana güller ektiğim yar
Nedir elinden çektiğim yar

Kekliğim özüyünen vay vay vay
Ah şirindir sözyünen
Gel gel yanına kız keklük

Kadan canıma vay keklik
O kınalı parmağın vay vay vay
Batır kanıma kız keklik

Kekliğim kekliğim gukgugum yar
Gerdana güller ektiğim yar
Nedir elinden çektiğim yar

Keklik tahta el eyler ey ey ey
Ah eşine gel gel eyler
Digel yanıma yar keklik
Kadan canıma kız keklik
Ah kınalı parmakların ey ye ey
Batır kanıma ye keklik

Kekliğim kekliğim gukgugum yar
Gerdana güller ektiğim yar
Nedir elinden çektiğim yar

12. Tekayak/ Türkmen Kızı

Türkmen kızı süt pişirir
Hem pişirir hem taşırır
Kepçeyi baştan aşırır
Leylim aman Türkmen kızı

Sen aklar gey ben kırmızı
Gel gidelim obamıza
Sen sütler iç ben kıymız'ı [kımız]

Türkmen kızı yün tanyor
Hem tanyor hem sarıyor
O yar burda ne arıyor
Leylim aman Türkmen kızı

Sen aklar gey ben kırmızı
Gel gidelim obamıza
Sen sütler iç ben kıymız'ı [kımız]

13. Üçayak/ Alalma Türküsü

Alalmadan almadan
Bir dal kestim ayvadan
On beşimde al beni
Gül memeler solmadan
Uuy uuy uuy uuy

Alalmayı dişledim
Sapını gümüşledim
Kardaş geldi vermedim
Yar geldi bağışladım

Alalma kızıl alma
Dallara düzül alma
Yar koynuma girende
Gözümde süzül alma

Alalmadan almadan
Bir dal kestim ayvadan
Allah canımı alsın
Beni yardım almadan

Alalmanın üçünü
Yar yüklemiş göçünü
Güle güle gidiyor
Bildirmiyor suçunu

Mendilim allanıyor
Al giymiş sallanıyor
Yar koynuma girince
Sallanıp ballanıyor

Almayı atan bilir
Şeftali satan bilir
Nazlı yarın tadını
Koynunda yatan bilir

Alalma soyulur mu
Güzelden doyulur mu
Güzel seven yiğidin
Kolları yorulur mu

14. Üçayak/ Mendilim Türküsü

Mendilim var mendilden
Ben anlamam o dilden
Cihan yansa kül olsa
Vazgeçmem sevgilimden

Kız mendil hele hele mendil
Kaldır kolların indir
Sar boynuma dolandır
Gir koynuma inandır
Mendilim bende bende

Bir ayvam kaldı sende
Ayva gibi sarardım
Din iman yok mu sende

Kız mendil mendil mendil
Kaldır kolların indir
Seversen yürekten sev
Dilindeki yalandır

15. Çifte Telli

O çifte telli
Mesnedi belli
Bir yar da sevdim
O da tralelli

Aygınım ben, baygınım ben
Çifte tellim
Çaldığım bağlama
Kömür gözüm ağlama

Ben buralı değılem
 Bana meyil bağlama
 Aygının ben, baygının ben
 Çifte tellim
 Çaldığım teftir
 Üstü sedeftir
 Kömür gözlü yârime
 Gönlüm hedeftir
 Aygının ben, baygının ben
 Çifte tellim

Çaldığım kemen
 Halin pek yaman
 Ölüyorum derdinden
 Sen ol bana derman

Aygının ben, baygının ben
 Çifte tellim

16.Fırlanma Oyunu

Çeçen kızı çardaktadır
 Soğuk sular bardaktadır
 Çifte benler yanaktadır

Haydi canım Çeçen kızı
 Sen allar giy ben kırmızı
 Gel gidelim has bahçeye
 Sen gül topla ben nergizi

Evlerinin önü nane
 Ben kül oldum yana yana
 Gâvur isen gel imana

Haydi canım Çeçen kızı
 Sen allar giy ben kırmızı
 Gel gidelim has bahçeye
 Sen gül topla ben nergizi

Evlerinin önü susam
 Su bulsam mendilim yusam
 Arasam yarimi bulsam

Haydi canım Çeçen kızı
 Sen allar giy ben kırmızı
 Gel gidelim has bahçeye
 Sen gül topla ben nergizi

Evlerinin önü çöplük
 Çöplükten toparlar iplik
 Anası kızından keklük

Haydi canım Çeçen kızı
 Sen allar giy ben kırmızı
 Gel gidelim has bahçeye
 Sen gül topla ben nergizi

17.Titreme Oyunu/ Karadeniz Türküsü

[Türkülerin adını oyun adı ve sözleri yazarın sıralamasındaki geleneği bozduğundan yukardaki sıralamayı eserin orijinalindeki “Karadeniz Türküsü / Titreme Oyunu” şeklinde vermiştir, biz geleneğine uygun yazdık.]

Ha buradan aşağı
 Ben inemem inemem
 Küçüceksin sevdiğim
 Sözüne güvenenem

Ha burası ne bayır
 Gülü dikenden ayır
 Sevdalıktan öleni
 Kayır Allah’ım kayır

Ha buradan aşağı
 Buzlar sallanır buzlar
 Erkekler asker oldu
 Arzuhal verin kızlar

Aynalı fericeğim
 Ya gel ya geleceğim
 Ağ memenin üstünde
 Besbelli öleceğim

Al aşağı vur dizi
 Babam duymasın bizi
 Babam duyarsa bizi
 Öldürür ikimizi

Al aşağı aşağı
 Fistan kırmalarını

Beğenemedim gelin
 Senin durmalarını

Vay vay demiye geldim
 Kaymak yemiye geldim
 Değil meramin kaymak
 Yâri görmiye geldim
 Aynalıdır aynalı

Konak pencereleri
 Verseler yâri bana
 Cumağü geceleri

18.Düzayak/ Karadeniz Türküsü/ Giresun Kayıkları

Gireson’un evleri
 Şımayınan kaynama
 Benimile oynadın
 Başkasiyle oynama
 Ağam haydi yar haydi
 Kunduram taştan kaydı

Elin bir tanesine
Nasıl diyelim haydi
Gireson'un evleri
Başustanın yapısı
Benim için açılmış
Hapishane kapısı
Ağam nereden nerede kaldı
Paşam nerede kaldı
Sevgilimin kolları
Benim boynumda kaldı

Gireson kayıkları
Hep geliyor akından
O beyaz memelerin
Ben gelirim hakından

Ağam haydi yar haydi
Konduram taştan kaydı
İlik düğme çözerken
Elim bir yana kaydı

Gireson kayıkları
Hep geliyor kârından
Sevdim de alamadım
Ölüyorum efkârımdan

Ağam neresi güzel
Başında saçı güzel
Saçı başımı yesin
Kumar bakışı güzel
Gireson, Ordu, Pazar

İçinde bir kız gezer
Elinde divit kalem
Dertlere derman yazar

Ağam haydi yar haydi
Konduram taştan kaydı
İlik düğme çözerken
Elim bir yana kaydı

Hey Giresin, Giresin
Beri gelmez misin
Dünya ettiklerin
Ahrette çekmez misin

Ağam neresi güzel
Başında saçı güzel
Saçı başımı yesin
Kumar bakışı güzel

19.Hoşbilerzik Türküsü

Fesim düştü yolda
Deryada, yolda
Başbuğumu vurdular
Baş karakolda

Hoş bilerzik hoş bilezik
Parmakta yüzük
Ben yarimden ayrılmışım
Vay bana yazık

Bir oda yaptırdım hurma dalından
İçini donattım Acem şalından
O da benim değil ahbap malından

Hoş bilerzik hoş bilezik
Parmakta yüzük
Ben yarimden ayrılmışım
Can bana yazık

Bir oda yaptırdım döşetemedim
Kahpe felek ile baş edemedim
Yalvardım yakardım eş edemedim

Hoş bilerzik hoş bilezik
Parmakta yüzük
Ben yarimden ayrılmışım
Vay bana yazık

Bir oda yaptırdım yüceden yüce
İçinde yatmadım üç gün üç gece
Kurbanlar keserim sardığım gece

Hoş bilerzik hoş bilezik
Parmakta yüzük
Ben yarimden ayrılmışım
Can bana yazık

20.Milli Oyun/ Tamzara Türküsü

Tamzara'dan gece geçtim
Karlı buzlu sular içtim
İnanmayın eş ve dostlar
Ben o yardan vaz mı geçtim

Leli leli Tamzaram
Ninni benim hoş balam

Tamzara'nın bayırına
Kuzu saldım çayırına
Tanrı benim şu Güllü'mü
Bağışlasın hayırına

Leli leli Tamzaram
İki somun on para

Tamzara'nın tandırları
Kardan beyaz baldırları
Bizi baştan hep çıkaran
Karşı köyün andırları

Leli leli Tamzara'm
Bir kez görün kaç balam
Tamzara'nın maden suyu
Çok şirindir yarın huyu

Sorarsanız eğer bana
Türk oğludur onun soyu

Leli leli Tamzara'm
Gel gidelim hoş balam

Tamzara'dan taş geliyor
Ala gözden yaş geliyor
Karşı köyün şu kızları
Yiğitlere hoş geliyor

Leli leli Tamzara'm
Mor sümbüllü hoş balam

Tamzara'da Yedi Pınar
İçen onu her dem anar
Mor sümbüllü bağlarını
Görenler hep cennet sanar
Leli leli Tamzara'm
Haydi benim maskaram

Ek 2: Düşün oturak (istirahat) havaları (Okutan 1949, s. 334-337)

1.Oturak Havaları/ Tamzara Türküsü [Destanı]

Tamzaranın deresi
Hayli çeker arası ey ey ey
Kâtibimi de vurmuşlar ey ey
Yedi yerden yarası

Yeniyolda kahvede
Oturduk muhabbete ey ey ey
Tamzaraya varmadan ey ey
Tutulduk kıyamete

Yeniyolda vuruldum
Tamzaraya duyuldum oy oy
Bir kalbur bağıracağım oy oy
Tuta tuta yoruldu

Kendim derede kaldı
Atım derede kaldı oy oy oy
Saatimin zenciri oy oy
Atın boynunda kaldı

Tamzaranın taşları
Civ civ öter de kuşları ey ey ey
Efendimi de vurdular oy oy oy
Tamzaranın gençleri

Tamzaranın dağları
Mor sümbüllü de bağları oy oy oy

Yâri elden de aldılar ey ey ey
Tamzaranın beyleri

Tamzara üstü çiçek
Orak getirin biçek ey ey ey
Efendimi de vurdular oy oy oy
Uzun boylu küçücek

Saip belinde kuşak
Püskülleri de yumuşak ey ey ey
Beni de vuran kaynımdır oy oy oy
Uzun boylu bir uşak
Peşkir astım direkten
Bir ah çektim de yürekten ey ey ey
Veysel'in oğlu ş[Ş]erif oy oy oy
Kolun çıksın yürekten

Dağlar gazel bağlar mı
Hançer yürek dağlar mı oy oy oy
Alâ gözlü Nadirem ey ey ey
Deye koya ağlar mı

Sinekler vızılıyor
Yaralar sızılıyor ey ey ey
Sinamdaki de üç yara oy oy oy
Deftere yazılıyor

Pencerenin nakışı
Çıkmadım da yokuşu ey ey ey
Kâtibime benzer mi oy oy oy
Hiç birinin bakışı

Bir ay doğdu bacıya
Kimsem yok ki de acıya oy oy oy
Alâ gözlü de Nadirem ey ey ey
Şimdi var get kocıya

2.Avşarlım Türküsü

Vardım gittim odasına
Yer seriyor kocasına
Oy oy yer seriyor kocasına
Onbeş lira gecesine diley, diley

Gel kadan alam Suşar'lım
[Suşehirlim]
Ey gel gel kölem olam Avşarlım

Vardım gittim bulaktadır diley, diley
Elin yuzun yumaktadır
Ey ey gelin, yüzün yumaktadır
Avşarlım bak konaktadır diley, diley

Gel kölen olam Avşarlım
Gel kadan alam Suşarlım

3.Seferberlik Türküsü

[Türkü, *Şebinkarahisarlı Saraçoğlu Mustafa onbaşıya attır*, notuyla kaydedilmiştir (Okutan 1949: 335).]

Kareysar'dan çıktık başlar selamet
Köprüköye vardık koptu kıyamet
Oğlum, kızım, yârim Hakka emanet
Ağlama hey annem belki gelirim
Yoksa mahşer günü seni görürüm
Enver Paşa geldi yıldırım gibi
Mitrالیoz toplar yarattı tipi
Kopardı Moskoflar hep bir ipi
Ağlama hey annem belki gelirim
Yoksa mahşer günü seni görürüm
Türk ordusu birden atıldı Rus'a
Sanki arslanlar sokmuşlar kursa
İmkânlar var mı Türkler yerinde dursa
Ağlama hey ninem belki gelirim
Yoksa mahşer günü seni görürüm
Hasankalesi'nde bindim katıra
Babam, dedem yok ki bedel yatıra
Bastık düşmanlara çok kasatura
Ağlama hey annem belki gelirim
Yoksa mahşer günü seni görürüm
Hasankalesi'nde oldum onbaşı
Sol böğrümünden çıktı süngünün başı
Eğilmesin evde yârimin kaşı
Ağlasın ağlasın annem ağlasın
Karalı yazmayı yârim bağlasın

4.Asker Çavuş Türküsü

Kazan kurdum kapısına
Hayran oldum yapısına
Asker çavuş öldü derler
Kilit vurun kapısına

Ağlarsa bak anam ağlar
Dahası hep yalan ağlar

Karşıda var martin sesi
Martin değil, gelin yası
Asker çavuş öldü derler
Çantasında vardır nesi

Ağlarsa bak anam ağlar
Dahası hep yalan ağlar

Kara çadır is mi tutar
Yağlı martin pas mı tutar
Ağla benim güzel anan
El kızdır yas mı tutar

Ağlarsa bak anam ağlar
Dahası hep yalan ağlar

5.Yıldız Türküsü

[Türkü, meclisin dağılma zamanına gelmiş bulunduğunu ifade eder kaydıyla yer almıştır (Okutan 1949: 336).]

Üç yıldız doğdu yüceden
Şavkı vurdu pencereden
Vadimiz var dün geceden

Niye doğdun sarı yıldız, mavi yıldız
Kervan kıran, evler yıkan dön, dön

Yıldız gidersin ormana
Hiç mi bakmazsın kervana
Bakma bugünkü devrana

Niye doğdun sarı yıldız, mavi yıldız
Evler yıkan, beller büken dön, dön

Yıldız gidersin ak taşta
Karlı dağlar aşta aşta
Nerede kaldı ağa, paşa

Niye doğdun sarı yıldız, mavi yıldız
Kervan kıran, evler yıkan dön, dön

Yıldızlarda pek Rüşensin
Âlemlerde perişansın
Üç yıldızda bir nişansın

Niye doğdun sarı yıldız, mavi yıldız
Evler yıkan, beller büken dön, dön

KALANDAR SOĞUĞU'NDA YENİ GERÇEKÇİ TEMSİL: SİNEMATİK VE ANLATIBİLİMSEL BİR ANALİZ*

*Mustafa Zeki ÇIRAKLI***

ÖZ

Karadeniz bölgesi ve yörenin kendine has insanları birçok roman, hikaye, şarkı ve filmde konu edilmiştir. Bunlardan biri olan Türk-Macar ortak yapımı *Kalandar Soğuğu* (2015) ise dünya çapında beğeni toplayarak dikkat çeken bir çalışma olmuştur. Senaryosunu Mustafa Kara ve Bilal Sert'in yazdığı film son dönem Türk sinema yapımları arasında yer edinmeyi başarmış önemli bir sinematik anlatı olarak kayda geçmiştir. Film sıradan insanın yaşantısı aracılığıyla evrensel temaların işlendiği gerçekçi bir temsildir. Bu çalışmanın amacı, *Kalandar Soğuğu*'nu sinematik gerçekçilik perspektifinden anlatıbilimsel olarak incelemektir. Çalışma, anlatının eleştirel okumalarına kuramsal katkı sunması yönünden özgündür. Sinematik ve anlatısal analizde Bazin (1967), Chatman (1990) ve Greimas (1982)'in terminolojileri kullanılmıştır. Çalışmanın anlatıbilimsel bulguları şunlardır: (a) film sıradan karakterlerin hikâyesini anlatır, ancak asal insanlık durumunu gösterir; (b) bir metin olarak anlatı, önceki metinlerle metinler arası ilişkilere sahiptir ve sinema dilinin bugüne kadar ki gerçekçi temsil deneyimlerinden yararlanır; (c) film gerçekçi sinematik bir anlatı olarak, 'senaryo', 'sinematik imge', 'kurgu' ve 'müzik' unsurlarının salt sentezini yapmanın ötesine geçerek gerçeğin şirini yansıtan sahnelere yer verir. Sonuç olarak, *Kalandar Soğuğu* yeni-gerçekçi unsurlarla modernist öğeleri buluşturarak modern bir destan anlatmayı ve gerçekçi bir sinema dili yakalamayı başarır.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz Bölgesi, *Kalandar Soğuğu*, sinema, anlatı, gerçekçi temsil

NEO-REALISTIC REPRESENTATION IN *COLD OF KALANDAR*: A CINEMATIC AND NARRATIVE ANALYSIS

ABSTRACT

The Black Sea region and its idiosyncratic people have been represented in many novels, stories, songs, and films. However, it is *Cold of Kalandar* (2015) that has achieved unprecedented worldwide acclaim. Turkish-Hungarian co-production *Cold*

* *Gönderim Tarihi:* 31.03.2021. *Kabul Tarihi:* 15.04.2021.

** *Doç. Dr.* KTÜ Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON.
mzcirakli@gmail.com, *ORCID:* 0000-0002-1760-3209.

of *Kalandar*, written by Mustafa Kara and Bilal Sert, is a remarkable cinematic narrative among recent Turkish cinema productions. It is a cinematic representation of universal themes through particularities. This study aims to examine *Cold of Kalandar* in terms of neo-realistic cinematic representation and narrative elements. The study significantly contributes to critical reading of the narrative from a theoretical perspective. The cinematic and narratological analysis employs the terminologies borrowed from Bazin (1967), Chatman (1990) and Greimas (1982). The study shows that (a) the film tells the readers a story of ordinary characters, but it represents the essential human condition; (b) the narrative as a text has intertextual relationships with previous texts and uses previous cinematic experience to represent reality; (c) exploring the limits of realistic representation, the cinematic narrative uses metaphors and symbols to get beyond the mere synthesis of scenario, picturing, editing and music. The study concludes that *Cold of Kalandar* achieves such a cinematic representation of reality that it brings together neo-realistic components, modernist features and the narrative elements of a modern saga.

Keywords: Black Sea region, *Cold of Kalandar*, cinema, narrative, realistic representation

Giriş

Bir Karadeniz masalı anlatan, Türk-Macar ortak yapımı *Kalandar Soğuşu* (2015)¹ Mustafa Kara ve Bilal Sert'in senaryosunu yazdığı son dönem Türk sinema verimleri içinde önemli yeri olan sinematik bir anlatıdır. Film rüya gibi pastoral sekansları ve geniş açılı, derin planlarıyla çok katmanlı, görsel ve 'şiirsel' bir Karadeniz hikâyesi anlatır. Film, olay örgüsünden çok karakterleri ve o karakterlerin bütünleştiği doğanın temsili açısından ilgi çekicidir. Bunda kuşkusuz otör (auteur) Mustafa Kara kadar 'otantik' ve gerçekçi karakter

¹ Filmin temeli 2010 yılında atıldı. Filmin gelişimi İstanbul Film Festivali'nin Köprüde Buluşmalar Proje Geliştirme atölyesinde öykü seçkisine seçilmesiyle başladı. Sonrasında Kültür Bakanlığı senaryo yazım ve yapım desteği, yine onu takip eden Macaristan'dan İvan Angelusz'un yapımıcılığıyla, Macaristan-Türkiye ortak yapımı olarak Avrupa sinema fonundan destek alındı. Ayrıca TRT de filme yapımçı oldu. Öte yandan "Yönetmen Mustafa Kara filmin isminin maden rezervi aramaya başlayan Mehmet'in karar verişinin Kalandar'a denk gelmesinden geldiğini söyledi. Filmin künyesi şöyledir: Filmin Künyesi: *Yönetmen:* Mustafa Kara; *Yapımcı:* Nermin Aytekin- İvan Angelusz; *Senarist:* Mustafa Kara Bilal Sert; *Oyuncular:* Haydar Şişman (Mehmet), Nuray Yeşilaraz (Hanife); Hanife Kara (Nazife); İbrahim Kuvvet (İbrahim); Temel Kara (Mustafa); *Müzik:* Eleonore Fourniau; *Görüntü yönetmeni:* Cevahir Şahin- Kürşat Üresin; *Türü:* Dram; *Yapım yılı:* 2015; *Süre:*139 dakika; *Ülke:* Türkiye, Macaristan; *Dil:* Türkçe. *Ana Karakterler:* Madenci Mehmet, Karadeniz kadını Hanife, Sülükçü Nazife Ana, Salyangozcu İbrahim, Küçük Mustafa (Musti), Boğa Poyraz; *Yan Karakterler ve Figüranlar:* Avcı Muzaffer, Boğacı Bekir, Bakkal Rasim, Salyangozlar, İnekler, Eşek, Kungal köpeği.

(oyuncu değil) kadrosunun rolü büyüktür.² *Kalandar Soğuğu* (2015) sanat ile gerçeği, görsel imge ile anlatı dizgesini şiirsel ve mitik diyebileceğimiz minimal bir gerçekçilik düzleminde buluşturan önemli bir yapıttır. Mustafa Karabir söyleşisinde “doğayı taklit etmeye çalıştık” derken aynı söyleşide “fiziksel gerçekliğin ötesine geçme çabası”nın da belirgin olduğunun altını çizer.³ Dolayısıyla, belirgin bir gerçekçi tavır ve teknik içinde bir sinema dili yakalayan bu Karadeniz hikâyesinin en önemli özelliği ajitasyon ya da propaganda tuzaklarına düşmemesi ve insanı toplumla çatışmasından çok kendi iç çatışmalarıyla yüzleştirmeyi başarmasıdır.

Yönetmen Mustafa Kara *Kalandar Soğuğu* anlatısında kullanılan malzemelerin doğal ve otantik olduğunu belirtir. Hikâyeyi sinemaya aktarırken onu “gerçekte var olana yaklaştırmaya çalıştıklarını” belirten yönetmen, gerçekliği bozmamaya dikkat ettiklerini belirtir. Bu nedenle filmin birçok mevsimde ve doğal ortamında çekildiğinin altını çizen Kara, “doğayla iç içe bir film çekerken her an ne olacağını bilmediklerinden dolayı sürekli yöntem geliştirmek ve değiştirmek zorunda kaldıklarını” belirtir. Kara şöyle der:

Kalandar Soğuğu filminde amacım dramı, melodramı ya da trajediyi işlemek değildi. Daha çok dramı insanın gerçekçi duyguları üzerinden üretmeye çalıştım. Bizler toplum olarak farkında olmadan duygularımızı daha soslu kullanabiliyoruz. Filmde kimseyi kandırmadan, abartmadan gerçek duygunun üzerine gitmeye çalışınca tüm dünyadaki duygu aynı hale geliyor. Ortak duygular bu şekilde yakalanıyor. Öyküyü hissettiğiniz şekilde aktarırsanız daha gerçekçi olur ama daha da ağılatayım ya da daha da kızdırayım derseniz o film yapay hale dönüşmeye başlar⁴

Belgesel tadındaki filmin dramatik temsilin gerilim ve çatışmalarını pastoral doğa sekanslarıyla bir taraftan yumuşatırken, görsel anlatıyı farklı düzeyden dramatik iç ve dış çatışmalar ile de beslediği görülür. Fakat film, bütün bunların ötesinde, pastoral doğa şiiri ile doğanın sakin kayıtsızlığı arasında yaşam süren gerçekçi bir aile fotoğrafında, deyim yerindeyse, sevgiyi

² Filmin başından sonuna hemen her aşamasında hem oyuncu (Mehmet) olarak katkı sunan hem de kurgu aşamasında büyük emeği olan Haydar Şişman’a filmin yapım aşamalarıyla ilgili verdiği değerli bilgiler için teşekkürü borç bilirim. [y.n.]

³ Barış Saydam, “Mustafa Kara: ‘Doğayı Taklit Etmeye Çalıştık’”, *Türk Sineması Araştırmaları*, tsa.org.tr, 2 Mayıs 2016.

⁴ Mustafa Kara söyleşisi için bkz. “Kalandar Soğuğu” Tokyo’da yarışacak”. Patika.comGazete. Ayrıca aktarıldığına göre çekimleri 2012 yılında başlamış olan film çetin koşullar altında tamamen otantik ve doğal ortamında çekilir. Olabildiğince yapay efektlerden kaçınılan filmde, stüdyo aşaması sadece zorunlu teknik detayları kapsamıştır. Bu yönüyle, yerel oyuncuların da katkısıyla belgesel nitelikte bir anlatı ortaya çıkmıştır. Trabzon, Maçka’nın 2000 rakımlı Şimşirli köyünün ev sahipliği yaptığı kış ve bahar çekimlerinin yanında Artvin Murgul’daki yerel boğa güreşleri şampiyonasından gerçek görüntüler içeren film, beş yıllık bir çalışma sonunda biter. Filmin sadece saha çekimleri 1.5 yılda tamamlanabilmiştir.

resmetmeye çalışır. Eğer sanat Shiner'ın belirttiği gibi “insanların inandıkları bir şey, bir huzur kaynağı ve bir sevgi nesnesi”⁵ ise Kalandar Soğuğu “inanılacak, huzur kaynağı bir sevgi filmi”dir denebilir. Fakat Kara, insanların inanacakları ve huzur bulacakları modern bir masalı gerçekçi bir perspektiften anlatmayı dener.

Sinopsis

Mehmet, karısı Hanife, yaşlı annesi Nazife ve oğulları İbrahim ve Mustafa ile Karadeniz'in yüksek bir yaylasında yaşamaktadır. Yaylalar, dağ köylerinin ve mezraların da yukarısındaki nadir yerleşimin bulunduğu yerlerdir. Ailenin yaşadıkları ahşap yayla evi, alt katında hayvanların, üst katında ailenin oturduğu iki katlı yöresel ahşap bir evdir. Hayvancılık yaparak geçinen aile Mehmet'in maden bulma hayali bir tutkuya dönüşmüştür. Ancak aile Mehmet'in bu tutkusu sebebiyle bazı ekonomik sıkıntıların içine düşer. Mehmet maden ocağına girip düzenli bir gelire kavuşmasını isteyen karısı Hanife'ye sürekli umut vererek onu oyalamaya çalışır. Mehmet, bir yanda içindeki tutku ile çatışırken diğer yandan dışardan gelen eleştirileri göğüslemek zorundadır. Çabaları artık gitgide umutsuzluğa dönüşürken, aldığı yeni bir haber Mehmet'i Artvin'de gerçekleştirilecek boğa güreşlerine sürükler. Son kez Hanife'yi ikna ederek hazırlandığı güreşlerde de şansı yaver gitmeyen Mehmet hayal kırıklığı içinde eve döner. Filmin sonunda beklenmedik bir şey olur, deyim yerindeyse Mehmet “gökte aradığımı yerde bulur.” Mehmetin filmin açılışında karlı dağların zirvesinde aradığı gümüş madeni, filmin sonunda yağmurlu bir bahar gününde kayıp boğasının düştüğü kuyuda karşısına çıkar.

1. Kuramsal Arkaplan: Gerçekçilik ve Sinematik Anlatılabilm

Türk sinemasını birçok uluslararası festivalde temsil eden *Kalandar Soğuğu*(2015) Avrupa sineması içinde değerlendirilebilecek gerçekçi bir damara yaslanır. Film *auteur*'ün niyetinden bağımsız olarak yeni gerçekçi temsil perspektifinden irdelenebilir. Filmde Cannes film festivalinde sıklıkla örneklerine rastladığımız yeni gerçekçi anlayışın izleri görülür. Bu yaklaşımın teorik altyapısını geçen yüzyılın ortalarında André Bazin (Cinematic Realism) kurmuş, onun ardından birçok yönetmen kendi tarzını uygulayarak gerçekçi sinematik anlatının imkânlarını araştırmıştır. Günümüze kadar yapılan ve kitlelerden ziyade daha duyarlı ve bilinçli aktif seyirciyi ‘muhatap alan’ filmlerin çoğunda doğrudan ya da dolaylı olarak yeni-gerçekçiliğin iz düşümlerini bulmak mümkündür. *Kalandar Soğuğu*, bu gerçekçi yaklaşıma ek olarak bazı sahnelerinde daha metaforik ve (s)imgesi bir dil kullanarak gerçekliğin şiirsel ve gizemli yönünü ortaya çıkarmak ister. Nitekim, yaşamın “belgeselvari şekilde”

⁵ Larry Shiner, *Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi*, (Çev.) İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s.28.

yalın bir gerçekçilik içinde aktarılması ve “içerisinden “ham malzemelerin” toplanması, aşkınlığı görünür kılmanın da temel unsurudur.”⁶

1.1. Gerçekçi Sinemanın Doğası

Bazin (1967) resim, fotoğrafik görsel imge ve sinematik imge arasındaki farklara dikkat çekerek, ‘ifşa ve simülakrum’ tuzaklarına düşmeyen, aşırı ‘editing’ ile bozulmamış bir gerçeklik deneyimi hayal eder. Bazin’e göre, sinema dili gerçeklik’in resim ve fotoğrafa nispetle çok daha sadakatle, dışardan müdahale etmeye gerek olmaksızın aktarılmasına olanak tanır. Nitekim, resim sanatı kullandığı araç (boya ve fırça) sebebiyle zorunlu olarak sübjektif gerçeklikler üretirken, fotoğraf sanatı nesnel gerçekliği yansıtmada daha avantajlıdır. Ancak, ulaşılan teknik imkânlar sebebiyle kameranın aşırı müdahalesi gerçeklik ile doğallık arasındaki dengeyi bozar. Benjamin’in “yakın çekim ve büyütme gibi fotoğraf [film] tekniklerinin, en tanıdık, en doğal olanı bile dönüşmüş ve dönüştürülebilir bir şey olarak ortaya konması”⁷ şeklinde dikkat çektiği şey ifşa’dır. İfşa’da yapaylık değilse de sübjektiflik vardır ve bir yönüyle fotoğrafın doğasına aykırıdır. Benjamin “ifşa” ve “optik bilinçaltı” kavramlarını tartışırken gerçekliğin fotoğraf dolayımında bile gittikçe nesnellikten nasıl uzaklaşabileceğine dikkat çeker. Öte yandan sinema, resim sanatının yaşadığı emresyonist, expresyonist ve kübik tarzdaki sübjektif deneyimleri ve fotoğraf sanatının ortaya çıkardığı nesnellik ve öznelik arasındaki deneyimlerden çok şey öğrenir fakat onları aşar. Bazin’in anlayışına göre, sinema elindeki teknik imkânlara yaslanarak gerçekliği ‘ifşa’, ‘bozma’ ya da ‘üretme’ yönündeki girişimlerden uzak durmalıdır.

André Bazin’in temellerini attığı modern gerçekçi sinema ifşa, tahrif ve simülakrumun ötesinde kendine yapay olmayan sahil bir yol bulmaya çalışır ve bu gerçekçi damar günümüze kadar etkisini sürdürür. Bazin’in gerçeklik arayışı yansıttığı doğayı bir yapıya dönüştürmeyen, bozmayan ya da özünden koparmayan bir çabadır. Gerçekliği yansıtmaya çabası ifşa ile sonuçlanır, yapaydır ve onu ifşa ederek bozar ya da manipüle eder. Öte yandan aşırı müdahale bir gerçekliği yansıtmaz aksine onu üretir. Bu nedenle, Kara’nın yukarıdaki ifadeleri dikkate alınırsa, gerçekçi bir sinematik anlatı, Benjamin’in “ifşa” ve Baudrillard’ın “simulakrum” kavramlarından uzak durmalı, gerçeği ele alırken onu bozmamaya, tahrif etmemeye ya da abartmaya özen göstermeli, gerçeklikten kopuk *simulakrlar* üretmemelidir. Gerçekçi sinemada kamera ve odaklama, sübjektif manipülasyonlara açık kullanılmaz. Oysa Baudrillard, artık gerçekle temasımızın mümkün olmadığı fikrinden hareketle şöyle der: “Gerçek ya da hakikatle bir ilişkisi kalmayan böyle bir uzama geçildiğinde karşımıza tüm

⁶ Saydam, a.g.m.

⁷ Walter Benjamin, *Fotoğraf Yazıları*, Kolektif Kitap, İstanbul 2019, s. 167.

gönderen sistemlerinin tasfiye edildiği bir simülasyon çağı çıkmaktadır.”⁸ Kara'nın filminin, gerçekliği, Baudrillard'ın söylediği yönün tersine, Andre Bazin'in gösterdiği doğrultuda gerçeklikten kopmayan, bir gerçeklik inşa etme yerine bizzat gerçekliği daha iyi duyumsatma amacıyla yola çıktığı söylenebilir. Gerçeklik seyircinin gösterilenin ötesine uzanabileceği şekilde tahrif edilmeden verilmelidir.

André Bazin'in gerçekçilik anlayışını ontolojik ve mimetik düzlemde ele almak gerekir. Sinematik anlatımın gerçekçi olması perdeye aktarılan fotoğrafik imgelerin 'gerçeğe benzerlik'i aştığını, 'benzeme' (resemblance) kavramına indirgenemeyeceğini özellikle belirtmek gerekir. Böyle bir gerçekçilik anlayışı gerçeği yansıtmayı bir seçim değil, sinema dilinin bir zorunluluğu olarak görür. Sinematik imge, fotoğrafı, fotoğraf resmi aşar. Resim subjektiviteyi verir, fotoğraf objektiviteyi yansıtır, sinema zamansallığı aktarır. Dolayısıyla kamerasının objektifi nesnel uzamı (yer, kişi, nesne vd.) aktarırken, mekaniği ise temporal deneyimi (nesnel süre, sürem ve zaman) aktarır ki sinemanın gerçeklikle kurduğu diğer bütün sanatlardan farklı nesnellik buradan gelir. Bazin'in tabiriyle, “zaman deneyimi” ve “zamanın akışı” ancak sinematik anlatı ile aktarılabilir.⁹ Dolayısıyla, Bazin, sinematik anlatımın doğası gereği 'nesnel' olmak zorunda olduğunu belirtir.¹⁰ Bunun sebebi, sinemanın kullandığı araçtır (ışık, nesne, objektif, transfer). Dolayısıyla Bazin'in gerçekçiliği, mimetik düzlemde, salt 'gerçeğin taklidi' ya da 'gerçeğe uyumlu' olan, 'gerçeğe benze-yen' (resemblance) imajinatif temsiller üretmek değildir.¹¹ Kamera, resmin aksine, fiziksel bir ilkeye ve mekanik bir otomatikliğe sahiptir. Bu da onu 'subjektiflikten korur. Nesnel imgenin üretiminde Verano- Álvarez'in vurguladığı gibi, “objektifin mekaniği, ışık ve gölge, yansıma ve selüloid” görev alır.¹² Otör'ün görevi bu nesnel sürece olabildiğince az müdahale etmektir.¹³ Bu bağlamda, derinlemesine plan ve çekimlere (depth of field) önem veren gerçekçiler, gerektiğinde mizansenler yardımıyla bunun sağlanabileceğini, bu sayede planların derinlik kazanabileceğini ve bunun da nesnel gerçekçiliğe katkıda bulunacağını belirtir.¹⁴

⁸ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, (Çev.) Doğu-Batı, Ankara 2016. s.15.

⁹ André Bazin, *What is Cinema?*, Trans. H. Gray. University of California Press, Berkeley-London, [1967], 2005, s.21.

¹⁰ Bazin, *a.g.e.*, s.13.

¹¹ Lourdes E. Verano- Efrén C. Álvarez, “Cinema As Change Mummified: Objectivity And Duration in André Bazin's Theory”, *L'atalante*, S: 26 (July – December), 2018, s. 170.

¹² Verano-Álvarez, *a.g.e.*, s. 170.

¹³ Fotoğrafın sanat olabilmesi için nesnelliği kırarak olabildiğince öznel olması gerektiğini söylemek de mümkündür.[y.n.]

¹⁴ Susan Hayward, *Cinema Studies: The Key Concepts*, Routledge-Taylor&Francis e-Library edition, London 2001, s. 81.

1.1.1. Biçimci Olmayan Gerçekçilik

Biçimciliğin gerçekliği yansıtmaya değil onu bozmaya yaradığını düşünen Bazin'in (1967) sinematik gerçekçilik anlayışı iki önemli ilkeye dayanır: Etik ilke insanın gündelik yaşamındaki gerçekliği tahrif etmeden sinema diline uygun şekilde aktarmaya ve onu bozmamaya dayanır. Etik ilke insan deneyimini yansıtmada gerçeğe sadakati önceler. İkincisi, kurgu ve montajın yadsınması, yani "editing" işleminin asgariye indirilmesidir. Bazin'in yaklaşımına göre kurgu ve montajın aşırı kullanılması ve gerçekliğin akışının doğallığı bozacak derecede kurgu yoluyla değiştirilmesi, hem uzamsal hem de zamansal olarak gerçekliğin tahrifine yol açar. Dolayısıyla film montaj masasında yaratılan bir şey olmamalıdır. Sinematik imge, doğallığı içinde çekim esnasında ortaya çıkarılmalıdır çünkü montaj, kesmeler arasındaki bir birini takip eden imgelerin dışında onların ilişki ya da çelişkilerinden üçüncü anlamlar üretir.¹⁵ Özetle, kurgu ve montaj başta olmak üzere, gerçeğin doğal akışını bozabilecek, gereksiz her tür odaklamanın, rastgele çekimlerin, aşırı kesmelerin (cut), ışık ve kamera oyunlarının, müzik ve diğer yardımcı sanatların yanısıra bütün biçimci unsurların 'minimize' edilmesi yani asgariye indirilmesi gerekliliğini savunur.¹⁶

Sinematik anlatımın gücünün formalist/biçimci öğelerden olabildiğince arındırılmasıyla ortaya çıkabileceğini savunan yeni gerçekçilik, 19. yüzyıl romancıları için kullanılan anlamıyla yani "gerçeği olduğu gibi yansıtmaya" çabası olarak kullanılmamalıdır. Bu bağlamda, gerçekçi sinematik anlatı gerçeğin içindeki potansiyeli açığa çıkarma amacı güder. Kameranın devinimi, "çevrinme, kaydırma gibi hareketler ve bu sürece katılan çekim açıları yönetmene sınırsız olanaklar tanır"¹⁷ ancak gerçekçilik bu biçimsel öğeler ve diğer biçimsel efektlerin sadece gerçeklik algısını artırmak için kullanılmasını öngörür. Nitekim bu anlayışa göre bu biçimci unsurlar (formalist elements) gerçekliği olduğu gibi duyumsamamıza engel olur. Biçimci sinemanın temelinde yatan montaj yardımıyla "yönetmen, göstermek istediğini öne çıkararak, seyircinin zihinsel bütünleşme sürecini yönlendirir. Gerçekliğin ötesine geçerek kendi gerçeğini yaratır."¹⁸ Yukarıdaki tartışmaya bağlarsak, bu biçimci öğeler fazlaca kullanıldığında bizi ya 'ifşa' ya da 'simulakrum'un sınırlarına sokarlar ve her ikisi de sinematik imgeyi gerçeklikten koparır.

1.1.2. Tarihsel ve Belgesel Gerçekçilik

Modern sinematik temsil Plato ve Aristo'nun "mimesis" kavramının ötesine geçmiştir. Tarihi kurgu olarak değil belli bir dönemin 'gerçeklik

¹⁵ Hayward, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁶ Bkz. Bazin, *a.g.e.*; Soner Derse, *Sinema Yazıları: Yedi Pencereden Yedinci Sanat*, Doruk, İstanbul 2017.

¹⁷ Derse, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁸ Derse, *a.g.e.*, s. 90.

deneyiminin' aktarılması olarak tasavvur eden gerçekçilik, uzam-zamanın içindeki gerçekliğin bir "kesitini"¹⁹ olabildiğince yapaylıktan uzak şekilde temsil etmeyi esas alır. Günlük yaşamdaki sıradan insanların hikâyelerini evrensel idrake sunarken karakter, otantik kostüm ve diksiyon ile gerçek mekânlarda sunulur. Böylece yapaylıktan ve kurgudan olabildiğince uzak bir aktarım elde edilir. Hal, hareket, tavır, jest, mimik, konuşma, aksan ve şive gibi oyunculuk öğelerinde gerçeğe uygunluk ve doğallık aranır. Gerçekçi sinematik temsilde öykü, mizansen ve plan vardır fakat bilinen anlamda ezberlenerek tekrarlanan senaryo replikleri yoktur, oyunculuklar çoğunlukla duygudaşlık (empati) ve doğaçlamaya dayanır. Bunun daha da ilerisi ise belgesel gerçekçiliktir. Bu sefer oyunculuk tamamen kalkar, bizzat gerçek yaşamın içinden asgari kurgu yardımıyla gerçeklikten bir kesit sunulmaya çalışılır. Belgesel gerçekçilikte montaj nerdeyse yoktur, yavaş ve yakın çekimler kullanılır fakat malzeme tamamen otantik olduğundan bu biçimci unsurlar gösterilenin gerçek ve otantik (non-fictional) olduğuna dikkat çekmek için kullanılır.

1.2.Sinematografi ve Gerçeklik

1.2.1.Gerçekçi Kamera Gözü, Geniş ve Derin Planlar

Gerçekçilerin kullandığı iki önemli teknik vardır: Birincisi uzun çekimler (longer shoots)'dir. Uzun çekim deneyimsellik ilkesini esas alarak *edit* ve kesmeyi olabildiğince az kullanmayı öngörür. İkincisi, gerçekçi sinema kamerayı dinamik fakat "insan gözüne benzer" şekilde kullanır.²⁰Bu nedenle odaklama (focusing in photography) gerçekçi sinemada hem bir imkân hem de bir sorundur. Odaklama yerine, mümkün olduğunca derinlik tercih edilir. Yapılan görece uzun ve geniş plan çekimlere 'ön, orta ve uzak' plan (foreground, midground ve background) mizansenleri ile derinlik kazandırılır. Bazın sinematik anlatımda ısrarla mizansen vurgular, uzun, geniş açılı ve derinlemesine planları önerir. Bunun sebebi bu unsurların odaklama ile yapacağı etkileşimin gerçeklik algısını bozmasını engellemek, pasif izleyiciyi, perdenin içine çekerek onu aktif bir katılımcı yapmaktır.²¹

Derse'nin Andrew'a atıfla tartıştığı gibi, "uzun çekimle izleyici filme katılır; alan derinliği ile izleyicinin görüntü ile yakın ilişkisi kurulur. Bu nedenle

¹⁹ Hayward'ın Bazin'e atıfla kullandığı ibare: "slice-of-life-reality". Bkz. Hayward, *a.g.e.*, s. 332.

²⁰ Bkz. Zafer Özden, *Film Eleştirisi: Film Eleştirisinde Temel Yaklaşımlar ve Tür filmi Eleştirisi*, İmge, Ankara 2014. Öte yandan bu bağlamda sinematik anlatılarda 'ekstradiyegetik' anlatı düzeyininauteur tarafından temsil edildiğini belirtmekte yarar var. Ötör bu odaklama işini dışardan mesafeli (eksternal) ve çoğu zaman içerden yakın plan (internal) çekimlerle gerçekleştirir. İçerden odaklamalarda karakterlere de rol verilir ve bu durumlarda odaklama karakterlere devredilir. Renk, ses, müzik, açı, ritim, hız gibi değişkenlerin hepsi odaklamanın belirteçleri olduğu gibi, anlatının gerçeklikle kurduğu ilişkinin ipuçlarını barındırır.

²¹ Derse, *a.g.e.*, s. 91.

alan derinliği sinema dili tarihinde ileriye doğru atılmış diyalektik bir adımdır.”²² “Gerçeklikten alınan imgelerin seçilen sanat dalının kendine özgü dili ve anlatım olanakları aracılığıyla belirli ölçüde gerçeklikten bağımsızlık kazan[ması]”²³ gerçekçi sinemanın paradoksu olarak görülebilir. Buna açıklık getirmeye çalışan Derse, “imgenin temelinin gerçekliğe dayanması sanatçının sanatsal yaratısını oluştururken sinema dilini kullanma özgürlüğünü sınırlamaz” der.²⁴

Gerçekçi sinema dili çoğunlukla kullandığı dışsal odaklamayı ‘gerçekçi nesnellik’ sınırları içinde tutmaya çalışır. Sinematik anlatılarda ‘görsel’ ve ‘işitsel’ içerikler kullanılır.²⁵ Bir başka ifadeyle, sinematik bir anlatıda gerçeklik ‘görsel ve işitsel’ içeriklerle dışlaşır ve deneyimlenir. Gerçekçi sinema ‘aktarmaz, yaşatır’. Bir başka ifadeyle, sinematik anlatıda aktarılan şey bir gösterge (imge) değil deneyimdir demek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla, sinematik anlatı, doğası gereği imajinatiftir fakat otör’ün imgelemi ile vizör’ün yakaladığı imgeler sadece anlatsal bir dizgede yer almakla kalmaz, aynı zamanda belli bir zaman aralığında izleyiciye ‘zamansal deneyim’ yaşatır. Kameranın objektifi görüntüyü (uzam) aktarırken, mekânı ise zamanı, zamansal deneyimi aktarır. Kamera, en yalın haliyle, Friedman (1955)’in tabiriyle hiçbir seçme, eleme ve olabildiğince kesme yapmaksızın gören göz olmalıdır çünkü kamera “en dolaysız ve nihai ifade” aracıdır.²⁶ Bu nedenle, gerçekçi anlatılarda dış mekânlar daha çok tercih edilirken, iç mekânlarda ışık tasarruflu kullanılır. Hemen her anlatıda kullanılan dış ve iç (ekstradiyegetik ve intradiyegetik)²⁷ anlatı düzeyleri gerçekçi sinemada daha belirgin ve nettir. Dışsal bir anlatıcı-odaklayıcıya dönüşmüş olan otör olabildiğince mesafeli ve nesnel bir tavırla gerçek bir yaşantıyı aktarmaya ve zamansal bir deneyimi yaşatmaya çalışır.

1.2.2. Minimum Kurgu ve Asgari Müzik

Gerçekçi planlar ve sinematik gerçekçi imge doğal *mise-en-scène* ve doğal ışık ile elde edildiğinde gerçekliğin okur/izleyici yorumuna açık ‘belirsiz’ (ambiguous) doğası ortaya çıkar.²⁸ Bazin, derin ve geniş plan çekimlerinin nesnel gerçekliğe olduğu kadar olumlu anlamda ‘belirsizliğe’ de katkı sağladığını belirtir.²⁹ Kurgunun asgariye indirildiği, montaj, sabit odaklama ve müzik gibi öğelerin kullanılmadığı bu tür sahnelerde, izleyicinin görüş alanı

²² Derse, *a.g.e.*, s. 91.

²³ Derse, *a.g.e.*, s. 89.

²⁴ Derse, *a.g.e.*, s. 90.

²⁵ Seymour Chatman, *Coming to Terms-The Rhetoric of Narrative in Fiction and Films*, Cornell University Press, New York 1990, s. 134-135.

²⁶ Gerald Prince, *Dictionary of Narratology*, Nebraska UP, Nebraska 2003, s. 11.

²⁷ Bkz. Rimmon, *a.g.e.*, s. 95-96; Çıraklı, *a.g.e.*, s. 25-28.

²⁸ Hayward, *a.g.e.*, s. 9-10.

²⁹ Bazin, *a.g.e.*, s. 23ff.

genişleyip derinleştiğinden farklı ‘okuma’ potansiyeli artar. Mümkün olduğunca kullanılan ‘multi-track sound’ tekniğiyle, doğal sesler gerçekte olduğu gibi, biri diğerinin önüne çıkarılmadan doğada ya da günlük yaşamda nasılsa öyle verilir.³⁰ Müzik ve retorik nerdeyse hiç kullanılmaz ve yardımcı sanatların kullanımı asgariye indirilmiştir.

1.3. Gerçekliğin Şiiri

1.3.1. Metafor, Simge ve İkonografik Anlatım

Sinematik anlatı dili resim ve fotoğrafı aşar. Resim, fotoğraf ve müzik unsurları sinemada imge ya da simgeye dönüşür. Söz gelişi, *Solaris*’te Breughel ve Bach artık birer (s)imgedir. Bu imgelerin renkleri, fırça darbeleri, ya da notaları değildir önemli olan. Bu metafor ve simgeler metin dışı bağlantılar kurar ve farklı anlam katmanlarıyla temas kurar, farklı çağrışımlar oluşturur. Gerçekçi sinematik anlatılar ise simge ve metaforu temelde yadsır, bunlara müziğe yaklaştıkları gibi yaklaşır. Yine de semiyotik dizgesellik, sinematik imgenin ikincil de olsa inkâr edilemez bir boyutunu oluşturur. Dolayısıyla gerçekçi de olsa, her sinematik anlatı sayısız ikonografik ve simgesel tablo barındırabilir. Dahası, gerçekçi sinema biçimci olmayan, kurgu ve montajın asgariye indirildiği uzun ve ağır çekimler vasıtasıyla öyle tablolar sunabilir ki, sinematik bir simgeye dönüşen o sahne, doğal ve otantik yaşamın içinde saklı o tablonun ikonografisi ile çözümlenebilir. Bu tür tablolar, sinematik dili şiir diline yaklaştıran tablolardır. Sözcüğü, Caravaggio’nun bir tablosu biçimsel özellikleri aşarak nasıl İsa’nın dirilişi, inanç ve sonsuz hayat hakkında önemli bir mesaj ya da anlamı aktarmaya yönelik bir çabaya işaret ediyorsa³¹ benzer şekilde bir mağarada uyuyan adam da faklı ikonografik çağrışımlar yapabilir. Yine, yağın yağmur altında kollarını açarak kafasını gökyüzüne kaldırıp ağzıyla damlaları yakalamaya çalışan mutlu bir çocuk ya da kırık tarlanın ortasında ölmüş atının yüklendiği at arabası uzaklaşırken arkasından izleyen bir rençber sahnesi de metaforik bir tablo sunar.

1.3.2. Uzun ve Ağır Çekimler

Basin’e göre, “sinema nesneleredeki gizli [gizil] anlamı ortaya çıkarır, Duygularla [ve duyularla] anlayamadığımız gerçeği gerçekliği verir. [...]” Her şeyi aynı anda gösteremez ama göstermek için seçtiğinden hiçbir şeyin yitmemesine çalışır. Gerçekliğin tahrif edilmeden aktarılması onun “ambiguous” (ucu açık) boyutunu serimler. Bu yönüyle sinematik anlatı yazar ve yönetmen için dahi gizemini korur. Sinema kendisini oluşturan bütün diğer sanatları ve özellikle anlatıyı bu özelliği ile aşar. “Evrenin kesintisiz yansıtılması gerçek

³⁰ Hayward, *a.g.e.*, s. 10.

³¹ Graham Whitham-Grant Pooke, *Sanatı Anlamak*, (Çev.) Tufan Göbekçin, Hayalperest, İstanbul 2018, s., 65.

zaman ve gerçek uzam etkisini artırır. İzleyici görüntü karşısında daha özgürdür; derinlikli görüntü içinde hangi oyuncuya, hangi harekete ya da nesneye dikkat edeceğine kendisi karar verir.”³² Gerçekliğin tahrif edilmeden aktarılması onun “ambiguous” (ucu açık) özelliğini olduğu kadar ve “mysterious” (gizemli) boyutunun ortaya çıkmasını sağlar. Biçimci olmayan, kurgu ve montajın asgariye indirildiği uzun ve ağır çekimlerde metafor ve simgeler aracılığıyla gerçekçi temsil zaman zaman şiirselleşebilir. Özellikle dış mekân çekimlerinde, yaşamın içinde sıklıkla karşılaştığımız fakat belki de farketmediğimiz nice sahne, şiire açılan büyülü belirsizlikler ile doludur. Gerçekçi filmler bütüncül anlamda şiirsel gerçekçi ya da büyüklü gerçekçi bir tavır taşımazlar fakat izleyiciyi gerçekliğin şiiri ve büyüyle buluştururlar.

1.3.Hikâye, Öykü Kalıbı ve İndeks

1.3.1.Anlatısal Dizge

John Berger “bildiklerimizden ve inançlarımız nesnelere görme şeklimizi etkiler”³³ der. Sinematik anlatı da geçmişten günümüze izleyicinin duyum, bilgi ve inançlarının yer aldığı kültür indeksi içinde anlam kazanır. Gerçekçi sinemanın bu durumun farkındadır. Sinematik bir anlatının aynı anda hem bir seyircisi hem de bir ‘okur’u vardır. Okumayı mümkün kılan şey göstergeler ve anlatısal dizgedir. Sinemanın muhatabı aktif bir katılımcıdır. Aynı anda seyirci sıfatıyla sinematik bir ‘deneyim’ yaşarken, okur olarak anlatısal dizgeyi ve göstergeleri okur. Bu bağlamda okur bir hikâyesi olan sinematik anlatılara muhatap olduğunda kaçınılmaz olarak kültürel bilinçdışı ve mitlerle bağlantı kurar.³⁴ Gerçekçi sinemanın özgünlüğü bu dizgesel arka planı ikincil düzeyde tutması, izleyiciyi sinematik imgenin gerçekçi deneyimiyle buluşturmasıdır.³⁵ Epistemik düzlemde nesnel bir olgu olan sinematik imge, okurun bilinç düzeyinde kritik, öznel ya da metinlerarası bağlar kurar, bilinçdışında ise kolektif ilintilere maruz kalır. Dolayısıyla, gerçekçi sinemanın anlatısal dizgesi üstel bir anlatısal dizinde anlam kazanır.

1.3.2.Dramatik Çatışma

Göstergebilimsel açıdan bakıldığında *Kalandar Soğuşu*’nun senaryolaştırılmış öyküsü yazınsal ve yapısal analize müsaittir. Anlatının son tahlilde gerçekçi bir damara yaslanması, anlamlı ve yorumlanabilir bir öyküsü olmasına da dayanır. Gerçekçilik perspektifinden doğrusal ilerleyen bir hikâyesi olan filmin anlatısı, anlatıbilimsel imkânlarla çözümlenmeyi mümkün kılar. Bu

³² Derse, *a.g.e.*, s. 92.

³³ John Berger, *Görme Biçimleri*, (Çev.) Yurdanur Salman, Metis, İstanbul 2016., s.8.

³⁴ Peirce’in indeks kavramı için bkz.Thomas A. Goudge, “Peirce’s Index.” *Transactions of the Charles S. Peirce Society (Indiana University)*, Vol: 1, No: 2 (Fall, 1965), s. 52-70.

³⁵ Hatırlanacağı üzere sinematik imgeyi fotoğrafik imgeden ayıran şey onun nesnel/mekanik bir zaman boyutunun da olmasıdır.

bağlamda, yazınsal göstergibilim yöntemiyle anlatıyı şekillendiren karşıtlıklar tespit edilerek ‘göstergibilimsel dörtgen’ler oluşturulabilir. İkili karşıtlıklar ve ikili çelişkiler³⁶ ortaya konduğunda karakterin yaşadığı değişim ve dönüşümler izlenebilir. Değişim ve dönüşümlerin izi ‘zıtlıklar’, ‘çelişkiler’ ya da ‘içermeler’ (anlamdaşıklar) aracılığıyla ele alınır.³⁷

1.3.3. Sıradanlılık ve Evrensellik

Gerçekçi yaklaşımda anlatımın gücü sıradanda içkin olan potansiyeli keşfederek onu aktarma becerisinde dışlaşır. Dolayısıyla gerçekçi sinema otantik her olgu ve olayı ‘anlatılabilir’ (narrativity) bulduğu kadar ‘anlatmaya değer’ (tellable) de bulur.³⁸ Bu yaklaşım, gündelik yaşamın ayrıntılarında olduğu kadar seçilen karakter ve hikâyede de karşımıza çıkabilir.

2. Analiz: Yeni Gerçekçi Bir Anlatı Olarak *Kalandar Soğuğu*

Kalandar Soğuğu auteur’ün niyetinden bağımsız olarak yeni gerçekçilik perspektifinden irdelenebilir. Yönetmenin kendinden önceki büyük kuramcı ve yönetmenlerden beslendiği açıktır. Modern gerçekçi birçok özelliğe sahip bu sinematik anlatının bütünü dikkate alındığında, gerçekçiliğin yukarıda tartışılan özelliklerine ek olarak metafor ve simgeler aracılığıyla ‘şiirsel/büyülü gerçekçilik’in sınırlarında dolaştığı görülür. Bir başka deyişle, filmin gerçekçiliğini Bazin’in terminolojisi (1967) ile açıklamak mümkündür fakat görsel anlatının bazı sahneleri Tarkovski’nin sahnelerini anımsatır. Film aslında gittikçe açan bir çiçek gibi, toplumsal gerçekçilikten şiirsel bir gerçekliğe (şiirsel gerçekçiliğe değil) doğru açılmaktadır. Eserin özellikle ikinci yarısı ve en son arayış sahneleri bağlamında düşünüldüğünde film adeta ilk düzeyden yola çıkarak açılmaları ve modern anlamda destansı bir anlatıya dönüşür.

Kalandar Soğuğu sinema terminolojisiyle söylenirse ‘biçimci’ değildir. Film formalist ve biçimci öğelerden olabildiğince arındırılmıştır. Doğal görüntülerin ve hayatın içinden sahnelerin yansıtılması için kurgu ve montaj asgariye indirilmiştir. Otör Mustafa Kara’nın Bazin’in şu fikrine önemli ölçüde katıldığı görülür: “montaj” olayı yok eder, kurmaca bir olay yaratır” (Bazin 1967). *Kalandar soğuğu* bu açıdan incelendiğinde montaj ve kurgunun asgariye indirildiği bir film yaparak, gerçekliği aktarmaya çalışır. Gerçekliği tahrif etmemeye, sahneleri sık sık bölüp parçalayarak onun sürekliliğini ve bütün-

³⁶ Bkz. Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, Vol: 2, Trans. K. McLaughleen & D. Pellauer, University of Chicago Press, Chicago 1985; A. J. Greimas, *Semiotics and language: An Analytical Dictionary*. Indiana University Press, Bloomington 1982, s. 308.

³⁷ Türkiye’de son yıllarda yapılmış farklı uygulamalar için bkz. Günay, a.g.e.; Orhan Büyükkarcı, *Analysis of Edgar Allan Poe’s horror stories from the perspective of literary semiotics*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul 2018; M. Kalelioğlu, *Yazınsal Göstergibilim: Bir Kuram Bir Uygulama*, Seckin Publishing.

³⁸ M. Zeki Çıraklı, *Anlatıbilim: Kuramsal Okumalar*, Hece Yayınları, Ankara 2015, s. 25 -28.

lüğünü bozmamaya gayret eder. Öyle ki, bazı sinema eleştirmenleri filmi kurgusunun az olmasıyla eleştirir. Örneğin Akça, “130 dakikayı aşan haliyle biraz ‘ham kurgu’ ya da ‘yönetmenin kurgusu’ gibi duruyor” der.³⁹ Oysa filmde montaj ve kesme bilinçli olarak olabildiğince kaçınılan bir husustur ve özellikle filmin ikinci yarısında bu daha da hissedilir. Bilinen gişe filmlerinin aksine izleyiciye farklı bir ritm ve zamansal deneyim yaşatan filmin hemen hiçbir konuda aşırıya kaçmadığı gibi bu konuda da abartıya gitmediği ve gerçekçi tavrını doğallık ve samimiyet ile buluşturmayı başardığı söylenebilir.

Kalandar Soğuğu yapaylıktan ve kurgudan olabildiğince uzak bir aktarım sunar. Hal, hareket, tavır, jest, mimik, konuşma, aksan ve şive gibi oyunculuk öğelerinde gerçeğe uygunluk ve doğallık vardır. Tarihsel bir dönemden sıradan insanlara ait gerçekçi bir kesit sunan filmde profesyonellere değil yerel amatör oyunculara yer verildiği görülür. Filmin ortak senaristi Bilal Sert ve Mustafa Kara’nın çeşitli söyleşilerinde altını özenle çizdikleri gibi, gerçeklik duygusunu kaybetmemek özellikle dikkat ettikleri bir husustur. Ancak sinematik anlatılar söz konusu olduğunda Aristo’dan Schlovski’ye bu gerçeklik duygusu (realistic effect) hem “mimetik temsil” hem de “yadırgatma” (defamiliarisation) içeren, modernist imalarla yüklü yeni bir gerçekçilik olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda Bilal Sert, “gerçekliği bu kadar çok yakalamış olmamız önemli, gerçeklik duygusundan hiç uzaklaşmadık”⁴⁰ derken hikâyenin inandırıcılığında ya da öykü evreninin olduğu gibi yansıtılmasından öte bir çabayı imler.

Kalandar Soğuğu’nda da benzer bir yaklaşımla doğa koşulları, mevsim döngüsü, hayvanların yaşayışı, bitkilerin gelişimi, karakterlerin jestleri, ışığın değişkenliği gibi pek çok detaya bakarak filmin Karadeniz’deki yayla insanların yaşamı üzerine çekilmiş bir belgesel olduğu bile düşünülebilir. Sadece dört mevsim boyunca değişen otantik doğal döngüyü değil, bitki örtüsünde, hayvanlarda, insanlarda yaşanan değişimleri de görmek mümkündür.

Film yaban hayatıyla iç içe sisli dağlarda ve dumanlı yaylalarda yaşayan sıradan bir ailenin hikâyesini anlatır. Hikâye ve karakterler yöre insanı tarafından bilinen, tanık olunan sayısız hikâyeye benzer. Kafayı maden aramaya takan Mehmet karakteri gerçek (olası) bir karakterdir. Bu sebeple işi gücü boşlaması, borçların birikmesi bilinen, yaşanan konulardır. Maden ocağı, bakkal ve avcı Muzaffer, Karadeniz insanının yakından tanıdığı ve bildik karakterlerdir. Bu karakterler, yaşadıkları gerçeklik, doğal ve otantik ortamında sunulmuştur. Ailenin yaşamında modern yaşama dair çok az detay yer almaktadır. 80’li yılların başı olduğu için, evde pilli radyo kullanılmaktadır. Yayla insanı moderniteye ya da modern araçlara kapalı değildir, bunun işareti kullandıkları araç gereçlerdir. Bazı sahnelerde modern mekanik araçlar, kamyonet, pilli el

³⁹ Kerem Akça, “Natüralist dağ filmi yıpratıyor”. *Habertürk Kültür*, haberturk.com.tr 16 Eylül 2016.

⁴⁰ Bkz. <http://www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/1305047-bilal-sert-kalandar-sogugu-icin-lobiye-ihtiyacimiz-var> 6 Ekim 2016.

feneri, evin önündeki el arabası, arıcılıkta kullanılan mekanik körük, radyo, süt çıkırığı (kollu kaymak makinası) gibi araç ya da cihazlar görülür. Burada dikkat edilmesi gereken şey şudur: Filmde yaşam koşullarından çok yaşam biçiminden bahsetmek gerekir. Yayla insanının yaşam “biçiminin” modern olmaması onların bir tercihi ya da şikayet ettikleri bir şey değil sadece en yalın haliyle onların “gerçeği”dir. Otör, bu konuyu köpürtmez, buradan bireysel bir iç çatışma ya da toplumsal bir sınıf çatışması çıkarmaz. Onun derdi bu gerçekliği tarihsel ve toplumsal şartları içinde sunmaktır. Bu sebeple film, toplumcu gerçekçi değil fakat tarihsel ve toplumsal gerçekçidir denebilir. Yoksulluğu bu filmin temalarından biri olarak görmek pek doğru olmaz. Ailenin yaşadığı güçlükler Mehmet’in ‘tutku’sundan kaynaklanmaktadır. Boğacı Bekir’in boğa güreşleri merakı için “parasından değil bu bir hastalık” demesi gibi Mehmet’in maden araması da bir nevi hastalıktır. Hikâyede yoksulluk sebep değil sonuçtur. Mehmet, karısının ve toplumun kabul ettiği kalıplara girebilse, kışın hayvanlara bakıp, yazın da madene girip düzenli çalışsa sorunları kalmayacaktır. Hanife’nin Mustafa’yı doktora gösterme önerisine Mehmet’in “onun doktorluk işi yok, onu iyi bir hocaya göstermek lazım” cevabı, -aşırı yorum yaparak söylersek- kendi durumunu yansıtır gibidir. Mehmet’in hastalığı da doktorluk değil hocalıktır.

Belgesel ile kurgusallığın sınırlarının özellikle belirsizleştiği, ya da daha doğru bir ifadeyle, kurgunun belgesel olanın ve gerçekliğin daha iyi duyumsanabilmesi yönünde sofistike bir araç olarak titizlikle kullanıldığı alanlardan biri hiç kuşkusuz filmin oyunculuklarında ortaya çıkmaktadır. Yuvarlayarak, ağzın içinden, kimi zaman diksiyonu bozuk ve aksanlı konuşan oyuncular, gerçekçi sinemaya uygun şekilde yöresel, amatör olarak tiyatroyla ilgilenen fakat profesyonel anlamda büyük yapımlarda görev almamış oyuncular arasından seçilmiştir. Bu da filmin belgesel gerçekçiliğini güçlendirmiştir. Filmde harikalar yaratan bu oyuncular, aslında birçok ‘oyunculuk’ ödülünü deyim yerindeyse ‘oynamayarak’ almışlardır. Oyunculuk yerine canlandırma ve doğaçlama yapıldığı görülür. Konuşmalar mimetik değil otantiktir ve doğal Karadeniz şivesi kullanılır. Filmin belgesel niteliğini asıl vurgulayan ise Nazife Ana ve Mustafa karakterlerinin canlandırılmasında ortaya çıkar. Nazife Ana kesinlikle oynamamakta, belirlenmiş mizansen içinde ömrü boyu yaptığı doğal performansı ‘tekrarlamaktadır’. Oyunculuk yapaylığını kıran ve filmi belgesel bir anlatıya dönüştüren ikinci önemli karakter ise ailenin iki çocuğundan küçüğü olanı down sendromlu Mustafa’dır. Mustafa karakterinin ‘oynamadan’ canlandırılması gerçekçi ve belgesel sinemaya ‘çakılmış bir selamdır’.⁴¹ Musti, Mehmet’ten sonra filmin en akılda kalan kritik karakterlerden biridir. Karakterin bizzat o sendromu taşıyan bir çocuk tarafından canlandırılması, filmi deneysel

⁴¹ Burada, Musti’nin olduğu sahnelerde elbette kurgu, montaj ve editing’den görece fazla yararlanılmıştır. Ancak bunlar sinematik imgenin gerçekliğine halel getirmez, kurgu sadece filmde ikincil durumdaki ‘anlatısal dizge’ye hizmet eder. Bir başka deyişle, Musti’nin yürümesi, koşması, bakışları gerçekliğin tam olarak parçasıdır.

ve belgesel olmaya yaklaştırdığı kadar gerçek ile oyun arasındaki sınırları sorgulamaya açar. Bu yönüyle sinema tarihinde önemli bir yere sahip olmaya adaydır. Mustafa'nın canlandırmasında "kurgu" başarıyla kullanılmış olsa da sinematik anlatıma ayrı bir boyut katılmış olur. Ayrıca, Musti karakteri, engelli-normal ikili karşıtlığını yıkarak çok insani ve evrensel bir tutum takınmış olur. Tabii bu filmin yıktığı başka ikili karşıtlıklar da vardır. Bunlar arasında hakikat-hayal, gerçek-film/temsil, doğa-insan, hayvan-insan sayılabilir. Film doğal ortamında çekildiği için mizansen havasını dağtırır. Karakterler ve mekân gerçekçiliğiyle izleyiciyi yadırgatacak derecede yanılısatıcı, yadırgatacak kadar da gerçekçi bir tavır içindedir. Söz gelişi, çocukların babaanne tarafından mutfak, yatak odası ve salon olarak kullanılan mekânda ocağın karşısında leğende yıkanması sahnesi gerçekçi bir örnek olarak verilebilir. Mehmet'le Hanife'nin birlikte süt'e ekmek doğrayıp yedikleri sahne, ailenin haşlanmış patates eksik olmayan sofrası, babaannenin çocukları birer yanına oturtup onlara ocağın başında elma-armut soyup yedirmesi gibi sahneler toplumsal gerçekçiliği belgesel gerçekçiliğe yaklaştırır. Hele, Hanife'nin ahırda, ineklerin arasında, tavuk gıdıklamaları içinde 'gusül abdesti' alma sahnesi filmin belgesel gerçekçi tarafını güçlendirir. Yüksek yaylada aşırı soğuğa karşı insanların yardımcısı iç içe yaşadıkları hayvanlardır.⁴² Yine, yayla yaşamının doğal bir parçası olan ineğin buzağılaması sahnesi filmdeki belgesel gerçekçiliğin unutulmaz bir örneği olarak hatırlanabilir.

Kalandar Soğuğu'nda kamera çoğunlukla dışsal ve nesnel bir odaklamayla çalışır. Filmin en önemli özelliği kameranın çoğu zaman hiçbir seçme ve eleme yapmaksızın gören dinamik iki göz ve etrafındaki her şeyi doğal ortamdaki gibi duyan iki kulak gibi davranmasıdır. *Kalandar Soğuğu*'nda uzun, ağır, geniş ve derinlemesine çekimler sayesinde izleyici filme katılır. Aynı anda verilen, orta ve uzak planlar (foreground, midground ve background)⁴³ pasif izleyiciyi, perdenin içine çekerek aktif bir alımlayıcıya dönüştürür. Bazin'in ısrarla mizansenin öne almasının, derin odaklı çekimleri önermesinin, derinlemesine planlar ve sekansları gerçekçi temsilin ana unsurlarından saymasının sebebi budur. Filmde izleyicinin görüş alanı ve duyma aralığı genişleyip derinleştiğinden farklı 'okuma' potansiyeli artar.

Kalandar Soğuğu, gerçekçi bir tavırla biçimci anlatım ve odaklama oyunlarını kullanmaz. Film başlıca dışsal odaklamaya dayanır (Genette'in terminolojisiyle 'zero focalisation'), ki bu da onun nesnel gerçekçi tavrına işaret eden bir özellik olarak yorumlanabilir. Olaylar, istisnai sahneler hariç, Tanrı-anlatıcı ya da nesnel odaklama yoluyla aktarılır. İstisnai sahnelerden biri,

⁴² Yöre insanları ile yapılan söyleşilerden anlaşıldığı kadarıyla, ahırın asıl fonksiyonu, yıkanma anındaki mahremiyeti sağlamanın yanında 'sıcak' olmasıdır. Evlerin ahşap olduğu, izolasyonun zayıf olduğu düşünülürse, geleneksel karadeniz köy evlerinin alt katında ahırın yer alması ısı yalıtımı açısından işlevsellik taşır.

⁴³ Bkz. Hayward, *a.g.e.*

madenin içindeki su birikintisinde görünen dozer ve Mehmet'in sudaki aksi ve elinde gazlı lamba ile madenden çıkan bir teknisyenin ayağındaki çizmelerle bu su birikintisine basması sahnesidir. Bu ve benzeri bazı sahnelerde konvansiyonel gerçekçi tavidan biraz uzaklaşıldığı görülür. Fakat otör genel olarak odaklama yardımıyla görünenin ve duyulanın dışında bir anlam üretmeye ya da öznel duygular aktarmaya çalışmaz. Oysa yazınsal bir anlatımın belli bir noktaya odaklanmamış kayıttaki açık bir kamera gibi davranma şansı çok azdır, hatta mümkün olup olmadığı kuramsal olarak tartışmaya açıktır. Böyle bir görüntünün muhatabı, yani öykü evreninin dışındaki izleyici⁴⁴ “nereye bakması gerektiğini bilemeyen” bir izleyici olacaktır.⁴⁵ Tolstoy'un nereye varacağı kestirilemeyen sayfalar süren manzara tasvirlerini ya da Nuri Bilge Ceylan'ın veya Berkun Oya'nın ‘gişe izleyicisi için’ sıkıcı uzun ve geniş planlarını hatırlatan kamera gözü, çoğunlukla ‘dinamik’ bir geniş plan yordamı olarak çıkar karşımıza. *Kalandar Soğuğu*'ndaki kamera “sabit tek bir gözle değil, sürekli hareket eden iki gözle gördüğümüzü, böylece görüş alanımızın küremsi bir şekil aldığı olgusunu”⁴⁶ kesinlikle dikkate alır. *Kalandar Soğuğu*'nun kamera gözü, Berger'in ifadesiyle, doğaya yöneldiğinde izleyiciyi “bir tek göz” ile bakmaya davet etmez.⁴⁷ Böylece, filmde dış mekânların daha çok tercih edilmiş olması, iç mekânlarda ışığın tasarruflu kullanılması anlam kazanır. Saydam'ın belirttiği gibi, “dört mevsimde bitki örtüsünde, hayvanlarda, insanların karakterinde yaşanan değişimler filmde de yansıtılır. Ancak bunların hepsi, yukarıda bahsettiğimiz gibi seyirciyi bir ‘gözlemci’ pozisyonunda tutarak karakterler gibi onun da gerçekliğin yüzeyinin ötesindekileri fark etmesi içindir.”⁴⁸

Akılda kalıcı uzun, geniş ve derin plan çekimlerinden birinde, sırtında odunla yokuş çıkarak gelen iki büklüm Hanife (foreground) ve arkasında tepeler, ağaçlar ve orman (midground) ve en arkada ise dağlar ve gökyüzü görülür. Hanife yavaş yavaş yaklaşır ve evin önüne gelir (foreground), onu izleyen kamera bu kez ilerde pazardan dönen Mehmet ile yüklü Eşeği (midground) ve arkada muhteşem sisler arasında ormanları, bulutları ve doğa manzarasını (background) görür. Odaklama oyunu ya da kamera manipülasyonu

⁴⁴ Otör, ekstradiyegetik anlatıcı (yönetmen, kamera gözü) ve karakter ise intradiyegetik anlatıcı ve iç (internal) odaklayıcı (Mehmet, karakter-odaklayıcı) olarak karşımıza çıkar.

⁴⁵ Gerald Prince, *Dictionary of Narratology*, Nebraska UP, Nebraska 2003, s. 11. Ayrıca farklı bir inceleme için bkz. Celestino Deleyto, "Focalization in Film Narrative", *Atlantis*, Vol: 13, No: 1(2), 1991.

⁴⁶ Koray, Değirmenci, *Fotoğrafın İmgeleri: Temsil, Gerçeklik ve Dijital Çağda Fotoğraf*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2016, s. 163.

⁴⁷ Berger, *a.g.e.*, s. 16. Buradaki tartışma, Panofski'nin perspektif ile ilgili düşüncesini akla getirir: “Görmenin ve mekânın bu temsili, Panofski'ye göre, psikolojik “optik imge” ile mekanik “retina imgesi” arasındaki farkın yadsınması üzerine kurulmuştur [...] Doğrusal perspektifle gelen matematiksel mekân kavramı ve bu kavramın temellendiği tekgözlü modelin sinematik/fotografik imgeye uygunluğu” tartışmalı bir konudur. Değirmenci, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁸ Saydam, *a.g.m.*

yoktur. Sahne tam olarak sinematik bir imge üretir, Hanife gelir ve sırtındaki odun yükünü indirir. Bütün sahne boyunca sadece tek sözcük duyulur: “Mehmet!” Birinci derinlemesine geniş planda önde Hanife ve arkada doğa var, sonra önce geniş olan açılış Hanife’ye odaklanır. İkinci geniş ve derinlemesine planda ise Hanife, Mehmet, Musti, Eşek ve ağaçlar, sis, bulutlar. Bu sırada kadraja sayısız hareketli ya da hareketsiz nesne ve detay girer. Bu sahne geniş plan ve derinlemesine çekim için çok iyi bir mizansen olarak hazırlanmış ve kameranın hareketini iyi yansıtan bir sahnedir. Hanife’yi takip eden kamera geniş plana eriştiğinde perspektif de genişlediğinden Hanife seslenmeye uzaktan yaklaşan karaltıyı farketmek, sonra da o karaltının Mehmet olduğunu anlamak mümkün değildir. Hanife’nin uzaktan Mehmet’i farkedip ona “Mehmet!” diye seslendiğini duyan Musti evden çıkıp kadraja girer. Pazardan gelen babayı gören her çocuk gibi babasına doğru koşan, uzaklaştıkça ufalan Musti’nin babasının bacaklarına sarıldığındaki sevinci görülür. Yine bir diğer örnekte ise babaanne evin alt katında (zemin) içerde oturmuş gölgede süt çıkırtısını çevirmektedir. Kamera döner ve önde Hanife çalı süpürgesiyle evin önünü süpürmekte (foreground), ortada Mustafa, Kangal ile güreşmekte, köpekle altalta, üstüste oynamakta (midground) ve arkada (background) Mehmet ile İbrahim, Poyraz’ı eğitmektedir. Hanife sıcakta koşan Poyraz’a acır, ona seslenir: “Mehmet, yandınız sıcakta altında, çay da demlendi, hayde da, gelin içelim!”. Babaanne, süt, inek, Hanife, Poyraz, Mehmet, İbrahim, Musti, Kangal hepsi aynı varoluş düzleminde yer almaktadır ve bu sahnede aile ve kader ortakları hayvanlar doğa ile bütünleşmiştir.

Kalantar Soğuğu ses ve müzik kullanımında yeni gerçekçi bir tutum sergiler. Tür açısından hiçbir alâka taşımamakla birlikte yine gerçekçi uzamsallık, zamansal durağanlık ile Avrupa dışavurumculuğu biteviye doğa sesleri ile buluşturulmuştur. Sinematik imge retorik ya da müzikten güç almaz. Filmde uzun diyalog ya da monologlara yer verilmez. Sert’in de belirttiği gibi “sinema sanatının estetik unsurlarının”⁴⁹ ve sinema imkânlarının sinema dili lehine olabildiğince “ölçülü” kullanıldığı filmde, ne müzik ne de diyaloglar sinematik anlatının önüne geçmez. Filmin doğalcı tutumu romantik naifliği, empresyonist öznelliği ya da ekspresyonist ajitasyonu aşarak, yerini doğanın nesnel “gürültülü” sessizliğine bırakmıştır. [-Film börtü böcek sesleri ile açılır ve filmin hemen hemen tamamında doğa sesleri kullanılır. Sesler tek bir yönden değil, her yönden gelir. Ses bağlamında da görüntü gibi ‘panoramik’ bir tutum vardır denebilir. Benzer şekilde görsel ve işitsel odaklama da yoktur. Mümkün olduğunca kullanılan ‘multi-track sound’ tekniğiyle, doğal sesler gerçekte olduğu gibi, biri diğerinin önüne çıkarılmadan doğada ya da günlük yaşamdaki haliyle aktarılır. Buna ajite eden sesler, dinamik patlama sesi, gök gürültüsü

⁴⁹ Sert’in söyleşi için bkz. <http://www.haberler.com/kalantar-sogugu-nda-gerceklik-duygusuna-8815432-haber/> 3 Ekim 2016

sesleri, fırtına-şimşek sesi, hayvan sesleri, çalışan makine-dozer sesleri dahildir. Laars von Trier'den mülhem akışı bozan medeniyet imalı radyo sesi, kemençe sesi, panayır sesi gibi kesintiler göze çarpsa da filmin bütününe doğal sesler ve doğanın sesi hâkimdir. Tabii filmin baştan sona asıl akışı, kimi zaman insanı rahatsız edecek derecede sessizlik görünümlü gürültülü bir doğa betimlemesi içinde sunulur. Bile isteye sinemanın en önemli imkânlarından olan müziğin yadsındığı, gerçekçi tavrı bozduğu düşünülür. Kurt-kuş, börtü-böcek, sinek, arı, inek, boğa sesleri; su, rüzgâr, yağmur, toprak, nefes alıp verme ve bilumum-envai çeşit doğa sesi duyulur. Yer yer seyirciyi sıkacak, rahatsız edecek derecede uzayan bu sessiz gürültülü doğada birer salyangoz gibi tutunmuş insanların gerçek yaşamından bir kesit aktarılır.

Kalandar Soğuğu biçimci öğelere karşı ölçülü mesafesini özellikle müzik kullanımında açıkça gösterir. Filmde müziğin nerdeyse hiç kullanılmadığı görülür. Bir sahnede radyodan duyulan Karadeniz türküsü hariç, müzik kullanılmaz. Filmin kendi müziği sonlara doğru bir yerde ve en son sahnesinde duyulur. Müzik, filmin sonunda bardaktan boşanırcasına yağın yağmur sesi ve gök gürültüleri arasında kaybolan Poyraz'ı aramakta olan Mehmet, Hanife ve Nazife Ana'nın "Gel oğlum poyraz, geh, geh, geh... gel oğlum geh, geh, geh!" nidâlarına eşlik eder. Nazife Ana'nın ağıt sesiyle birlikte başlayan müzik, kaderin işareti gibi, hikâyeye evreninin dışında bir unsur olarak, adeta seyircinin çığılığı olarak girer öykü evrenine. Müzik o sahnede, aktarılan sinematik imgenin bir unsuru ya da sinematik anlatı ritminin bir parçası değildir. Bu bağlamda, müzik ikincil düzlemde kalmaya devam eder, aktarılan içeriğin bir parçası olmadığı ve oraya sızmadığı için sahnenin gerçekliğini bozmaz. Müzik, öykü evrenindeki drama eşlik eden ikincil bir duygu efekti gibi düşünülebilir. Bir nevi, izleyicinin/okurun iç çığılığının bir yansıması (response) gibidir müzik. Bu ölçülü müzik dolayımında izleyici ve belki de kader Nazife Ana'ya eşlik eder. Derken, evde yalnız bekleyen küçük Mustafa kapıyı açıp dışarı çıktığında müzik susar (bir şey olacağını işareti: foreshadowing) ve sadece yağmakta olan yağmurun sesi duyulmaya başlar. Musti'nin Poyraz'ı bulduğu ve onu kurtarmak için kuyuya inen Mehmet'in söktüğü taş parçasını elinde evirip çevirip gümüş olduğunu anladığında kafasını kaldırıp kuyunun başında bekleyen Musti'ye bakması ve göz göze gelmeleriyle müzik yeniden başlar. Bu son sahnede kamera, gerçekçi tutumundan uzaklaşarak şiirsel bir odaklama yapar: Kuyudaki Mehmet'in gözünden üstteki yeşillikler içindeki ağaç dalları ve ardındaki gökyüzü görülür. Mezarlık sahnesinde yüz üstü yatarak kafasını toprağa gömmüş şekilde resmedilmiş umutsuzluk içindeki Mehmet, filmin sonundaki bu sahnede bir kuyunun içinden yüzünde yağın yağmuru hissederek göğe bakmaktadır.

Kalandar Soğuğu, Karadeniz'de sık karşılaşılan gündelik yaşamın sıradan bir parçasını Tarkovskivari bir şiirsellikle harmanlayarak yeni gerçekçiliğin minimalist temsilini metaforik ve mitik göndermelerle derinleştirir. Film, bütün

gerçekçi aktarımına rağmen bazı sahnelerinde göze çarpan ikonografik planlar, simge ve metaforlar aracılığıyla gerçeğin şiirini duyumsatmayı dener. Film, Bazin'in gerçekçi sinematik anlatılar için ön gördüğü 'gerçekliğin sadece sinema diliyle anlatılması mümkün boyutunu' aşarak yalın gerçekliğin şiirini de yaratır. Her ne kadar, Bazin gerçekliği 'nesnel' ve 'mekanik' bir tasarım olarak ele almış ve sinema dilinin onu diğer sanatlardan ayıran yönüne özellikle dikkat çekmiş olsa da bu sahnelerde nesnellığe ne kadar yaklaşırsa yaklaşılsın ortaya şiirsel tablolar çıktığı görülür. Sinematik imge ise durağanlık ile devingenliğin uzamsal derinlikte bulunduğu çok sayıda ikonografik tablo barındırır. Elbette ki, nasıl ki sinema kendine yardımcı olan yan sanat dallarının bir sentezi değilse, sinematik imge de barındırdığı bu tabloların bir bileşimi ya da terkibi değildir.

Bu çalışmada, filmi yapanların niyet ve amaçlarından bağımsız bir şekilde, sadece sinematik anlatıyı esas alarak konuşulursa, Kalandar Soğuşu'nun Bazin'in temellerini attığı ve biçimciliği yadsıyan gerçekçilikten, Tarkovski'nin şiirsel/büyülü gerçekçilik'ine uzandığı söylenebilir. Eserin özellikle ikinci yarısı ve en son arayış sahneleri bağlamında düşünüldüğünde film adeta yukarda açıklanan ilk düzey gerçekçilikten yola çıkarak açılır ve gittikçe şiirsel bir anlatıya dönüşür. Bu noktada Tarkovski'nin "imge ele geçmez, bölümlenemez bir şeydir" ve "dünya gizemliyse eğer imge de gizemlidir" sözünü hatırlamak gerek.⁵⁰ Tarkovski imge ile simge arasındaki ayrımı yadsır ve imgelerin "anlatılamaz, açıklanamaz, bütünselliklerinin bozulamaz"⁵¹ olduğuna vurgu yaparak, sinema dilinin imge dili olduğunu ve gerçeğin gizil gücünü bu şekilde aktarmaya muktedir olabileceğine değinir. *Kalandar Soğuşu*, kimi sahnelerde bu tarz bir simgeciliğe yaklaşır, mümkün olduğunca 'oyunsuz, oyuncaksız ve kurgusuz' sunulan gerçeğin gizemiyle izleyeni başbaşa bırakır. "Zira, [Tarkovski'nin belirttiği gibi] oyuncusuz, müziksiz, dekorsuz, hatta kurgusuz bir film tasavvuru"⁵² mümkündür. *Kalandar Soğuşu*, bu yönüyle, yardımcı sanat dallarının bir sentezi olmanın ötesine geçerek, "mühürlenmiş zaman"ın duyumsandığı bir gerçeklik resitaline dönüşür. Özellikle Mehmet'in uyuma ve uykudan uyanma sahneleri Tarkovski'nin "örneğin uyuyan bir insan gösteriliyordu. Sonra bu kişinin uyanışına tanık olduk; bu uyanış sahnesi yarattığı beklenmedik, şaşırtıcı estetik etkiyle, sinema sanatının bütün büyüsunü içeriyordu"⁵³ tespitini hatırlatır. Yine Yılmaz Güney ve Nuri Bilge Ceylan filmlerinden hatırlanabileceği gibi, muhteşem doğa sahneleri, Tarkovski'nin tabiriyle "Sakin, insanın tüm tutkularına, telaşlarına ilgisiz, görkemli bir sükûnet içindeki bir doğa" vardır filmde. Kimi zaman rüzgâr çayırdaki otları yalar, kimi zaman dağlardaki sisler, umarsız bulutlara karışır, yağmur ya da kar bunlara eşlik eder, kamera geniş bir manza-

⁵⁰ Tarkovski, Andrey, *Mühürlenmiş Zaman*, (Çev.) Mazlum Beyhan, Agora, İstanbul 2016, s. 105.

⁵¹ Tarkovski, *a.g.e.*, s. 105.

⁵² Tarkovski, *a.g.e.*, s. 116.

⁵³ Tarkovski, *a.g.e.*, s. 116.

rayı tarayan bir çift göz gibi virtüözce hareket etmektedir, görüş açısına zaman zaman bir nokta ya da karaltı girer ve bu nokta giderek canlı bir figüre dönüşür. Kalandar Soğuğu'nun başında dağların zirvesinde hareket eden figür ya da karanlıkta kazı yaparken duyulan hırıltılı nefes alışlar ve kazma sesleri arasında sadece el fenerinin hareketlerinin görülmesi ve seyircinin bütün bunlardan hiçbir şey anlamaması ve gittikçe sükûnetin yerini dramatik gerilime bırakması buna bir örnek olarak sunulabilir. Bu tür sahnelerde, “ne kurgu, ne oyunculuk, ne de dekor; bunların hiç birisinin bulunmadığını hatırlatmak isterim. Ama oldukça karmaşık bir dramaturjisi olan bir ritim vardır, sahne boyunca akan zamanın ritmi...”⁵⁴

Filmde kullanılan önemli motif ve metaforlardan biri salyangozdur.⁵⁵ Salyangoz evini sırtında taşır. Ayrıca uzay zaman ile kurduğu ilişki sıra dışıdır. Kök salamayan, bir yere tutunamayan “salyangoz” için zaman çok yavaş akar. Salyangoz aynı zamanda dış etkilere karşı oldukça kırılımandır. *Kalandar Soğuğu*'nda salyangoz ile kurulan bağ ve bu karakterlerin yaşama tutunma öykülerinin nahifliği bundan daha güzel anlatılamazdı. Karakterlerin, evi salyangozlar bastığında verdikleri tepkiler ise yeni gerçekçi tavrı dışlaştırarak romantizmi ve şiirselliği dağıtır ve seyirciyi bir anda gerçek dünyaya döndürür. Burada, doğanın bağrında yaşayan insanların salyangozlara karşı kayıtsızlığı ve kendi dertlerine düşmüş olmaları ayrıca çarpıcıdır. Karakterler salyangozlara farklı tepkiler verir. Fakat hepsinin asıl derdi kaybolan inektir ki o da bir kuyuda bulunacak, aynı kuyu Mehmet'e hayallerinin kapısını açacaktır. Tabii aynı metafor kuyu mizanseninde de karşımıza çıkacaktır.

Kapıyı kırarak kaçan Poyraz'ın, düştüğü kuyuda bir kapı açması filmde karşımıza çıkan kapı metaforunu akla getirir. Film boyunca belirgin bir kapı sembolizmi görülür. Kapılar ya kırık, ya menteşesinden çıkmış, ya terkedilmiş, ya da derme-çatma kapılardır. İbrahim'in salyangoz aradığı sahnede, otlar arasında bulduğu kırık terkedilmiş kapının bir yüzü gök yüzüne bakarken, kapıyı kaldırdığında ardında bulduğu, kapıya tutunmuş salyangozlar filmin simgeci boyutunu ortaya serer. Her eskimiş kapı, yitip gitmiş hayata tutunmaya çalışan bir ailenin öyküsüdür aslında. Kapıların bir yüzü dışa bakarken, arka yüzü işte bu kayıp hikâyelere, mitlere ve destanlara açılır. Bir diğer şiirsel ve metaforik sahne ise İbrahim'in salyangoz toplarken bulduğu “renkli” kapıyı sırtına yüklenerek eve o şekilde döndüğü ve o neşenin çok uzaktan perdeye yansıdığı uzak plan çekimleridir.

Ocak, ocakbaşı, hiç sönmeyen ateş ve uyku sinematik anlatının tekrarlanan motifleridir. Ateş ve ocakbaşı sahneleri ikonografik ve mitik çağrışımlar içerir. Antropolojik bir perspektifle bakıldığında, Mehmet'in dağda maden ararken ısınmak ve korunmak için yaktığı ateş onu bir taraftan mağara döne-

⁵⁴ Tarkovski, *a.g.e.*, s. 116.

⁵⁵ Salyangoz aynı zamanda sanatsal modernizmin de simgesidir.

minde yaşayan atalarına bağlarken, psikanalitik bir yorum Mehmet'in bilinçaltını yansıtarak kaygılarını yansıtır. Ancak Mehmet hep ateşin başında uyuyakalır ve bunlardan ikisinde rüya görür. Anlatıya boyut kazandıran iki önemli rüya sahnesi vardır ve Mehmet'in uyuyakalması ve rüya görmesi anlatının çarpıcı motiflerindedir. Bunlardan özellikle mağaradaki yılan ve zeminin çöküp ineğin aşağıya geçmesi. Her iki rüyanın ardından Mehmet hayalkırıklığı yaşar. Bilinç ve nesnel gerçeklik evreninin dışına çıkılan bu sahnelerde Mehmet korku ve kaygılarıyla yüzleşir.

Mehmet'in mezarlıkta, yemyeşil doğanın içinde uyuyakaldığı bu sahne yaşam ile ölümü buluşturan simgesel derinliğe sahip bir sahnedir. Mehmet'in gök ile yer arasında her ikisini de temsil etmesi bağlamında filmin şiire yaklaştığı bir sahnedir. Mehmet bu sahnede yüz üstü uyumaktadır, uyku ile ölüm arasında kurulan ilinti, Virgil, Shakespeare ya da Sadi Şirazi'den hatırladığımız mitik bir ilintidir. Mehmet'in yüz üstü yatması hem toplumla çatışmasına, hem de içinde bastıramadığı arayış'a ve madene duyduğu arzuya işaret olarak yorumlanabilir. Yukarda yakıcı güneş parlamaktadır. Çiçekler rengârenk açmıştır. Burada çiçeğe *zoom* yapılarak filmdeki nadir yakın çekimlerden biri kullanılır. Mehmet'in uyuyakaldığı yerin eski bir mezarlık olduğu artık otlarla kaplanmaya yüz tutmuş eski mezar taşlarından anlaşılır. Tabiat rengârenk açmış çiçekler, topraktan delicesine fırlamış gibi duran yem yeşil çayırlarla parlayan güneşin altında cıvıl cıvıldır. Mehmet dış mekânda yemyeşil çayırların üzerinde yüzükoyun uyuyakalmıştır. İşte bu sahne sadece sinematik bir imge değil aynı zamanda fotoğrafik bir imge ve Van Gaugh'un *The Nap* tablosundaki gibi sap sarı başaklar üstünde uyuyakalmış karakterlerini anıştıran empresyonist bir resim gibidir. Aynı zamanda yüzükoyun uyumanın, sırtını göğe vermenin çağrışımları negatiftir, nitekim bu sahnede dünya ile ilişkisini koparmış Mehmet rüya görmez. Bu uyku gerçek anlamıyla Mehmet için bir 'ölüm' olmuştur şeklinde yorumlanabilir.

Ateş, korunma ve ısınma sağladığı gibi, madeni eriten de ateştir. Ocak ve ocakbaşı ise evin ve toplumsallaşmanın göstergesi olarak değerlidir. Mehmet'in Çoban Muzaffer (heroic) ile ocakbaşında yaptığı sohbet, yayla evinin merkezinde ocağın yer alması, babaannenin ocak başında çocuklara masal anlatır gibi geçmişten, Rum tarihinden bahsetmesi, o sırada bir yandan da elma, armut soyup çocukların ağzına vermesi, çocuklara bir 'cazulu ev' hikâyesi anlatması filmdeki ikonografik sahnelerdendir. Ateş, ocak, ocak başı ve aile her anlamda 'ev' ve 'aidiyet' duygusunun sembelleri olarak okunabilir. Babaanne ve ocakbaşı aynı zamanda mitik bir arketip'tir. Benzer şekilde, filmde karşımıza çıkan kuyu ve mağara sembolizmi, mağarada görülen rüyalar mitik, mistik ve modernist arka planı yansıtmaktadır. Mağara yedi uyurları ve kuyu/çukur Yusuf ve Yunus kıssalarını çağrıştırdığı gibi, aynı zamanda bilinçdışına, insanın kontrolünün dışındaki karanlık taraflarımıza ya da kolektif şuuraltıma işaret olarak okunabilir. Hikâye bize "çareyi gökte ararken, yerde bulan", "madeni dağların

zirvesinde ararken, onu bir kuyuda bulan” bir maden arayıcısının öyküsünü anlatır. Mehmet’in mağarada başlayan hikâyesi Poyraz’ın düştüğü kuyuda sonlanır. Burada, yağmur şiirsellik ve zamanın akışını temsil ederken, Mehmet’in dağda aradığını kuyuda bulması “gökte aradığını yerde bulma” deyimini hatırlatan, madenin yoruma açık bir metafor olarak okunabileceği alegoriye dönüşür. Bir başka ifadeyle, Mehmet’in Poyraz’ı bulduğu son sahnede “yağmur, kuyu ve iki masumun (Musti ve İnek)” buluşması, sahneyi ekokritik modern bir kıssaya dönüştürür. Ayrıca filmin sonundaki iki masum (Mustafa ve Poyraz) sahnesiyine Tarkovski’nin *Stalker*’ndaki süt sahnesini anıstıran şiirsel bir sinematik imge olduğu kadar öngörüleemeyenin şiiri ve estetiği olarak yorumlanabilir. Ekokritik bakıldığında, son sahnede, Mehmet, doğa (kuyu ve maden), Musti (down sendromlu Mustafa), Poyraz (kaybolan boğa), salyangoz ve yağmur buluşur. Bu sahne eseri ekokritik bir şiire dönüştürür. Ve yağmurun sesine eşlik eden müzik yeniden başlar.

Kalantar Soğuğu’nda metafor ve simge aracılığıyla gerçekçi temsilin şiirleştiği bazı sahnelerde uzun ve ağır çekimler vardır. Özellikle dış mekân çekimlerinde, yaşamın içinde sıklıkla karşılaştığımız fakat belki de farketmediğimiz nice sahne, şiire açılan büyümlü belirsizlikler ile doludur. Saydam’ın dediği gibi bu sahneler “bireyin salt aklıyla kavrayamayacağı metafizik bir anlam düzeyini ortaya çıkarmaya yönelik bir çabanın ürünüdür”.⁵⁶ *Kalantar Soğuğu*’nun kamerası çoğunlukla belirgin bir tarafsızlık durumunu imler görünür. Bu gerçekçi “kamera gözü”nden görünen manzaranın perspektifi ve kaçınılmaz olarak bir görüş açısı vardır fakat görme edimi tek bir nesne ya da harekete odaklanmış değildir. Genette ile Bal’ın odaklamaya ilişkin görüşlerinin farklılaştığı nokta bir bakıma burasıdır. Bal odaklamamanın sıfır olamayacağını, her hâlükârda bir görüş açısının kaçınılmazlığına dikkat çeker. Kalantar Soğuğu’ndaki vizör birçok sahnede geniş plan çalışarak, özellikle dış çekimlerde Walt Whitman’ın “absorbtion” kavramını anıstıracak bir davetkârlık içindedir ve seyirciyi cömertçe doğanın içine çeker. Bundan romantik esintiler çıkaran okurlar olacaktır kuşkusuz fakat Kara’nın yansıttığı doğa bilinen anlamda romantik ya da gerçek üstü bir doğa değildir. Kara, olsa olsa, izleyeni “doğal” olanın büyümlü gerçekliğine (büyümlü gerçekçiliğine değil) çağırır. Öte yandan büyümlü ve şiirsel bir estetikle donanmış Karadeniz doğasını yansıtan filmde doğanın bağrını deşmiş maden ocağının geniş plan panoramik görüntüsü her anlamda gerçekçi ve ironik bir imge sunar bize. Bu ekokritik sahnede, maden ocağının uzaktan sevimsiz görüntüsü, film boyunca yansıtılan doğa görüntüleriyle büyük bir kontrast oluşturur.

Kalantar Soğuğu’nun gerçek(çi) bir hikâyesi vardır. Toplumsal gerçeklik unsurlarını barındıran bu öyküde doğrusal ve sıkı bir anlatısal dizge göze çarpar.

⁵⁶ Saydam, *a.g.m.*

Anlatı-Odaklama çoğunlukla extradiyegetik ve hetero-diyagetik yani “dışsal gözlem” modu olarak tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında, teknik anlamda “reliable” yani çelişkisiz, kendi içinde tutarlı bir anlatı ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla, anlatı ilginçliğini anlatsal çelişkilerden almaz. Filmde ikincil anlatılar ya da geri dönüşlerle (flashback) yaratılan farklı bakış açıları yoktur. Hikâye belirli bir sona evrilir ve film net bir sonuca ulaşır. Todorovcu bir tabirle, ‘bulanmış olan suyun durulduğu an’ ile biter. Karakterler oturmuş, kendi içinde tutarlı, söylem ve eylemleriyle sansasyonel olmayan, çarpıcılıklarını sıradanlıktan alan karakterler olsa da belirsizlik ve şiirselliğin olduğu yerler yok değildir. Film bu bölümlerde, karakterlerin bilinçaltını yansıtmaktan çok, seyirci ve okurların bilinç dışına hitap eder. Örneğin, ikincil anlatı olarak sadece Mehmet’in rüyalarından bahsedilebilir. Bu iki rüya sahnesi Mehmet’in hikâyesini açımlayan ve tamamlayan, Mehmet karakterinin derinliği hakkında ipucu veren alt anlatılardır.⁵⁷Yine de, olaylar büyük ölçüde nesnel dış dünyada geçer, karakterlerin ne düşündükleri, ne hissettikleri ve sırları kapalıdır. Seyirci ve okur sadece üstteki bilinç katmanında dramın görülebilen sebeplerini ve sonuçlarını deneyimler. Filmyoruma açık boşluk ve belirsizlikler (ambiguity) açısından okunmaya müsaittir, ki yeni ‘müphemlik’ (ambiguity) gerçekçi sinema tarafından da kabul gören ve filmin modernist tarafını imleyen bir özellik olarak belirtilmelidir.

Kalandar Soğuğu'nun bir yoksulluk ya da yoksunluk hikâyesi anlattığını düşünmek yanlış olur. Yukarıda belirtildiği gibi bu gerçekçi anlatı toplumcu gerçekçi değildir. Filmin tezine göre, Mehmet'in aile ve toplumla yaşadığı uyumsuzluğun altında sınıf çatışması değildir. Dramatik çatışmayı doğuran asıl sebep Mehmet'in arayışı ve hayallerine tutkuyla bağlı olmasıdır. Serdar Akbıyık “içten ve doğru bir anlatıma sahip” olduğunu vurguladığı filmin görünen durağanlığının ardında “içten içe kaynayan bir hareket”, bir “yanma” bulur. Ona göre, Mehmet karakterinin içinde bir türlü söndüremediği bir “yangın” vardır. Akbıyık “dağda, derme çatma bir kulübede ailesiyle yaşayan Mehmet'in kişiliği bütün Tarkovski taklidi şekilcilik izlerini siliyor” derken, yalın gerçekliğin yapay olma ve filmin “insanın ister köyde ister dağda olsun entelektüel açlığı hissetmesinin bir yansıması” olduğunu belirtir.⁵⁸ “Arayış” fikrinin altını çizen Suat Köçer de “*Kalandar Soğuğu*, sıradanmış gibi gözükken bir dizi olayın ardındaki ‘büyük arayışı’ özgün bir dille anlatıyor” diyerek aynı konunun üzerinde durur. Filmin teknik başarısının yanında anlattığı öyküyle de dikkat çektiğini belirten Köçer “biçimsel özelliklerinin yanı sıra derinlikli hikâye ve senaryosuyla son yılların en iyi Türk filmi olarak anılmayı fazlasıyla hak ediyor” diyerek *Kalandar Soğuğu*'nu ayrı bir yere oturtur.

⁵⁷ Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction*, Second ed., Routledge, London 2008, s. 92-96.

⁵⁸ Bkz. Star Gazetesi, <http://www.star.com.tr/yazar/yilin-en-iyi-turk-filmi-vizyonda-yazi-1142304/> 1 Ekim 2016.

Bir “Everyman” olarak Mehmet, modern bir ermiş olarak görülebilir. Onu hayata tutunmaya çalışan çaresiz bir Steinbeck karakteri gibi okumak da bir Beckett karakteri gibi görmek de pek mümkün değildir. Mehmet’in her şeye rağmen yaşama dair umutları ve peşinden koştuğu bir hayali vardır. Dolayısıyla Mehmet’in yaşadığı çatışma öncelikle içseldir. Bu nedenle aslında her çağda ve her yerde karşımıza çıkabilecek tutkulu evrensel bir karakterdir Mehmet.

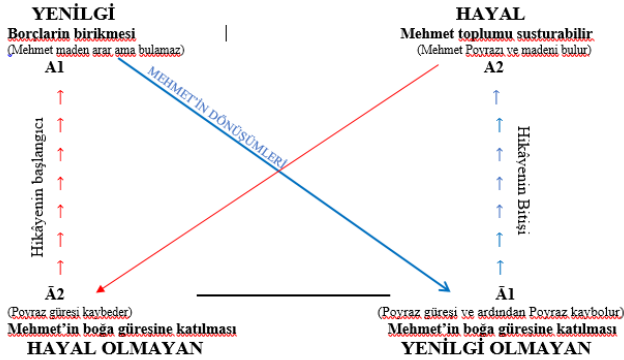
Kalandar Soğuğu, bir sınıf ya da toplum eleştirisi yapmaktan ziyade belli bir dönemde belli bir zamandaki yaşam koşulları neyse onu ‘arka fon’ olarak kullanır. Dolayısıyla hikâyeye öncelikle Mehmet’in ve kendi içinde tutarlı, sosyo-ekonomik olarak hayvancılıkla geçinen yayladaki sıradan insanların hikâyesidir. Yaşama değil hayallerine tutunan Mehmet’i motive eden şey ihtiras ya da çaresizlik değildir. Tarkovski, “kim sahip olduğu yüksek makamı, adını... feda etmeyi göze alabilir? [...] Ama yine de –belki de özellikle bu yüzden- böyle bir eylem, insanlığın yazgısı ve tarihi üzerinde ciddi değişikliklere yol açabiliyor. Bu eylemin yer aldığı uzam, deneyimlerimizin ampirik sonuçlarıyla çelişen, kendine özgü, ayrıksı ama yine de gerçekliği azımsanamayacak, hatta belki biraz fazla bile gerçek bir tablo sunar.”⁵⁹ diyerek farklı bir dürtüye işaret eder. Tamamen farklı bir bağlamda anlatılmış farklı bir kurban hikâyesidir Mehmet’inki. Olaylar farklı gelişse, toplum ve aile gözündeki itibarını kaybetmeyi göze almış farklı tutkularla harekete geçen bir Mehmet belki de bir kurban olabilirdi.

Mehmet bir kurbandan çok, maden bulma uğrunda ‘itibarını’ ortaya koymuş bir kumarbaza benzer. Fakat Mehmet’in tutkusu Nazife Ana’nın “*Ooo bizim kayıp gelmiş!*” ya da Hanife’nin “*sandın kendini mühendis*” sözlerinde görüldüğü gibi alay konusu olmasına sebep olur. Hanife’ye hesap verdiği gibi, Rasim’e ve Muzaffer’e de açıklamalar yapmak zorunda kalır. Hanife “kaldun dağlarda”, diyerek eleştiri yönelttiğinde “*madeni bi bulayım, bak nasıl değişecek her şey*” diyerek savunur kendisini. Hanife’nin kızgınlığı, toplumun baskısı karşısında ne diyeceğini bilememesinden kaynaklanır: “Mehmet nerde diyeceler, olmaz işlerin peşinde”. Bu itibar kaybı karşısında Mehmet “madeni satayım, benim de dağlara çıkmama gerek kalmaz” gibi sözlerle kendini savunur. Hanife’nin “*köylüye rezil olduk, milletin ağzına dolaniyoruz... Ben istiyorum ki, dur yanımızda, dağlara çıkmayı bırak, yazın üç dört aylığına gir maden ocağına çalış*” sözleri yaşanan ekonomik sorunun sebep değil sonuç olduğunu gösterir. Sebep Mehmet’in maden arama tutkusu, sonuç ise borçlardır. Fakat filmde bu yüzeysel çelişkilerin görünmeyen tarafında Hanife ile Mehmet arasındaki sevgi dikkat çeker. Karanlık, fırtınalı, yağmurlu gecelerde Hanife’nin aklı Mehmet’tedir. Mehmet yüzünden ailesiyle arası açılrsa da aslında Mehmet’i sevmekte, onu düşünmekte, onun “boş beleş” işlerle vakit geçirdiği için “ayıplanmasına” katlanamamaktadır. Aralarındaki tartışma sonrası Mehmet’in Hanife’nin yanına gelerek içini dökmesi, sonra birlikte susmaları ve süte ekmek

⁵⁹ Tarkovski, *a.g.e.*, s. 221

doğrayıp birlikte göz göze yedikleri sahne, Türk sinema tarihinin unutulmazları arasında yer alır. Yine belgesel nitelikteki “sıcak süte ekmek doğrayıp yeme” ritüelinin aktarıldığı sahne Karadeniz insanını adeta doğaüstü insan mertebesine çıkararak ilâhi bir ayine döner. Bu sahnede somutlaşan sevgi sakin ve duru bir dere gibi köpürmeden, şarıldamadan akan bir su gibidir. Fırtınalı bir aşk değil içten ve görünmeyen bir sevgidir bu.

Anlatının göstergebilimsel dörtgeninin hazırlanabiliyor olması, anlatının anlamlı ve yorumlanabilir bir öyküsü olduğunu bilimsel olarak ortaya koyar. Buna göre, Mehmet’in değişim ve dönüşümü üzerinden öyküyü yüzeysel olarak ele alabilir ve ‘olası’ kalıplarından birini şöyle çıkarabiliriz. Karakterin mevcut dönüşümlerini görselleştirmek için oluşturulan göstergebilimsel dörtgen sayesinde öykünün birincil anlamının ‘hayal-yenilgi’ karşılığı üzerinden anlaşılabilirliği görülür. Karakter değişimleri üzerinden, anlatıda içkin çok sayıda zıtlık ve çelişki grupları tespit edilerek yorumlanabilir kombinasyonlar oluşturulabilir. Örnek bir göstergebilimsel dörtgen, aşağıdaki gibidir. İzleyicilerin muhtemelen film hakkındaki ilk görüşleri aşağıdaki gibi oluşacaktır. Fakat, belirtildiği üzere, bu, sadece muhtemel dörtgenlerden biridir ve muhtemel okumalardan birine yardım eder:

Filmin başkahramanı olan Mehmet’i, hikâyenin başında daha önce maden bulmayı başarmış biri olarak görürüz. Mehmet her ne kadar umutlu olsa da mevcut gelişmelerden sonra umutları bitme noktasına gelir ve kendisini çaresiz hisseder. Bu yenilgi, yukarıda anlatıldığı üzere, maddi değil, tutkusunu bastırmak zorunda kalma ve dış baskılar karşısındaki bir yenilgidir. A1 bu noktayı temsil eder. Bu noktada eşi Hanife tarafından sahip olduğu boğayı satıp borçları ödemesi için bir baskıyla karşılaşır. Ancak Mehmet ihtiyaçlarını karşılamak için indiği köy yerinde bir konuşmaya kulak misafiri olur ve boğa güreşlerinden para kazanacağını düşünür. Burada onun asıl ilgisini çeken şey para kazanma değil ‘vakit kazanma’dır aslında. Eşi Hanife’den son bir şans ister ve evdeki öyküyle boğa güreşlerine katılma fikrine ikna eder. Bu sayede Mehmet hem boğasını

elinde tutacak hem de borçları ödeyerek Hanife'nin gönlünü alacak, kendisi de maden arama macerasına geri dönebilecektir. Mehmet'in olay örgüsü içinde ilk mekânsal ve ruhsal dönüşümü bu noktada gerçekleşir ve A1 noktasından A1 "umut potansiyeli/hayal" noktasına gelir. Artık tamamen umutsuz ve çaresiz değildir. Ne var ki, boğa güreşi kaybeder. Mehmet iki oğlunu ve boğasını alarak hayal kırıklığı içinde eve döner. Ertesi sabah boğanın sıkı bağlanmaması sonucu bulunduğu ahırı terk etmesiyle Mehmet, yaşlı annesi, eşi Hanife ve iki oğluyla birlikte boğayı dağlarda aramaya koyulurlar. Uzun aramalar sonunda Mehmet boğasını derin bir çukura düşmüş vaziyette bulur. Poyraz'ı çukurdan çıkarmak için çareler ararken Mehmet birden bu derin çukur içinde parıldayan taşlara dikkat kesilir; dikkatlice kaya parçasına baktıktan sonra içinde parlayan gümüş madenini fark eder. Bu noktada bir mekânsal ve zihinsel dönüşüm olduğu açıktır. A2 noktasında bu hayal gerçek olur fakat Mehmet muhtemelen hayal etmekten vazgeçmeyecektir.

Görüldüğü üzere, *Kalandar Soğuğu*, sıradan bir insanın öyküsünü anlatır fakat evrensel insanlık durumunu yansıtır. 1980'li yılların başında Karadeniz'in yaylalarında toplu yaşam yerlerinden uzak yaşamını sürdüren bir ailenin anlatıldığı film, bu özel (particular) çekirdeğin içinde insan tekine ait oldukça evrensel (universal) bir hikâyeye anlatılmaktadır. Film, T.S. Eliot'ın tabiriyle, öznel insan deneyiminin evrensel insanlık durumuna (the human condition) ışık tuttuğu bir sinematik anlatıdır. Filmin uluslararası yarışmalarda kabul görmesinin altında yatan sebeplerden biri de budur. Filmin senaristlerinden Sert şöyle der: "Dersu Uzala'dan, Saul'un Oğlu'na kadar bir tür yerelden evrensel insanın değişmeyen kadim hikâyesini anlatan öykülerin öne çıktığını görüyoruz. O anlamda bizim öykümüzün dramatik yapısından tutun bize ait bir mesele, ama dünyanın öbür ucundaki bir insanın da bir bağ kuracağı değişmeyen bir hikâyeye anlatma"yı⁶⁰ amaçladığı açıktır. İçinde bulunduğu sosyal bağlam ile uyumsuzluk yaşayan ve hayallerinin peşinden koşan Mehmet karakterinin izi Proppçu bir yaklaşımla bütün edebiyat tarihi boyunca sürülebilir ve Prometheus'tan Icarus'a, Galileo'dan Tesla'ya, Don Quixote'den Stephen Dedalus'a çeşitli karakterlerle koşutluk ya da çelişkileri bulunabilir. Gerçekten de bu yönüyle Mehmet evrensel bir karakter olmayı başarır. Mehmet'in yaslandığı iç ve dış hayal dünyası aslında insanın araştırılması anlamına gelir. Mehmet'in iç dünyası zengin ve derindir, Mehmet "hayal" ve "rüya" tarafıyla sanatçı ve azizlere yaklaşır. Dostoevski'nin Kumarbaz'da sorunlaştırıp araştırdığı, bilinmez kurcalanması fikri *Kalandar Soğuğu*'nun izleklerinden biridir. Nitekim "Kalandar Soğuğu bir hikâyeye anlatıyor size. Bir dünyanın, görmenizi istediğimiz bir dünyanın kapılarını açıyor. Ama bunu yaparken seyirciye sadece akıp giden bir olay silsilesi

⁶⁰ <http://www.haberler.com/kalandar-sogugu-nda-gerceklik-duygusuna-8815432-haberi/> 3 Ekim 2016.

sunmuyor. İnsanın bilinmezliğine dair, karanlık ve esrarlı dünyasını, arzularını ve ihtiraslarını, zaferlerini ve hezimetlerini anlamaya dair sorular soruyor.”⁶¹

Muzaffer’in (isim seçimi ironik) keçilerine kurt saldırdığında kaçan keçileri aramaları için Mehmet’ten yardım istediği sahnelerde yine arayış vardır. Doğa bütün öykü boyunca öznelardan biridir adeta. Breughel’in tablolarını hatırlatan çakalın boğduğu geyik ve avcı sahnesi gibi sahnelerde, daha önceki filmlerden esintiler vardır. Bu sahnelerde, doğa ve doğal olaylar “karakterin öyküsünü” anlatmada kullanılan simgesel ya da patetik unsurlar olarak görülebilir. İnsanlar doğayla birleşik ve gündelik yaşamları içinde resmedilirler. Breughel’de avdan elleri nerdeyse boş dönen bezgin ve yenik avcılar vardır. O tabloda aynı zamanda yüzyıllar ötesinde köyde yaşayan acelesiz insanları, gündelik telaş(sızlık)ları içinde işlerini yaparken izleriz. Bu film görsel olarak olduğu gibi bu tematik göndermeyle de Breughel’e Tarkovski üzerinden atıf yapar görünür. Sıradanlığın, gerçekliğin trajik ya da gülünç olmayan gizemli şiiridir bu. Filmin hikâye ritmi bu tür detaylarla özellikle bozulur ve yaylada yavaş yavaş akmakta olan zaman duyumsanır. Bu uzun sahnede Mehmet’in derede bulup çıkardığı ölmüş ve geriye derisi kalmış keçi, Tarkovski’nin “ölmüş ve çürümeye yüz tutmuş kuğu”sunu hatırlatır. Yaşamın döngüsü ve şiiri, yaşam ve ölüm bu sahnede buluşur.

Filmin hem sinematik hem de anlatsal boyutunun zirve bölümlerinden biri en sondaki Poyraz’ı arama bölümüdür. Filmin ana ritmine oranla en sık “cut”ların yer aldığı fakat buna rağmen, bütün geçişlerde konu “Poyraz’ın aranması” olduğu için zamanın olduğundan da yavaş aktığı, izleyicide bir umutsuzluk ve bıkkınlık duygusu yaratan sahnede öykü evreni içindeki (homodiyetetik) bütün unsurlar ve öykü evreni dışında yer alan unsurlar (müzik) tema, biçim ve biçem buluşmasını sağlar. Bu biteviye, oldukça uzun arama bölümü aynı zamanda bütün filmin ve yaşamın alegorisine dönüşür. Kaybettiği bir şeyi kaybı içinde ve umutsuzca aramanın canlandırıldığı bu bölümde ağır ve uzun çekimlerin yer aldığı görülür ve bu, izleyiciyi son sahneye hazırlamak içindir. “Arama” motifi izleyiciyi sıkacak derecede uzundur. Bu bölümde dikkat çeken sahnelerden birinde hiçbir oyunculuğa yer vermeksizin, Nazife Ana’nın ağıtlar yakarak yaylada Poyraz’ı araması hem belgesel açıdan hem de sosyal gerçeklik boyutunu imlemesi bakımından önemlidir. Yayla yerinde boğanın kaybolması ya da telef olması demek, çok büyük bir yıkımdır ve ağıt bunun göstergesidir.

⁶¹ <http://www.haberler.com/kalantar-sogugu-nda-gerceklik-duygusuna-8815432-haberi/3> Ekim 2016.

Sonuç

Karadeniz bölgesinin ve kendine has insanlarının, birçok roman, hikaye, şarkı ve filmde temsil edildiği bilinir ancak son yıllarda dünya çapında benzeri görülmemiş bir beğeni toplayan çalışma, *Cold of Kalandar* (2015) olmuştur. *Kalandar Soğuşu* son dönem Türk sinema yapımları arasında önemli bir yer edinmiştir. Film yeni gerçekçi bir perspektiften incelendiğinde, biçimci (formalist) olmayan gerçekçi bir tutum sergilediği; kurgu, montaj ve yardımcı sanatların rolünü asgariye indirdiği; toplumsal ve belgesel gerçekliği sinematik bir dille aktarmaya çalıştığı görülür. Ayrıca, kamera odaklamasının insan gözüne yakın şekilde ve ölçülü kullanıldığı; geniş ve derin planların sürekliliği bozmayacak şekilde uzun çekimlerle verildiği ve böylece izleyicinin sinematik imgenin içine dahil edildiği dikkat çeker. Öte yandan, müziğin olabildiğince az kullandığı *Kalandar Soğuşu*'nun hemen hemen tamamında 'multi-track' doğa seslerine ve güncel yaşamdaki doğal seslere yer verildiği ve bunun bilinçli bir tercih olduğu anlaşılır. Bütün gerçekçi tavır ve tutumuna rağmen, otör'ün bazı sahnelerde metafor, simge ve ikonografi kullandığı, ağır çekimlerle şiirsel bir atmosfer yarattığı; bütüncül anlamda şiirsel gerçekçi ya da büyüklü gerçekçi bir tavır taşımadığı fakat izleyiciyi gerçekliğin şiiri ve büyüyle buluşturmaya çalıştığı göze çarpar. Çözümenebilir anlatsal bir dizgesi ve doğrusal bir hikâyesi olan filmde, karakter iç ve dış dramatik çatışmaları içinde yansıtılır. Sinematik anlatının en büyük başarısı ise sıradan ve yerel insanların hikâyesini bütün insanlara ve evrensel bireyin deneyimine ışık tutacak şekilde aktarmasıdır. *Kalandar Soğuşu*'nun sıradan yaşantılar aracılığıyla evrensel temaları işlemeyi başarmış sinematik anlatı olduğunun altı çizilmelidir. Filmin asal insanlık durumunu yansıtırken ajitasyon ya da duygu sömürsü yapmadığı görülür. Bir metin olarak önceki metinlerle metinler arası ilişkiler kurduğu gözden kaçmayan filmin,⁶² sinema dilinin bugüne kadarki gerçekçi temsil deneyiminden yararlandığı anlaşılmaktadır. Filmin özellikle ikinci yarısında şiirsel gerçekçi sahneler vardır. Derin planlar ve durağan sahnelerin sayısının fazla olduğu film gerçekçi bir filmdir fakat içinde şaşılacak derecede şiirsel/büyütlü sahneler yer almaktadır.

⁶² Genette *Plimpsests*'te metinlerarsılığa değinirken Robert Bresson'ın *Les Dames du Bois de Boulogne* (1945) adlı filmde Diderot'nun diyaloglarını hatırlatan detaylardan örnek vererek metinlerarası geçişlerin çok yönlü ve dolaylı olabileceğine işaret eder. Hatta bu bağlamda Bazin'in şöyle dediğini aktarır: "Diderot'nun metni üzerinde gıcırdayarak kayan bir öncam sileceği bile onu bir Racine diyaloguna dönüştürmeye yeter", bkz. Genette, G., *Palimpsests, narrative in the second degree*. Trans. C. Newman-C. Doubinsky, Lincoln University of Nebraska Press, [1982] 1997, s., 286. Tabii Bazin'in biraz hümor katarak yaptığı bu tespit en küçük detayların bile böyle bir 'transformasyon'un ipucu olabileceğine işaret eder. Buna göre, filmin geçmiş metinlerle, destanlarla ve öykü kalıplarıyla metinlerarası kurduğu ilişkiler ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Söz gelişi, dağlar-kuyular zıtlığında bile böyle bir ilinti bulunabilir. Bu yönüyle bakıldığında, Kara'nın filmi Eco'nun deyimiyile bir 'açık yapıt'ır ve bize Şehrazâd'dan bir masal ya da Mesnevi'den bir hikâye anlatmaktadır.

Sinematik bir anlatı olarak, önemli ölçüde gerçekçi temsilin sınırları içinde kalan fakat bazı sahnelerde daha ikonografik bir tutum takınan *Kalandar Soğuğu*, yine de ‘senaryo’, ‘sinematik imge’, ‘kurgu’ ve ‘müzik’ unsurlarının salt sentezini yapmaktan özellikle kaçınır. Müzik ve kurgu gibi araçlar olabildiğince az kullanılarak sinemanın kendine özgü dili ön plana çıkarılır. Sonuç olarak, *Kalandar Soğuğu* yeni-gerçekçi unsurlarla modernist öğeleri buluşturmaya, sıradan insanların hikâyesinden evrensel bir destan çıkarmayı ve bunu modern ve yeni-gerçekçi bir sinema dili ile anlatmayı başarır.

KAYNAKLAR

AKÇA, Kerem, “Natüralist Dağ Filmi Yıpratıyor”, *Habertürk Kültür*, haberturk.com.tr 16 Eylül 2016.

BAUDRILLIARD, Jean, *Simülakrlar ve Simülasyon*, (Çev.) Doğu-Batı, Ankara 2016.

BAZIN, André, *What is Cinema?*, Trans. Hugh Gray. University of California Press, Berkeley-London, [1967], 2005.

BENJAMIN, Walter, *Fotoğraf Yazıları*, Kolektif Kitap, İstanbul 2019.

BERGER, John, *Görme Biçimleri*, (Çev.) Yurdanur Salman, İstanbul Metis, 2016.

BORDWELL, David - Kristin Thompson (1990). *Film Art: An Introduction*, McGraw-Hill Publishing, London 1990.

BÜYÜKKARCI, Orhun, *Analysis of Edgar Allan Poe's horror stories from the perspective of literary semiotics*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul 2018.

CHATMAN, Seymour. *Coming to Terms-The Rhetoric of Narrative in Fiction and Films*, Cornell University Press, New York 1990.

ÇIRAKLI, M. Zeki, *Anlatıbilim: Kuramsal Okumalar*, Hece Yayınları, Ankara 2015.

DEĞİRMENCİ, Koray, *Fotoğrafın İmgeleri: Temsil, Gerçeklik ve Dijital Çağda Fotoğraf*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2016.

DELEYTO, Celestino, "Focalization in Film Narrative", *Atlantis*, Vol: 13, No: 1(2), 1991.

DERSE, Soner, *Sinema Yazıları: Yedi Pencereden Yedinci Sanat*, Doruk, İstanbul 2017.

GENETTE, Genette, *Palimpsests, Narrative in the Second Degree*, Trans. C. Newman-C. Doubinsky, Lincoln University of Nebraska Press, [1982] 1997.

GOUDGE, Thomas A., "Peirce's Index." *Transactions of the Charles S. Peirce Society (Indiana University)*, Vol: 1, No. 2 (Fall, 1965), ss. 52-70.

GREIMAS, A. J. *Semiotics And Language: An Analytical Dictionary*, Indiana University Press, Bloomington 1982.

HAYWARD, Susan, *Cinema Studies: The Key Concepts*, Routledge - Taylor-Francis e-Library edition, London 2001.

KALELİOĞLU, Murat, *Yazınsal Göstergebilim: Bir Kuram Bir Uygulama*, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 2020.

ÖZDEN, Zafer, *Film Eleştirisi: Film Eleştirisinde Temel Yaklaşımlar ve Tür filmi Eleştirisi*, İmge, Ankara 2014.

PRINCE, Gerald, *Dictionary of Narratology*, Nebraska UP, Nebraska 2003.

RICEUR, Paul. *Time and Narrative*, Vol: 2, Trans. K. McLaughleen-D. Pellauer, University of Chicago Press, Chicago 1985.

RIMMON-KENAN, Shlomith, *Narrative Fiction*, Second, (Ed.) Routledge, London 2008.

SAYDAM, Barış, "Mustafa Kara: 'Doğayı Taklit Etmeye Çalıştık'", *Türk Sineması Araştırmaları*, tsa.org.tr, 2 Mayıs 2016.

SHINER, Larry, *Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi*, (Çev.) İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

STOR, Will, *Hikâye Anlatıcılığının Bilimi*, Timaş, İstanbul 2020.

TARKOVSKI, Andrey, *Mühürlenmiş Zaman*. (Çev.) Mazlum Beyhan, Agora, İstanbul 2016.

TURGUT, Alper, "Kalandar Soğuğu", *Beyaz Perde*, beyazperde.com, 11 Ekim 2016.

WHITHAM, Graham-POOKE, Grant, *Sanatı Anlamak*, (Çev.) Tufan Göbekçin, Hayalperest, İstanbul 2018.

VERANO, Lourdes E.-ÁLVAREZ, Efrén C., "Cinema As Change Mummified: Objectivity And Duration in André Bazin's Theory", *L'atalante*, S: 26 (July-December), 2018.

Söyleşi-Haber

"Kalandar Soğuğu" Tokyo'da Yarışacak: Mustafa Kara ile Söyleşi. <http://www.patikaa.com>. 12 Ekim 2015. 2 Ekim 2016

<http://www.haberler.com/kalandar-sogugu-nda-gerceklik-duygusuna-8815432-haberi/> [Bilal Sert ile Söyleşi] 3 Ekim 2016

<http://www.star.com.tr/yazar/yilin-en-iyi-turk-filmi-vizyonda-yazi-1142304/> 1 Ekim 2016.

SİNOP BALATLAR KİLİSESİ YAPI TOPLULUĞU KAZISI: ORTODOKS-HİRİSTİYAN MEZARLARINDAN ÇIKARILAN GEÇ OSMANLI DÖNEMİNE AİT TAKILARIN TEKNİK VE DESEN ÖZELLİKLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ*

Feray KORUCU YAĞIZ**

ÖZ

Kendisini güzel hissetmek ve etrafına güzel görünmek isteyen insan tarafından, bu ihtiyacı giderilmesine yönelik üretilen takıların tarihsel süreç içerisinde insan hayatında hep var olduğu görülmüştür. Öyle ki gücün, asaletin, estetik zevkin ve inancın sembolü olarak görülen takıların zaman içerisinde kullanımlarında meydana gelen değişimleri, bu alanda başlı başına bir yaratım gerçekleştirilmesini ve bu durumla ilişkili olarak bir sanat kolu meydana getirilmesini sağlamıştır. Bu sanat sahası içerisinde her bir eserin; malzeme, form özellikleri, yapım teknikleri özellikle süslemede kullanılan değerli, yarı değerli taşların, organik, inorganik malzemeler üzerinden tetkikinin yapılması, eserlerin dönemsel değişim ve gelişim süreçlerindeki evriminin belirlenmesini olanaklı hale getirmiştir. Sınır ve kapsamı belli olan her bir detaylı çalışmayla eserin ait olduğu kültürün izleri en net şekliyle tartışılabilmiştir. Bu araştırmada, Prof. Dr. Gülgün Köroğlu'nun başkanlığında 2010 yılından beri sürdürülen Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında mezarlık alanında, mezar buluntusu olarak ele geçen takıların ve bu grupta kullanılan diğer aksesuarların genel bir değerlendirmeyle tanıtılması amaçlanmıştır. Dönemin dinsel, kültürel ve sanatsal zevkini yansıtan malzeme gruplarının teknik ve desen özelliklerinden hareket edilerek yapılan inceleme ve değerlendirmeyle geç XVII-XX. yüzyıl tarihleri arasında, Geç Osmanlı Dönemi'nde yaşayan Ortodoks-Hıristiyan halkın yaşam biçimlerinin takı zevki, takılara yüklenen anlam ve ölümün algılanışı hususunda belli çözümler yapılması ve konuyla ilgili genel bir perspektif yaratılması hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Balatlar Kilisesi, Geç Osmanlı Dönemi, Ortodoks-Hıristiyan cemaat, takı.

* *Gönderim Tarihi: 15.09.2020. Kabul Tarihi: 24.12.2020.* Bu araştırma 2017 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Gönen Meslek Yüksek Okulu tarafından düzenlenen *Geçmişten Günümüze Kuyumculuk Sempozyumu (Arkeo-Metalurji, Arkeo-jeoloji, Arkeo-Gemoloji) GÖNKUYSEM'de, "Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısı: Geç Osmanlı Dönemi'ne Ait Takılar"* başlığı altında sunulan sözlü sunumdan üretilmiştir.

** *Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İSTANBUL. feray.korucu@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2208-7330.*

**EXCAVATION OF SINOP BALATLAR CHURCH BUILDING
COMPLEX:AN EXAMINATION OF TECHNICAL FEATURES AND
PATTERN CHARACTERISTICS OF THE JEWELLERY FROM THE
ORTHODOX-CHRISTIAN TOMBS IN THE LATE OTTOMAN PERIOD**

ABSTRACT

People have always used jewellery for aesthetic purposes. In history, surveys to date reveal that jewellery is a recurrent symbol: a sign of power, nobility, courtly aesthetic, and belief. Therefore, jewellery has appeared as a significant material or object used in the arts and jewellery making has developed to serve the above purposes. When we examine the pieces in terms of their material and technique, they show some specific characteristics. The examination of materials reveals formal elements and various construction techniques. It is seen that particularly precious and semi-precious stones used in decoration. Hence, organic and inorganic materials made it possible to determine the evolution of the works regarding the change and development of jewellery making. This research aims to reveal and discuss the findings of Sinop Balatlar Church Building Community Excavation. It has been carried out since 2010 under the presidency of Gülgün Koroğlu. The examination of the jewellery works aims to clarify the traces of the culture to which each piece belongs. The study introduces the jewellery pieces and other accessories found in graves. The study examines them concerning their technical features, formal characteristics and material. Accordingly, it classifies them regarding the period's religious, cultural and artistic taste in the late XVII-XX. It aims to make specific analyses on the taste of jewellery, the meaning attributed to jewellery and the perception of death in the Orthodox-Christian community in the Late Ottoman Period, and create a perspective on the subject.

Keywords: Balatlar Church, Late Ottoman Period, Orthodox-Christian community, jewelry.

1. Giriş

Bu çalışmada; antik dönemin önemli bir liman kenti olan ve bu misyonunu günümüze kadar koruyabilen Sinop'ta, şehrin önemli bir ibadet merkezi olan Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve tarihlendirmeleri 17.-20. yüzyıllar arasına yapılan Hıristiyan mezarlarından gün ışığına çıkarılan takıların genel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Orta Bizans Dönemi'nden itibaren (XII. yüzyıl) kent içinde yaşayan Hıristiyan tebaa için önemli bir tapınak olan, etrafı bu insanlarca mezarlık alanı olarak kullanılan, bu kullanımı XIX. yüzyıla kadar devam eden yapıda yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve bu çalışma kapsamında tasnif ve değerlendirmesi yapılan eser grubuyla dönemin sosyal ve kültürel başta olmak üzere ekonomi ve inanç sistemleri gibi pek çok unsuru anlaşılabilir hale gelmiştir. Eserlerin malzeme ve teknik olarak incelenmesi, toplum olarak dönem insanların ekonomik ve sanatsal yeterliliklerinin ve hatta moda anlayışlarının tartışılabilmesini kolaylaştırmıştır. Konu hakkında başlı başına temel teşkil

edebilecek bir kaynağı referans alamadığımız sahada, en geniş ve önemli bilgiler elbetteki takı grubu içerisinde incelenen malzemelerin verdiği ipuçlarıyla çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda ele alınan eserler, kendi içerisinde belli bir kategori yaratacak şekilde sınıflandırılmış, sınıflandırılan her eser grubu malzeme ve süsleme özellikleri temel alınarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

2.Sinop ve Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısı Hakkında Genel Bilgi

Sinop, Miletli koloniciler tarafından M.Ö. 630 yılında,¹ Karadeniz kıyı şeridinde, Anadolu'nun kuzey yönünde uç noktası² olan İnceburun'a, doğu yönünden bağlanan Boztepe Burnu berzahında, bir kale-şehir olarak kurulmuştur. Doğal bir liman şehri olarak tarih boyunca³ doğu yönünde gelişen kent, sahip olduğu konumu, doğal güzellikleri ve buna paralel olarak gelişen yerleşim özellikleriyle geçmişten günümüze tüm toplum ve milletler için önem arz etmiştir.⁴

Karadeniz, Anadolu ve Büyük Akdeniz gibi bölgesel ekonomik sistemlerin içerisinde bir liman kenti olması sebebiyle küçük çaplı bir ekonomik organizasyon olarak ön plana çıkan Sinop,⁵ tüm bu vasıflarıyla dolaylı olarak kent hakkında araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için de büyük önem taşımıştır. Öyle ki, pek çok tarihçi, kent tarihini baz alarak birçok araştırma yürütmüş ortaya konulan sonuçlarla Antik Dönem'den Modern Çağ'a kadar şehrin, geçirmiş olduğu tüm dönüşüm, tanımlanmaya ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Strabon, İbn-i Batutta, Evliya Çelebi gibi önemli tarihçi yazarların ortaya koyduğu eserlerle, kent tarihinin en eski dönemleri, XIX. ve XX. yüzyılın seyyahlarının ortaya koyduğu eserlerle ve XXI. yüzyılın arkeolog ve tarihçilerinin yürütmüş olduğu çalışmalarla antik kentin modern kente dönüşümü, kolaylıkla takip edilebilmiştir.⁶

¹ Claire Barat, "La ville deSinope, Reflexions Historiques et Archeologiques", *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Leiden-Boston 2012, s. 25.

² Scott Redford, "The Seljuqs of Rum and the Antique", *Muqarnas*, Vol. 10, America 1993, s. 151.

³ Michael E. Martin, "Some Miscellaneous Notes on the Town and Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers' Accounts", *Anatolian Studies*, Vol. 48, Ankara 1998, s. 175.

⁴ Robert D. Ballard, "Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey", *American Journal of Archaeology*, Vol. 105, No. 4, America 2001, s. 608.

⁵ Owen Doonan, "Sinop Landscapes: Towards an Archaeology of Community in the Hinterland of a Black Sea Port", *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Leiden-Boston 2012, s. 177.

⁶ Dominique Kassab Tezgör, "Sinope Un Etat de la Question Apres Quinze ans de Travaux Introduction" *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Leiden-Boston 2012, s. 3.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin izin ve destekleriyle Prof. Dr. Gülgün Köroğlu başkanlığında devam ettirilen, Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısı, kent tarihine tüm ayrıntılarıyla vakıf olabilmemizi sağlayacak en güncel bilimsel çalışma olarak karşımıza çıkmıştır.⁷ Şehrin yerleşim özellikleri ve mimari geçmişini takip ederek kentin kültürel ve sosyal yapısını ve bunun bir uzantısı olarak gelişen sanatsal gelişimini, Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu üzerinden değerlendirerek tüm detaylarıyla bilim sahasına sunmayı hedefleyen bu çalışma, fiili olarak 2010 yılında başlamıştır.

Sinop il merkezi Ada Mahallesi, 24 pafta, 251 ada, 2. parselde yer alan,⁸ etrafı günümüz yerleşim birimleriyle çevrili olan, Geç Roma, Erken Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ne ait evreleri bünyesinde barındırdığından kent içerisindeki en önemli yapı kalıntılarından biri olarak görülen, Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu, bilimsel yayınlarda ve halk arasında "*Balatlar Kilisesi*"⁹ ya da "*Mitridates Sarayı*"¹⁰ adıyla tanımlanmıştır. Efsanevî kahraman kral, Mithridates'in sarayının Sinop'ta olduğuna dair gelişen inanç, yapının isimlendirilmesi üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki, Latince saray anlamına gelen "*Palatium*" kelimesinin, yıllar sonra "*Balat*" ismine dönüştüğüne inanılmış ve yapı ortaya çıkan bu isimle tanınır hale gelmiştir.¹¹

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu'nun, Antik Dönem geçmişi ile ilgili tarihi ve filolojik kaynaklar net bilgiler sunmasa da yapılan arkeolojik kazı çalışmaları vasıtasıyla bu büyük programlı yapı kompleksi hakkında geniş bilgilere ulaşılmıştır. Haç planlı iki büyük mekân ve bu mekânlarla bağlantılı dikdörtgen planlı büyük bir salondan oluşan, uzun kullanım süreci içerisinde farklı toplumlar tarafından, her dönemin ihtiyacına binaen farklı işlevsel özel-

⁷ Gülgün Köroğlu, "2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. III, Malatya, s. 65.

⁸ Hande Günözü, "Sinop Balatlar Kilisesi (Sinope Koimesis Kilisesi) Duvar Resimlerinin Korunmasına İlişkin Öneriler" *Art-Sanat*, S. 3, İstanbul 2015, s. 98.

⁹ Gülgün Köroğlu, "2011 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C: III, Çorum 2012, s. 314.

¹⁰ W. E. Curtis, *Around the Black Sea Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circassia Daghestan, The Crimea Roumania*, Newyork 1911, s. 27.

¹¹ Michale E. Martin, "Some Miscellaneous Notes on the Town and Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers' Accounts", *Anatolian Studies*, Vol. 48, Ankara 1998, s. 177; Winfield D. Bryer, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 79; HOJTE, Jakob Munk, "The Death and Burial of Mithridates VI." *Mithridates VI and The Pontic Kingdom*, Denmark 2009, s. 124; Filiz İnanan, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı Sırlı Bizans Seramik Buluntularının Ön Değerlendirmesi/An Assessment for the Byzantine Pottery from the Excavation of Balatlar Church Sinop Turkey", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 15, Ankara 2014, s. 147.

likler kazandırılarak kullanıldığı bilinen yapının, Roma Dönemi'nde (II-III. yüzyılda.) bir imparatorluk hamamı (thermae) olarak inşa edildiği tespit edilmiştir.¹²

Dünya mimarlık tarihine anıtsal eserler kazandırarak bu alanda adını tarihe altın harflerle yazdıran Roma İmparatorluğu'nun mimari kurulumdaki becerisinin ve teknik anlamdaki bilgisinin inceliklerini gözlemleyebilmemize olanak sağlayan Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu, bir bütün olarak varlığını günümüze kadar koruyamamış, yaklaşık 5-6 m. yüksekliğindeki dış duvarlar haricinde yapıya ait diğer birim ve elemanların zamana karşı direnç gösteremediği görülmüştür. Yüksek duvarların çevrelediği alanın içerisinde taşıyıcı elemanlara ya da zemine ait herhangi bir kalıntı ya da ize rastlanılmaması bu durumu doğrulamıştır.

Kamulaştırma sahasının içerisinde olan alanla birlikte değerlendirildiğinde döneminde muazzam boyutlarda olduğu konusunda hem fikir olunan, II-III. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden kent içi iskân izlerini günümüze taşıyan Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu'nun, stratigrafik olarak incelendiğinde adeta bir höyüğü andırdığı tespit edilmiştir. Tabaka olarak farklı kültür evrelerine ev sahipliği yaptığı görülen yapının, bu farklı evreleri, yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonrasında elde edilen bilgilerle tüm detaylarıyla bilinen bir konu haline getirilmeye çalışılmıştır. Yapının kullanım sürecinin anlamlandırılması ve yapıda kullanıma bağlı olarak meydana gelen değişimlerin kronolojisinin belirlenmesine gayret edilmiştir.

Dönem ve doğal olarak farklı kültür biçimlerine ev sahipliği yapan Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu'nda konumuz itibarıyla bizler için önem arz eden esas kullanım evresini, XVII. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlendirilen “*son dönem kullanım evresi*” oluşturmuştur. Öyle ki Orta Bizans Dönemi'nde kiliseye ve onun hizmetinde kullanılan bir mezarlık alanına dönüştürülen yapı, bu evrede bu görevle kullanılmaya devam etmiş; XX. yüzyıla kadar Rum Ortodoks Manastır Kilisesi olarak kullanılan alandan elde edilen tüm verilerle yapının hizmet sunduğu tebaanın kendi yaşamına dair geliştirmiş olduğu algı ve anlamlandırmalar çözümlenebilmiştir.

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında gayrimüslim vatandaşların yaşamına dair zengin bilgilere erişilmesini sağlayan en önemli veri kaynaklarının -100 cm'den -300 cm'ye kadar olan toprak seviyesinden gelen mezarlar vasıtasıyla ortaya çıkarıldığı görülmüştür. Ölümünden sonra başka bir hayatın var olduğuna inanan toplumun, ölümlerini inanç esaslarına bağlı kalarak şahsi eşyaları ile gömmesi ya da ölüm algısı içinde gerçekleştirdikleri geleneklerde farklı uygulama tiplerine yer vermesi bir bütün olarak bakıldığında kültür olarak ortaya konulan sanatsal zevklerin tahlilinin yapılmasını olanaklı kılmıştır. Maddi

¹² Gülgün Köroğlu, “2011 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C: III, Çorum 2012, s. 513; Owen Doonan, *Sinop Landscapes Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, America 2011, s. 99.

kültür varlığı gibi genel bir başlığın altında önemli bir alt başlık olarak yer alan ve mezarlara hediye olarak bırakılan takıların da bu olanağı sağlayan en önemli veri gruplarından birini oluşturduğu söylenebilmiştir.

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında Geç Osmanlı Dönemi mezarlarından gün ışığına çıkarılan, farklı malzeme gruplarından değişik desen çeşitlerini örnekleyecek şekilde tasarlanmış olan takılar genel olarak kemer tokaları, bilezikler, yüzükler, küpeler, kolye ve kolye uçları, haç sarkaçlar, boncuklar, saç tokaları ve topuz taracları olmak üzere sekiz alt başlık altında incelenebilmiştir. Bir toplumun kimliği hakkında önemli verilere erişilmesini sağlayan bu malzeme gruplarının detaylı aktarımı, aşağıda en net biçimiyle anlatılmaya çalışılmıştır.

3.Sinop Balatlar Kilisesi Kazısında Ortaya Çıkarılan Hristiyan Mezarlarında Ele Geçirilen Takılar

3.1.Kemer Tokaları

Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, yapılan arkeolojik kazı çalışmalarıyla, gayrimüslim vatandaşlara ait mezarlardan iki bronz ve bir gümüş olmak üzere toplamda üç adet kemer tokası gün ışığına çıkarılmıştır (Bkz. Tablo 1). Ölen kişilerin kıyafetleriyle sonsuzluğa uğurlanması geleneğine bağlı olarak mezarlardan çıkarılan bu malzemeler, dönemin giyim kuşam modası hakkında bilgiler verdiği gibi sahip olduğu form ve maddesel özelliklerle mezardaki bireyin statüsü hakkında da geniş bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Malzeme grubu içerisindeki en çarpıcı örneği, ustalıklı yapılmış, gösterişli gümüş kemer tokası oluşturmuştur (Bkz. Tablo 1Kat. No. 1). Bir din adamının kıyafetinin tamamlayıcı bir öğesi olarak kullanıldığı düşünülen kemer tokası, yapının VIII. No.'lu mekânında, mekânın kuzey haç kolunda yer alan mezarlık alanından gün ışığına çıkarılmıştır. Bakır oranı fazla olan kemer tokası, badem biçimli iki plağın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu iki plağı birleştiren kancanın uç kısımlarına ergonomik işlevinin yanında, estetik görünümü tamamlamak adına yivler açıldığı gözlemlenmiştir. Badem biçimli kemer tokasının iç kenar süslemeleri, formun bütününe uygun şekilde tasarlanarak filigran (telkâri) tekniği ile yapılmıştır. Kemer tokasını oluşturan badem biçimli panellerin orta noktasına sıvama mihlama tekniğiyle sedef bir plaka yerleştirilmiştir. Eserdeki süsleme sedef malzemenin yüzeyine etrafı bitki dalı şeklindeki çentiklerle çevrelenmiş tavus kuşu ya da kartal olabileceği düşünülen bir hayvan figürünün yerleştirilmesiyle sonlandırılmıştır.¹³

Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, yapılan arkeolojik kazı çalışmalarıyla gün ışığına çıkarılan bronzdan yapılmış diğer iki kemer tokasının gümüşten yapılmış örnekle karşılaştırıldığında oldukça basit şekillendirmelerle

¹³ Z. Kuşoğlu, *Tılsımdan Takıya*, İstanbul 1998, s. 102-120.

ortaya konulduğu anlaşılmıştır. (Bkz. Tablo 1-Kat. No. 2-3). Zamanın etkisiyle malzemeler üzerinde yoğun bir oksitlenme meydana geldiği tespit edilmiştir. Ucu büyük boyutlu bir kancayla sonlandırılan dikdörtgen formlu kemer tokasının dönemi tam olarak tarihlendirilememiştir. Eserin, Selçukluların son çağlarına ait olabileceği düşünülmüştür (Bkz. Tablo 1-Kat. No.3).

Sinop Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, kemer tokalarının dışında mezarlardan yine tekstille alakalı metal malzemelerin çıktığı da görülmüştür. Gün ışığına çıkarılan kıyafetlerdeki metal aksanların her ne kadar kemer tokası olmasa da bu çalışma kapsamında kemer tokası başlığı adı altında incelenmesinin yanlış olmayacağı düşünülmüştür. Tablo 1-Kat. No. 4'te tanıtılan eser, bu malzemelerden birini oluşturmuştur. Bronzdan yapıldığı anlaşılan eserin agraf tarzında bir işlevi olduğu düşünülmüştür. Gruptaki son eseri ise küçük boyutlu, kurşundan yapılmış obje oluşturmuştur (Bkz. Tablo 1-Kat. No.5). Bir çocuk mezarından gün ışığına çıkarılan obje, muhtemelen döneminde bir pantolon askısı olarak kullanılmıştır. Objenin arkasındaki klips şeklindeki tutacak bu kullanıma işaret etmektedir.

3.2. Bilezikler

Mevcut buluntular arasında dikkat çeken bir diğer takı grubunu bilezikler oluşturmuştur (Bkz. Tablo 2). Eserlerin farklı ebatları, takıların farklı yaş grubundaki insanlar tarafından kullanıldığına işaret etmiştir. Bu başlık altında toplanan eserler, yapımda kullanılan hammadde baz alınarak iki başlık altında incelenebilmiştir. Birinci alt başlığı metalden yapılmış bilezikler oluşturmuştur (Bronz, elektrik ve gümüş). Bu gruptaki en çarpıcı örnek elektrumdaki yapılmış bilezik olarak tanımlanabilmiştir (Bkz. Tablo 2-Kat. No. 6). Enli, şerit formda hazırlanan bileziğin, yüzeyi boyunca uygulanan bezemenin, dönemsel özellikleri içinde barındıran motifler içerdiği görülmüştür. Geometrik kompozisyondan oluşan bezeme, malzemenin yüzeyine repousse tekniği ile işlenmiştir. Bir diğer dikkat çekici örneği gümüşten yapılmış, basit şekillendirmeli, altı adet bilezik oluşturmuştur (Bkz. Tablo 2-Kat. No. 7). 2016 yılında IV No.'lu mekân IV h No.'lu açmada yapılan kazı çalışmaları esnasında ele geçen eserler, genç bir kadın mezarından gün ışığına çıkarılmıştır. Karnı üzerinde kolları çapraz duracak şekilde mezar çukuruna yerleştirilmiş bireyin her iki bileğinde üçerli sıra halinde bulunan bileziklerin üzerinde herhangi bir bezeme unsuruna yer verilmemiştir. Mezardan bilezikler haricinde çıkarılan eserler, mezar sahibinin zenginliğine işaret etmiştir.

Bilezik başlığı altında yer alan ikinci alt başlığı cam bilezikler oluşturmuştur. Yapılan kazı çalışmalarında takı olarak bilezik grubu içerisinde en çok cam bileziklerle karşılaşıldığı görülmüştür. Bu durum farklı ebatlarda yapıldığı görülen bu takıların, toplum içinde çok kullanıldığına işaret etmiştir. Kolay erişilebilen ve bu nedenle düşük maliyetle ortaya çıkan eserler genellikle kadın ve çocuk mezarlarından gün ışığına çıkarılmıştır. Kimisi kol, kimisi ise kolda

dirseğin yukarısında yani pazu bölümünde kullanılan bileziklerin bezemesinin sade olduğu gözlemlenmiştir. Desen yerine camda kullanılan farklı renklerle yapılan süsleme dikkat çekicidir (Bkz. Tablo 2-Kat. No. 8-9).

3.3. *Yüzükler*

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında gün ışığına çıkarılan bir diğer önemli takı grubunu yüzükler oluşturmuştur (Bkz. Tablo 3). Yapılan çalışmalar sonucunda bu gruba dâhil edebileceğimiz toplamda 20 adet buluntu gün ışığına çıkarılmıştır. 13 tanesi bronzdan yapılan yüzüklerin, 7 tanesi de elektrumdan yapılmıştır. Genellikle sade şekillendirmelerin hâkim olduğu bezemede bazen de değerli ve yarı değerli taşlar kullanılarak eser yüzeylerinde farklı görünümde elde edilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Bezeme amaçlı kullanılan taşlar farklı mihlama teknikleri kullanılarak yüzey üzerine yerleştirilmiştir. (Bkz. Tablo 3-Kat. No. 10-11-14). Farklı parmak ölçülerinde olan bu yüzüklerin arasında çok küçük ölçülerde yapılmış yüzüklerin de olduğu görülmüştür. Genellikle sade şekillendirmelerle yapılan bu yüzüklerin çocuklar tarafından kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir (Bkz. Tablo 3-Kat. No. 13). Bazı yüzük kaşlarında yazı, figür ve rakamlara da rastlanmıştır (Bkz. Tablo 3-Kat. No. 12). Fakat bunların tam olarak ne anlama geldiği henüz tespit edilememiştir. Yüzüklerin, kullanılan malzeme, uygulanan form ve yapılan desenle döneminin modasını yansıtır halde tasarlandığı söylenebilir.

3.4. *Küpeler ve Küpe Parçaları*

Zamanın yıpratıcı etkisine maruz kalarak çoğu yoğun korozyona uğramış şekilde mezarlardan çıkarılan küpeler, alanın bir diğer önemli takı grubunu oluşturmuştur (Bkz. Tablo 4). Tahrip olmuş halde gün ışığına çıkarılan küpe ve küpe parçalarının yapımında ana malzeme olarak genellikle altın ve elektrum kullanıldığı tespit edilmiştir. Basit şekillendirmelerin hâkim olduğu bezemede kimi zaman değersiz taşlar kullanılarak farklı bir görsellik elde edilmeye çalışıldığı gözlemlenmiştir. Bezemede farklılık yaratan en güzel eserlerden biri, yüzey buluntusu olarak gün ışığına çıkarılan eşi olmayan tek altın küpe olmuştur (Bkz. Tablo 4-Kat. No. 15). Halkası şarnelden (Levha halindeki metale boru formunun verilmesi işlemine denir. Deformasyonlara maruz kalmasını önlemek amacıyla, geçmiş dönemlerde şarnel içi, kil vb. malzemelerle doldurulmaktaydı) yapılmış olan küpenin bezemesini, sıvama mihlama tekniği ile mihlanmış, yeşil renkli küçük bir taş oluşturmuştur. Sadece bu eser bu gruptaki bezemeyi örneklendirmemiştir. Granülasyon (güherse) tekniği ile yapılmış bezemesi ortasına delikli beyaz inci eklenerek tamamlanmış altın küpe de bu grubu örnekleyen bir eser olarak karşımıza çıkmıştır.

Altın küpeler dışında ana malzemede elektrumun kullanıldığı küpelerde dikkat çekicidir. Üzerinde sarkaçlar yer alan basit halka formundaki küpe ile (Bkz. Tablo 4-Kat. No. 16) telkârî tekniği ile yapılmış, alt noktası küpenin

bütününe uygun boyutta olan küçük beyaz bir inci ile sonlandırılan küpe (Bkz. Tablo 4-Kat. No. 18) bu grup küpelere örnek verilebilmiştir.

3.5. Kolye ve Kolye Uçları

Balatlar Kilisesi, Rum/Ortodoks mezarlarından gün ışığına çıkarılan bir diğer önemli takı grubunu kolye ve kolye uçları, oluşturmuştur. Alandan çıkan diğer eser gruplarıyla karşılaştırıldığında sayıca daha az olduğu görülen buluntuların, altın ve gümüşten yapılmış örnekleri görülse de genellikle elektrik ve bronzdan yapıldığı tespit edilmiştir. Elektrik ve bronzdan yapılmış kolye uçları doğal etkenler sebebiyle deforme olmuş şekilde günümüze ulaşmıştır. Genellikle içi boş, minik bir küre ya da su damlası formunda tasarlanan eserlerin (Bkz. Tablo 5-Kat. No. 21) çoğunun üzerinde kalın bir korozyon tabakası oluşmuştur. Çok az örnekle de takip edilebildiği kadarıyla elektrik ve bronz haricinde altın ve gümüşten yapılmış kolye uçlarıyla da karşılaşmıştır (Bkz. Tablo 5-Kat. No. 19-20). Ana malzemesi altın olan sadece bir örnek günümüze kadar gelebilmeyi başarmıştır (Bkz. Tablo 5-Kat. No. 19). İnce bir plak halinde işlenen ve yassı bir su damlası formunda olan bu eserin, üzerinde herhangi bir bezeme unsuruna yer verilmediği görülmüştür.

3.6. Haç Sarkaçlar

Benimsenen inanç doğrultusunda ölümden sonraki bir hayatın varlığına inan gayrimüslim vatandaşların mezarlarından çıkan bir diğer önemli veri grubunu haç sarkaçlar oluşturmuştur (Bkz. Tablo 6). Kötülüklerden koruyucu ve imanı güçlendirici bir etkisi olduğu düşünülen haç sarkaçlar, dini açıdan önemli bir sembol olarak görülmüş ve mezarlara simgenin ötesinde taşıdığı anlam için bırakılmıştır. Bu sebeple her yaşta insan grubunun mezarlarında bu gruptaki aksesuarlarla çokça karşılaşmıştır. Şekillendirme açısından belli temellere oturtulan sarkaçlarda, bezeme olarak farklı kompozisyonlar yer alabilmiştir. Sarkaçların kimisi geometrik desenlendirmelerin hâkim olduğu bir süsleme kompozisyonu ile (Bkz. Tablo 6- Kat. No. 22) kimisi de figürlü süslemelerin yer aldığı bir kompozisyonla bezenmiştir (Bkz. Tablo 6- Kat. No. 24). Figürün yer aldığı kompozisyonlarda, kompozisyonu oluşturan ana tema genellikle çarmıhtaki İsa betimi ya da orans duruşunda duran aziz-azize ya da Meryem tasviri olmuştur. Süsleme bakımından temel içeriği taşıyan haç sarkaçların genellikle bronzdan yapıldığı görülmüştür. Fakat istisnai durumlarda bulunmaktadır. Bu grupta çıkan eserler arasında sedeften (Bkz. Tablo 6- Kat. No. 23) ya da kurşundan yapılmış eserlerle de karşılaşmıştır.

3.7. Boncuklar

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, Rum Ortodoks tebaaya ait mezarlardan tam ya da tama yakın takıların yanı sıra farklı takı gruplarının oluşumunda kullanıldığı düşünülen çok sayıda boncuk da gün ışığına

çıkarılmıştır (Bkz. Tablo 7). Genellikle kemik, bronz, gümüş, cam ve plastik benzeri dayanıklı bir malzemeden yapıldığı görülen boncukların çoğunluğunun, elektrik adı verilen metal alaşımlı bir malzemeden ve bronzdan yapıldığı görülmüştür.

Küre şeklindeki içi boş takı tamamlayıcıları (Bkz. Tablo 7- Kat. No. 27), nazar boncuğu niyetine kullanıldığı düşünülen mavi renkli cam veya plastik benzeri malzemeden yapılmış küçük boncuklar (Bkz. Tablo 7- Kat. No. 26) ve bütünlüğünü koruyarak günümüze ulaşabilmeyi başarmış tespahler (Bkz. Tablo 7- Kat. No. 25), bu eser grubunu örneklendiren malzemeler olarak değerlendirme kapsamına alınmıştır.

3.8. Saç Tokaları ve Topuz Tarakları

Takı sınıfında kullanılan en dikkat çekici süs eşyalarından birini saç tokaları ile topuz tarakları oluşturmuştur (Bkz. Tablo 8). Çünkü bu malzemeler vasıtasıyla dönemin modası ve kişilerin ekonomik durumları kolaylıkla incelenebilmiştir. Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında Rum Ortodoks kadın mezarlarından çıkarılan çok sayıdaki saç tokası ve topuz tarağı da bu anlamda bizler için büyük önem taşımıştır. Malzemenin sunduğu veri eşliğinde mezarların (statüyü belirtmesi anlamında) tanımı yapılabilmüş diğer takılarla da olduğu gibi dönemin modası hakkında belli bir fikir sahibi olunabilmıştır.

Yapılan incelemelerle, XIX. yüzyıl Avrupa modasının Anadolu'daki esintilerine işaret eden bu malzemelerin çoğunun, fildişine alternatif olarak üretilmiş sentetik bir malzeme olan galalitten yapıldığı anlaşılmıştır. Malzemenin temininin kolay ve ucuz olması tarak ve tokaların bu malzemeden yapılmasına rağbeti artırmış olmalıdır. Bu durum doğrudan üretim aşamasını da etkilemiştir. Sahada seri üretime geçilmiş ve toplumun her kesimi bu materyallere kolayca ulaşabilmiştir.

Malzemenin dışında eserlerde dikkat çeken bir diğer unsur bezeme olmuştur. Sade ve yalın, ekonomik durumla bağlantılı olarak ihtişamsız bir bezeme tarzı geliştiren toplum, bu alandaki eserlerini de bu çerçeveye uygun şekilde sunmuştur. Galalit malzemeden yapılmış, üzerinde parlak taşların bulunduğu metal detaylı topuz tarağı (Bkz. Tablo 8-Kat. No. 28) ile galalit malzemeden yapılmış, üzerinde melek kanatları motifleri bulunan çeşitli boylardaki topuz tarakları ve saç tokaları, bezemedeki sadeliği örnekleyen eserler olmuştur (Bkz. Tablo 8-Kat. No. 29) Yapılan kazı çalışmalarıyla galalit tarakların yanı sıra aynı kültüre ait bronzdan yapılmış topuz tokalarının da gün ışığına çıkarıldığı görülmüştür. 2016 yılında, bir kadın mezarından çıkarılan basit form ve şekillendirmeler yapılarak oluşturulduğu görülen buluntu, bu durumun en net örneği olmuştur (Bkz. Tablo 8- Kat. No. 30).

4. Değerlendirme

Estetik kaygıyı giderici bir öge olarak kullanılan takı, tarihte insanlar tarafından çoğunlukla asalet ve güç sembolü olarak kullanılmıştır. Maddenin görkemi arkasına gizlenen bu özellik, her daim insanı cezbetmiştir. Çünkü insan kendisini güzel görmek istemiş ve sahip olduğu bu ihtişamlı görüntüyle etrafındakilerini tesiri altına almak istemiştir.

Geçmişten günümüze, temelde süslenme ve güzel görünme ihtiyacını karşılamak için kullanılan takılar, ikincil planda sadece belli bir statü ve gücü temsil etmek için kullanılmamıştır. Ait olduğu kültürün sanatsal anlamdaki zevkini bütünüyle yansıtan bu malzemeler, aynı zamanda insanlar tarafından farklı şekilde anlamlandırılmış ve bu nesnelere manevi olarak belli bir değer yüklediği görülmüştür. Bu nedenle zaman içerisinde, süs ögesi olarak kullanılan takıların bu kullanımları dışında tılsım, dilek, uğur, şifa, bereket, kötülükleri kovucu veya kötülüklerden koruyucu objeler olarak kullanıldığı görülmüştür.¹⁴

Tarih öncesi ve sonrası dönemlerde takı sanatı alanında elde edilen başarı Anadolu topraklarında gelişen takı sanatı için elbette ki bir temel oluşturmuştur. Fakat sahadaki gerçek atılım, ticaret vasıtasıyla meydan gelen kültür etkileşimiyle yaşanmıştır. Yapılan ekonomik faaliyetlerle hem coğrafya hem de gelenek olarak birbirinden uzak kültürler bir araya getirilmiş, farklı uygulamalar geçmişten gelen miras da dâhil edilerek ortak bir paydada buluşturulmaya çalışılmıştır. Bütün bu çabanın sonucunda; altın, gümüş, bakır, yarı değerli ve değerli taş, inci, cam gibi farklı sınıflardaki pek çok malzemenin kullanılmasıyla sınırsız biçim, renk ve ışıktaki, ihtişamıyla göz kamaştıran binlerce eserin yaratımı gerçekleştirilmiştir. Saygınlık, sosyal statü ve güç temsili olan bu nesnelere Anadolu topraklarında tahminin ötesinde zengin bir çeşitlilik var edilmiş zirve ise Osmanlı döneminde yaşanmıştır.

Tarih boyunca, bütün medeniyetlerde, her kültürün en yalın ifade şekli olarak karşımıza çıkan takı sanatı, Osmanlı Dönemi'nde de bu kimliğiyle karşımıza çıkmıştır. Devletin siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve sanatsal yapısı bu sanat dalı kapsamında verilen eserler üzerinden, kullanılan malzeme, belirlenen renk, başvurulan teknik, seçilen motif ve bu motiflerin taşıdığı ikonografik anlam gibi daha türetilebilecek pek çok özellik dâhil edilerek yapılan değerlendirmeye çözümlenmeye çalışılmıştır.

Üç kıtada altı yüz yıl hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nda takı, hem siyasal hem de sosyal alanda yaşanan debdebenin birincil göstergesi olarak kullanılmıştır. Özellikle saray soylularının, takıların şıklıktan ziyade vermiş olduğu bu mesajı fazlaca önemseydiği bu nedenle takı sanatını büyük bir ilgi ile takip ettiği görülmüştür. Elbette ki takı, bu dönemde sadece ekonomik ve siyasal

¹⁴ Özgü Çömezoğlu, *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, İstanbul 2007, s. 324.

gücü perçinleyen bir öge olduğu için kullanımı artan bir obje haline gelmemiştir. Gelenekselliğe bağlanıp gelenekseli kendi içinde mükemmelleştirme eğilimi¹⁵ içinde olan Osmanlı, başlı başına bir sanat dalı olarak alan üzerinde ihtisaslaşmaya çalışmıştır.

İnsanlar tarafından saygınlık, statü ve beğenilme arzusu gibi birtakım ihtiyaçları giderme de araç olarak kullanılan takılar, bir sanat eseri olarak yapısal anlamda farklı insan gruplarına hitap edebilmeyi başarabilmiştir. Bu durum, Osmanlı Dönemi için de geçerli olmuştur. Takı sanatı sadece saraylılar, soylular ve de aristokratlar tarafından değil halk tarafından da yakinen tanınan ya da izlenen bir sanat dalı haline gelmiştir. Bu sanat dalı kapsamında ortaya çıkarılan eserlerin özelliklerinin dolaylı olarak sosyal anlamda farklı bir yapıya sahip olan bu kesimlerde farklılaştığı görülmüştür. Takılarda en belirgin ve ayırt edici noktayı, eserin yapımında kullanılan hammadde oluşturmuştur. Saray erkânının kullandığı takılar, değerli metallere yapılmış, ortaya çıkan objeler değerli taşlarla bezenmiştir. Halk tarafında ise durum tam tersine işlemiştir. Halk, takılarını, yarı değerli ve değersiz (gümüş, bakır, pirinç, bronz, elekturum gibi) metallere yapmış; akik, sedef, kemik gibi yarı değerli süs taşlarıyla bezenmiştir. Saray ve halk arasındaki bu farklı kullanım, nasıl tabanların ekonomik yapısıyla alakalı net bilgiler veriyorsa aynı şekilde bir kentin ekonomik refah seviyesi hakkında da net bilgiler vermiştir.

Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, gün ışığına çıkarılan Geç Osmanlı Dönemi takıları da bu anlamda bizler için büyük önem taşımıştır. Malzemelerin verdiği bilgiyle hem kent hem de bununla paralel bir gelişim gösteren halk ekonomisi doğru bir şekilde değerlendirilebilmiştir.

Belli bir ekonomik refaha sahip olan Sinop'un hem genel imkânları hem de insanların sahip olduğu imkânlar değerlendirildiğinde çok zengin bir ekonomik ve sosyal alt yapıya olmadığı görülmüştür. Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısında, gün ışığına çıkarılan, 17-20. yüzyıl aralığına tarihlenen, cinsiyet ve yaş aralığı fark etmeksizin gayrimüslim tebaaya ait olan mezarlardan gün ışığına çıkarılan takılar ve yahut giysi modasında aksesuar olarak kullanılan objeler, bu durumu açıklayan en önemli veri tabanlarını oluşturmuştur. Öyle ki genellikle kent surlarının çevrelediği alanın dışında yaşayan, ekonomik anlamdaki kazanımlarını zanaatkârlıkla tamamlayan kişilerin aksesuar olarak kullandıkları tüm objeleri, yarı- değerli ve değersiz metallere yaptıkları görülmüştür. Kazılardan çıkarılan malzemeler kimi zaman bir süs ögesi kimi zaman ise inanılan dinin sembolü olarak görülen ve kullanılan yalın tasarımlı kullanım öğelerinin, maliyet anlamında yük oluşturmayacak metal gruplarından yapıldığını göstermiştir. Gümüş, bakır, pirinç, bronz ve çoğunlukla elekturum gibi malzemelerden yapılan takılar, sahip oldukları bu nitelikleriyle dönem ve

¹⁵ <http://mimtaki.com/1/takiveinsanlik.php> (Erişim Tarihi: 22.04.2016).

dönem içinde yaşayan kişilerin gelir seviyeleriyle ilgili belli yorumlarda bulunulabilmesini olanaklı hale getirmiştir.

Ana malzeme olarak düşük kaliteli metallere ya da metaller sınıfında incelenebilecek alaşımlarından yapılan eserlerde, en büyük ihtişamın süsleme anlamında yapılan tatbiklerle sağlandığı görülmüştür. Fakat buradaki uygulamalar da eserlere nitelik ve buna bağlı olarak pahada ağır özellikler kazandırılması için yeterli olmamıştır. Cam, kemik, boncuk gibi materyallerden yapılan özellikle yüzük ve saç taraklarındaki basit şekilli tasarımlar bu durumu örneklemiştir. Yarı değerli ve değersiz malzemeden yapılan süslemeler ile kazıma, oyma gibi teknik anlamda yapılan süslemeler hariç eserler üzerinde teknik ve ekonomik gelişimin seyrini izleyebileceğimiz nitelikte eserler ortaya konulmadığı tespit edilmiştir.

XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi ile modelleme ve seri üretime geçişte kazanılan ivme, Avrupa’da giyim kuşam modasının benzerlerinin bir gelişim esintisi olarak Anadolu’da ve tabii ki Sinop’ta karşımıza çıkmasına sağlamıştır. Kural ve kaideleri kilise tarafından belirlenen ve onun tekelinde gelişen yaşam ile elde edebilme ve ulaşabilmenin sınırlarını daraltan ekonomik düzenin bu alanda yarattığı kısıtlamaya rağmen¹⁶ kullanım sahasına dahil olan kimi eser, bu durumu örneklemiştir. Kazılardan çıkarılan saç tarakları/topuz tarakları ile 19. yüzyılda Avrupalı hanımlar tarafından silüetlerine ihtişam kazandırdığı düşünülerek kullanılan saç taraklarının benzerliği malzeme başata olmak üzere form benzerlikleri bu alanda verilebilecek en güzel örnekleri oluşturmuştur (Resim: 1).

Resim 1: Saç Tarağı, 19. Yüzyıl, Weimar-Almanya, British Müzesi.

Kaynak: https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1980-0615-1 (31.10.2020).

¹⁶ Serap Terlikli, *1850 ve 1950 Tarihleri arasında Batı Toplumlarında Sanat, Toplumsal Yapı ve Moda Etkileşimi*, Konya 2011, s. 2-6.

Sonuç

Sinop'ta, Geç Osmanlı Dönemi'nde, ekonominin ve hayat biçimlendirmesinin insan tahayyülünü sınırlandırdığı dönemde, gayrimüslim vatandaşların her ne kadar yeterli imkâna ulaşamasa da Batı etkisini gözetdiği ve bu etkiyle kendi yaşamına bir çeki düzen verdiği hatta bunu giyim kuşam ve süslenme sanatına da tesir eder şekilde kullandığı görülmüştür. Sanayinin gelişimiyle daha ucuza mal edilmiş Batı etkili malzemeleri değişik alanlardaki kullanımı bu durumu örneklemiştir.

Bir liman şehri olan dolayısıyla var olan ticari hayatla çevresiyle belli bir etkileşim yaşayan Sinop'ta gayrimüslimlerin hayatında etkili olan değişim ve dönüşümlerde belli etkiler göze çarpar nitelikleriyle karşımıza çıkmıştır. Ama bu durum var olan ekonomik problemlerin göz ardı edilmesi ve sanatın aslında tam anlamıyla sahip olunan maddi güçle şekillendiği gerçeğini değiştirmemiştir. Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısından gün ışığına çıkarılan Geç Osmanlı Dönemi'ne ait on binlerce mezar ve bu mezarlardan çıkarılan takıların nitelikleri bu anlamda dikkatleri çekmiştir. Mezarlardan çıkan tüm takı grupları ve gruplara ait olan eserler nitelikleriyle Sinop'ta yaşayan Rum Ortodoks halkın genelinin, Geç Osmanlı Dönemi'nde ekonomik anlamda refah bir dönem geçirmedığı gerçeğini bir kez daha vurgulamıştır. Nitekim çoğu değerli ve değersiz (gümüş, bakır, pirinç, bronz, elekturum gibi) metallerden yapılmış; akik, sedef, kemik gibi yarı değerli süs taşlarıyla bezenmiş takı formları açıklamaya çalıştığımız bu durum için ispat niteliği taşımıştır.

Sonuç olarak Balatlar Kilisesi Yapı Topluluğu Kazısıyla gün ışığına çıkarılan Rum Ortodoks halkın mezarlarının esasında tek bir şeye işaret ettiği anlaşılmıştır. Ekonomi her ne kadar kötü olsa da halk dini inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmış ve geleneklerini tatbikte geri durmamıştır. Her ne kadar fakir de olsa süslenme onun da hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuş, Kullandığı objelere yüklediği anlam, yaşamış olduğu hayatın tam anlamıyla bir yansıması olarak yeniden can bulmuştur.

Tablo 1-Kat. No. 1**Eserin Adı:** Kemer Tokası.**Eserin Yapıldığı Madde:** Gümüş.**Kazı Eser Listesi Kayıt No:**

SBK. 2010. 32.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII No.'lu Mekân, Piskopos Mezarı.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.**Ölçüleri:** -**Tanımı:** Eser; badem biçimli, birbirine minik bir kancayla tutturulmuş iki adet plakanın yan yana getirilmesiyle oluşturulmuştur. Dönem ve kullanım alanına göre belli bir önem derecesi olduğu bilinen kemer tokasına görünüm olarak ihtişamlık kazandıran bezeme, yüzeyine tavus kuşu ya da kartal olabileceği düşünülen bir hayvan figürünün işlendiği sedef kaplamayla vurgulanır hale getirilmiştir.**Tablo 1-Kat. No. 2****Eserin Adı:** Kemer Tokası.**Eserin Yapıldığı Madde:** Demir.**Kazı Eser Listesi Kayıt No:**

SBK. 2013.64.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân, c 6 No.'lu Açma.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.**Ölçüleri:** -**Tanımı:** Dikdörtgen formlu, basit biçimli bu eserde; simetrik olarak iki tarafa yerleştirilen yaprak biçimli desendirmeye belli bir bezeme unsuru yaratıldığı görülmüştür.**Tablo 1-Kat. No. 3****Eserin Adı:** Kemer Tokası.**Eserin Yapıldığı Madde:** Demir.**Kazı Eser Listesi Kayıt No:** -**Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:**

Yüzey Buluntusu?

Eserin Buluntu Durumu: Tam.**Ölçüleri:** -**Tanımı:** Dikdörtgen formlu, basit biçimli bu eserde, esas süsleme

kompozisyonu eserin sağ ucuna yerleştirilmiştir. Eserde bezeme; düz ve basit çizgilerin hâkim olduğu alan içinde simetrik olarak yerleştirilen ve bu haliyle bir kalp motifi oluşturan yılan tasvirleriyle yakalanmaya çalışılmıştır.

Tablo 1-Kat. No. 4**Eserin Adı:** Tekstile Bağlı Metal Aksan (Kemer Tokası-Agraf?).**Eserin Yapıldığı Madde:** Bronz.**Kazı Eser Listesi Kayıt No:**

SBK. 2013. 63.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

II No.'lu Mekân.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.**Ölçüleri:** Yükseklik: 4.8 cm Genişlik: 1.1 cm**Tanımı:** Kullanım alanı ve detaylarıyla ilgili geniş bilgilerin elde edilemediği bu eserin; oldukça küçük, basit formlu bir halka ve bu halkayla dikeyde birleşen ince, uzun dikdörtgen formlu bronz bir parçayla oluşturulduğu görülmüştür. Biçim olarak sade bir görüntü sunan eserin, bezeme olarak da yalın bir görüntü sunduğu söylenebilmiştir.**Tablo 1-Kat. No. 5****Eserin Adı:** Pantolon askısı.**Eserin Yapıldığı Madde:** Beyaz Metal

(Gümüş kaplı, kurşun veya kalay bazlı alaşım)

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK. 2011.393.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Salon, 11 No.'lu Mezar, ikinci birey.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.**Ölçüleri:** Uz. 3,2 cm, Gen. 1,1 cm.**Tanımı:** Küçük bir el motifi şeklinde tasarlanan eserin, çocuk pantolon askısı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Biçim olarak sade bir görüntü sunan

eserin, bezeme olarak da yalın bir görüntü sunduğu söylenebilmiştir.

Tablo 2-Kat. No. 6

Eserin Adı: Bilezik.

Eserin Yapıldığı Madde: Elektrum.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2012. 500

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

V No.'lu Mekân, V a No.'lu Açma – 2.65 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Eksik.

Ölçüleri: Kalınlığı: 0.1 cm'dir

Tanımı: Eser, ince bir bant şeklinde tasarlanmıştır. Basit bir form özelliği gösteren bu bilezikte değerlendirmeye tabi tutulacak olan bezeme, yan yana tersli düzlü yerleştirilmiş, eşkenar üçgen dizileriyle elde edilmiştir.

Tablo 2-Kat. No. 7

Eserin Adı: Bilezik.

Eserin Yapıldığı Madde: Gümüş.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2016.44 a/b/c/d/e/f.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

IV No.'lu Mekân IV g No.'lu Açma 4 No.'lu Mezar-2.99 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: 6.5 cm; kalınlığı: 0.1 cm'dir

(Hemen hemen hepsi aynı ölçüleri taşımaktadır).

Tanımı: Malzeme, yapım tekniği ve bezeme olarak benzer özellikler gösteren bu bilezikler, bir kadına ait olduğu bilinen mezarda bulunmuştur. Bireyin dirsekten kıvrılarak karın üzerinde çapraz olarak birleşen kolları üzerinde yer alan dairesel kesitli bu ince tel bilezikler, her iki kolda üçerli gruplar halinde yer alan eser grupları olarak gün ışığına çıkarılmıştır. Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu eserlerin iyi durumda olmasına rağmen patina yaptığı tespit edilmiştir.

Tablo 2-Kat. No. 8

Eserin Adı: Bilezik.

Eserin Yapıldığı Madde: Cam.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.27.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân, d7 No.'lu Açma, 36 No.'lu mezar.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: a: Yükseklik: 4.4 cm,

Genişlik: 4.6 cm, b. Yükseklik: 4.8 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu iki cam bilezik, Geç Osmanlı Dönemi cam bilezik gruplarını örnekleyen eserler olması sebebiyle önemli kabul edilmiştir. Her iki bilezikte bezeme dikkate alınarak belli bir desenlendirmenin yapılmadığı görülmüştür. Cam içine farklı maddelerin katılmasıyla bileşen olarak renkli bir malzeme grubunun yaratıldığı eserlerde, bahsi geçen görsel etkilerin renk temelinden hareket edilerek verilmeye çalışıldığı söylenebilmiştir.

Tablo 2-Kat. No. 9

Eserin Adı: Çocuk Bileziği.

Eserin Yapıldığı Madde: Cam.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK. 2011. 397.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII. No.'lu Mekân 8d No.'lu Açma.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Çap: 5 cm. Kalınlık: 0.7 cm.

Tanımı: XIX. yüzyıla tarihlendirilen bu eser, günümüze bütünlüğü bozulmadan ulaşmıştır. Camdan yapılan çocuk bileziğinin, koyu mavi üzerine sarı ve kırmızı renk lekeleriyle rastlantsal hareketlerle yapılmış bezemesi dikkat çekmiştir.

Tablo 3-Kat. No. 10

Eserin Adı: Yüzük.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013-97.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân c 6 No.'lu Açma.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Çap: 2 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu eserde, bezemenin en dikkat çeken unsurunu, yüzük kaşı olarak yerleştirilen yeşil renkli yarı-değerli taş oluşturmuştur. Eser üzerinde yer aldığı görülen basit formlu çizgisel desenlerin yüzük kaşı için alan yaratan yuva kenarında da devam ettiği görülmüştür. Esere kazandırılan bu estetik görünüm, bahsi geçen alan etrafında yer alan minik bronz parçaların kazandırmış olduğu görsel etkiyle tamamlanmaya çalışılmıştır.

Tablo 3-Kat. No. 11

Eserin Adı: Yüzük.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2012. 380.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

V No.'lu Mekân V a No.'lu Açma- 210 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: -

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu eserde, bezemenin en dikkat çeken unsurunu, eser üzerine yüzük kaşı olarak yerleştirilen mavi renkli yarı-değerli taşın oluşturduğu görülmüştür. Yüzük kaşı için alan yaratan yuva kenarında bezeme olarak basit formlu, ince çizgilerin devam ettiği görülse de yapılmaya çalışılan desenlendirmenin nasıl bir biçimle kurulduğu eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle net olarak çözümlenememiştir.

Tablo 3-Kat. No. 12

Eserin Adı: Yüzük.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.89.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

IV No.'lu Mekân IV e No.'lu Açma, 16 No.'lu Mezar.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Çap: 2.3 cm

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen, kenarları perdahlanan, küçük, dikdörtgen formlu bu bronz yüzük üzerinde bezeme olarak kazıma tekniğiyle yapılmış çeşitli süslemelerin yer aldığı tespit edilmiştir. İnce çizgilerle yapılan bu desenlendirmenin niteliği ve şekliyle ilgili net tanımlamalar eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle ortaya konulamamıştır.

Tablo 3-Kat. No. 13

Eserin Adı: Yüzük.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.55.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân, d 7 No.'lu Açma.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Yükseklik: 2.7 cm Genişlik: 2.3 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu eser, iki bronz telin birbirine basit bir form oluşturacak şekilde sarılmasıyla elde edilmiştir.

Tablo 3-Kat. No. 14

Eserin Adı: Yüzük.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2012.90

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII No.'lu Mekân, d / 1-5-9 açması – 180 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Eksik.

Ölçüleri: -

Tanımı: Çapı dolayısıyla bir çocuğa ait olduğu düşünülen bu bronz yüzük,

günümüze bütünlüğünü koruyamadan gelmiştir. Bezemesinin küçük, pembe renkli, pırlanta kesim bir taşla tamamlandığı eser, bu görüntüsüyle sade bir tasarımı örneklemiştir.

Tablo 4-Kat. No. 15

Eserin Adı: Küpe.

Eserin Yapıldığı Madde: Altın.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2010.97.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII No.'lu Mekân VIII f No.'lu Açma-Yüzey.

Eserin Buluntu Durumu: Tek.

Ölçüleri: Yükseklik: 1.6 cm Genişlik: 1.3 cm.

Tanımı: Eser, günümüze bütünlüğünü koruyarak gelmiştir. Yeşil renkte yuvarlak bir taşla bezemesi tamamlanan halka küpenin, bu tasarımıyla yalın bir biçimi örneklediği söylenebilmiştir.

Tablo 4-Kat. No. 16

Eserin Adı: Küpe.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.57.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

II No.'lu Mekân.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Yükseklik: 2.6 cm Genişlik: 2.3 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen halka biçimli bu küpede, bezeme ya da kuyumculuk alanında önem arz eden tasarımın, küpenin halkası etrafına sıralanan sarkaç pullarla elde edildiği söylenebilmiştir.

Tablo 4-Kat. No. 17

Eserin Adı: Küpe Parçası.

Eserin Yapıldığı Madde: Altın.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2011.548.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

IV a No.'lu Mekân, 12 No.'lu Mezar.

Eserin Buluntu Durumu: Eksik.

Ölçüleri: -

Tanımı: Günümüze bütünlüğünü koruyamadan gelen eserde, bezeme ya da kuyumculuk alanında önem arz eden tasarımın, eser kenarına yerleştirilen on dört adet büyük güheser ve bu büyük güheserlerin arasında yerleştirilmiş küçük güheserlerle elde edildiği görülmüştür. Eserdeki en dikkat çekici bezeme unsurunu, sekiz yapraklı çiçek ve bu formun orta noktasına yerleştirilen incinin oluşturduğu söylenebilmiştir.

Tablo 4-Kat. No. 18

Eserin Adı: Küpe.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.56.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

III No.'lu Mekân.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Yükseklik: 2.3 cm Genişlik: 2.2 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen halka biçimli bu küpede; bezeme ya da kuyumculuk alanında önem arz eden tasarımın, küpe halkasının alt kısmına yerleştirilen damla biçimli, üzeri delikli, alt kısmında inci olan bronz sarkaçla sağlandığı görülmüştür.

Tablo 5-Kat. No. 19

Eserin Adı: Kolye sarkacı.

Eserin Yapıldığı Madde: Altın.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2012.44.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

IV No.'lu Mekân IV b No.'lu Açma, 9 No.'lu Mezar. 155 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri:-

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen, kenarları oval kesilmiş bu şekliyle adeta bir su damlası formu kazanmış bu kolye sarkacında, bezeme unsuru olarak herhangi bir tasarıma yer verilmediği görülmüştür.

Tablo 5-Kat. No. 20

Eserin Adı: Kolye sarkacı.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2012.03.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: VIII No.'lu Mekân, Yürüyüş Yolu. 130 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Kalınlık: 2 mm, Çap: 1,7 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu yuvarlak formlu kolye sarkacında, temel bezemenin eser yüzeyinde oluşturulan küçük yivlerle oluşturulduğu görülmüştür.

Tablo 5-Kat. No. 21

Eserin Adı: Kolye sarkacı.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.54.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: III No.'lu Mekân.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: En büyük parçasının: Yükseklik: 2.2 cm Genişlik: 0.9 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen, su damlası formundaki bu kolye sarkacında, bezeme unsuru olarak herhangi bir tasarıma yer verilmediği görülmüştür. Eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon, konuyla ilgili aydınlatıcı bilgiler verilmesini engellemiştir.

Tablo 6-Kat. No. 22

Eserin Adı: Haç Sarkaç.

Eserin Yapıldığı Madde: Gümüş.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.36.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: II No.'lu Mekân.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Yükseklik: 4.2 cm Genişlik: 2.7 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu kolye sarkacında bezeme unsuru olarak çarmita İsa figürüne yer verildiği görülmüştür. Sağ, sol ve üst haç kolları üç yapraklı yonca formunda tasarlanan eserde, alt haç kolunun diğer kolların aksine dalgalı bir form sunacak şekilde tasarlandığı görülmüştür.

Tablo 6-Kat. No. 23

Eserin Adı: Haç Sarkaç.

Eserin Yapıldığı Madde: Sedef.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2010.71.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: VIII No.'lu Mekân VIII c No.'lu Açma, Kuzey Niş Yönü, -40 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Boy: 2.3 cm. En: 1.1 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen eserin, Latin haçı formunu takip eder şekilde tasarlandığı görülmüştür. Herhangi bir bezeme detayına yer verilmeyen eserde, kullanılan malzemenin cinsiyle de görüntüde yalın bir etki oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tablo 6-Kat. No. 24

Eserin Adı: Haç Sarkaç (Röliker Parçası)

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2010.51.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: III No.'lu Mekân, 103 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: Boy: 7.8 cm. En: 4.7 cm.

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen ve döneminde röliker haçı olarak kullanıldığı bilinen bu eser üzerinde, bezeme unsuru olarak orans duruşu ile duran bir aziz tasvirine yer verildiği görülmüştür. Başlı haleli, kıyafetleri tüm detaylarıyla çözümlenebilen bu tasvirin dışında dört haç kolu üzerine yerleştirilen, etrafı helezonik iki daireyle çevrelenmiş, delik şeklindeki minik yivlerin, esere görsellik kazandıran bir diğer unsur olduğu söylenebilmiştir.

Tablo 7-Kat. No. 25

Eserin Adı: Tesbih.

Eserin Yapıldığı Madde: Kemik.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK. 2011.378.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII. No.'lu Mekân 8 h No.'lu Açma.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri:

Tanımı: Kırk beş adet kemik boncuktan oluşan tesbih, günümüze bütünlüğünü koruyarak gelmiştir. Hafif sarımtırak ve krem/bej renkli boncukların ard arda sıralanmasıyla oluşturulan eserin, üzerinde helezonik kıvrımları olan iki boncuk ve bu iki boncuğun bağlandığı bir imameyle sonlandırıldığı görülmüştür. Eser, dönem içerisinde aynı kategorideki aksesuarları en net şekliyle tanıttığı için önemli kabul edilmiştir.

Tablo 7-Kat. No. 26

Eserin Adı: 11 Adet Boncuk.

Eserin Yapıldığı Madde: Cam ve kemik.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.21.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân, d7 No.'lu Açma, 36 No.'lu Mezar.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: En büyük parçasının: Çap: 1.3 cm Yükseklik: 1.1 cm

Tanımı: Bütünlük yaratmayan, bu şekliyle ne çeşit bir takı grubunda kullanıldığıyla alakalı bilgi vermeyen bu eser grubunda; farklı renk ve boyutlardaki cam ve kemikten yapılmış takı boncukları dikkatleri çekmiştir.

Tablo 7-Kat. No. 27

Eserin Adı: 26 Adet Boncuk.

Eserin Yapıldığı Madde: Elektrum.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2011.50.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

VIII No.'lu Mekân VIII e No.'lu Açma, 14 No.'lu Mezar.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: -

Tanımı: Bütünlük yaratmayan, bu şekliyle ne çeşit bir takı grubunda kullanıldığıyla alakalı bilgi vermeyen fakat büyük olasılıkla aksesuarlarda tamamlayıcı parçalar olarak kullanıldığıyla ilgili fikir yürüttüğümüz bu eser grubundaki boncukların, formlarıyla dikkatleri çektiği söylenebilmiştir.

Tablo 8-Kat. No. 28

Eserin Adı: Topuz Tarağı.

Eserin Yapıldığı Madde: Galalit.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2013.559.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

X No.'lu Mekân -286 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri:

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu topuz tarağının, galalit adı verilen bir malzemeden yapıldığı görülmüştür. Eserin bezemesi, üzerinde parlak taşların bulunduğu metal detayla sağlanmıştır.

Tablo 8-Kat. No. 29

Eserin Adı: Topuz Tarakları ve Saç Tokaları.

Eserin Yapıldığı Madde: Galalit.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

Tanımı: Günümüze bütünlüğü bozulmadan gelen bu eser grubu, galalit adı verilen bir malzemeden yapılmıştır. Çeşitli boylarda yapılmış topuz tarakları ve saç tokalarının bezemesi, melek kanatlarından oluşan motiflerle tamamlanmıştır.

Tablo 8-Kat. No. 30

Eserin Adı: Topuz Tokası.

Eserin Yapıldığı Madde: Bronz.

Kazı Eser Listesi Kayıt No:

SBK.2016.45.

Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası:

V No.'lu Mekân IV g No.lu Açma 4 No.'lu Mezar -2.99 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri: 11 cm (uzunluğu); 4,3 cm (genişliği).

SBK.2012.513.

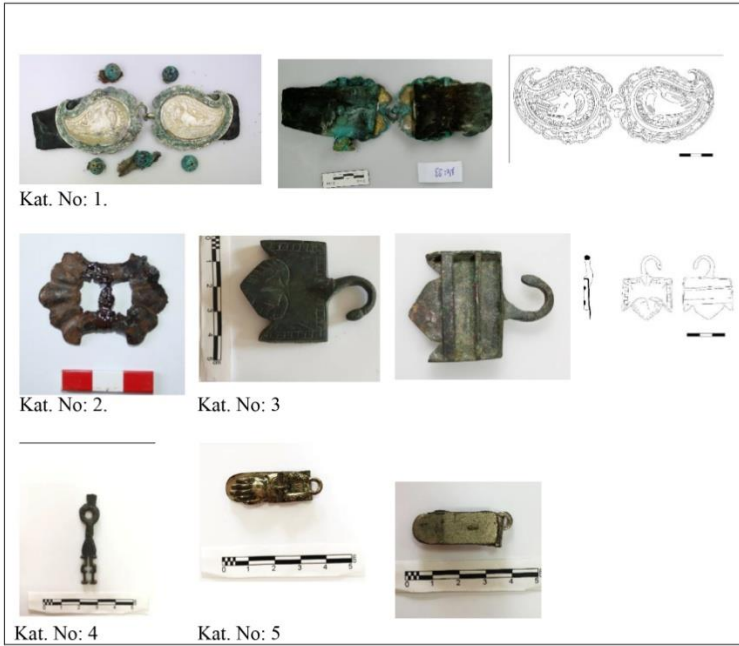
Kazıda Bulunduğu Yer ve Tabakası: IV e No.'lu Mekân -225 cm.

Eserin Buluntu Durumu: Tam.

Ölçüleri:

Tanımı: Eser, günümüze bütünlüğü bozulmadan gelmiştir. Eserin ana iskeletini sekizer cm uzunluğundaki iki diş oluşturmuştur. Sade bir görünüm sunan eserde, dişlerin devamında yapılan üç yapraklı yonca biçimindeki desenlendirmeye esere görsel anlamda belli bir hareket kazandırılmaya çalışılmıştır.

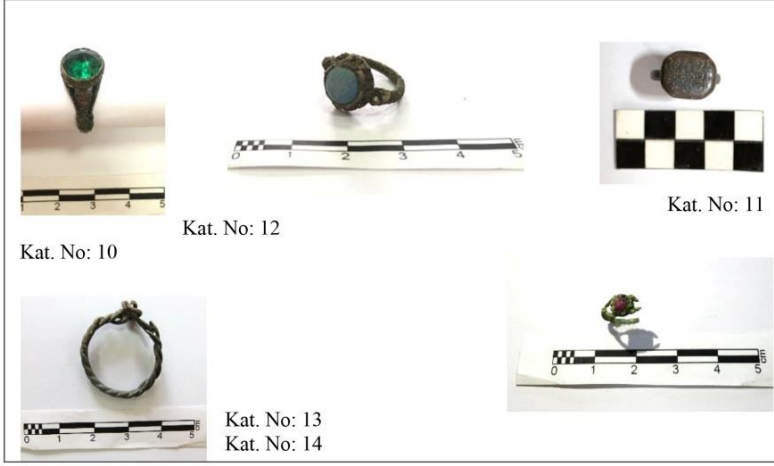
TABLO 1

TABLO 2

TABLO 3

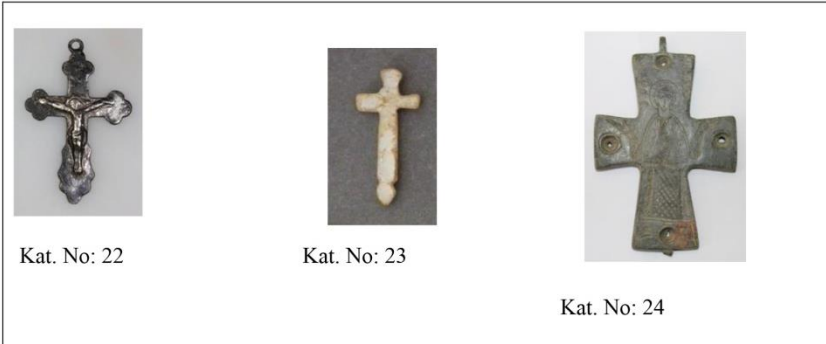
TABLO 4

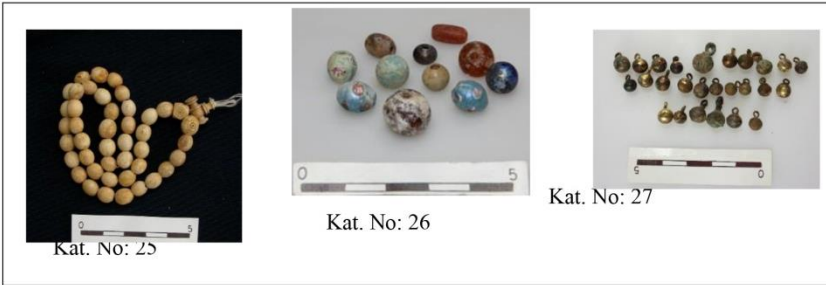
TABLO 5

TABLO 6

TABLO 7

TABLO 8

KAYNAKLAR

1.Kitap ve Makaleler

BALLARD, Robert D. “Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 105, No. 4, Archaeological Institute of America, America 2001, ss. 607-623.

BARAT, Claire, “La ville deSinope, Reflexions Historiques et Archeologiques”, *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Ed. by Dominique Kassab Tezgör, Brill Press, Leiden-Boston 2012, ss. 25-64.

BRYER, Winfield, D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985.

CURTIS, W. E., *Around the Black Sea Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circassia Daghestan, The Crimea Roumania*, New York 1911.

ÇÖMEZOĞLU, Özgü, *Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

DOONAN, Owen, “Sinop Landscapes: Towards an Archaeology of Community in the Hinterland of a Black Sea Port”, *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Ed .by. Dominique Kassab Tezgör, Brill Press, Leiden-Boston 2012, ss. 176-187.

DOONAN, Owen, *Sinop Landscapes Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, Ed. by. Owen P. Doonan, University of Pennsylvania Press, USA 2011.

GÜNÖZÜ, Hande, “Sinop Balatlar Kilisesi (Sinope Koimesis Kilisesi) Duvar Resimlerinin Korunmasına İlişkin Öneriler,” *Art-Sanat*, S. 3, İstanbul 2015, ss. 97-108.

HOJTE, Jakop Munk, “The Death and Burial of Mithridates VI.” *Mithridates VI and The Pontic Kingdom*, Ed. by. Jakop Munk Hojte, Aarhus Press, Denmark 2009, s. 121-130.

İNANAN, Filiz, “Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı Sırlı Bizans Seramik Buluntularının Ön Değerlendirmesi/An Assessment for the Byzantine Pottery from the Excavation of Balatlar Church Sinop Turkey” *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S. 15, Ankara 2014, ss. 147-160.

KASSAB TEZGÖR, Dominique, “Sinope Un Etat de la Question Apres Quinze and de Travaux Introduction” , *Sinope, the Results of Fifteen Years of Research Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*. Ed. by Dominique Kassab Tezgör, Brill Press, Leiden-Boston 2012, ss.3-9.

KÖROĞLU, Gülgün, “2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. III, 23-28 MAYIS 2011, Malatya 2011, ss. 65-76.

KÖROĞLU, Gülgün, “2011 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. III, 28 Mayıs- 1 Haziran 2012, Çorum, ss. 313-324.

KÖROĞLU, Gülgün, “Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, 02-06 Haziran 2014, Gaziantep 2012, ss. 511-525.

KUŞOĞLU, Z. *Tılsımdan Takiya*, İstanbul 1998.

MARTIN, M. E., “Some Miscellaneous Notes on the Town and Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers' Accounts”, *Anatolian Studies*, Vol. 48, pub. by. British Institute at Ankara, Ankara 1998, ss. 175-180.

REDFORD, Scott, “The Seljuqs of Rum and the Antique”, *Muqarnas*. Vol. 10, Brill Press, America 1993, ss. 148-156.

TERLİKLİ, Serap, “1850 ve 1950 Tarihleri arasında Batı Toplumlarında Sanat, Toplumsal Yapı ve Moda Etkileşimi,” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı, Giyim Sanatları Eğitimi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

2.İnternet Kaynakları:

<http://mimtaki.com/1/takiveinsanlik.php> 22.04.2016).

https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1980-0615-1 (31.10.2020).

GİRESUN MÜZESİ'NDEKİ BİZANS KURŞUN MÜHÜRLERİ*

*Nilgün ELAM***

ÖZ

Kurşun mühürler (Molybdobullae), Bizans merkez ve eyalet teşkilatı tarihi ve prosopografisi alanında sundukları verilerle yazılı kaynakların bilgilerini doğrulayan ve bu kaynakların karanlıkta bıraktığı hususları aydınlatan çok önemli tarihsel kaynaklardır. Bu çalışmada Giresun Müzesi envanterinde bulunan ve 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadarki döneme ait olan on beş adet yayınlanmamış kurşun mühür tanıtılmaktadır. Söz konusu envanterin özellikle bir kısmının (env. no: 1-8) Giresun sakinlerinden bir şahıstan mahkeme yoluyla alınması dolayısıyla kesin olarak kent civarında bulunmuş olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan ilk ikisi, adı yazılı kaynaklarda geçmeyen ve varlığından günümüze ulaşan kurşun mühür sayesinde haberdar olduğumuz Paphlagonia doux Theodoros Komnenos (1070-1080)'a aittir. Theodoros, ilk mühürde kouropalates onursal unvanı ile doux makam unvanını, ikincisinde ise ykl. 1085 yılında terfi ettirildiğinin kanıtı olarak nobelissimos onursal unvanını taşımaktadır. Seleukeia ve Kıbrıs valiliği yapmış Aleksios Kassianos (12. yüzyıl)'a ait olan mühür müze envanterindeki kayda değer bir diğer malzemedir. Piskopos İoannes (11. yüzyıl) ile Kerasous (Giresun)daki ya da civarındaki manastırlardan birinde keşiş olan Amphilochios'a ait olan mühürler kent in ekklesiyastik prosopografisine ışık tutmaktadır. Kerasous'ta apo eparchon, hypatos ve stratelates olarak hizmet etmiş görevlilere ait altı mühür dışındaki üç mühür ise anonim niteliktedir.

Anahtar Sözcükler: Giresun Müzesi, Bizans Kurşun Mühürleri, Paphlagonia Themasi, Theodoros Komnenos, Aleksios Kassianos, monachos, hypatos, apo eparchon, stratelates, patrikios

* *Gönderim Tarihi:06.07.2020 Kabul Tarihi: 22.09.2021.* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından kabul edilen E1105E98 numaralı "Sigillografik Kaynaklar Işığında Side Tarihi (IV.-XV. yüzyıllar)" adlı proje kapsamında desteklenmiştir. Ayrıca Şubat-Haziran 2014 döneminde Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) tarafından da desteklenmiştir. 2014 yılının Haziran ayında ziyaret ettiğim Giresun Müzesi'ndeki sigillografik malzemeyi incelememe ve yayınlamama izin veren Giresun Müzesi Müdürü Hulusi Güleç'e ve envanter sorumlusu arkeolog Abdurrahman DEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim. ANAMED bursiyerleri olduğumuz sırada birlikte ziyaret ettiğimiz Giresun Müzesi'nde ilgili materyalin ölçülerini almamdaki yardımları için Dr. Christos Malatras'a da teşekkür ederim.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ESKİŞEHİR. nelam@anadolu.edu.tr,ORCID: 0000-0001-6966-4778*

BYZANTINE MOLYBDOBULLAE IN THE GİRESUN MUSEUM

ABSTRACT

The Byzantine lead seals (molybdobullae) are significant historical sources, confirming the information of written sources with the data they provide on the history of Byzantine central and provincial organization and prosopography as well as bringing to light hitherto unknown issues. In this study, fifteen unpublished lead seals from the inventory of Giresun Museum dated from the 6th to the 12th century are presented. We think that especially a part of the sigillographic material (nos. 1-8) should have been found precisely in the vicinity of the city since it was confiscated by the court from an inhabitant of Giresun. The first two specimens belong to Theodoros Komnenos (1070-1080), doux of Paphlagonia, who is not mentioned in the literary sources and about whom we have information thanks to the lead seal found. The first specimen shows that Theodoros carried the honorary title of kouropalates and was titled as the doux, and the second one portrays him carrying the honorary title of nobelissimos as a proof for his promotion (about 1085). The other significant seal belongs to Alexios Kassianos, governor of Seleukeia and Cyprus (12th c.). An 11th century seal used by bishop Ioannes and another used by monk Amphilochios, who obviously had been resident of a monastery in Kerasous or around, shed light on the ecclesiastical prosopography of the city. Six seals belong to people who apparently functioned as apo eparchon, hypatos, or stratelates in the city, and three seals are of anonymous character.

Keywords: Giresun Museum, Byzantine Lead Seals, Theme of Paphlagonia, Theodoros Komnenos, Alexios Cassianos, monachos, hypatos, apo eparchon, stratelates, patrician

Giriş

Kerasous (Giresun), Koloneia (Şebinkarahisar)'ya giden yolun son durağında ve kuzeyden gelip Anadolu içlerine giden ticarî yolun başlangıç noktasında bulunan ve bu konumu sayesinde Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz kıyısındaki önemli liman kentlerinden biri idi. Kurşun mühürler sayesinde Kerasous'un 7. yüzyıl sonunda [genel olarak Trapezous (Trabzon) da dahil Lazika bölgesinde] görev yapan *kommerkiarios* (gümrük memuru) unvanlı malî bürokratlardan birinin makam yeri¹ ve bu bakımdan 730lu yıllardan itibaren *emperyal kommerkion* statüsünde bir kent olduğu² açıktır. Kerasous manastırlarından biri 11. yüzyılda Ermeni İncillerinin özelliklerini taşıyan el yazmalarının üretildiği “scriptorium (yazıhane)” ile ün yapmıştır. Kent, 840 yılına kadar Armeniakon Theması'na bağlı bir idarî birim olarak kalmıştır. Bu tarihte Chaldia Theması³ kurulduğu zaman bölgeye nüfuz etmeye çalışan

¹ George Zacos-Alexander Veglery, *The Byzantine Lead Seals*, C: I, Basel 1972, no. 164, s. 178-179.

² Zacos-Veglery, *a.g.e.*, no. 250.

³ Chaldia Theması, başkenti Trapezous kenti ile birlikte Kerasous (Giresun), Rhizaios (Rize), Polemonion (Fatsa) ve Paiperta (Bayburt) kentlerinin bağlı bulunduğu askerî-idarî bir

Türkmenlere karşı Bizans arazisini savunan bir birliğin (*bandon*)⁴ konuşlandırıldığı kale-kent (kastron) görünümünü almıştır. 1301 yılının Eylül ayında Trabzon İmparatoru II. Aleksios Komnenos (1297–1330), Türkmenleri Kerasous'ta yendiğinde, kenttin kalesi, Stephanos Sgouropoulos'un bu zaferi kutlamak üzere kaleme aldığı bir methiyeye konu olmuştur. İki ana evreye tarihlenen kent surları (ilki, olasılıkla 1301 yılına aittir) Fatih Sultan II. Mehmet (1451-1481) dönemindeki Osmanlı fethine (1461) kadar ayakta kalmıştır.⁵

Harita 1: Geç Antik çağda Roma eyaletleri (M.S. 400). Haritayı Düzenleyen: Rüveyda Ceylan.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus#/media/Dosya:Dioecesis_Pontica_400_AD.png (20.02.2021)

birimdi. Chaldia Theması için bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington, 1985, 299-318; Αλέξιος Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}-11^{ος} αι.)*, Αθήνα 1998, s. 287-297; *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, ed. Alexander Kazhdan, C: I, Oxford – New York 1991, s. 404-405.

⁴ Bandon (βάνδον) (çğ. βάνδα) 8.-11. yüzyıllar arasında İmparatorluğun thema ordularının en temel birimi idi. Beş ila yedi bandon her themada sayıları birden fazla olan ve *tourma* adı verilen idari-askeri alt birimini oluşturmaktaydı. Her bandon, 200-400 piyade ile 50-100 süvariden oluşmaktaydı ve *komes* (kont) unvanına sahip bir komutanın emri altındaydı. Bkz. *ODB*, s. 250, 462.

⁵ Νίκος Βέης “Η εν Κερασούντι μονή του Αγίου Επιφανίου και ο μητροπολίτης Αλανίας Νικόλαος (δύο έγγραφα των ετών 998 και 2 Μαΐου 1024),” *Αρχαίον Πόντου*, C: XVI, 1951, s. 255-262; Eric McGeer-John Nesbitt-Nicholas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, C: IV. The East, Washington 2001, s. 85, 101.

1.Theodoros Komnenos Kouropalates ve Paphlagonia (Themasi) douxu [1070ler-1080ler (1080)]

Envanter no: 4. Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma. Ölçüsü: Çapı: 21.80 mm. Kalınlık: 2.99 mm. Ağırlığı: 18.80 gr. Paraleli: Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1958.106.4551) ve House Gorny Müzayede Evi Satış Kataloğu (no. 62) (20 Nisan 1993), mühür no. 722; Yayınlar: Eric McGeer-John Nesbitt-Nicholas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, C: IV. *The East*, Washington 2001, no. 11. 4; Jean Claude Cheynet, "L'iconographie des sceaux des Comnènes, Siegel und Siegler," *Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, 2005, s. 61, no. 39. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Aziz Demetrios, ayakta, cepheden. Kısa khiton ve khlamys giyiyor. Asker kıyafetli. Sağ elinde mızrak tutuyor, sol eliyle yerde duran kalkana yaslanmış. Sol ve sağ boşlukta yazıt. Sol taraftaki silik:

Δ|Η|ΜΗ|ΤΡ|Ι|Ο|C: [O ἄγιος] Δημήτριος. (Aziz Dimitrios). İnci bordür.

Fig. 1a (ön yüz)

Fig. 1b (arka yüz)

Arka yüz: Yedi satır yazıt. İnci bordür.

+KER,Θ,|.ΩCΩΔΘΛΩ|..ΟΔΨΡΩΚΗ|ΠΑΛΑΤ,ΣΔΗ|ΠΑΦΛΑΓΟ.|.ΩΚΟΜΝΗ|- ΝΩ -
Açılımı: K(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῶ δούλω [Θε]οδώρω κου[ρο]παλάτ(η)
(καὶ) δου[κὶ] Παφλαγο[ν(ίας) τ]ῷ Κομνηνῷ

Anlamı: Tanrı(m), kulun kouropalates ve Paphlagonia douxu Theodoros Komnenos'a yardım et!

Bu mühürün (Dumbarton Oaks koleksiyonundaki paralelinde de) arka yüzünün hemen hemen her satırında ve kısaltma yapmanın mümkün olmadığı yerlerde bir harf atlandığı görülmektedir. Theodoros Komnenos'un *kouropalates* ve Paphlagonia (?) (Παφλαγονίας olarak okunmuştur) *douxu* olarak görüldüğü bir mühür, İstanbul'da bulunmuş ve yayınlanmıştır.⁶ Başka bir (belki de aynı) örneği Gorny Müzayede Evi'nin satış kataloğunda ortaya çıkmıştır.

*Kouropalates*⁷ unvanını taşıyan Theodoros Komnenos'un görev yaptığı Paphlagonia Themasi, Anadolu'nun kuzey kıyısı boyunca uzanmaktaydı. Arazisi,

⁶ Sophrone Petrides, "Plombs byzantins," *Échos d'Orient*, C: V, S: 5, 1902, s. 306, no. 6.

⁷ *Kouropalates*, yüksek dereceli onursal bir unvan. Geç Antikçağ'da Roma imparatorluk sarayının bakımı ve idaresinden sorumlu (*cura palatii*) olan ve protokolda ikincil derecedeki

komşu Opsikon ve Boukellarion temaları dâhil aşağı yukarı Geç Antikçağdaki Paphlagonia bölgesine tekabül etmekteydi.⁸ İmparator Konstantinos

spectabilis ya da nadiren *nobilis* unvanlı memurlar vardı. I. Justinianos (527-565), yeğeni II. Justinianos (685-695 ve 705-711)'u bu makama atadığında *kouropalates* unvanı önem kazandı. 9.-10. yüzyıllarda bir göreve karşılık gelmeyen en yüksek onursal unvanlardan birine dönüştü. Saray hiyerarşisinde imparatorun en yakın akrabalarına verilen *caesar* ve *nobilissimos* unvanlarından sonra geliyordu. 10. yüzyılda II. Nikephoros Phokas (963-969)'ın kardeşi Leon'a bu unvanı vermesi önemini koruduğunu göstermektedir. 11. yüzyılda Katakalon Kekaumenos gibi hanedan dışından önemli generallere bahşedildi. Komnenos Hanedanı döneminde (1081-1185) önemini yitirdi. 9. yüzyılın protokol kitabı Philotheos Kleterologionu'na göre; *kouropalates* unvanı başışlanan kişilere nişanesi olarak kırmızı khiton (tunik), khimation (pelerin) ve kemer verilmekteydi. 9. yüzyılın başında unvanın hanedan üyelerine bahşedilmesiyle birlikte bu nişanelerin erguvan renginde olduğu görülmektedir. 11. yüzyılın sonunda önemini yitiren unvanın sembolü artık yeşil renktedir. Bkz. John B. Bury, *The imperial administrative system in the ninth century, with a revised text of Kleterologion of Philotheos*, London 1911, s. 21, 33-35. Guiland, bu unvanın Ermeni ve Gürcü kralları gibi yabancı hükümdarlara da verildiğini ileri sürmüştür. Bkz. Rodolphe Guiland, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, London 1976, plate II, s. 187-249; Ayrıca bkz. Nicholas Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, s. 96, not. 49. Guiland'a karşı çıkan Stratos, 7. yüzyılda Herakleios (610-641)'un bazı Ermeni prenslerine bu unvanı verdiğini, çok kısa süreliğine Bizans idaresinde kaldığı için İberia presnise böyle bir unvan verilmiş olamayacağını ortaya koymuştur. Bkz. Ανδρέας Ν. Στράτος, «Κουροπαλάται κατά τον Ζ' αιώνα, Βυζαντινά, C: V, 1973, s. 51-56; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire. De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, C: II, Paris – Bruxelles – Amsterdam, 1949-1959, s. 739-746; ODB, s. 1157. Kadınlara verildiğinde *kouropalatisa* olarak telaffuz edilmekteydi. 12. yüzyıla tarihlenen kouropalatisa Maria'ya ait bir kurşun mühür bunun kanıtıdır. Bkz. Werner Seibt –Alexandra Wassiliou Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. C: II. Zentral und Provinzialverwaltung*, Wien 2004, s. 242-249.

⁸ Roma döneminde kuzeybatı Anadolu'daki bir eyalet olan Paphlagonia ismi, Pamphlagonia, Panphlagonia, Paphlagounia ve Pephlagonia (Παμφλαγονία, Πανφλαγονία, Παφλαγονία, Πεφλαγονία) gibi farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. Themalar Teşkilatının gelişme sürecinde Paphlagonia, kaynaklara en erken 826 yılında yansımaktadır. Bu tarihte adı meçhul bir Paphlagonia strategosundan bahsedilmesi themanın 820li yıllarda kurulduğunu göstermektedir. Yayıldığı arazi Karadeniz'in Tios ile Sinop arasındaki sahil şerididir. Mevcut mühürlere anlaşıldığına göre başkenti Gangra (Çankırı) idi. Bunun yanı sıra 10. yüzyıla ait bir mühür, Amastris'te oturan ve deniz kuvvetlerini idare eden bir *katapanos*un varlığına tanıklık etmektedir. Bkz. McGeer-Nesbitt-Oikonomides, *a.g.e.*, no. 11.16, 11.17, ve 12.1-5). Ayrıca, Paphlagonia strategosunun astı olan (muhtemelen Kamici adında ve kesin olarak "tourmarches" rütbesinde) bir subaya ait olan 11. yüzyıl mühürü (Jean Claude Cheynet, "Les sceaux du musée d'Izmit" *Revue des études byzantines*, C: XLIX, 1991, no. 13) ve Paphlagonia'daki local düzey görevlilerinden meçhul (*topoteretes* mevkiinde) bir şahsa ait olan 10. yüzyıl mühürü (Paul Speck – Claudia Sode, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, C: II, R. Habelt, Bonn 1997, no. 306) günümüze kadar ulaşmıştır. Paphlagonia bölgesinde çok sayıda manastır yerleşimi bulunmaktaydı. Bölge sakinlerinin Bizans toplumunda kötü bir ünü vardı. Bununla birlikte genellikle seçkin pozisyonlara geldikleri bilinmektedir. Bkz. Konstantinos Porfirogenitos: *Constantino Porfirogenito de Thematis. Introduzione, Testo Critico, Commento*, ed. A. Pertusi, Vatican City 1952, s. 136-37; Oikonomides, *Listes*, s. 349; ODB, s. 1579; Klaus Belke, *Tabula Imperii Bizantini (TIB), Band IX, Paphlagonien und Honorias*, Wien 1996, s. 74vd.; Lounghis 1998: 275-85. 447-57; Paul Magdalino, "Paphlagonians in Byzantine High Society," *Byzantine Asia Minor (6th -12th century)*, ed. S. Lampakis, Athens, 1998, 141- 50.3; McGeer-Nesbitt-Oikonomides, *a.g.e.*, s. 25.

Porphyrogennitos, *De Thematribus* adlı eserinde başkentinin eskisi gibi Gangra (Çankırı) olduğunu ve dört müstahkem kente daha sahip olduğunu [Amastris, Ionopolis (İnebolu), Kastamone (Kastamonu), Pompeiopolis (Taşköprü)] yazmaktadır.⁹ Özellikle Amastris, önemli bir liman kentiydi. Paphlagonia bölgesinin thema statüsü kazanmadan önce (komşu Boukellarion Theması'ndan ziyade) Armeniakon Theması'na bağlı olduğu düşünülmektedir. Amastris'te denizdeki filosundan sorumlu *katepano* adlı bir âmîrin bulunması, diğer themalardan en önemli farklılık olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Ayrı bir idari birim olarak yapılan Amastris'e böylesine büyük bir önem atfedilmesinin nedeni herhalde Rusların Karadeniz'deki deniz faaliyetleri sırasında oynadığı rolle ilişkilidir.¹¹

Arap haritacılar İbn Hurdâzbih (*Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*) ve İbn Fakih el-Hamedânî [*Kitâbü (Aḥbâri)'l-Buldân*] eserlerinde themanın 5,000 askerden oluşan bir birliğe ve 5 müstahkem kaleye sahip olduğunu kaydetmektedir.¹² 1071 yılındaki Malazgirt Savaşından sonra, bölgenin büyük kısmı, Selçuklu Türklerinin eline geçmiştir; İmparator II. İoannes Komnenos (1118-1143)'un 1130lu yıllardaki askerî operasyonları sırasında kıyı şeridi yeniden Bizans idaresi altına girmiştir. Fakat iç kısımlar Türklerin kontrolü altında kalmıştır. Paphlagonia, IV. Haçlı Seferi'nden (1203) sonra Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurucularından David Komnenos tarafından ele geçirilmiştir. 1204 yılında Nicaea (İznik) İmparatoru I. Theodoros Laskaris (1204/05–1221/22), Amastris'in batı kısımlarını ele geçirmiştir. 14. yüzyılın sonlarına kadar Bizans idaresinde kalmış, bu yüzyılda bir tarihte Türk ya da Cenevizli idaresi altına girmiştir.¹³

Theodoros'un Paphlagonia Theması'nda bulunduğu görev, taşıdığı *doux*¹⁴ unvanında ifadesini bulmaktadır. Theodoros Komnenos'un aynı unvanı taşıırken

⁹ Konstantinos Porfirogenitos, *a.g.e.*, s. 72.19 ve 137.

¹⁰ *ODB*, s. 1579; McGeer-Nesbitt-Oikonomides, *a.g.e.*, s. 25; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford 1995 s. 114-115, 142.

¹¹ Treadgold, *a.g.e.*, s. 31, 69.

¹² Konstantinos Porfirogenitos, *a.g.e.*, 136; *ODB*, s. 1579; Treadgold, *a.g.e.*, s. 67-69.

¹³ *ODB*, s. 579.

¹⁴ *Doux* (δουξ); (Latince *dux*), Diokletianus döneminde (284-305) (ilk olarak 289 yılında) teknik bir anlam kazandı. Sınır birliklerinin (*limitanei*) iç bölgelere çekilmesiyle bu birliklerin komutanı *dux limitis provinciae illius* unvanıyla tanımlanmıştır. 492 yılında I. Anastasios (491-518), hareketli *comitatenses* birliklerini *doux* unvanlı komutanların emrine vermiştir. *Doux*, normalde sivil idareden ayrı olarak iş görmekteydi; sadece birkaç eyaletteki (İsauria, Mauretania, Thebai) valilerin idarî ve askerî yetkileri vardı. Ayrıca *doux* eyaletlere yerleştirilen askerî birlikleri de idare ettiğinde bazı istisnalar yaşanmıştır. Roma idarî sisteminin gerilemesiyle birlikte, *doux* unvanı *moira adı verilen birliğe* komuta eden alt düzey subaylara (*merarches*) verilmeye başlanmıştır. Bkz. *Das Strategikon des Maurikios*, ed. George T. Dennis, Wien 1981, I.3.10-15, özellikle 12-13, s. 86: I.3, 10-15: “Στρατηγός τοίνυν προσσηγορεύεται ὁ τοῦ παντός στρατοῦ κορυφαῖός τε καὶ ἡγεμὼν, ὑποστράτηγος δὲ ὁ τὴν δευτέραν τούτω τάξιν ἐκπληρῶν. Ὁ δὲ γε μεράρχης ἐστὶν ὁ τοῦ μέρους τὴν ἀρχὴν ἐμπιστευμένος, μοιράρχης δὲ ὁ τῆς μοίρας ἄρχων, ὁ λεγόμενος δοῦξ. [*Strategos (general) tim*

ve Makedonia bölgesindeki *Pelagonia douxu* iken kullandığı bir mühür¹⁵ ve daha düşük seviyedeki *protosebastos* onursal unvanıyla görüldüğü bir mührü¹⁶ daha mevcuttur.

2.Theodoros Komnenos nobelissimos ve Paphlagonia (Themasi) Douxu (11. yüzyılın ikinci yarısı) (1085)

Envanter no: 5. Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 31.18 mm. Kalınlık: 3.50 mm. Ağırlığı: 21.50 gr. Paralel(ler)i: Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1947.2.1097). Spink Müzayede Evi Satış Kataloğu (no.127), (7 Ekim 1998), mühür no. 42 (Zacos Koleksiyonundan). Yayınlar: Nesbitt-Oikonomides, *a.g.e.*, no. 11.5; Jean Claude Cheynet, *Byzantine Seals, The Zacos Collection, Part I (7 October 1998), Spink Auction 127, (from the Zacos Collection), London 1998, mühür no. 42.*Yayınlanmamış.

Ön yüz: Aziz Demetrios, ayakta, cepheden. Kısa khiton ve khlamys giyiyor. Asker kıyafetli. Sol elinde mızrak tutuyor, sol eliyle yerde duran kalkana yaslanmış. Sol boşlukta yazı: Θ|ΔΗ|Μ|Η -. Sağdaki devamı silinmiş. Açılımı: Ὁ ἄγιος Δημή[τριος] (Aziz Dimitrios)

*ordunun başı ve lideri olarak adlandırılır. Hypostrategos ise ondan sonra ikinci sırada gelen bir emir subayıdır. Tüm birliğin komutası generale emanet edilir. Merarches, aynı zamanda doux olarak da adlandırılan moira'nın komutanıdır]. Thema ordularının komutanları (strategos) general rütbesindeki subaylardı. 10. yüzyılın ilk yarısına kadar domestikos tôn scholôn (δομέστικός τῶν σχολῶν) gibi yüksek rütbeli subaylara verilen bu unvan, daha sonra ordudaki profesyonel birliklerin (tagma) komutanının (strategos) yanında sınır birliklerine komuta eden subaylara verilmeye başlandı. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu unvan, doukaton adı verilen geniş bir bölgeye konuşlandırılan birliklerin komutanını tarif etmeye başlamıştır. Antiocheia (Antakya) (969'dan sonra), Chaldia (969), Thessalonike, Adrianopolis (971'den sonra), Mezopotamia (976) ve İtalya. Koloneia Themasi'nin bir douxu, Amorion'un Kırk-iki Martyri Hikâyesi'nde konu edilmektedir. Ancak bu resmî terminolojiyi yansıtmayabilir. Ahrweiler, katepano ile doux unvanlarını özdeşleştirmektedir. Bkz. Helene Ahrweiler, "Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IX-XIème siècles" *Bulletin de correspondance hellénique*, C: LXXXIV, 1960, s. 65-66. 11. yüzyılda strategosların yerine doux geçmiştir. Bkz. Oikonomides, *a.g.e.*, s. 344, 354; Jean Claude Cheynet, "Du stratège au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle," *Travaux et Mémoires*, C: IX, 1985, s. 181-194. Terim, aynı zamanda filo komutanları anlamına gelen doux ile birlikte domestikos tôn scholôn'a uyarlanmıştır. Bkz. Nicholas Oikonomides, "L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)," *Travaux et Mémoires*, C: VI, 1976, s. 142. 12. yüzyıldan sonra küçük themaların idarecileri bu unvanla anılmaya başlanmıştır. Bkz. Dimiter Angelov, "Sur la question de l'administration des thèmes dans le despotat d'Epire et dans l'empire de Nicée (Bulgarca)" *Byzantinoslavica*, C: XII, 1951, s. 60; Doux hakkında genel bilgi için bkz. Otto Seeck, "Dux" *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C: V/2, Stuttgart, 1905, s. 1869-1875; *ODB*, s. 659. Topotērētēs (τοποτηρητής), doux'un astı idi. *Topoterētēs* için ayrıca bkz. *ODB*, s. 2093.*

¹⁵ Andreas David Mordtmann, Μολυβδόβουλλα Κομνηνών. *Memoires du Syllogue littéraire grec de Constantinople, Supplément archéologique*, C: XIII, 1879-1880, s. 47; Petrides, *a.g.m.*, s. 305-307, özellikle s. 306, no. 6.

¹⁶ Gustave Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantine*, Paris 1884, s. 645, no. 29.

Fig. 2a (ön yüz)

Fig. 2b (arka yüz)

Arka yüz: Yedi satır yazıt. İnci bordür.

- · - | + KER,Θ,| ΤΩCΩΔΗ,|ΘΕΟΔΩΡ,|ΝΩΡΕΛΙCΙΜΩ|SΔΗ.ΠΑΦΛΑΓ,|ΤΩΚΟΜΝΗ|- ΝΩ-
Açılımı: Κύριε β(οή)θ(η) τῷ σῷ δού(λω) Θεοδώρ(ω) νοβελλίσιμω (καὶ)
δου(κι) Παφλαγ(ονίας) τῷ Κομνηνῷ

Anlamı: Tanrı(m), kulun nobelissimos ve Paphlagonia douxu Theodoros Komnenos'a yardım et!

Bu mühürdeki Theodoros, 4 nolu mühürün sahibiyle aynı kişidir. Nesbitt ile Oikonomides'in bu şahsın *kouropalates* iken *nobelissimos*¹⁷ unvanıyla

¹⁷ *Nobelissimos* (νοβελίσσιμος), üst düzeyde bir onursal unvandır. Latince karşılığı olan *nobilissimus*, 3. yüzyılda emperyal bir sıfat olarak ortaya çıkmıştır. Zosimos'a göre I. Konstantinos (305-337) döneminde hanedanın bazı üyeleri için *caesarın* altında bir unvan olarak yaratılmıştır. Bkz. Zosimos, *Historia Nova*, ed. Ludwig Mendelssohn, Leipzig 1887, s. 2.39.2. İmparator I. Justinianos (527-565)'ün amcası I. Justinos (518-527) da tahta çıkmadan önce bir *nobelissimos* idi. Unvan, Justinianos döneminde bir süreliğine kullanılmamıştır. İmparator Herakleios (610-641)'un Martina'dan olan oğlu Heraklonas'a ve daha sonra V. Konstantinos (741-775)'un oğlu Niketas'a verilmiştir. 9. yüzyılın Bizans bürokrasisine dair en uzun ve en önemli listeleri içeren Philotheos'un Kletorologionu'na göre *nobelissimos*, protokolde *caesar* (καίσαρ) ile *kouropalates* (κουροπαλάτης) arasında yer almaktaydı. 9. yüzyıl tarihçisi Theophanes, *nobelissimos* unvanı olan şahısların kostümünü altın bir pelerin (chlaina) ve taç (stephanos) olarak tanımlamaktadır. Theophanes: *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, eds. Cyril Mango-Roger Scott, Oxford 1997, s. 613. Daha sonraki kaynaklar taçtan bahsetmemektedir. 10. yüzyılda kaleme alınan De Ceremoniis adlı eser, *nobelissimos* unvanına yeşil ya da kırmızı bir pelerin atfetmektedir. *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*, C: I, ed. J. Reiske, Bonn 1829, s. 227, 229; Oikonomides, *Listes*, 97, not. 51. *Nobelissimos*, 11. yüzyıl ortalarına kadar sadece hanedan üyelerine verilen onursal bir unvandı. Ancak aynı yüzyılın sonlarında en üst düzey subaylara da verilmeye başlanmıştır. Tahta çıkışından önce bu unvanla onurlandırılan Aleksios Komnenos (1081-1118) bu generallerdin ilki idi. 12. yüzyıldan itibaren bu unvanı taşıyanların sayısındaki artış önemini kaybettiğini göstermektedir. Bu yüzden *protonobelissimos* (πρωτονοβελίσσιμος) ve *protonobelissimohypertatos* unvanları icat edilmiştir. Bkz. Bury, *a.g.e.*, s. 35-36; Oikonomides, *a.g.e.*, s. 97; *Protonobelissimohypertatos* mühürleri için bkz. Alexandra Wassiliou – Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*. C: II. *Einleitung, Siegellegenden Von NY Bis Inklusiv Sphragis*, Wien 2016, no. 2788-9; *ODB*, s. 1489-1490. Laurent, Dölger'in hipotezine karşı çıkarak, bu unvanın 12. yüzyıldan Palaiologosların 1261 yılında tahta çıkışına kadarki dönemde kullanıldığını ileri sürmüştür. Bkz. Vitalien Laurent, "Notes de titulature byzantine" *Echos d'Orient*, C: XXXVIII, S: 195-

onurlandırılmak suretiyle terfi ettirildiği görüşünü desteklemektedir (Giresun müzesinde Theodoros'u her iki unvanla anan mühürler bulunmuş olması dolayısıyla). Theodoros Komnenos, Dumbarton Oaks koleksiyonunda, Spink Müzayede Evinde ve Giresun Müzesi'nde bulunan üç mührün de sahibidir. Dumbarton Oaks'takilere göre daha muntazam olan iki mühür, Theodoros'un *kouropalates* iken *nobelissimos* unvanı verilerek terfi ettirildiği zaman daha özenli bir mühür ustasına sipariş verdiğini göstermektedir.

Konstantinos Barzos'un Komnenos ailesinin üyelerini konu alan monografik eserinde Theodoros'tan bahis yoktur. Nesbitt ve Oikonomides'e göre, bu şahsın net kimliği, anne tarafından Komnenos ailesiyle akraba olan ve 1080 yılında Paphlagonia'da yaşayan Theodoros Dokeianos ile özdeşleştirilmeyorsa, meçhuldür.¹⁸

3. Aleksios Kassianos (12. yüzyıl)

Envanter no: 9128 Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma. Ölçüsü: 27.87 mm. Kalınlık: 3.19 mm. Ağırlığı: 12 gr. Parallell(er)i: Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1955.1.4175); Orghidan koleksiyonu. Yayın(lar): Vitalien Laurent, *Documents de Sigillographie Byzantine: La Collection C. Orghidan*, Presses universitaires de France, Paris 1952: no. 438. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Üç satır yazıt. +|CΦΡΑ|ΓΙΚΑΛΕ|ΖΙΟΒ: İnci bordür.

Açılımı: + Σφραγίς Ἀλεξίου

Fig. 3a (ön yüz)

Fig. 3b (arka yüz)

Arka yüz: Üç satır yazıt. ΤΟΥ|ΚΑCΙΑ|ΝΟΥ. İnci bordür.

Açılımı: τοῦ Κασσιανοῦ

Anlamı: Aleksios Kassianos'un (mührü)

Bizanslı tarihçi İoannes Kinnamos, Aleksios Kassianos'un 1155 yılı civarında Seleukeia Theması'nda *doux* olduğundan bahsetmektedir.¹⁹ Tarihiye

196, Paris 1939, s. 362-364; Franz Dölger, *Byzantinische Diplomatie: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Buch-Kunstverlag Ettal, Ettal 1956, s. 26-33.

¹⁸ Konstantinos Barzos, *Ἡ γενεαλογία των Κομνηνών*, C: I-II, Thessalonike, 1984, no. 9.

¹⁹ Kinnamos: *Ioannis Cinnami Epitome Rerum Ab Ioanne Et Alexio Comnenis Gestarum*, ed. Augustus Meineke, Bonn 1836, s. 179.10-180.3 ve 268.10-21.

göre, Kilikya'nın Ermeni prensi II. Toros, 1157 yılında bölgedeki kentlerin çoğunu ele geçirmiş, bunun üzerine İmparator I. Manuel, Toros'a karşı şahsen komuta ettiği birliklerle Kilikya'ya yürütmeyi planlamıştır.²⁰ Ancak sefere çıkmadan önce Aleksios Kassianos'a bölgesindeki milis güçleri savaşa hazırlamasını emretmiştir.²¹ Böylece Manuel'in hızla ilerlemesi mümkün olacaktı. Ancak Seleukeia birlikleri planlandığı zamanda harekete geçemeyince,²² Aleksios Kassianos, Manuel'i takip ederek Toros'u yakalamak üzere gönderilmiştir. Manuel'in 1158 sonbaharında Toros'u ani bir baskınla yakalama planı Latin bir hacının ihaneti yüzünden başarısızlığa uğramıştır.²³

Aleksios Kassianos, 1152 ila yaklaşık 1176 yılı arasındaki dönemde Kıbrıs'ta *doux* olarak görünmektedir. Neophytos, onun İoannes Kretikos'un Kıbrıs başpiskoposluğu sırasında adanın *douxu* olduğunu kaydetmektedir.²⁴ Aleksios Kassianos, tarihçi prenses Anna Komnena'nın torunu olan ve Kıbrıs valiliği yapan Aleksios Doukas (Bryennios) ile karıştırılmamalıdır.²⁵ Aleksios Kassianos, Kilikya'da *doux* iken Kıbrıs valiliğine terfi ettirilmiştir. Zengin ve merkezî konuma sahip ve anakaradaki Latin ve Müslüman devletlerin baskısı altında olan adanın önceki valisi İsaakios Komnenos, 1185 yılında isyan etmişti.²⁶ İmparator I. Manuel Komnenos, bu isyanları engellemek için büyük askeri şefleri akrabaları arasından seçmeye özen göstermiştir. Ancak İsaakios'un isyanı akrabalarının sadakat derecelerini her zaman doğru tahmin edemediğini göstermektedir. Her şeye rağmen ihtiyatlı davranmaya çalışan imparatorun bu komutanların görev yerlerini sık sık değiştirdiği bilinmektedir.²⁷ 1155 civarında İoannes Komnenos, 1161 yılında Aleksios Doukas, 1165-1167 arası civarında,

²⁰ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 176.6-13.

²¹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 179.10-11: "ὄς Σελευκειῶν τὴν τότε διεῖπεν ἀρχὴν (ki o, sırada Seleukeialıların idarecisi idi)."

²² Kinnamos, *a.g.e.*, s. 179.10-13.

²³ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 179.10-180.8 ve 268.10-21; Aleksios Kassianos için bkz. PBE 17007.

²⁴ Panegyric 25.8: Catia Galatariotou, *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, s. 47.

²⁵ Demetrios Ioannes Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, no. 80; Ioannes Kretikos, 1152'den yaklaşık olarak 1170'e kadar Kıbrıs başpiskoposuydu. Bkz. Martin Jugie, "Un opuscule inédit de Néophyte le Reclus sur l'incorruptibilité du corps du Christ dans l'Eucharistie" *Revue des études byzantines*, C: VII, 1949, s. 7; Kıbrıs'ın Bizanslı valileri hakkında bkz. Dionysios Zakynthinos, "Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει" *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, C: XVII, 1941, s. 268-70; Cyril Mango, "Chypre carrefour du monde byzantin" *XVth Congres International d'Études Byzantines, Rapports et corapports*, C: 5, Athens 1976: 7; Kostas Chatzipsaltes, Σημειώσεις αναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Κύπρου, *Καθηγήτρια. Presented to Joan Hussey*, ed. J. Chrysostomides, Camberley, 1988, s. 345-351; Galatariotou, *a.g.e.*, s. 46-47, not. 20.

²⁶ George Hill, *A History of Cyprus*, C: 1, Cambridge University Press, Cambridge 1940, s. 312-315; Vitalien Laurent *Les sceaux byzantins du médaillier Vatican*, Vatican City 1962, s. 212, no. 11.

²⁷ Laurent, *a.g.e.*, s. 212, not 12.

Akdeniz'in güneyinde konuşlanan Andronikos Synadenos²⁸ ve İoannes Kretikos'unuzun süreli piskoposluk döneminde (en azından 1152-1170 arasında) Aleksios Kassianos,²⁹ adları tespit edilebilen dört Bizanslı Kıbrıs valisinden biridir.³⁰

I. Manuel, 1158 Eylülünde Kilikya'ya geldiğinde, Giresun mührünün sahibi olan Aleksios Kassianos themanın strategosu idi.³¹ Aleksios'un bu görevde iken Kıbrıs valiliğine tayin edilmiş olduğunu bilmekle birlikte onun bu makama Kıbrıs'ta aynı görevde bulunmuş olan Aleksios Doukas'tan önce mi yoksa sonra mı tayin edildiği belli değildir.

Aleksios Kassianos'un üzerinde herhangi bir unvan bulunmayan bir mührünün Giresun civarında bulunmuş olması onun bu bölgedeki biriyle yazıştığını ve bu yazışmanın resmî olmaktan öte şahsi bir özelliği olduğunu göstermektedir.

Harita 2: Bizans Themaları (M.S. 1025) Haritayı Düzenleyen: Rüveyda Ceylan

²⁸ Andronikos Synadenos, adına bir methiye yazılmış bir Bizans soylusudur. Methiye yazarına göre, Andronikos, Kudüs kralını İmparator Manuel'in yeğeniyle evlenmeye teşvik etmiş ve Bizans imparatorluk hanedanının Kudüs krallığı ile sihrayet bağı kurmasında önemli rol oynamıştır. Evlilik ve siyasi önemi hakkında bkz. Ferdinand Chalandon, *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris 1912, s. 534-536. Kudüs kralı I. Amalrik (1162-1174) imparatorun küçük yeğeni (ve *protosebastos* İoannes'in kızı) Maria ile 29 Ağustos 1167 tarihinde Tyr (Sur) kentinde evlenmiştir. Bkz. Kinnamos, *a.g.e.*, s. 284; Laurent, *a.g.e.*, s. 212, not 16. Bu evliliğin gerçekleşmesinde rol oynayan Andronikos Synadenos'a ait yeğâne kurşun mühür, Trabzon Müzesi'nin envanterinde bulunmaktadır. Bu mühür ile ilgili değerlendirme için bkz. Nilgün Elam – Alexandra Kyriaki Wassiliou Seibt, "Ist Andronikos Synadenos einmal (um die Mitte des 12. Jahrhunderts) in normannische Gefangenschaft (in Sizilien) geraten?," *Byzantinische Zeitschrift*, C: 114 (1),(2001), s. 1-8.

²⁹ Laurent, *a.g.e.*, s. 212, not 15.

³⁰ Laurent, *a.g.e.*, s. 212, not 16.

³¹ Bkz. Chalandon, *a.g.e.*, s. 441; Laurent, *a.g.e.*, s. 212, not 15.

4. Leontios apo eparchon (6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın başları)

Envanter no: 1 Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 22.82 mm. Kalınlık: 4.80 mm. Ağırlığı: 8.70 gr. Paraleli: no: 5 Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ. Tip I.

Açılımı: Θεοτόκε βοήθει

Anlamı: Theotokos (Tanrının Anası) yardım et!

Fig. 4a (ön yüz)

Fig. 4b (arka yüz)

Arka yüz: Blok monogram. Ortada muhtemelen Π, içinde X (X harfinin içinde A ve V) ve N, altlarında ve Ω, sağda E, E'nin içinde Γ, üstte sağda P, (sağda altta belirsiz bir harf daha). Yukarıda solda muhtemelen O (belki O harfinin üzerinde V), sol altta Λ, üzerinde I, Π ile E arasında T.

ΛΕΟΝΤΙΩ ΑΠΟΕΠΑΡΧΩΝ ya da ΛΕΟΝΤΙΟΝ ΑΠΟΕΠΑΡΧΩΝ

Açılımı: Λεοντίω ἀπὸ ἐπάρχων Λεοντίου ἀπὸ ἐπάρχων

Anlamı: Theotokos, apo eparchon Leontios'a yardım et! ya da apo eparchon Leontios'un (mührü)

5. Leontios apo eparchon (6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın başları)

Envanter no: 9127 Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma. Çap: 22.83 mm. Kalınlık: 4.50 mm. Ağırlık: 12.20 gr. Paraleli: no: 3- Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. Tip I. ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΗ

Açılımı: Θεοτόκε βοήθει

Anlamı: Theotokos, yardım et!

Fig. 5a (ön yüz)

Fig. 5b (arka yüz)

Arka yüz: Blok monogram. Ortada Π, içinde X (X harfinin içinde A ve V) ve N, altlarında ve Ω, sağda E, E'nin içinde bir Γ, üstte sağda P, (sağda altta belirsiz bir harf daha). Yukarıda solda muhtemelen O (belki üzerinde V), sol altta Λ, üzerinde I, Π ile E arasında T.

ΛΕΟΝΤΙΩ ya da ΛΕΟΝΤΙΟΝ ΑΠΟΕΠΑΡΧΩΝ

Açılımı: Λεοντίω ya da Λεοντίου από ἐπάρχων

Anlamı: Theotokos, apo eparchon Leontios'a yardım et!

5 numaralı mühürde olduğu gibi bu mühürdeki blok monogramın da üst kanal girişinin kırık olması nedeniyle Leontios isminin ismin hangi halinde yazıldığı belirlenememektedir. Bu husus, mührün tarihlenmesi bakımından önemlidir (dativ; ismin –e halinde ya da ismin casus genitivus; ismin iyelik halinde). Genitivus olması halinde 6. yüzyıla, dativ olması halinde 7. yüzyılın başlarına ait olmalıdır. 5 ve 6 numaralı mühürlerde adı geçen Leontios'un aynı kişi olması muhtemeldir.³²

Bu şahsın taşıdığı “*apo eparchon*” unvanına gelirse; *eparchia* (ἐπαρχία), *praefectum* ya da Roma İmparatorluğu'nda eyalet (*provincia*) teriminin Yunanca karşılığıdır. Bu nedenle, özellikle imparatorluğun doğu arazisindeki eyaletleri tanımlamak için kullanılmıştır.³³ Eyaletler, Geç Roma İmparatorluk çağında “*Praefectus praetorio*” unvanını taşıyan eyalet valilerince yönetilmiştir. *Apo eparchon* (ἀπό ἐπαρχων) veya *apo hyparchon* (ἀπό ὑπάρχων) ise Latince *prokonsül* (*ex praefectus*/eski konsül) teriminin Yunanca karşılığıdır ve 5. yüzyıldan beri mevcudiyetine kaynakların tanıklık ettiği onursal bir unvandır;³⁴

³² Bu çalışmadaki 5 ve 6 numaralı mühürlerin arka yüzlerindeki blok monogramlarda *apo eparchon* unvanıyla görülen şahsın isminin “Leontios” şeklinde okunması gerektiği hakkındaki profesyonel görüşünü ve kronoloji konusundaki değerli tavsiyelerini benimle paylaşan monogramlı mühürler konusunda uzman olan Dr. Robert Feind'a şükran borçluyum.

³³ Alexander Zadornov, “Territorial Dioceses and Ethnic Episcopies in the Structure of the Church Organization of the First Bulgarian Kingdom (Canonical Aspects)”, *Slovēne*, C: V, 2016, no. 2, s. 122; Ünal Demirel – Nilgün Elam, “Lead Seals of the Kibyra Excavations” *Adalya*, C: XXII, 2018, s. 256, not. 63.

³⁴ Bizanslı tarihçi Zosimos'a göre, *apo eparchon*, I. Konstantinos (324-337) döneminde yaratılan ve hiçbir makama karşılık gelmeyen onursal bir unvandı. İmparatorun en yakın akrabalarına ve çocuklarına verilir. Bizans protokolünde eyalet valisi “*praefectus*

daha önce kentlerin sivil idarecileri gibi artık belli bir görevi olmayan saygın kişileri onurlandırmak üzere verilmiştir. Başka bir deyişle, kökeni Geç Roma imparatorluk devrine dayanan ve imparator tarafından bahşedilen bir unvandır.³⁵ Unvanın 7. yüzyılın ortalarındaki önemi kaynaklarda sabittir. 7. ve 8. yüzyılın başlarına ait sayısız apo eparchon mührü, bu unvanı taşıyanların Geç Roma imparatorluk devrinde senatoryal sınıfa bahşedilen onursal unvanları temsil ettiğini gösteren maddi kanıtlardır. *Apo eparchon*, başka unvanlarla da birlikte kullanılabilirdi.³⁶ Geç Roma devrindeki senatoryal elitin bir üyesi olarak bu unvanı taşıyanların varlığı, imtiyazlı toprak sahibi aristokrasinin Bizans dünyasında da baskın olduğunun delili olarak kabul edilmektedir.³⁷

praetorio” bile onun üzerinde yer alırdı; bkz. Zosimos, *a.g.e.*, s. 98.5-18; bkz. *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris DeCeremoniis aulae Byzantinae libri duo*, C: I, ed. J. Reiske, Bonn 1829, s. 158; Rodolphe Guiland, “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin. 3, L’apoeparque”, *Byzantinoslavica*, C: XXIII, S: 1, 1982, s. 31. Unvanın simgesi fil dışından yapılmış bir diplomaydı. Ancak unvan 1100 yılından sonra kaldırıldı. Ayrıca bkz. Bury, *a.g.e.*, s. 22, 121, 124; Rodolphe Guiland, *Recherches sur les institutions Byzantines*, C: I, Berlin – Amsterdam 1967, s. 159, 343; C: II, Berlin – Amsterdam 1967, s. 81, 115, 221-222, 225; Rodolphe Guiland, *Titres et fonctions de l’Empire byzantin*, London 1976, s. VII-XIV; *ODB*, s. 1600; Schlumberger, *a.g.e.*, s. 506. Herrin, “(imparatorluğun) idari yapısı üzerine yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak yetkililerin ve onların onursal unvanlarının ve saraydaki önemli görevler icra eden kişilerin listelerine dayandığını, bunun da özel görevlere ve ofislerin kademine atfedilen önemi yansıttığını” ifade ediyor. Bkz. Judith Herrin, “Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205” *Dumbarton Oaks Papers*, C: XXIX, 1975, s. 253-284. Ofislerin listesi şöyledir: hypatos (ykl. 690’dan itibaren, fakat özellikle 8. yüzyılın başlarında 822/3’e kadar; *apo hypaton* (özellikle ykl. 630’dan ykl. 697’e kadar); *patrikiös* (659’dan itibaren, 690/2’den 708’e kadar); *protospatharios* (727’den 729’a kadar); *spatharios* (825’ten 826’ya kadar); *stratelatēs* (679/80’dan itibaren özellikle 689/90’dan sonra); *skribon* (691/2’ye kadar); *balnitor* (718/19’dan 724/5’e kadar); *apo eparchon* özellikle 698/9’dan 720-ykl. 729’a kadar); *kandidatos*, (717?); *silentiarios* (776’dan 780’e kadar); Bkz. David Metcalf, “Imperial Involvement in the Governance of Cyprus during the years 653-965”, *Cahiers du Centre d’Études Chypriotes*, C: XLIII, 2013: 129-130; krş. Vera Bulgurlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, İstanbul 2007, s. 256; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 256, not. 64.

³⁵ Bu unvan için bkz. Bury, *a.g.e.*, s. 23-24; Marco Vitale, “‘Priest’– ‘Eparchy–arch’– ‘Speaker of the Ethnos.’ The Areas of Responsibility of the Highest Officials of the Eastern Provincial Imperial Cult”, *Mynemosyne*, C: XLIX, S: 1, 2014, s. 6-7; Oikonomides, *a.g.e.*, s. 296; Rodolphe Guiland “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin. 3, L’apoeparque”, *Byzantinoslavica*, C: XXIII, S: 1, 1982, 30-44; Rodolphe Guiland, *Titres et fonctions de l’Empire byzantin*, London 1967, s. 1, 159, 343; 2, 81, 115, 221-222, 225; John Haldon, *Byzantium in the 7th century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, s. 393; *ODB*, s. 133-134; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 257, not. 65.

³⁶ Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang und Amterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin 1985: 45-46; Marc Nihanian, “La distinction à Byzance: société de cour et hiérarchie des dignités à Constantinople (VIe-IXe s.)”, *Travaux et Memoires*, C: XVII, 2013, s. 605-606; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 257, not. 66.

³⁷ Haldon, bu dönüm noktasının 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirtir. Bkz. Haldon, *a.g.e.*, s. 393, 394, 396, n. 62, 385; Nihanian, *a.g.m.*, s. 605, 607; Demirer – Elam, *a.g.m.*, s. 257, not. 67.

7. yüzyılda *apo eparchon* unvanını taşıyan şahıslar, Bizans hiyerarşisinin zirvesine ulaşarak militia şefi ve lideriyle birlikte birinci derece hizmetliler grubuna girmişlerdir. Günümüze çok sayıda *apo eparchon* mührünün ulaşması, unvanın bahsedildiği kişilerin sayısındaki artışı göstermektedir. Bu aşırı artış, *apo eparchon* unvanının kendine özgü statüsünde bir duraklamaya ve 8. yüzyılın ilk yarısında diğer senatoryal unvanlar gibi değer kaybederek hızlı bir şekilde kaybolmasına neden olmuştur. Bu yeni koşullar, *apo eparchon*'un statüsüne veya işlevlerine meydan okumuş ve artık ikincil derecedeki yetkililere verilen (*stratelatēs* gibi) onursal unvanlar arasına girmiştir. Kamu maliyesindeki sorunlar da unvanın statüsünün sürekli olarak değer kaybetmesinde etkili olmuştur.³⁸

Aktif görevdeki bir *apo eparchonun* varlığı, sadece tek bir örnek olayda tespit edilebilmektedir. İtalya'nın son *Praefectus Praetoriosu* olarak bir belgede bahsedilen Theodoros “Kalliopas”, 7. yüzyılda kariyerinin sonraki bir aşamasında, *patrikios* ve *İtalya exarchosu* unvanı verilerek terfi ettirilmiştir.³⁹ Bu nedenle, 7. yüzyıl, *apo eparchonlar* gibi sivil memurların kariyerinde belirleyici bir adım oluşturmuş, bu unvanın sahipleri varlıklarını orta düzeyde bir pozisyonda sürdürmüşlerdir. Hiyerarşide, *patrikios* ile *stratelates* arasında yer almış bir unvandı. 8. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeni “emperyal” onursal unvanlar ortaya çıkmıştır. *Stratelates* ve *illustrious* gibi onursal unvanlar ortadan kalkmış ve *apo eparchon* en düşük derecede bir unvana dönüşmüştür. *Apo eparchon* mühürleri üzerine yapılan araştırmalar, 7. yüzyıl sonrasında imparatorluğun idarî bürokrasisine giren bazı yönetici sınıfların varlığını sürdürdüğünü doğrulamaktadır.⁴⁰ Ancak, unvan sahiplerinin yeni konumu, Geç Antikçağın kurumsal yapısında bir erozyonu ortaya koymaktadır; 7. yüzyıl mühürlerinde sıkça görüldüğü üzere, bu sınıfın üyeleri, eski imtiyazlarını ve otoritelerini yitirmiştir. 8. yüzyıldan farklı olarak, 7. yüzyılda *apo eparchon* unvanıyla onunla ilişkilendirilen bir makamı birbirinden ayırt etmek zor olsa da çoğunlukla tek başına kullanılmıştır; aktif bir görevi işaret eden başka bir onursal unvana eşlik etmemiştir.⁴¹ Şimdi, *hypatos* (konsül) gibi bu senatoryal unvanın sahipleri, ikinci derece askerî ve özellikle idarî görevlerle (devlet atölyelerinin kontrolü veya ücret tahsili işlerden sorumlu *notarios*, *chartoularios* vs. gibi memurların görevleriyle) sınırlandırılmıştır.⁴²

³⁸ Haldon bu dönüm noktasını 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlüyor. Bkz. Haldon, *a.g.e.*, s. 393, 394, 396, not. 62, 385; Nichanian, *a.g.m.*, s. 605-606; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 257, not. 68.

³⁹ Vitalien Laurent, *a.g.e.*, no. 99 = Zacos – Veglery, *a.g.e.*, no. 2923 = Nesbitt – Oikonomides, *a.g.e.*, no: 2.2: Theodoros apo eparchon ve İtalya eparchos (= exarchos)'u. Exarchos hakkında bkz. *Le Liber pontificalis texte, introduction et commentaire*, C: I, ed. Louis Marie Olivier Duchesne, Paris 1884, s. 332 ve 338 (PmbZ no 7295): Nichanian, *a.g.m.*, s. 605; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s.257, not. 69.

⁴⁰ Nichanian, *a.g.m.*, s. 606-607; Demirer – Elam, *a.g.m.*, s, s. 257, not. 70.

⁴¹ Nichanian, *a.g.m.*, s. 606-607; *ODB*, s. 133-134; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 258, not. 71.

⁴² Bury, *a.g.e.*, s. 23-24; Rodolphe Guilland, “Etudes sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin. 3, L’apoeparque”, *Byzantinoslavica*, C: XXIII, S: 1, 1982, s. 30-44; Oikonomides,

Apo eparchon unvanı, hiçbir zaman *strategos* veya *logothetes* (λογοθέτης)⁴³ gibi gerçek askeri veya sivil otoriteyi temsil eden yeni görev unvanlarıyla yan yana getirilmemiştir, eski otoritesinden mahrum bırakılmış ikincil derecedeki görev unvanlarıyla birleştirilmiştir. 8. yüzyılın başlarında sadece *apo eparchon* unvanının kullanılmaya başlandığı *kommerkiarios* (κομμερκιάριος)⁴⁴ mühürleri, bu eski senatoryal unvanın bir tüccar veya emperyal yönetici sınıfı aracılığıyla canlandırıldığını göstermektedir. *Apo eparchon*, gümrük vergilerinin toplanmasından sorumlu *emperyal apotheka* kurumunda görevli yönetici sınıfa verilmeye başlandığında yeniden önem kazanmıştır. 842 yılına atfedilen Uspenskij Taktikonu'nda bahsinin geçmediğinden 9. yüzyıl sonlarında ortadan kalktığı

a.g.e., s. 89,12; 99,15; Leslie Brubaker – John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, ca. 680-850: A History*, Cambridge 2011, s. 593; Haldon, a.g.e., s. 199, not. 104; Demirer-Elam, a.g.m., s. 258, not. 73.

⁴³ *Logothetes* (λογοθέτης, çğ. λογοθέται), 9. ve 10. yüzyıla ait Taktikonlarda yüksek bürokratlar (*sekretikoi*), özellikle de birçok bürodan birinin başkanları olarak görünmektedir, ancak yalnızca malî sorumlulukları görevliler değildiler. Kökeni belirsizdir. Bizans memurlar hiyerarşisinin en önemli kaynaklardan *Notitia Dignitatum*, bu terimden bahsetmemektedir. 6. yüzyılda mülki idarenin çeşitli seviyelerinde malî kontrolörlerin görev yaptığı bir büro idi. Taşradaki bürolarda çalışan basit *logothetes*lere ait mühürler 6. ve 7. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır. Statüleri, *Praefectus Praetorio* (eyalet valisi) ofisinin önemini yitirdiği ve bireysel departmanlarının bağımsız olduğu 7. yüzyılda kökten değişime uğramıştır. Merkez teşkilatındaki bazı büro âmirleri (*Dromos*, *Genikon*, *Stratitikon* ve *Agelon*), *logothetes* olarak adlandırılmıştır (λογοθέτης τοῦ δρόμου, λογοθέτης του γενικού, λογοθέτης του στρατιωτικού, λογοθέτης των αγέλων). I. Aleksios Komnenos (1081–1118) döneminde sivil idare *logothetes tôn sekretôn* (λογοθέτης των σεκρετών) unvanlı tek bir görevlinin kontrolünde koordine edilmeye çalışılmıştır, sonraları yerine *mezas logothetes* (μέγας λογοθέτης) getirilmiştir. *Logothetesin* çalıştığı büro (*sekreton*), yani *logothesion*, kaynaklarda 11. yüzyılda görünür olmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Rodolphe Guiland, “Les logothetes”, *Revue des études byzantines*, C: XXIX, 1971, s. 5-10; *ODB*, 1245-1248. *Notarios* (νοτάριος) (çğ. νοτάριοι), resmî belgelerle ilgili işlemlerin kaydı ve onayından sorumlu bir görevli idi. Zaman içinde anlamları değişen çeşitli unvanlar altında (*Notarios*, *taboullarios*, *tabellion*, *symboliographos*, *nomikos*) bahsi geçmektedir. Geç Roma döneminde *notarios*lar önemli toplantıların tutanaklarını kayıt altına alan kâtiplerdi. Bizans döneminde ise *taboullarios*lar bu büroda çalışan görevlilerdi. Başkentte ve eyaletlerdeki birçok büroda malî işlerle uğraşmışlardır. *Emperyal taboullarios*lara ait mühürler 6.–7. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır. 6. yüzyıldan beri sorumlulukları resmî belgelerin hazırlanmasından ibaretti (“*symboliographos*/ sözleşme kâtipliği” tabiriyle tanımlanan bir görev). *Eparchos Kitabı*'na göre *taboullarioslar loncası* imparatorluk otoritelerinin kontrolü altında özel bir grup oluşturmaktaydı. Bkz. *ODB*, s. 1247; Demirer-Elam, a.g.m., s. 258, not. 74.

⁴⁴ *Kommerkiarios* (κομμερκιάριος) (çğ. κομμερκιάριοι), ilk olarak Anastasios döneminde (491–518) ortaya çıkmıştır. Oikonomides, “bu yetkililerin ticari emtianın dolaşım ve satışından alınan verginin (*kommerkion*) toplanmasından sorumlu olduklarını” belirtmektedir. Bkz. Nicholas Oikonomides, “Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi”, *Dumbarton Oaks Papers*, C: XL, 1986, s. 33-53. Ayrıca bkz. Cecile Morrisson-Werner Seibt, “Sceaux de commerciaux byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage,” *Revue Numismatique*, C: XXIV, 1982, s. 223; Efi Ragia, “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)”, *Byzantina Symmeikta*, C: XIX, 2009, s. 197-198; Nichanian, a.g.m., s. 606-607; Demirer-Elam, a.g.m., s. 258, not. 75.

düşünölmektedir. Son kez Philotheos'un Kletorologionu'nda (899) *silentarios* unvanının altında, en düşük seviyede bir onursal unvan olarak anılmaktadır.⁴⁵ Guillaud, Kletorologion'daki bir pasaja dayanarak unvanın themalardaki yüksek rütbeli askerî sınıfla (*stratelates*) eşit olduğunu ileri sürmüştür (*ή τοδ στρατηλάτου επί θεμάτων άζία ήτοιή από έπαρχων όνομαζομένη*).⁴⁶ Nichanian, bu görüşü *apo eparchon* unvanının kökenini Bizans başkentinin eski valileri yerine eski eyaletlerin valilerine yeniden bağlama girişimi olarak görmektedir. Ona göre, "*apo eparchonun thema stratelatēsi ile ilişkilendirilmesinin nedeni ve statülerinin eyalet valisi olarak değeriendirilmesinin gerekçesi belirsizdir; çünkü stratelatēs, geç Roma ordularının komutanına karşılık gelmektedir ve hiçbir durumda sivil bir valiyle ilgisi yoktur.*" Araştırmacı, Reiske'nin *apo eparchon* unvanını eski prokonsul/*ex-prefect* (eski vali) onursal unvanından ayırma girişiminin *apo eparchonun* 9. yüzyılın başındaki aşırı derecede değeri kaybetmesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır. *Praefectus* gibi *stratelates* unvanının da en yüksek rütbeli görevli grubuna verilirken 7. yüzyılda *apo eparchon* unvanından daha aşağıda bir dereceye düştüğünü de eklemektedir.⁴⁷

Giresun civarında (aynı Leontios'a ait olduğunu düşündüğümüz) iki mührün bulunmuş olması, 6. yüzyılın ikinci yarısı ila 7. yüzyıl başları arasında Kerasous'ta Geç Roma idarî sistemine mensup görevlilerin bulunduğunun somut kanıtıdır. Başka bir deyişle Leontios'a ait iki kurşun mühür üzerinde eski Roma döneminin sivil unvanlarından *apo eparchon* unvanının görülmesi, 6. yüzyılın ikinci yarısı ilâ 7. yüzyılın başları arasında Pontus Polemoniakus bölgesinde Geç Roma idarî sisteminin devam etmiş olduğunu kanıtıdır. Leontios, Bizans döneminde Kerasous'ta bulunan imparatorun hizmetindeki bir devlet atölyesinden sorumlu bir bürokrat olmalıdır. Mühürlerin darp edildikleri Bizans eyaletlerinde eski Roma sivil otoritelerinin hala etkin olduğunu ve kent civarında eski senatoryal sınıfa mensup erken dönemlere nazaran daha düşük rütbeli bir toprak sahibinin varlığına da işaret etmektedir.

6.Theophylaktos hypatos (7./8. yüzyıl)

Etüdlük. no: 2 Bulunduğı yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 21.33 mm. Kalınlık: 6.36 mm. Ağırlığı: 15.60 gr. Paraleli: - Yayın: -. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. Tıp V. ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ. Çelenk bordür.

Açılımı: Θεοτόκε βοήθει (Theotokos, yardım et!)

⁴⁵ Oikonomides, *Listes*, s. 89, 12 ve 99, 15; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 258, not. 76.

⁴⁶ *ODB*, s. 133-134; Nichanian, *a.g.m.*, s. 606.

⁴⁷ Rodolphe Guillaud, "Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. 3, L'apocparque", *Byzantinoslavica*, C: XXIII, S: 1, 1982, s. 31; *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*, C: I, ed. I. Reiske, Bonn, 1829, s. 158; Nichanian, *a.g.m.*, s. 605-606; Demirer-Elam, *a.g.m.*, s. 259, not. 78.

Fig. 6a (ön yüz)

Fig. 6b (arka yüz)

Arka yüz: Dört satır yazıt. ..|ΟΦΥΛΛ|ΚΤ.ΥΠ|ΑΤΩ. Çelenk bordür.

Açılımı: Θεοφυλάκτω ὑπάτῳ

Anlamı: Theotokos, hypatos Theophylaktos'a yardım et!

Söz konusu mühür, 7. yüzyılda Kerasous'ta yaşayan Theophylaktos gibi *hypatos* (konsül)⁴⁸ unvanına sahip senatoryal bir sınıfın varlığını göstermektedir.

7.Konstantinos hypatos (7. yüzyıl)

Envanter no: 6 Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 25.10 mm. Kalınlık: 6.20 mm. Ağırlığı: 19.60 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. Tip V. ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΗ. İnci bordür.

Açılımı: Θεοτόκεβοήθη (Theotokos, yardım et!)

⁴⁸ 6. yüzyıldan önce Latince konsüle karşılık gelen *hypatos* (ὑπάτος) unvanı, geleneksel aristokratik ailelerden gelen senatörlere verilirken bu tarihten sonra eski anlamını kaybederek senatörlere verilen onursal bir unvana dönüşmüştür. 9. yüzyıla gelindiğinde protokolde yedinci sıraya gerilemiştir. Bu unvanın bağışlandığı kişilere unvan sembolü olarak bir diploma verilmekteydi. Bkz. Oikonomides, *Listes*, s. 102. Orta seviyede sivil bürokratların mühürlerinde göze çarpmaktadır. *Hypatos*, 10. yüzyılda adli büroların personeline verilen bir unvan anlamını kazanmıştır. Bkz. Oikonomides, *a.g.e.*, s. 325. 11. yüzyılda onursal bir unvana dönüşmüş ve 12. yüzyıldan itibaren ortadan kalkmıştır. Bkz. Schlumberger, *a.g.e.*, s. 477-478; Oikonomides, *a.g.e.*, s. 296 ve 325; *ODB*, s. 963-964. 7.-9. yüzyıllar arasına tarihlenen *hypatos* unvanlı kişilere ait birçok mühür günümüze kadar ulaşmıştır. Bkz. Zacos – Veglery, *a.g.e.*, no. 918 ve 919. Mühürlerde orta seviyedeki idari ve adli personelce kullanıldığı görülen *hypatos*, bazen de *strategos* (*general*) unvanına da eşlik etmektedir. Philotheos Kletorologionu'na (899) göre *spathariostan* sonra yer almakta ve sahipleri *spatharios* ve *hypatos* (σπαθάριος καὶ ὑπάτος) sıfatlarıyla anılmaktaydı. Eskoryal Taktikonu (10. yüzyıl)'nda *hypatos* adli bir makama karşılık gelmektedir. Oikonomides'e göre *hypatos*, adli yetki ve sorumlulukları olan bir görevliydi. Bkz. Oikonomides, *a.g.e.*, s. 325. *Hypatos*, 11. yüzyıl metinlerinde *protospathariostan* daha yüksek seviyede onursal bir unvan olarak görülmektedir. 1111'den sonra ortadan kalkmıştır. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamen ortadan kalkmıştır. Bkz. Scibt – Wassiliou, *a.g.e.*, s. 342-346; Bury, *a.g.e.*, s. 25-26; *ODB*, s. 963-964.

Fig. 7a (ön yüz)

Fig. 7b (arka yüz)

Arka yüz: Haçlı monogram. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ ΒΠΑΤΩ. İnci bordür.

Açılımı: Κωνσταντίνουπάτω

Anlamı: Theotokos, hypatos Konstantinos'a yardım et!

Söz konusu mühür, Kerasous'ta yaşayan Konstantinos'un *hypatos* (*konsül*) unvanını sahip senatoryal sınıftan bir şahıs olduğunu göstermektedir.

8. David Kaziotos hypatos (11. yüzyıl sonu/12. yüzyıl başı)

Envanter no: 8 Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 26.50 mm. Kalınlık: 3.95 mm. Ağırlığı: 11.70 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Üç satır yazıt. .ΚΕC|ΚΕΠΕ|ΔΑΔ. Çizgi bordür.

Açılımı: Θ(εοτό)κε σέπε Δα(υί)δ

Fig. 8a (ön yüz)

Fig. 8b (arka yüz)

Arka yüz: Üç satır yazıt. ΒΠΑΤ|ΟΤΩΚ.ΞΙΩΤ. Çizgi bordür.

Açılımı: Ὑπάτο (sic.) τῷ Κ(α)ζιώτ(η)

Anlamı: Theotokos, hypatos David Kaziotos'i koru!

Söz konusu mühür, Kerasous'ta yaşayan David'in⁴⁹ 11. yüzyılda onursal bir unvana dönüşmüş olan *hypatos* (*konsül*) unvanı bahşedilmiş kent elitine mensup bir şahıs olduğunu göstermektedir.

⁴⁹ Söz konusu mühürdeki yazıtın okunması ve kronolojisi konusundaki uzman görüşü ve tavsiyeleri için Doç. Dr. Alexandra Wassiliou-Seibt'a ve Dr. Christos Malatras'a şükran borçluyum.

9.Kosmas illustrios (6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın ilk yarısı)

Envanter no: 9130 Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma. Ölçüsü: Çapı: 22.50 mm. Kalınlık: 5.19 mm. Ağırlığı: 13.40 gr. Paralelleri: Zacos koleksiyonu; Tarsus Müzesi (no: 976-43-1); Ermitaj Müzesi (M-7826 ve M-7849/ yayınlanmamış); Özel koleksiyon (Berlin); VCoins Müzayede evi. Yayın: Zacos-Veglery, *a.g.e.*, no: 1359 (550-650 yılları arasına tarihlenmektedir); https://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/kosmas_illoustrios_byzantine_lead_seal_c_ad_550650/548533/Default.aspx (18.02.2021); Paul Speck – Claudia Sode, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, C: II, Bonn 1997, no. 459 ve no: 460 (her iki mühür de 6.-7. yüzyıla tarihlenmektedir). Yayınlanmamış.

Ön yüz: Haç şeklinde monogram. K|MOA|C: KOCCMAC İnci bordür.

Fig. 9a (ön yüz)

Fig. 8b (arka yüz)

Arka yüz: Blok monogram. Illustriu. Her bir boşlukta (dört adet) birer yıldız motifi.

Açılımı: Κοσμάϊ illustriu

Anlamı: Illoustrius Kosmas'ın (mührü)

Mühür, ön yüzünde Yunanca arka yüzünde Latince kullanıldığından Bizans imparatorluğunun erken dönemlerinde kullanılan çift dilli mühürlere⁵⁰ biridir.⁵¹ Ayrıca söz konusu dönemde Kerasous'ta *illoustrius*⁵² unvanını taşıyan,

⁵⁰ Bkz. Zacos-Veglery, *a.g.e.*, s. 549-704.

⁵¹ Bu mührün paralellerinin tespitinde, arka yüzdeki monogramın okunmasında ve tarihleme konusundaki profesyonel görüşlerini benimle paylaştığı için monogramlı mühürler üzerine değerli bir uzman olan Dr. Robert Feind'a minnettarım.

⁵² *Illustris ya da illoustrius* (çğ. *illustrioi*), geç Roma İmparatorluk döneminde senatörlere verilen en yüksek unvan. Daha erken devirlerin Roma dünyasında belirsiz bir sıfat olarak kullanılan bu terim, 4. yüzyılın son çeyreğinde daha net bir teknik anlam kazanmıştır. İlk olarak, *praefectus praetorio* (eyalet valisi), *praefectus urbi* (kent valisi), *magister militum* (ordunun başkomutanı), konsüller ve *patrikios* onursal unvanına sahip yüksek rütbeli görevlilere ve nihayetinde tüm senatörlere verilmiştir. 6. yüzyılda bu sıfatı taşıyan sınıfın en önemli üyeleri, bazı malî yükümlülüklerden muafiyetin yanı sıra bir takım törensel ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Terim, 7. yüzyılda kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. Guillard, *Recherches*, C: I, s. 66-67. Nitekim Bizans başkentinin yetiştirdiği ünlü teologlardan İtiraftçı

bazı malî yükümlülüklerden muafiyetin yanı sıra bazı seremonial ayrıcalıklar bahşedilmiş bir elit sınıfın varlığına delalet etmektedir.

10.Konon patrikios (7. yüzyıl)

Etüdlük. no: 3 Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 26.84 mm. Bordür çapı: mm Kalınlık: 5.20 mm. Ağırlığı: 16.10 gr. Paralel(ler)i: Zacos koleksiyonu. (Bu koleksiyonda bu mührün iki benzerinin daha bulunduğu belirtilmektedir) Yayın(lar): Zacos-Veglery, *a.g.e.*, C: I, no: 899.

Yayınlanmamış.

Ön yüz: Üç satır yazıt. + KO | ΝΩ | ΝΟC

Fig. 10a (ön yüz)

Fig. 10b (arka yüz)

Arka yüz: Üç satır yazıt. + ΠΑ | ΤΡΙ | ΚΙΘ

Açılımı: Κόνωνος πατρικίου

Anlamı: Patrikios Konon'un (mührü)

Söz konusu mühür, Kerasous'ta 7. yüzyılda Pontus Polemoniacus eyaletinde görevli olan ve *patrikios*⁵³ unvanına sahip olması dolayısıyla önemli bir mevkideki taşra memurunu işaret etmektedir.

Maximos (ykl. 580-662), bir mektubunda muhabibine “μεγαλοπρεπέστατος Ἰλλούστριος/ *muhtesem illustris*” diye hitap etmektedir. Bkz. Maximos Confessor, *Opera Omnia, Patrologia Graeca*, C: XCI, ed. Paul Migne, Paris 1865, col. 644D. 9. yüzyıla tarihlene Aziz Dimitrios'un mucizeleri adlı tarihsel kaynak “*illustrior*” olarak tanımladığı bir gruptan bahsetmektedir. Bkz. *Les plus anciens recueils des miracles de Saint-Demetrios et la penetrations des Slaves dans les Balkans*, C: I, ed. Paul Lemerle, Paris 1979, s. 161-165. Hem hukukî hem de hagiografik metinlerin (11. yüzyıla kadar) *protospatharios* unvanına eşit gösterdiği *illustris* unvanı Taktikonlarda görülmemektedir. Bkz. Αντώνιος Σιγαλάς, “Νικήτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου,” *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, C: XII, Αθήνα 1936, s. 355.12-13; Albrecht Berger, “Illustris,” *Realencyclopädie*, C: IX, Stuttgart 1914, s. 1070-1085; *ODB*, C: II, s. 986-987.

⁵³ *Patrikios* (πατρικίος, çğ. πατρικίος), 5. yüzyıl tarihçisi Zosimos'a göre, I. Konstantinos döneminde (324-337) yaratılan ve herhangi bir makama karşılık gelmeyen onursal bir unvandır. İmparatorun en yakınlarına ve çocuklarına verilir. Protokolde *praefectus praetorionum* (eyalet valisi) dahi üstündeydi. Bkz. Zosimos, *a.g.e.*, s. 98.5-18. II. Theodosios (408-450), nüfuzlarını kırmak istediği saraylı hadımlardan bu unvanı almaya çalışmıştır. 7. yüzyıldan itibaren önemini kaybetmiştir. 11. yüzyılda *magister* unvanından sonra gelmekteydi ve yüksek dereceli memurlara verilmekteydi. İmparatorluğun Batı yarısında büyük

11. İoannes stratelatēs (7. yüzyıl)

Envanter no: 9126 Bulunduğu yer: Bilinmiyor. Satın alma. Ölçüsü: Çapı: 23 mm. Kalınlık: 5.52 mm. Ağırlığı: 11.90 gr. Benzeri: Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1947.2.263). Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: İki satır yazıt. +|ΙΩΑΝ|ΝΟΒ +. Çelenk bordür.

Açılımı: Ιωάννου

Fig. 11a (ön yüz)

Fig. 11b (arka yüz)

Ön yüz: İki satır yazıt. .CΤΡΑ|ΤΗΛΑΑ|ΤΟΒ. Çelenk bordür.

Açılımı: + Στρατηλάτου

Anlamı: Stratelatēs İoannes'in (mührü)

Söz konusu mühür, İoannes'in 7. yüzyıl hiyerarşisinde düşük seviyede bir rütbe olan *stratelatēs*⁵⁴ seviyesinde bir asker olduğunu göstermektedir.

önem atfedilen *patrikios* unvanı, Doğu'da I. Justinianos (527-565) döneminde tüm önemli görevlilere bahşedildiğinden sıradanlaşmıştır. 9. ve 10. yüzyıla ait Taktikonlar'da *anthypatos* ile *protopatharios* unvanları arasında yer almaktaydı. 8.-10. yüzyıllar arasında en önemli vali ve generallere bahşedildiğinden önemini korumuştur. Philotheos Kleterologionu'nda (899) *patrikios* unvanı verilen hadımların *strategos*ların bile üzerinde bir mevkiye olduğu görülmektedir. Unvan sembolü, fildişinden yapılmış bir tablet idi. 1100lü yıllardan itibaren ortadan kalkmıştır. ODB, C: III, s. 1600.

⁵⁴ *Stratēlates* (στρατηλάτης), Geç Roma İmparatorluk devrinde iki farklı anlama gelmekteydi. İlki ve Latince *magister militum* (*general*) unvanının Yunanca karşılığı idi. İkincisi I. Justinianos'un 90 numaralı Novellası'ndaki *apo eparchon*'a denk gelen mütevazı bir onursal unvandır. Bu mevkiye, *stratēlates* terimi genellikle 6.-8. yüzyıla ait mühürlerde, bazen *notarios*, *kommerkiarios*, *kourator*, *komēs* gibi görece düşük mevkilere göre "izole edilmiş" bir onursal unvandır. 7.-8. yüzyıllarda mühürler üzerinde sıklıkla (başka unvanlarla birlikte kullanılmadan) tek başına görülmektedir. *Stratēlatēs*, 9. yüzyıl kaynaklarında profesyonel ordu birliklerine bağlı herhangi bir asker idi. 10.-11. yüzyıllarda Bizans ordusu, Doğu ve Batı ordularından oluşmaktaydı. Bu nedenle iki tane *stratēlatēs* söz konusuydu ve unvan, Doğu ordusunun başkomutanı (στρατηλάτης τῆς Ανατολῆς) ve Batı ordusunun başkomutanı (στρατηλάτης τῆς Δύσεως) anlamında kullanılmaktaydı. *Thema* sistemi kurulunca *stratēlatēs*in yerini *strategos* almıştır. Bkz. Schlumberger, *a.g.e.*, s. 366-367; Oikonomides, *a.g.e.*, s. 292, 296 (unvan), s. 322 (general); ODB, s. 1965. *Strateletes*in komutası altındaki kuvvetler *tagma* (çğ. tagmata) veya *phalanx* (φάλαγξ) adlarıyla anılan seçkin askeri birliklerdi. Bardas Phokas, isyan planını "en başta *stratēlates*lerin tagmasına", Rossanolu Neilos'un Vitası'nda en düşük rütbeli bir subay olarak bahsi geçen *stratēlatelates* Polyeuktos'a aktarmıştır. Bkz. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. Hans Thurn,

12.İoannes episkopos (6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın başları)

Envanter no: 9129 Bulunduğu yer: Giresun civarı. Satın alma Ölçüsü: Çapı: 19.70 mm. Bordür çapı: mm Kalınlık: 5.56 mm. Ağırlığı: 19.70 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem büstü, cepheden, haleli, orans vaziyetinde. Göğsünde madalyon içinde bebek İsa'yı tutuyor. Çelenk bordür.

Fig. 12a (ön yüz)

Fig. 12b (arka yüz)

Arka yüz: Üç satır yazıt. .K..|...ΙΩΑ|ΝΝΗΕΠΙ|ΚΟΠΩ. Çelenk bordür.

Açılımı: K[(úrı)εβ(οήθ)η] Ἰωάννηπισκόπου

Anlamı: Tanrım, piskopos İoannes'e yardım et!

Kerasous ya da Kerasounta, Notitiae Episcopatum gibi bazı kaynaklarda, 5. yüzyıldan bağımsız bir metropolis haline geldiği 12. yüzyılın sonlarına kadar Neokaisareia (Niksar)'ya bağlı bir yardımcı piskoposluk (suffragan) merkezi idi.⁵⁵ Bilinen ilk Kerasous piskoposu, 431 yılında Ephesos'ta toplanan konsile katılan Gregorios'tur.⁵⁶ 451 yılında Khalkedon'da toplanan konsilin kayıtları

Berlin-New York 1973, s. 315.92; Vita S. Nili Junioris, *Patrologia Graeca*, C: CXX, ed. Paul Migne, Paris 1864, s. 101B. Preslav (Bulgaristan)'da bulunan bir yazıtta bir rütbe ya da askerden ziyade bir idareci sıfatıyla bahsi geçen *stratelates* Alyates'in durumu konuyu karmaşık hale getirmektedir. Bkz. Veselin Ivanov Beşevliev *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, no. 254; Guiland, *Recherches*, s. 385-392; Bury, *a.g.e.*, s. 23-24; Oikonomides, *a.g.e.*, s. 332; *Stratēlatēs* mühürleri için bkz. Seibt-Wassiliou, *a.g.e.*, s. 333- 339.

⁵⁵ *ODB*, s. 1123; Bryer – Winfield, *a.g.e.*, s. 126-134; Thomas Alan Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, C: II, London 1987-1990, s. 111-115; Vitalien Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, C: V/3, Paris 1972, s. 87-88.

⁵⁶ *ACO*, I.I.III, s. 35; Michel LeQuien, *Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, C: I, Paris 1740, s. 513; Pius Bonifacius Gams, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Georgius Josephus Manz, Ratisbonae 1873, 442, no. 3; Raymond Janin, "Cerasonte" *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques (DHGE)*, C: XII, Paris 1953, col. 155; Giorgio, F. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiae Constantinopolitanae: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientium*, C: I, Padova 1988, s. 70.

Gratianos/Gratidianos'un Kerasous piskoposu olduğunu belgelemektedir.⁵⁷ Theophylaktos, 680/681 yılında Konstantinopolis'te toplanan Quinisextum Konsili'nde kenti temsil etmiştir.⁵⁸ Narses, 691/692 yılındaki Trullo Konsiline,⁵⁹ İoannes, II. Nikaia Konsili'ne (787),⁶⁰ Agathon, 879 yılındaki Konstantinopolis konsiline katıldı.⁶¹ Symeon, 879 yılında başkentte toplanan konsile katılmıştır.⁶² Washington'daki Dumbarton Oaks koleksiyonunda bulunan 9. yüzyıla ait bir mühür (BZS.1951.31.5.3100), Leon adlı bir şahsı Kerasous piskoposu olarak göstermektedir.⁶³ Bir kanun metninde ve Nikephoros Kallistos'un *Historia Ecclesiastica* adlı eserinde Patrik Michael Kerularios (1043-1059) dönemindeki piskopos tayinleri sırasında Michael adlı bir şahsın Ankyra (Ankara)'dan Kerasous'a piskopos olarak transfer edilerek derecesinin düşürüldüğü kaydedilmektedir (εἰς Κερασούντα μετατέθη, καὶ τοῦ θρόνου αὐτῆς ἐγκρατῆς γεγωνῶς ὑποβιβασθεῖς).⁶⁴

Kerasous, 1079 yılına kadar Neokaisareia metropolitliğine bağlı bir piskoposluk makamı iken, bu tarihten itibaren kendisine bağlı piskoposlukların olmadığı bir metropolitlik makamına dönüşmüştür.⁶⁵ Kerasous metropolitleri Alania bölgesindeki mevkidaşlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur.⁶⁶ Niketas'ı 1082 yılında Kerasous'ta piskoposluk makamında buluyoruz.⁶⁷ Piskopos Petros'un adı 1143/1144 tarihinde başkentte toplanan bir konsil kaydında geçmektedir (ô

⁵⁷ ACO, II.III.II, s. 162; II.V, s. 79; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; LeQuien, *a.g.e.*, s. 513; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁸ Giovanni Domenico Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, C: XI, Florentia 1765, col. 680; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; LeQuien, *a.g.e.*, s. 513-514; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁹ Giovanni Domenico Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima collectio*, C: XII, Florentia 1766, C: XII, 1766, col. 1000; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; LeQuien, *a.g.e.*, s. 514; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁰ Mansi, *a.g.e.*, C: XII, Florentia 1766, col. 392; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; LeQuien, *a.g.e.*, s. 514; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁶¹ Mansi, *a.g.e.*, C: XVIIIA, Venetia 1772, col. 376C; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁶² Mansi, *a.g.e.*, C: XVII, 1772, col. 376; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; LeQuien, *a.g.e.*, s. 514-515; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁶³ McGeer-Nesbitt-Oikonomides, *a.g.e.*, no. 34.3.

⁶⁴ Bkz. LeQuien, *a.g.e.*, s. 516; Pius Bonifacius Gams, *a.g.e.*, no. 3; Venance Grumel-Jean Darrouzes, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, C: I, Fasikül II-III, *Les Regestes de 715 à 1206*, Paris 1989, no. 1126; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁵ Jean Darrouzès, *Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, introduction et notes*, Paris 1981: (piskoposluk) Notitia 1 (235. sırada); Notitia 2 (297. sırada); Notitia 3 (347. sırada); Notitia 4 (252. sırada); Notitia 7 (316. sırada); Notitia 9 (196. sırada); Notitia 10 (238. sırada); Notitia 13 (243. sırada); Notitia 20 (47. sırada); (metropolitlik) Notitia 11 (67. sırada), Notitia 12 (65. sırada); Notitia 13 (775. sırada); Notitia 15 (65. sırada); Notitia 16 (65. sırada); Notitia 17 (77. sırada); Notitia 18 (77. sırada); Notitia 19 (85. sırada); Notitia 20 (47. sırada); Notitia 21 (44. sırada); (Kerasounta adıyla) Notitia 7 (316. sırada), Notitia 18 (77. sırada)

⁶⁶ LeQuien, *a.g.e.*, s. 515-516; Βέης, *a.g.m.*, s. 255-262; Janin, *a.g.e.*, col. 155; *ODB*, s. 1123.

⁶⁷ Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

μητροπολίτης Κερασούντος Πέτρος).⁶⁸ Aynı şahsın bahsi, 1147 yılında da geçmektedir.⁶⁹

10.-11. yüzyıllara tarihlenen bir mühür, Gregorios adlı bir rahibi, kent piskoposu olarak göstermektedir.⁷⁰ 1173 yılına ait bir kayıt, aynı zamanda Ankyra metropoliti olan Michael'in Kerasous cemaatinin dini liderliği sorumluluğunu da üstlendiğini kanıtlamaktadır.⁷¹ Adı bilinmeyen bir mevkidaşı, İmparator II. İsaakios Angelos'un (1185-1195 ve 1203-1204)'un emriyle gerçekleşen bir piskoposlar toplantısına ait kayıtlarda katılımcı olarak görülmektedir.⁷² 1224-1225 yılları civarına tarihlenen bir başka mühür, kentin adı belli olmayan bir piskoposuna aittir.⁷³ Kyrillos, 1360 yılında,⁷⁴ adı bilinmeyen bir başkası 1384 tarihinde Kerasous piskoposu olarak konu edilmektedir.⁷⁵ 1393/1394 tarihli bir başka belge, Achilleas adlı bir başka piskoposunun varlığının kanıtıdır.⁷⁶ Kallistos'u 1483 yılının Ekim ayında Kerasous piskoposluk makamında buluyoruz.⁷⁷ Kent, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Trabzon metropolitliğine bağlandığı 1703 yılına kadar bir Rum Ortodoks metropolitinin makam yeri olmaya devam etmiştir.⁷⁸

Giresun Müzesi'nde bulunan mühür sayesinde Kerasous kentinde piskopos⁷⁹ olarak görev yapmış rahiplerin listesine İoannes'in ismi de eklenmelidir.

⁶⁸ Leo Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consentione*, C: II, Cologne 1648, 12, col. 688; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70; Venance Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, C: I, Fasikül III, Paris 1947, no. 1015.

⁶⁹ Janin, *a.g.e.*, col. 155.

⁷⁰ Laurent, *a.g.e.*, no: 1733; Janin, *a.g.e.*, col. 155.

⁷¹ Grumel – Darrouzès, *a.g.e.*, C: I, Fasikül II-III, no: 1126.

⁷² LeQuien, *a.g.e.*, col. 516.

⁷³ Vitalien Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. IV. Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971, no. 1236; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁴ Basileios Athanasios Mystakides, "Επισκοπικοί κατάλογοι" *Επετηρίς Εταιρίου Βυζαντινών Σπουδών*, C: XI, 1936, s. 182.

⁷⁵ Jean Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. C: I, Fasikül: VI. Les Regestes de 1377 à 1410*, Paris 1979, no. 2778.

⁷⁶ Darrouzès, *a.g.e.*, no. 2959; Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁷ Janin, *a.g.e.*, col. 155; Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁸ Speros Jr. Vryonis, *The Decline of medieval Hellenism in Asia Minor: and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley, 1971, 449, not. 13.

⁷⁹ *Episkopos* (ἐπίσκοπος) ya da piskopos, Bizans kilise hiyerarşisinde her bir eyalette (*provincia*) birden fazla sayıda bulunan piskoposluk bölgelerinde (*episkope*) (ἐπίσκοπή) ruhban sınıfının disiplini (*episcopalis audentia*), doktrin meseleleri yanı sıra yetki alanındaki ruhban ve cemaatin idaresiyle ilgili her konuda en yetkili ve en yüksek rütbeli rahiplere verilen makam unvanıdır. *Episkopē* ise *episkopos* makamını tarif etmek için de kullanılan bir terimdir. Piskopos, bölgesindeki cemaatin ve kendisine tabi *chorepiskopos* adı verilen daha düşük rütbeli rahiplerin üstünde *proedros* (başkan) ve *archiereus* (başrahip) statüsünde olsa da yetki alanı eyaletin bir parçası olduğundan eyaletin en büyük kenti olan *metropoliste* (μητρόπολη) oturan daha yüksek rütbeli bir piskopos olan *metropolit* (μητροπολίτης) bağlıydı. Bölgesindeki cemaatin başkanı anlamında piskoposluk olgusunun en erken tanığı Antakyalı Aziz İgnatios (yaklaşık 100 yılı)'tur ve piskoposu kilise birliğinin kaynağı ve merkezi olarak tanımlanmaktadır. Makama çıkışı, esasen onu kutsayarak atayan metropolit

13. Amphilochios monachos (11. yüzyıl)

Envanter no: 7 Bulunduğu yer: Giresun civarı. İstirdat. Ölçüsü: Çapı: 26.5 mm. Bordür çapı: mm Kalınlık: 3.95 mm. Ağırlığı: 11.70 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem büstü, cepheden, orans, haleli. Göğsünde madalyon içinde bebek İsa'yı tutuyor. Sigla: M-P –ΘV: Μητήρ Θεοῦ. Çift sıra inci bordür.

Fig. 13a (ön yüz)

Fig. 13b (arka yüz)

Arka yüz: Dört satır yazıt. Çift sıra inci bordür.

+ ΘΚΕ|ΒΟΗΘΕΙ|ΑΜΦΙΛΟ|ΧΙΟΑ̅

Açılımı: Θ(εοτό)κε βοήθει Ἀμφιλοχίο (sic.) μοναχῶ

Anlamı: Theotokos, monachos (keşiş) Amphilochios'a yardım et!

tarafından onaylanırdı (II. Nikaia/İznik Konsili, Kanon 3). Bkz. ACO II, 1: “ὁ κανὼν οὕτως διαγορεύει ὥστε ἐν μίαι ἐκάστη τῶν ἐπαρχιῶν τὸ κῆρος ἔχειν τὸν τῆς μητροπόλεως καὶ αὐτὸν καθιστᾶν πάντας τοὺς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπαρχίαν ὄντας ἐπισκόπους [Böylece kanon (kilise yasası), eyaletlerin her birinde iktidarın, eyaletin tüm piskoposlarına başkanlık eden metropolisin başına ait olduğunu ilan eder.]” Olağanüstü durumlar dışında ömürlerinin sonuna kadar görevlerinin başında olmaları beklenirdi. Piskoposluk bölgesindeki tüm dinî mülkler, hayır kurumları ve hastaneler piskoposun kontrolü altındaydı; ancak esasen bu kurumlar, piskoposa bağlı olarak çalışan *oikonomos* (*οἰκονόμος*) gibi çeşitli yetkililer tarafından kontrol edilir ve idare edilirdi. Gelirleri, kiliseye ait emlaktan elde edilen kira vb. meblağa, gönüllülük esasına dayanan ödeneklere ve bağışlara ve 11. yüzyıldan itibaren *kanonikon* ve *kaniskion* gibi kilise vergilerine dayanıyordu. Bu gelirler, sadece piskoposun ve emri altındaki dinî görevlilerin işesi için değil, aynı zamanda hastaların ve fakirlerin bakımıyla savaş esirlerinin kurtarılması yanı sıra kiliselerin bakımı için de kullanılırdı. Önemli ayrıcalıklara ve otoriteye sahip olmalarına rağmen, Bizanslı piskoposlar (bazı istisnalar dışında), Batı'daki meslektaşlarının aksine, feodal kodamanlar gibi seküler bir rol oynamadılar. Bununla birlikte çoğunlukla önemli ölçüde politik bir etkiye sahip oldular. Kıyafetleri, (daha sonraları) piskoposlara özgü *sakkos* ve *omophorion* hariç rahiplerin giydiği kıyafetlere benziyordu. Bkz. Ανδρέας Θεοδώρου-Ιωάννης Κοτσώνης, “Ἐπίσκοπος” *Θρησκευτική καὶ Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, C: V, Αθήνα 1965, s. 782-785; Théodore D. Strotmann, “L' évêque dans la tradition orientale” *Irénikon*, C: XXXIV, 1961, s. 147-164; André Guillou, “L' évêque dans la société méditerranéenne des VIe-VIIe siècles: Un modèle,” *Bibliothèque de l'École des chartes*, C: CXXXI, 1973, s. 5-19; Spyros Troianos, “Ein Synodalakt des Sisinnios zu den bischöflichen Einkünften” *Fontes Minores*, C: III, 1979, s. 211-220; Alexander Kazhdan, “Bishop” *ODB*, C: I, Oxford – New York 1991, s. 291-292. Kerasous piskoposlar listesi için ayrıca bkz. Fedalto, *a.g.e.*, s. 70.

Amphilochios, Giresun civarındaki manastırlardan birine mensup olan bir keşiş (*monachos*)⁸⁰ olmalıdır. Keşiş Amphilochios, kentin kalesinde (akropolis) kalıntıları bulunan Aziz Epiphanos Manastırı, kalede olduğu düşünülen başka bir manastır, ya da Giresun adasında olduğu düşünülen ve bugün hiçbir kalıntısına rastlanamayan Panagia Eleousa (Sinoplu Aziz Phokas) Manastırı⁸¹ ile ilişkilendirilebilir.

14. İoannes (7. yüzyıl başları)

Envanter no: 9125 Bulunduğu yer: Bilinmiyor. Satın alma. Ölçüsü: Çapı: 22 mm. Ağırlığı: 9.40 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem (Nikopoios), haleli, cepheden. Khiton ve maphorion giyiyor. Giysisinin duruş şekliinden tahta oturduğu anlaşılıyor. Ancak taht görünmüyor. Kucağında bebek İsa'yı tutuyor. Her iki yanında haç. Çelenk bordür.

Fig. 14a (ön yüz)

Fig. 14b (arka yüz)

Arka yüz: Haçlı monogram. Üstte ⚡, altta Ω, solda A sağda N: ΙΩΑΝΝΟΒ.
Çelenk bordür.

Açılımı: Ιωάννου

Anlamı: İoannes'in (mührü).

15. Anonim

Envanter no: 9131 Bulunduğu yer: Bilinmiyor. Satın alma. Ölçüsü: 23.92 mm. Kalınlık: 5.23 mm. Ağırlığı: 14.90 gr. Paraleli: - Yayın: - Yayınlanmamış.

Ön yüz: Belirsiz bir aziz ya da Theotokos büstü. İnci bordür.

⁸⁰ Monachos (keşiş) maddesi için bkz. *ODB*, s. 1395-1396.

⁸¹ Bénéç, *a.g.m.*, s. 252; Bryer – Winfield, *a.g.e.*, s. 126-128, 129-130.

Fig. 15a (ön yüz)

Fig. 15b (arka yüz)

Arka yüz: Haçlı hitap monogramı. Tip I. İnci bordür. Üstte Ω, altında T, solda ΓC, sağda I, altta B. İnci bordür.

Açılımı: ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ.

Anlamı: Theotokos, yardım et!

Mührün üzerinde sahibinin kimliğini gösterebilecek bir özel isim, aile ismi ya da unvanın bulunmaması, aksine ön yüzünde (muhtemelen) Theotokos figürüne, arka yüzünde ise ön yüzle uyumlu şekilde Theotokos'a yakarış ifade eden bir monograma yer verilmesi, bu unsurların mührün eşlik ettiği mektup ile yazarını koruması ve kutsaması temennisini işaret etmektedir. Başka bir deyişle, Meryem figürü ve Meryem'e hitap eden monogram, mektup ile sahibini koruması niyetiyle kullanılmıştır. Ön ve arka yüzdeki unsurların hem mührün sahibi hem de mektubu için spiritüel bir koruyucu (phylakto/muska) işlevi gördüğü söylenebilir.⁸²

Sonuç

Bu çalışmada, Geç Roma-Erken Bizans Döneminden başlayarak (M.S. 6./7. yüzyıllar) Konstantinopolis'ten doğu Karadeniz'e uzanan yol güzergahı üzerinde bulunan Kerasous kentinde ve yer aldığı bölgede görev yapmış idarî, askerî ve dinî personele ait tarihsel kaynaklar ve eski-yeni sigillografik veriler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadarki döneme ait olan üç adet yayınlanmamış kurşun mühür tanıtılmıştır. Müzenin envanteri arasında yazılı kaynakların sessiz kaldığı, Giresun Müzesi'nde (paralelleri yurtdışındaki koleksiyonlarda) bulunan kurşun mühürler sayesinde varlığından haberdar olduğumuz Paphlagonia Theması douxu Theodoros Komnenos (1070-1080)'a ait iki mühür bulunmaktadır. Theodoros, bunlardan ilkinde *kouropalates* onursal unvanı ve *doux* makam unvanını taşımakta, diğerinde ise ykl. 1085 yılında terfi ettirilerek onurlandırıldığının kanıtı olarak daha yüksek nobelissimos unvanını taşımaktadır. Seleukeia ve Kıbrıs valiliği yapmış olan

⁸² Bu mührün ön yüzündeki ikonografi ve arka yüzdeki monogramın yorumlanmasında ve tarihleme konusundaki profesyonel görüşlerini benimle paylaştığı için Dr. Robert Feind'a müteşekkirim.

Aleksios Kassianos (12. yüzyıl)'un herhangi bir unvan bulunmayan bir mührünün Giresun civarında ele geçmiş olması onun bu bölgedeki bir şahısla bağı olduğunu ve mührünün eşlik ettiği mektubunun resmî olmaktan öte şahsî olduğunu göstermektedir. Nobelissimos, kouropalates, doux, apo eparchon, illoustrios, hypatos, patrikios ve stratelātēs mühürleri, Kerasous'ta 6. yüzyılın sonu ile 12. yüzyıl başları arasının idarî, adlî ve askerî prosopografisine katkı sağlamaktadır. 11. yüzyıla tarihlediğimiz ve kent piskoposu İoannes'e ait mühür ile kent ve/veya civarındaki manastırlardan birinde keşif olduğu anlaşılan Amphilochios'a ait diğer mühür, Kerasous ve civarının kilise prosopografisine katkıda bulunmaktadır. Söz konusu sigillografik materyal, 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadarki dönemde Kerasous ve Pontus Polemoniakus bölgesinin idarî, askerî ve dinî personeliyle ilgili bilinenlere bir katkı sunmaktadır. Gelecekteki arkeolojik kazılarda yeni materyalin bulunması, hâlâ mevcut olan boşlukların doldurabilmesinde daha fazla katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

1. Birinci El Kaynaklar

ACO: *Acta Conciliorum Oecumenicorum (Concilium Universale Constantinopolitanum Iustiniano Habitum 1949)*, C: I-IV, eds. E Schwartz – J. Straub-R. Schieffer, Berlin-Leipzig (1927-1984).

Das Strategikon des Maurikios, Ed. George T. Dennis, E. Gamillscheg, Wien 1981.

İoannes Skylitzes: *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Ed. Hans Thurn, De Gruyter, Berlin-New York 1973.

Kinnamos: *Ioannis Cinnami Epitome Rerum Ab Ioanne Et Alexio Comnenis Gestarum*, Ed. Augustus Meineke, Bonn 1836.

Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo, C: I, Ed. J. Reiske, Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, Bonn 1829.

Konstantinos Porfirogennitos: *Costantino Porfirogenito de Thematibus: Introduzione, Testo Critico, Commento*, Ed. A. Pertusi, Vatican City 1952.

Le Liber pontificalis texte, introduction et commentaire, C: I, Ed. Louis Marie Olivier Duchesne, Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 2. séries, Paris 1884.

Leo Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consentione*, C: II, Iodocum Kalcovium & Socios, Cologne 1648.

Les plus anciens recueils des miracles de Saint-Demetrios et la penetrations des Slaves dans les Balkans, C: I, Ed. Paul Lemerle, Paris 1979.

MANSI, Joannes Dominicus, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima collectio*, C: I-LIII, Antonius Zatta Venetus, Florentia 1692-1769.

Maximos Confessor, Opera Omnia, *Patrologia Graeca*, C: XCI, Ed. Paul Migne, Paris 1865, coll. 641-648.

Theophanes: *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, eds. Cyril Mango – Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.

Theophylacti Achridensis epistulae, introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Thessalonique 1986.

Vita S. Nili Junioris, *Patrologia Graeca*, C: CXX, Ed. Paul Migne, Paris 1864, ss. 10-164.

Zosimos *Historia Nova*, Ed. Ludwig Mendelssohn, B. G. Teubner, Leipzig 1887.

2. Modern Araştırma ve İncelemeler

AHRWEILER, Helene “Recherches sur l'administration de l'Émpire byzantin aux IX-XIème siècles” *Bulletin de correspondance hellénique*, C: LXXXIV, Athènes, 1960, ss. 1-111.

ANGELOV, Dimiter, “Sur la question de l'administration des thèmes dans le despotat d'Épire et dans l'empire de Nicée (in Bulgarian)” *Byzantinoslavica*, C: XII, Prag 1951, ss. 56-75.

BARZOS, Konstantinos, *H γενεαλογία των Κομνηνών*, C: I-II, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Thessalonike 1984.

BEHŞ, Νίκος, “Η εν Κερασούντι μονή του Αγίου Επιφανίου και ο μητροπολίτης Αλανίας Νικόλαος: (δύο έγγραφα των ετών 998 και 2 Μαΐου 1024)” *Αρχαίον Πόντου*, C: XVI, Αθήνα 1951, ss. 255-262.

BELKE, Klaus, *Tabula Imperii Bizantini (TIB)*, Band IX, *Paphlagonien und Honorias*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996.

BERBERIAN, Haïg, “Nicéphore au cou tors” *Byzantion*, C: VIII, S: 2, Leuven 1933, ss. 553-554.

BERGER, Albrecht, “Illustris,” *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C: IX, Stuttgart 1914, ss. 1070-1085.

BEŠEVĽIEV, Veselin Ivanov, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Akademie-Verlag, Berlin 1964.

BRUBAKER, Leslie - HALDON, John, *Byzantium in the Iconoclast Era, ca. 680-850: A History*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

BRYER, Anthony-WINFIELD, David *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985.

BULGURLU, Vera, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

BURY, John Bagnell, *The imperial administrative system in the ninth century, with a revised text of Kletorologion of Philotheos*, Oxford University Press, London 1911.

CHALANDON, Ferdinand, *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1912.

CHAZIPSALTES, Kostas, Σημειώσεις αναφερόμενοι εις την ιστορίαν της βυζαντινῆς Κύπρου: Καθηγήτρια. Presented to Joan Hussey, Ed. J. Chrysostomides, Porphyrogenitus, Camberley 1988, ss. 345-351.

CHEYNET, Jean Claude, “Du stratège au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle,” *Travaux et Memoires*, C: IX, Paris 1985, ss. 181-194.

CHEYNET, Jean Claude, “Les sceaux du musée d'Iznik” *Revue des études byzantines*, C: XLIX, Paris 1991, ss. 219-235.

CHEYNET, Jean Claude, *Byzantine Seals, The Zacos Collection, Part I (7 October 1998), Auction 127*, (from the Zacos Collection), Spink, London 1998.

CHEYNET, Jean Claude, “L'iconographie des sceaux des Comnènes, Siegel und Siegler,” *Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, Berlin 2005, ss. 53-67.

DARROUZÈS, Jean, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. C: I, Fasikül: VI. Les Regestes de 1377 à 1410*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1979.

DARROUZÈS, Jean, *Notitiae Episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1981.

DEMİRER, Ünal – ELAM, Nilgün, “Lead Seals of the Kibyra Excavations” *Adalya*, C. XXI, Antalya 2018, ss. 245-277.

DÖLGER, Franz, *Byzantinische Diplomatie: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Buch-Kunstverlag Ettal, Ettal 1956.

ELAM, Nilgün– WASSILIOU SEIBT, Alexandra Kyriaki, “Ist Andronikos Synadenos einmal (um die Mitte des 12. Jahrhunderts) in normannische Gefangenschaft (in Sizilien) geraten?,” *Byzantinische Zeitschrift*, 2021, C: CXIV/1, s. 1–8.

Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, C: XVII, Αθήνα 1941, ss. 208–274.

FEDALTO, Giorgio, F. *Hierarchia Ecclesiae Constantinopolitanae: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium*, I, Messaggero, Padova 1988.

GALATARIOTOU, Catia, *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

GRUMEL, Venance, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. C: 1. Les actes des patriarches Fasikül 3: Les regestes de 1043, Socii Assumptionistae Chalcedonenses*, Paris 1947.

GRUMEL, Venance-DARROUZÈS, Jean, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, C: I, Fasikül II-III, Les Regestes de 715 à 1206*, Institut français d'études byzantines, Paris 1989.

GUILLAND, Rodolphe, *Recherches sur les institutions Byzantines*, C: I-II, Adolf M. Hakkert, Berlin-Amsterdam 1967.

GUILLAND, Rodolphe, “Les logothetes”, *Revue des Etudes byzantines*, C: XXIX, Paris 1971, ss. 5-10.

GUILLAND, Rodolphe, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Variorum reprints, London 1976.

GUILLAND, Rodolphe “Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin III. L'apoearque”, *Byzantinoslavica*, C: XXIII, S: 1, Prag 1982, ss. 30-44.

GUILLOU, André, "L'évêque dans la société méditerranéenne des VIe-VIIe siècles: Un modèle," *Bibliothèque de l'École des chartes*, C: CXXXI, Paris 1973, ss. 5-19.

HALDON, John *Byzantium in the 7th century. The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

HERRIN, Judith, "Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205", *Dumbarton Oaks Papers*, C: XXIX, Washington 1975, ss. 253-284.

HILL, George, *A History of Cyprus*, C: I, Cambridge University Press, Cambridge 1940.

JANIN, Raymond, "Cérasonte," *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*, C: XII, Turnhout 1953, ss. 154-155.

JUGIE, Martin, "Un opuscule inédit de Néophyte le Reclus sur l'incorruptibilité du corps du Christ dans l'Eucharistie" *Revue des études byzantines*, C: VII, Paris 1949, ss. 1-11.

LAURENT, Vitalien, "Notes de titulature byzantine" *Echos d'Orient*, C: XXXVIII, S: 195-196, Paris 1939, ss. 362-364.

LAURENT, Vitalien, *Documents de Sigillographie Byzantine: La Collection C. Orghidan*, Presses universitaires de France, Paris 1952.

LAURENT, Vitalien *Les sceaux byzantins du médaillier Vatican*, Biblioteca apostolica vaticana, Vatican City 1962.

LAURENT, Vitalien, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*. C: V/2, Publications de l'Institut français d'études byzantines, Paris 1963.

LAURENT, Vitalien, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. IV. Les Regestes de 1208 à 1309*, Institut français d'études byzantines, Paris 1971.

LAURENT, Vitalien *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, C: V/3, Publications de l'Institut français d'études byzantines, Paris 1972.

LE QUIEN, Michel, *Oriens Christianus in quatuor patriarchatus digestus quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, C: I, Ex Typographia regia, Paris 1740.

MAGDALINO, Paul, "Paphlagonians in Byzantine High Society," In: *Byzantine Asia Minor (6th -12th century)*, Ed. S. Lampakis, Athens 1998, ss. 141-50.

MANGO, Cyril, "Chypre carrefour du monde byzantin" *XVth Congres International d'Études Byzantines, Rapports et co-rapports*, C: V, Athens 1976: ss. 3-13.

McGEER, Eric – NESBITT, John – OIKONOMIDES, Nicholas, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, C: IV. *The East*, Dumbarton Oaks, Washington 2001.

METCALF, David, Imperial Involvement in the Governance of Cyprus during the years 653-965", *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes*, c: XLIII, Paris 2013, ss. 127-136.

MORDTMANN, Andreas David, "Μολυβδόβουλλα Κομνηνών," *Memoires du Syllogue littéraire grec de Constantinople, Supplément archéologique*, C: XIII, Paris 1879-1880, ss. 44-49.

MORRISSON, Cecile-SEIBT, Werner, “Sceaux de commerciaux byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage,” *Revue Numismatique*, C: XXIV, Paris 1982, ss. 222-241.

MYSTAKIDES, Basileios Athanasios, “Επισκοπικοί κατάλογοι” *Επετηρίς Εταιρίου Βυζαντινών Σπουδών*, C: XI, Αθήνα 1936, ss. 139-238.

NESBITT, John – OIKONOMIDES, Nicholas, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, III. West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Dumbarton Oaks, Washington 1996.

NICHANIAN, Marc, “La distinction à Byzance: société de cour et hiérarchie des dignités à Constantinople (VIe-IXe s.),” *Travaux et Memoires*, C: XVII, Paris 2013, ss. 579-637.

OIKONOMIDES, Nicholas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris 1972.

OIKONOMIDES, Nicholas, “L’évolution de l’organisation administrative de l’Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118),” *Travaux et Mémoires*, C: VI, Paris 1976, ss. 126–152.

OIKONOMIDES, Nicholas, “Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi”, *Dumbarton Oaks Papers*, C: XL, Washington 1986, ss. 33-53.

Oxford Dictionary of Byzantium (ODB), C: I-III, Ed. Alexander Kazhdan, New York – Oxford 1991.

PBE: *Prosopography of the Byzantine Empire*

PETRIDES Sophrone, “Plombs byzantins,” *Échos d’Orient*, C: V, S: 5, Paris 1902, ss. 305-307.

POLEMIS, Demetrios Ioannes, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Athlone press, London 1968.

Prosopography of the Byzantine World (PBW)

Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (PmbZ)

RAGIA, Efi, “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th - 8th c.),” *Byzantina Symmeikta*, C: XIX, Athens 2009, ss. 195-243.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Αλέξιος, *Θέμα Χαλδίας. Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}-11^{ος} αι.)*, Ed. Tilemachos Lounghis, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (ΕΙΕ), Αθήνα 1998

SCHLUMBERGER, Gustave, *Sigillographie de l’Empire Byzantine*, E. Leroux, Paris 1884.

SEECK, Otto, “Dux” *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, C: V/2, Stuttgart 1905, ss. 1869-1875.

SEIBT, Werner, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, Kaiserhof*, C: I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1978.

SEIBT, Werner-WASSILIOU SEIBT, Alexandra, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, C: II, *Zentral und Provinzialverwaltung*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2004.

ΣΙΓΑΛΑΣ, Αντώνιος, “Νικήτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου,” *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, C: XII, Αθήνα, 1936, ss. 317-360.

SINCLAIR, Thomas Alan, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, C: II, Pindar Press, London 1987-1990.

SPECK, Paul-SODE, Claudia, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, C: II, R. Habelt, Bonn 1997.

STEIN, Ernest, *Histoire du Bas-Empire. De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, C. 2, Desclée De Brouwer, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949-1959.

ΣΤΡΑΤΟΣ, Ανδρέας Ν., «Κουροπαλάται κατά τον Ζ' αιώνα, *Βυζαντινά*, C: V, Θεσσαλονίκη 1973, ss. 51-56.

STROTMANN, D. Théodore, “L' évêque dans la tradition orientale” *Irénikon*, C: 34, Chevetogne 1961, ss. 147-164.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ανδρέας – ΚΟΤΣΩΝΗΣ, Ιωάννης, “Ἐπίσκοπος” *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, C: 5, Αθανάσιος Μαρτίνογ, Αθήνα 1965, ss. 782-785.

TREADGOLD, Warren, *Byzantium and Its Army, 284–1081*, Stanford University Press, Stanford 1995.

TROIANOS, Spyros, “Ein Synodalakt des Sisinnios zu den bischoflichen Einkünften” *Fontes Minores*, C: 3, Frankfurt am Main 1979, s. 211-220.

VITALE Marco, “‘Priest’- ‘Eparchy-arch’- ‘Speaker of the Ethnos.’ The Areas of Responsibility of the Highest Officials of the Eastern Provincial Imperial Cult”, *Mnemosyne*, C: LXIX, S: 1, Leiden 2014, ss. 1-30.

VRYONIS, Speros Jr., *The Decline of medieval Hellenism in Asia Minor: and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, University of California Press, Berkeley 1971.

WASSILIOU-SEIBT, Alexandra, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden Teil 2: Einleitung, Siegellegenden Von NY Bis Inklusiv Sphragis*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2016.

WINKELMANN, Friedhelm, *Byzantinische Rang und Amterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Akademie-Verlag, Berlin 1985. “

ZACOS, George – VEGLERY, Alexander, *The Byzantine Lead Seals*, C. I, Verlag Augustin, Basel 1972.

ZACOS, George – NESBITT, John W., *The Byzantine Lead Seals*, C. II, Benteli, Bern 1984.

ZADORNOV, Alexander, “Territorial Dioceses and Ethnic Episcopies in the Structure of the Church Organization of the First Bulgarian Kingdom (Canonical Aspects)”, *Slověne*, C: 5/1, Moscow 2016, ss. 121-135.

ZAKYTHINOS, Dionysios, “Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει.” *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, C: 17, Αθήνα 1941, ss. 208–274.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Kemal Küçükali, *BİZİM KÖYÜN İNSANI VE LİSANI-BİR ZAMANLAR SÜRME*, İstanbul 2020, 2. Baskı, 496 s. , ISBN: 978-605-030-754-2.*

A. Mevhibe COŞAR*

"Vatanseverlik, doğduğu yeri, evini, köyünü, müstakil devlet sınırları içinde memleketini sevmektir."

Orhan Seyfi Orhon

"Dünyada mekân, ahirette iman" deyişinde yansıtıldığı gibi çok anlamlılık içeren mesajlarla hayatı düzenlemeye çalışan Türk insanının yaşadığı yeri vatan tutma kabiliyeti, Trabzon söz konusu olduğunda manidar bir görünüm kazanır. Trabzon bir yerleşim yeri, dünyalık bir mekân olarak burada doğup büyüyenler için sahiplenilişi açısından izlenmeye değer tutumlara konu olur.¹ Bu tutumlardan biri de Trabzonluların gurbeti "memleket" kılmanın yolu olarak "Bize her yer Trabzon" sloganı ile Türkiye'yi sahiplenişini ilan edişi ve birçok şehir için de kimlik duygusunu harekete geçirmesidir. Bunun temelinde insanın mekânı kurması kadar mekânın insanı şekillendirmesi de yatmaktadır.

İnsanın mekân arayışı, gönderildiğini varsaydığı dünyada ayakta kalabilmesiyle ilgilidir. Ayakta kalabilmenin birlikte hareket etmeye, ortak yaşam alanları kurmaya bağlı olarak gelişmesi, yerleşim alanlarını oluşturmayı zorun-

* *Gönderim Tarihi:21.02.2021. Kabul Tarihi:11.04.2021.*

* *Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. mcosar@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9972-9763.*

¹ Bu bağlamda antik kaynaklardan itibaren Trabzon ve yöresinin bir yerleşim yeri olarak tarihi konusunda başvurulabilecek ve zengin nitelenebilecek bir külliyat olduğuna işaret etmek gerekir. Ayrıntı için örnek olmak üzere bkz. Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yay., Trabzon 2011; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz- Tarih- Kültür- İnsan*, Serander Yay., (2. Basım), Trabzon 2002; İbrahim Telliöğlü, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Serander Yay., Trabzon 2015; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi- Fetihden Kurtuluşu*, Serander Yay., Trabzon 2013 vd.

luluk hâline getirmiştir. Yerleşim alanlarının bugünkü çeşitliliği ve bu çeşitlilikle ilgili adlandırmaların ortaya çıkışı da tarihi süreçte gerçekleşmiştir.

İnsanın yerleşik hayata geçişi ile ilgili bilgiler, tarıma dayalı ilk kalıcı yerleşimlerin Mezopotamya'ya komşu ve yeterli yağış alan Anadolu ve Levant bölgelerinde ortaya çıktığı ancak dünya tarihinde ilk şehirlerin medeniyetler beşiği olarak da tanımlanan Mezopotamya'da görüldüğü şeklindedir. Gerçek anlamda ilk şehir ve bu kavramla bağlantılı olan şehir hayatı ise Mezopotamya'nın güneyinde başladığı M.Ö. VI. binyılın ortalarına ve ilk şehir devletinin meyvelerini verdiği M.Ö. IV. bin yılına tarihlenir. Bir yerleşimin şehir olarak kabul edilebilmesi; yazı, yoğun nüfus, yönetici sınıf, uzman zanaatkarlar, tabakalı toplum yapısı, anıtsal yapılar ve uzak mesafeli ticaret gibi kavramlara bağlanır.² Bu bağlamda bugün kent kavramı etrafında tartışmalar sürüp gitse de idari ve sosyal yapılanmaları çerçevesinde küçük farklarla çeşitlenerek ama sahiplenilme anlamında “bizim” aidiyeti ile eş anlamlı bir kullanımla Türkçede şehir, kent, memleket, belde, köy, kasaba, vilayet, il, ilçe sözcükleri birbirinin yerine geçmektedir. Hepsi “bizim oralar”, “bizim buralar”la anlatılara konu olmaktadır.

Avni Candar, *30 Ağustos* adlı eserinde insanımızın mekânı yurt tutuşundaki tavrını, “Onlar köyümüz derken, vatanımız diye inlerler... Vatanlarını köylerinin mikyası içinde severler... Onlar senin gibi okumuş değillerdir... Kelimelerin güzelliğini, zahiri güzelliği değil; temiz yüreklerinde büyümüş olan tabii vatanlarını severler” sözleri ile anlatır.³ Dr. Kemal Küçükali⁴ de *Bizim Köyün Lisani ve İnsanı* adlı kitabını *Bir Zamanlar Sürmene* alt başlığı ile ortaya koyarken köyünü vatan, vatanını köy sayan anlayışı sürdürür. Anlattığı köyü Zavli ve bağlı olduğu Sürmene'dir.

İkinci baskısı 2020 yılında İstanbul'da yapılan ve Dr. Kemal Küçükali⁵ tarafından yazılan kitap, eski bir Sürmene fotoğrafının altına yazılmış bir Sürmene özeti ile başlar. Yazara göre Sürmene, “yerlisi yerinde, köylüsü köyünde oturan, gideni geleni bilinen, köy ve yayla yollarında atla, eşekle yük taşınan, deresinde balık tutulan, denizinde hamsi karaya vuran, fırınlarında çiçek mayalı ekmekler pişen, ilkokulu, ortaokulu, sineması, şehir kulübü olan, küçük,

² Murat Tekin, “Dünya Tarihi’nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: 12, S: 2, 2017, s. 17.

³ Avni Candar, *30 Ağustos*, Ulusal Matbaa, Ankara 1940, s. 44.

⁴ Sürmene, Trabzon'un doğusunda yer alan ilçelerinden biri olup merkeze 36 km uzaklıktadır. Araklı çıkıntısı ile başlayan bir koyda, sahil şeridinde Trabzon-Rize karayolu üzerinde, Sürmene Deresi vadisinin doğusunda yerleşmiştir. Doğusunda Of, Batısında Araklı ilçeleri, kuzeyinde Karadeniz ve güneyinde Gümüşhane ili ile sınırdır. Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1990, s. 465. Toplam nüfusu 2020 yılına göre 26.391 olup bu nüfus, 13.167 erkek ve 13.224 kadından oluşmaktadır. https://www.nufusu.com/ilce/surmene_trabzon-nufusu [31.03.2021]. Sürmene hakkında ayrıca bkz. Dündar Ali Kılıç, *Sürmene Nüfus Defteri*, Alioğlu Yay., İstanbul 2013.

⁵ Dr. Kemal Küçükali, kitabın arka kapağında verilen bilgilere göre 1950 Sürmene doğumlu olup hâlen Sürmene'ye komşu ilçe olan Araklı'da hekim olarak çalışmaktadır.

şirin, el değmemiş bir sahil kasabası idi.” Bu cümleler okuyucuyu maziye özlemlerle, hâle sahip çıkarak köy, şehir, kasaba, yayla gibi bütün yöresel yerleşim birimlerini “vatan” duygusu ile kuşatan anlayışla karşılaşmaya hazırlıyor.

A’dan Z’ye Sürmene kitabının yazarı, şimdilerde merhum Avni Aksoy tarafından yazılan ön söz, kitapta okuyucuyu bekleyen serüvenleri ilgi çekici bir üslupla haber veriyor. Kitabın okuyucuya vadettiği “keyifli bir Sürmene gezintisi”, kısa özeti de “Bizlere yalnızca bir mekân ve insan tasviri yapmayan, bizi adeta olay yerine götüren, tasvirleri ile o ana bağlayan bu eser gelecek kuşaklara da ilham olacaktır.” cümleleri ile ifade olunuyor. Zira bu ilhamın hitabı, sadece yazarın köyü ve Sürmene ile sınırlı değildir, o mekânı vatan tutuşun göstergesi olarak bünyeden alınmış bir kök hücrenin tanıtımıdır (s.5).

Kemal Küçükali, 9. sayfada, giriş kısmında mekânda üretilen kültürün zaman karşısındaki değişiminden muzdarip olduğunu dile getiriyor ve zamanın etkilerine karşı korumak ve yeni kuşaklara aktarmak üzere 10 yıllık bir emekle yöre ağzı söz varlığını derlemeye çalıştığını, 1950-1970 yılları arasında yaşadığı Sürmene’yi lisan ve insan yönüyle kaleme aldığını anlatıyor.

Yazarın eseri kaleme alışı sebebini ve yaklaşımını aktardığı giriş kısmından sonra ilk bölüm, “Sürmene Çarşısı (Humurgân) 1950-1970” (s. 9-15), mekân-insan bağlamında sosyal yaşam; insan ilişkileri, komşuluk, dostluk, ticaret, eğitim, eğlence gibi kültür bileşenleri ve kitabın genel amacına uygun olarak dil konusunda okuyucuyu bilgilendiriyor. Ancak bu bilgilendirme, merhum Avni Aksoy’un da dediği gibi akıcı bir üslupla, samimi bir havada, anlatılanların bir film şeridi gibi okuyucunun gözleri önünden akıp geçmesiyle oluyor. Bir sahil kasabasında, hele Karadeniz’de yaşamış, bir de bu muhite komşu olmuşsanız o film şeridinde birçok tanıdık sahnenin hafızanızda şimşekler çaktırması mümkün.

“Sürmene Çarşısı (Humurgân) 1950-1970”, okuyucuyu çarşıda gezdirirken meslek erbabını, toplumdaki yeri, ilişkileri, tutumları ve hatıraları ile tanımanıza vesile oluyor. Yazar özel bir başlık açmasa da kimi isimlerin lakapları ile verildiği, kullanılan alet ve araç gereçlerin sayıldığı yerlerde okur, hem yaşama kültürü hem de dille ilgili birikimi canlı olarak takip edebiliyor. Çarşı yalnızca esnaftan ibaret bir yer değildir. Müşteriler de kimlikleri ve gündelik hâlleri ile orada arzıendâm etmektedir. O kadar ki çarşının delileri de birer efsane olarak kitaba girer:

“Karakum Hasan, takım elbise ve mest lastik giyer, kravat takar, bir elinde baston diğerinde evrak çantası dolaşır, kendini tahsildar (vergici) zannedirdi. Rize ağzıyla konuşurdu, elli-altmış yaşlarında biriydi. En büyük korkusu tekaüt(emekli) olmaktı. Ulaşamayacağı yüksek bir yere kâğıt parçası asılıp, “Karakum Hasan Tekaüt oldu!” denilince çok kızardı.”(s.11).

Delisini veli sayan toplumun bir arada yaşama kültürü, “İnderler minderler bize Rahmi bey derler... 99 numarada yatmaz 100 numarada yatar” gibi tekerlemeler söyleyen Râmi’yi ya da kendisini kamyon zanneden, karşıdan gelene çarpıp çarpmayan Cengiz’i de bağrına basmayı bilmiştir.

Sürmene’de meslek erbabı içinde ustalığı sınırları aşan isimler de vardır. Tornacı Ali Kemal (Yılmaz) usta, “Volvo” deniz motorlarındaki fazla ısınma sorununu giderdiği için İsveç’e davet edilip ödüllendirilecek kadar ün sahibidir.

Çarşı, şehrin eğlence mekânları için de hizmet alanıdır. Yazarın dayısı Beyler Küçükali, 1950’de Trabzon’da iki, Rize’de bir sinema varken belediye binasının alt katında küçük bir makine ile Sürmene halkına ilk defa film seyrettirmiştir. “Sürmene’de Sinema” (s.16), kasabanın “dışarıya açılan kültür perdesi” olarak aynı yerde kısa süre sonra hizmete girmiş, giderek turneye çıkan toplulukların uğradığı bir ilçe olan Sürmene’de 1960’larda açılan belediye sinemasını yeni özel teşebbüsler takip etmiş, üç sinemalı Sürmene’de tüm ülkede olduğu gibi bu kültür penceresi televizyon etkisiyle 70’li yılların sonunda kapanmış.

“Sürmene Ortaokulu” (s.17-18), yazarın ilkokul diplomasını bir deniz eğlencesi uğruna kaybediş hikayesi yanında zamanın öğretmenlerini isim isim okura anlatır. Okur, öğrencilerin Türkçe derslerinde ağız özelliklerini yazıya aktarmasından Fransızcadan ibaret yabancı dil derslerine, köylerdeki kız öğrencilerin ortaokula devam etmeyişine ve öğrencilerin havalar ısındıkça okuldan kaçtıkları “iskele”ye kadar her ana ortak olur.

Edebî bir tür olan destanların görece modern zamanlarda değişen biçimi 1950-1960’lı yıllarda farklı bir boyut kazanmıştı. Gezgin destancılık adıyla anılan bu uygulamada önemli ulusal ve yerel olayların manzum metinlerle anlatılması, “destan” adı ile tek yaprak halinde basılan bu metinlerin gezici destancılar tarafından özellikle pazar yerlerinde belli bir makamla okunması, sonra çoğaltılmış metinlerin halka satılması söz konusu idi.⁶ 1960 yazında Sürmene’de yaşanan afet üzerine Anarış Muhtarı Süleyman Feyzioğlu’nun yazdığı destan da kitapta değerli bir hatıra olarak yer alır (s. 21-24).

“Bizim Köyde Yaşantı” (25-52), insan hikâyeleri ile iç içe gelenek görenek, yaşam alanları, inanma ve uygulamaları aktaran bir bölümdür. Yazarın köyü Zavlı, Sürmene’ye çok yakın bir mevkidedir, köy erkekleri kasabaya yürüyerek gider ve yürüyerek dönermiş. 1960’larda köye otomobilin gelmesi ile giderek modernleşen hayat, köylerin ıssız kalmasına yol açmıştır. Yazar, hüznü veren bu durumu, “Köyde insanlarla birlikte yaşayan, arada bir birilerine görünen cinler, periler, hortlaklar, yaban adamları “siz yoksanız biz de yokuz” dediler, onlar da gittiler. Bütün bu gidenlerle örflerimiz, adetlerimiz bir daha geri gelmemek üzere birer birer yok oldu” sitemini Karadeniz insanına mahsus üslubu ile dile getirir. Okuru her şeye rağmen tebessüm ettirir.

Bu bölümde kadınlar, kadınlar için başka bir anlamı olan düğünler, köyde geçen ramazanlar; köyün okulu, evleri; yayla yolculukları ve yayla hayatı anlatılır. Bu anlatıların her birinde canlı insan hikâyeleri, karakter analizleri ve hepsini kuşatan söz dağarcığına ait yerel kelime ve söyleyişlerle karşılaşmak

⁶ Ayrıntı için bk. Çağdaş Yusuf Akbulut, “‘Gezginci Destancılık’ Mesleği Ekseninde Tür ve Metin İlişkisinin Problemleri Üzerine”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, S: 96, 2012, s. 51-57.

mümkündür. Şifacı kadınların bir örneği olarak “Terzi İbrahim’in hanımı Menşure Küçükali”den nakledilen tedavi usulleri; doğum, sünnet uygulamaları da yaşantı parçaları olarak anılarla bu bölümde yer alır. Ardından çocuk oyunları: “ceviz oyunu, gopçe oyunu, el üstünde kimin eli, ifteri oyunu, çelik oyunu, yakar top, foduk oyunu, lot taşı, dikme çelik oyunu, birdir bir, tahta araba sürmek, çakı oyunu”. Bir neslin hatıralarını canlandıracak bu isimler, bilgisayar başında hayal dünyasında vakit geçiren çocukların ebeveynlerine birer uyarı gibi kitapta yerini alır.

Kitaba adını veren ancak aslında buraya gelinceye kadar da okurun Sürmene ve Zavli’den epeyce insan tanıdığı asıl birinci bölüm başlar: “Bizim Köyün İnsanı” (53-88). Yazarın rahmetli olanlara geçmiş zaman kipi, sağ olanlara da çoğu zaman şimdiki ve geniş zaman kipi ile âdeta hitap ederek yazdığı bu bölüm, Trabzon’un insan tipinden örneklerle doludur.

Köyün insanları, yerel tanınırlıkları ile çoğunlukla lakapları ile anılır: Hurşit Ağanın Bahattin, Terzi İbrahim, Hacı Mikdat, Kara Halit’in Aydın, Dursun Ali (Alaybey’in), Selahattin Abi (Hurşit Ağa’nın), Tekin Küçükali, Demirci Mustafa, Esed, Meyveş’n Hakkı, Beyler Dayı’nın Ahmet, Ömer Dayı’nın Halit, Şilep (veya tepur) Aydın, Helim Ağa’nın Ömer, Köksal usta, Cafer Sekban Enişte,(Konağın Tahtaları), Kasap Hayati ve Kasap Muzaffer, Sırt’ın Ayşe Hanım Abla, Engin Küçükali, Hashatun Abla, Ömer Dayı’nın Enbiya, Nazmiye (Namiye),Turgut.

Yazar, anıları ve karakter özellikleri ile tanıttığı isimlere her yazının sonunda dua, temenni sözleri ile seslenmeyi ihmal etmez. Okur, sıklıkla gülümseyerek, bazen hüzünlüenerek şiirsel bir anlatımla davranışları ve yaşadıkları dile getirilen her insanı tanıyormuş hissine kapılabilir. Küçükali’nin anlattıkları, Nazım Hikmet’in Kuva-yı Milliye Destanı’nda “Dümende ve başaltlarında”ki “insanlar”dır:

“Bunlar
Uzun eğri burunlu
Ve konuşmayı şehvetle seven insanlardı ki
Sırtı lacivert hamsilerin
Ve mısır ekmeğinin zaferi için
Hiç kimseden hiçbir şey beklemeksizin
Bir şarkı söyler gibi ölebilirdiler.”

Konuşmayı şehvetle seven bu insanlar Karadeniz insanıdır. Karadeniz denilince Trabzon, Trabzon denilince de Temel ve onun etrafında anlatılan fıkralar hatıra gelir. Trabzonlular bu isimle bir tip tanımasa da bu tipi iyi tanır. Başlangıçta dinleyeni güldüren, tatlı tatlı tebessüm ettiren Temel ile bütünleşen nükteler, her durumda bir çıkış yolu bulmayı başaran gülen bir yüz ortaya çıkartır. Bu yüz, biraz daha irdelendiğinde değişimin, uyumun, vefa ve hayata tutunma çabasının ileri aşamalarını simgeler. Kemal Küçükali, “Bizim Köyden Fıkralar” başlığı altında köyde yaşanmış kısa anekdotlara yer verir. Bir kısmı kendisinin de şahit ya da kahramanlarından olduğu bu fıkralar yanında hastaları

ile diyaloglarından örnekler de dikkat çekicidir. Bunların içinde manevi tedavi usulleri tatbik eden Boğalalı Hoca'nın sitemi manidardır: “*Doktor bey, ben sana hasta gönderiyorum, sen bana niçin hasta göndermiyorsun?*”

Kitabın ikinci bölümü olarak nitelenebilecek “Bizim Köyün Lisanı”(s.90-478) aslında baştan itibaren metinlerin sunduğu söz varlığını da açıklayıcı, ancak yöreye dair farklı çözümlenmelere imkân verecek bir sözlük durumundadır. Yazar, kendi içinde bir tasnif yapmadan ve alfabetik olarak verdiği bu söz varlığında mümkün olduğu kadar ölçünlü dilde olmayan kelimelere yer vermemeye çalıştığını da ifade etmiştir. Girişte ağırlıklı olarak söz varlığını öne çıkaran bir takdimi olan yazar, dil içi bir konuşucu olarak 10 yıllık bir sürecin ardından yayına dönüştürdüğü derlemelerinin 5000 civarında sözden oluştuğunu, zaman zaman bazılarının anlamlandırılmasında kaynaklara başvurmak durumunda kaldığını da dile getirmiştir.

Yazar, Zavli Köyü ve bağlı olduğu Sürmene ilçesinde kullanılan bu söz varlığını yöre ağzını yansıtabilecek şekilde yazıya aktarırken uzun ünlüler dışında transkripsiyon işaretlerine başvurmamış ancak her madde için tanık göstermiştir: “Kendini her yere atmak” gibi bir deyim için “kendini ilgilendirmeyen işlere karışmak” anlamını verdikten sonra “Gendini her yere atar, sanki oğa galmiş, eltimlan beni barışdurmak”⁷ şeklinde örnek vermiştir.

Söz varlığında kelimeler yanında deyimler, atasözleri, dua ve beddualar, kalıplaşmış kelimeler yer almakta; bunların bir kısmı yöreye özgü iken bir kısmı da ölçünlü dilden ses, yapı veya anlam özelliği bakımından ayrılan sözlerden oluşmaktadır.

Kitap derlemelerde verilen örneklerde yer alan kelimelerin yerel söylenişlerinin ölçünlü dildeki karşılıkları ve ardından gelen bir kaynakça ile sona ermektedir.

“Bizim Köyün İnsanı ve Lisanı” adlı bu kitap, insan ile lisan arasındaki var etme ilişkisini ortaya koyması bakımından yazılış amacını aşan bir katkı sunmaktadır. Dilin kültürü üreten ve aktaran bir araç olmasının yanında insanı var etme ve anlatma, insanın dünya görüşünü ve yaşama algısını belirleme özelliği de bu kitabın satırları arasından kendini göstermektedir.

Öncelikle Dr. Kemal Küçükali, doğup büyüdüğü mekânın ürettiği kültürü yaşatmak ve gelecek kuşaklara aktarabilmek amacıyla gösterdiği bu çaba dolayısı ile tebrik edilmelidir. Zamanın mekânı ve insanı aşan, onu değiştiren ve dönüştüren etkisine “insan ve lisan” üzerinden bir direniş, değerlere sahip çıkmanın önemine işaret etmesi bakımından da kayda değerdir. Avni Aksoy’un tanımlaması ile “ilham veren” bu durum, değişerek devam eden kültürün bir dönüm noktasında kayıt altına alınması gerekliliğine de vurgu taşır. Lewis Mumford, “Kent, bir topluluğun kültürünün ve erkinin yoğunlaştığı yer, zamanın bir ürünü, birikimidir” demektedir.⁸ Zaman değiştikçe kültürün değişimi kaçınılmazdır; ancak kültür de ancak kökleri ile ilişkisi sürdüğü oranda kalıcı bir

⁷ Kendisini ilgilendirmeyen her işe karışıyor, beni eltimle barıştırmak onun işi değil.”

⁸ Aktaran: Ruşen Keleş, “Kent ve Kültür Üzerine”, *Mülkiye*, C: XXIX, S: 246, 2005, s. 9-18.

birikime dönüşebilir. Bu birikimin üreticileri olan insanların hatıralardan hafızalara taşınması ise her vatanseverin borcudur. Nitekim vatanseverlik de "...doğduğu yeri, evini, köyünü, müstakil devlet sınırları içinde memleketini sevmektir." Dr. Kemal Küçükali, bir vatansever olarak hafızası olduğu zamanı insan hikayeleri ve onların dili ile kayıt altına almakla gelecek kuşaklar için bir vesika, bugünün insanına da hatıralarını tazeleyecek bir kaynak sunmuştur.

KAYNAKLAR

1. Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Çağdaş Yusuf, “‘Gezginci Destancılık’ Mesleği Ekseninde Tür ve Metin İlişkisinin Problemleri Üzerine”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, S: 96, 2012, ss. 51-57.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene*, Sürmene Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1990.

CANDAR, Avni, *30 Ağustos*, Ulusal Matbaa, Ankara 1940.

KELEŞ, Ruşen, “Kent ve Kültür Üzerine”, *Mülkiye*, C: XXIX, S: 246, 2005, s. 9-18.

TEKİN, Murat, “Dünya Tarihi’nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: XII, S: 2, 2017, ss. 17-30.

2. İnternet Kaynağı

https://www.nufusu.com/ilce/surmene_trabzon-nufusu [31.03.2021].

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanmaktadır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumu'nun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, *DergiPark* üzerinden gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni, hazırlayanı veya editörü olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren, (Çev.); Hazırlayan, (Haz.); Editör (Ed.) Adı Soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev.) Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir "Kaynaklar" bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım yeri, basım tarihi verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhafifin Portresi Kadırbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37.(Başbakanlık Osmanlı Arşivi ilk künyede, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ise ilk künyede *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BCA)* olarak gösterilir.)

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2'şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.